RUSKÉ DĚJINY

V. KLJUČEVSKIJ

RUSKÉ DĚJINY

—

DÍL I

—

Přeložil

Stanislav Minařík

1927

Stanislav Minařík v Praze

HLAVA PRVNÍ.

Vědecký úkol studia dějin jednotlivých zemí. — Historický proces. — Dějiny kultury nebo civilisace. — Historická sociologie. — Dvě hlediska v historickém studiu — kulturně historické a sociologické. — Metodologická vhodnost a didaktická účelnost druhého z nich ve studiu dějin zemí. — Schéma sociálně historického procesu. — Význam místních a dobových spojitostí společenských základů v historickém studiu. — Metologická vhodnost studia ruských dějin s tohoto hlediska.

Poslouchali jste už několik běhů o všeobecných dějinách, seznámili jste se s úkoly a způsoby universitního studia této vědy. Zahajuje běh ruských dějin, předešlu ještě několik nejvšeobecnějších základních úvah, jejichž cílem bude spojiti pozorování vámi učiněná a dojmy, jež si odnášíte z všeobecných dějin, s úkolem a způsoby zvláštního studia ruských dějin.

Pochopitelný je praktický zájem, který nás ponouká studovati ruské dějiny zvláště, a oddělíti je ze spojitosti všeobecných dějin: vždyť to jsou dějiny naší vlasti. Ale tento výchovný, t. j. praktický zájem, nevylučuje vědecký, naopak, musí mu jen dodávati didaktičtější síly. Zahajujíce tedy zvláštní běh ruských dějin, můžeme si dáti takovou všeobecnou otázku: jaký vědecký cíl může míti speciální studium dějin kterékoliv země, kteréhokoliv národa? Tento cíl musí býti odvozen z všeobecných úkolů historického badání, t. j. z úkolů badání o všeobecných dějinách lidstva.

Ve vědeckém jazyku užívá se slova *dějiny* v dvojím smyslu: 1. jako hnutí v době, proces, a 2. jako poznání procesu. Proto všechno, co se koná v době, má své dějiny. Obsahem dějin jako oddělené vědy, speciálního odvětví vědeckého

poznání, je *historický proces*, t. j. průběh, podmínky a úspěchy společného života lidského nebo lidský život ve svém rozvoji a výsledcích. Každodenní život lidský je právě takový fakt světového bytí jako život přírody nás obklopující, a vědecké poznání tohoto faktu je právě taková neodbytná potřeba lidského rozumu, jako studium této přírody. Lidský každodenní život se projevuje v rozmanitých lidských svazcích, které mohou býti nazvány historickými těly a které vznikají, rostou a rozmnožují se, procházejí se navzájem a konečně se rozpadávají, — slovem, rodí se, žijí a umírají jako organická těla přírody. Vznik, růst a směna těchto svazků se všemi podmínkami a důsledky jejich života je právě to, co nazýváme *historickým procesem*.

Historický proces se projevuje v zjevech lidského života, o nichž zprávy se zachovaly v historických památkách nebo pramenech. Tyto zjevy jsou nepřehledně rozmanité, týkají se mezinárodních vztahů, vnějšího i vnitřního života jednotlivých národů, činnosti jednotlivých osob prostřed toho neb onoho národa. Všechny tyto zjevy se skládají ve veliký životní zápas, který vedlo a vede lidstvo, směřujíc k cílům, jež si samo určilo. Od tohoto zápasu, který neustále mění své způsoby a povahu, odděluje se však něco pevnějšího a vytrvalejšího: je to určitý životní pořádek, řád lidských styků, zájmů, pojmů, citů, mravů. Utvořeného pořádku se lidé přidržují, dokud nepřetržitý pohyb historického dramatu jej nenahradí jiným. Ve všech těchto proměnách historika zajímají dva základní předměty, které se snaží rozeznati v rozvlněném potoku historického života, jak se odráží v pra-

menech. Nakupení zkušeností, vědomostí, potřeb, zvyků, životních pohodlí, která jednak zlepšují soukromý, osobní život jednotlivého člověka, jednak ustanovují a zdokonalují společenské styky mezi lidmi, slovem utvoření člověka a lidského každodenního života — takový je jeden předmět historického badání. Stupeň tohoto vytvoření, dosažený tím neb oním národem, nazývají obyčejně jeho *kulturou* nebo *civilisací;* příznaky, podle nichž historické badání určuje tento stupeň, tvoří obsah zvláštního odvětví historického vědění, *dějiny kultury* nebo *civilisace.* Druhým předmětem historického pozorování je příroda a působení historických sil, budujících lidské společnosti, vlastnost oněch různotvárných nití, materiálních i duchovních, s pomocí kterých náhodné lidské jednotky různých povah, s pomíjející jsoucností se skládají v souladné a pevné společnosti, žijící celé věky. Historické studium budování společnosti, organisace lidských svazků, rozvoje a činnosti jejich jednotlivých orgánů, — slovem studium vlastností a působení sil, budujících a řídících lidský každodenní život, je úkolem zvláštního odvětví historického vědění, vědy o společnosti, kterou také možno odděliti z povšechného historického badání názvem *historická sociologie.* Podstatně se liší od dějin civilisace tím, že obsah této tvoří výsledky historického procesu, kdežto v první jsou pozorování podrobeny síly a prostředky jeho pohybu, abych tak řekl, jeho kinetika. Pro různost předmětů nejsou stejny ani způsoby badání.

Jaký je poměr všeobecných i zemských dějin k těmto předmětům poznání?

Oba uvedené předměty historického badání

snáze se rozeznávají v odtažité klasifikaci věd než v samém procesu badání. Ve skutečnosti jak ve všeobecných dějinách, tak v dějinách jednotlivých zemí bývají pozorovány zároveň i úspěchy každodenního života i budování společnosti, přitom tak, že podle samých úspěchů každodenního života studují přírodu a působení sil ji budujících, a naopak — daným řádem společnosti měří úspěchy každodenního života. Je však možno poznamenati, že v dějinách všeobecných a v dějinách jednotlivých zemí oba předměty nejsou v rovnováze, a v jednom badání převládá jeden předmět, v druhém — druhý. Porovnejme, jaký stupeň prostoru a jaký materiál nachází pro své badání kulturní historik v mezích dějin všeobecných a v mezích dějin jednotlivých zemí, a potom zúčtujme právě tak vzhledem k historikovi, který si dal otázky sociologické povahy.

Úspěchy lidského soužití, vymoženosti kultury nebo civilisace, kterých užívají větší nebo menší měrou jednotliví národové, nejsou jen plody jejich činnosti, ale jsou stvořeny společným nebo přeneseným úsilím všech kulturních národů, a průběh jejich nakupení nemůže býti zobrazen v těsném rámci nějakých místních dějin, které mohou ukázati jen spojitost místní civilisace s všelidskou, účast jednotlivého národa ve všeobecné kulturní práci lidstva, nebo aspoň v ovoci této práce. Znáte už průběh této práce, všeobecný obraz úspěchů lidského soužití: vystřídali se národové i pokolení, přemístily se scény historického života, změnily se pořádky soužití, ale nit historického rozvoje se nepřerušovala, národové a pokolení články se spojovali v nepřetržitý řetěz, civilisace se řadily za sebou

jako národové a pokolení, rodíce se jedna z druhé a zrozujíce třetí, ponenáhlu se hromadila určitá kulturní zásoba, a to, co se odložilo a zachovalo z této zásoby mnoha věků — to dospělo k nám a vešlo v složení naší jsoucnosti, a skrze nás přejde k oněm, kteří nás vystřídají. Tento složitý proces je hlavním předmětem badání ve všeobecných dějinách: pragmaticky, v chronologickém pořádku a důsledné spojitosti příčin a následků, zobrazují život národů, kteří společným nebo přejatým úsilím dosáhli nějakých úspěchů v rozvoji soužití. Všeobecné dějiny, zkoumajíce zjevy v měřítku velmi velikém, soustřeďují se hlavně na kulturních vymoženostech, kterých se podařilo dosáhnouti tomu neb onomu národu. Naopak, když se odděleně badá o dějinách jednotlivého národa, obzor badajícího je tísněn samým předmětem badání. Zde nepodléhá pozorování ani vzájemné působení národů, ani jejich poměrný kulturní význam, ani jejich historická posloupnost: postupně zde vystřídaní národové zkoumáni jsou ne jako po sobě následující okamžiky civilisace, ne jako fáze lidského rozvoje, ale jsou zkoumáni sami v sobě, jako jednotlivé etnografické osoby, v nichž opakujíce se měnily se určité procesy soužití, ty neb ony spojitosti podmínek lidského života. Ponenáhlé úspěchy soužití ve spojitosti příčin a následků pozorovány jsou na obmezeném poli, v určitých zeměpisných a chronologických mezích. Mysl se soustřeďuje na jiných stranách života, prohlubuje se v samo budování lidské společnosti, v to, co působí tento příčinný svaz zjevů, t. j. v samy vlastnosti a působení historických sil, budujících společné žití. Badání o dějinách jednotlivých zemí skýtá

také nejhojnější materiál pro historickou sociologii.

Rozdíl je tedy v hlediscích a jejich poměrné vhodnosti. Tato hlediska se vůbec navzájem nevylučují, naopak, doplňují se navzájem. Nejen všeobecné dějiny a dějiny jednotlivých zemí, ale i jednotlivá historická fakta mohou býti probadána s té neb oné strany podle náhledu badatelů. V *Starém právě* Mainově a v *Antické městské obci* Fustel de Coulangea je předmět stejný — rodový svaz; ale u tohoto je tento svaz zkoumán jako okamžik antické civilisace nebo jako základ řecko-římské společnosti, kdežto u onoho jako vzrůst lidstva, jako základní živel lidského soužití. Ovšem, pro všestranné poznání předmětu je žádoucí spojení obou hledisek v historickém badání. Ale řada úvah vybízí historika, aby při badání o dějinách jednotlivých národů byl především sociologem.

Všeobecné dějiny byly tvořeny, aspoň dosud, ne společným životem všeho lidstva, které žilo v určité době, ani jednotvárným vzájemným působením všech sil a podmínek lidského života, ale jednotlivými národy nebo skupinami nemnohých národů, které se po sobě střídaly při různotvárném místním i dobovém výběru sil, nikdy se již neopakujícím. Toto nepřetržité střídání národů na historické scéně, tento věčně se měnící výběr historických sil a podmínek může se jeviti hrou náhodností, která zbavuje historický život veškeré plánovitosti a zákonnosti. K čemu se může hoditi studium historických spojitostí a položení, kdysi a pro něco utvořených v té neb oné zemi, nikde již neopakovaných a netušených? Rádi bychom podle těchto spojitostí a

položení věděli, jak se projevovala vnitřní povaha člověkova ve styku s lidmi i v zápase s přírodou ho obklopující; rádi bychom viděli, jak ve zjevech, tvořících obsah historického procesu, vyvinovalo lidstvo své skryté síly — slovem, sledujíce nepřehledný řetěz zmizevších pokolení, rádi bychom splnili příkaz starého orakula — poznati sebe sama, své vnitřní vlastnosti a síly, abychom podle nich zařídili svůj pozemský život. Ale podle podmínek svého pozemského bytí lidská povaha jak v jednotlivých osobách, tak v celých národech, se neodhaluje všecka najednou, v celku, ale částečně a přerývaně, podrobujíc se okolnostem místa a dob. Podle těchto podmínek jednotliví národové, kteří se nejvíce zúčastnili historického procesu, obzvláště silně projevovali tu neb onu sílu lidské povahy. Řekové, roztříštění na množství slabých městských republik, s nepřekonanou silou a vyrovnaností rozvili v sobě uměleckou tvorbu a filosofické myšlení, kdežto Římané, kteří založili nebývalou vojenskou říši ze světa jimi dobytého, dali mu podivuhodné občanské právo. V tom, co učinili oba tito národové, shledávají jejich historické povolání. Ale zda bylo v jejich sudbě něco osudného? Byla Řecku údělem předurčena idea krásy a pravdy, kdežto Italii cit pravdy? Dějiny na to odpovídají záporně. Staří Římané byli průměrní umělci-napodobovatelé. Ale jejich potomci, kteří se smísili s barbary pokořivšími je, vzkřísili později staré řecké umění a učinili z Italie vzornou uměleckou dílnu pro celou Evropu, kdežto příbuzní těchto barbarů, kteří zůstali v germánských lesích, po věcích obzvláště horlivě přijali římské právo. Naproti tomu Řecko s dědicem padlého Říma Byzantií,

UNIVERSITNÍ KNIHOVNA V PRAZE

také osvěženo přílivem barbarů, po Justinianově kodexu a Sofijském chrámu, nezanechalo památných vzorů ani v umění, ani v právnictví. Užijme příkladu z novější doby. Na konci XVIII. a na počátku XIX. století nebylo v Evropě národa mírnějšího, idyličtějšího a filosofičtějšího a nejvíce opovrhovaného sousedy než Němci. A neuplynulo ani sto let po vyjití Werthera a jen po jednom pokolení po Jeně tento národ div nedobyl celé válečnické Francie, prohlásil právo síly jako zásadu mezinárodních styků, a způsobil, že všichni národové kontinentální Evropy se ozbrojili.

To znamená, že tajemství historického procesu není vlastně v zemích a v národech, v jejich vnitřních, stálých, jednou navždy daných zvláštnostech, ale v oněch různotvárných a proměnlivých šťastných nebo nezdařených spojitostech vnějších i vnitřních podmínek rozvoje, jaké se utvářejí v určitých zemích pro ten neb onen národ v době delší nebo kratší. Tyto spojitosti jsou základním předmětem historické sociologie. Třebaže jsou vštípeny místním charakterem a mimo určité místo jich nelze opakovati, přece jich to nezbavuje vědeckého zájmu. Skrze společnosti, které se dostaly pod jejich vliv, projevovaly ty neb ony vlastnosti lidstva, odhalovaly jeho povahu s různých stran. Všechny historicky se utvořivší společnosti jsou různé místní spojitosti rozmanitých podmínek rozvoje. Čím více tedy budeme studovati takové spojitosti, tím úplněji poznáme vlastnosti a působení těchto podmínek, každé odděleně nebo v daném nejsvéráznějším výboru. Tak touto cestou se možná podaří vysvětliti, jako *všeobecné* pravidlo, *kdy* na příklad kapitál ubíjí svobodu

práce, nezesiluje její produktivnost, a *kdy* pomáhá práci státi se produktivnější, aniž ji potlačuje. Studujíce dějiny jednotlivých zemí, poznáváme složení lidského soužití a povahu jeho základních prvků. Z vědy o tom, jak bylo budováno lidské soužití, může se časem — a to bude triumfem historické vědy — vypracovati i její všeobecná sociologická část, — věda *o všeobecných* zákonech budování lidských společností, jichž lze užíti nezávisle na pomíjejících místních podmínkách.

Když jsme určili, v jakém vzájemném poměru mají býti při studiu dějin jednotlivých zemí hlediska kulturně historická a sociologická, přejděme nyní k bližšímu zkoumání otázky o podmínkách rozvoje lidských společností, o těch neb oněch spojitostech těchto podmínek.

Historický proces, jak jsme jej určili, skládá se ze společné práce několika sil, stmelující jednotlivé osoby v společenské svazy. V oblasti zkušeného nebo pozorovacího poznání, ne však uvažujícího, bohoslovského vědění, rozeznáváme dvě základní prasíly, které budují společný život lidí a hýbají jím: to je lidský duch a vnější nebo tak řečená fysická příroda. Ale dějinami nepozoruje činnost odtažitého lidského ducha: to je oblast metafysiky. Rovněž nezkoumá ani jednotlivého člověka, stojícího mimo společnost: člověk sám o sobě není předmětem historického badání; předmětem tohoto badání je společný život lidí. Historickému pozorování jsou dostupny konkrétní druhy nebo formy, které přijímá lidský duch v společném životě lidí: je to individuální lidská *osobnost* a lidská *společnost*. Míním *společnost* jako historickou sílu, ne ve smyslu nějakého speciálního lidského sva-

zu, ale prostě jako fakt, že lidé žijí společně a v tomto společném životě se projevuje vzájemný vliv. Tento vzájemný vliv společně žijících lidí vytváří také v budování soužití zvláštní živel, mající zvláštní vlastnosti, svou povahu, svou sféru činnosti. Společnost se skládá z osob; ale osoby, tvořící společnost, každá sama o sobě, naprosto nejsou tím, čím jsou všechny společně, ve stavu společnosti: zde horlivě projevují jedny vlastnosti a skrývají druhé, rozvíjejí snahy, které nemají místa v osamělém životě, složením osobních sil vykonávají činy, jichž by žádný spolupracovník odděleně nemohl vykonati. Je známo, jaký vážný úkol má v lidských vztazích příklad, napodobování, závist, soupeření, ale vždyť tato mohutná pera společného žití vyvolávána jsou k činnosti jen, setkáváme-li se s bližními, t. j. vnucuje nám je společnost. Právě tak ani vnější příroda nikde a nikdy nepůsobí na všechno lidstvo stejně, vším celkem svých prostředků a vlivů. Její působení je podrobeno rozmanitým geografickým změnám: různým částem lidstva podle jeho umístění na zeměkouli poskytuje nestejné množství světla, tepla, vody, miasmů, nemocí, — darů i běd, a na této nerovnoměrnosti závisí místní zvláštnosti lidí. Nemluvím o známých antropologických rasách, bílé, temně žluté, hnědé a j., jejichž původ za žádných okolností nelze vysvětliti jen místními fysickými vlivy; míním ony hlavně životní podmínky a duchovní zvláštnosti, které se utvářejí v lidských massách pod zřejmým vlivem přírody je obklopující a jejichž celek tvoří to, čemu říkáme *národní temperament.* Tak i vnější příroda je pozorována v historickém životě jako *příroda země,* kde žije určitá lidská

společnost, a je pozorována jako síla, pokud má vliv na bytí a duchovní složení lidí.

A tak lidská *osobnost*, lidská *společnost* a *příroda země* — to jsou ony tři základní síly, které budují lidské soužití. Každá z těchto sil vnáší do stavu soužití svou zásobu prvků nebo svazů, v nichž se projevuje její činnost a jimiž se spojují a drží lidské svazky. Prvky soužití — to jsou buď vlastnosti a potřeby naší přírody, fysické i duchovní, nebo snahy i cíle, které se rodí z těchto vlastností a potřeb za účasti vnější přírody a druhých lidí, t. j. společnosti, nebo konečně vztahy, které vznikají mezi lidmi z jejich cílů a snah. Podle toho neb onoho původu mohou jedny z těchto prvků býti nazvány prostými nebo původními, druhé odvozenými, druhotnými. Podle základních vlastností a potřeb lidských možno tyto prvky rozděliti na *fysiologické* — pohlaví, věk, krevní příbuzenstvo, *hospodářské* — práce, kapitál, úvěr, *právnické* a *politické* — vláda, zákon, právo, povinnosti, *duchovní* — náboženství, věda, umění, mravní cit.

Soužití se skládá ze svých prvků a je podporováno dvěma prostředky, *stykem a posloupností*. Aby byl možný styk mezi lidmi, je nutno něco společného mezi nimi. Toto společné je možné za dvou podmínek: aby si lidé navzájem rozuměli a aby se navzájem potřebovali, cítili potřebu jeden druhého. Tyto podmínky jsou tvořeny dvěma společnými schopnostmi: *rozumem*, působícím podle stejných zákonů myšlení a silou všeobecné potřeby poznání, a *vůlí*, vzbuzující činnost pro ukojení potřeby. Tak se vytváří vzájemné působení lidí, možnost přijímati a sdělovati působení. Takovou výměnou působení

jednotlivé osoby, mající rozum i vůli, stávají se schopnými vésti společné věci, ztmelovati se v společnosti. Bez společných pojmů a cílů, bez citů sdílených všemi nebo většinou nemohou utvořiti pevnou společnost; čím více takových svazků vzniká a čím více se jim dostává moci nad vůlí lidí jimi spojovaných, tím je společnost pevnější. Tyto svazky, ustavujíce se a sílíce dobou, proměňují se v mravy a obyčeje. Tyto podmínky působí, že styk je možný nejen mezi jednotlivými osobami, ale i mezi celými za sebou následujícími pokoleními; a to jest *historická posloupnost*. Záleží v tom, že majetek jednoho pokolení, materiální i duchovní, se odevzdává druhému. Pomůckami tohoto odevzdání jsou *dědění* a *výchova*. Doba upevňuje osvojované dědictví novým mravním svazkem, *historickým podáním*, které, působíc z pokolení na pokolení, přetvořuje po otcích a dědech děděné odkazy a blaha v dědičné vlastnosti a náklonnosti potomků. Tak se z jednotlivých osob tvoří stálé svazky, které přežívají osobní jsoucnosti a tvoří více méně složité *historické typy*. Dědičným svazkem pokolení utvořil se řetěz svazků, složitějších a složitějších proto, že do dalších svazků postupně vcházely nové prvky druhotného tvoření, vznikající ze vzájemného působení prvotních. Na fysiologických základech krevního svazku budována byla původní *rodina*. Rodiny, pocházející z jednoho kořene, utvořily *rod*, druhý krevní svazek, v jehož složení vcházely už náboženské a právnické prvky, uctívání rodového náčelníka, autorita stařešiny, společné jmění, vzájemná sebeobrana (rodová msta). Rod vzrůstal množením v *kmen*, jehož genetická spojitost se vyjadřovala v jednotě jazyka, ve spo-

lečných zvycích a podáních, a z kmene nebo z kmenů dělením, spojováním a asimilací se tvořil *národ*, když se k spojitostem etnografickým připojovaly mravní, uvědomění duchovní jednoty, vychované společným životem a společnou činností, společností historických osudů a zájmů. Konečně se *národ* stává *státem*, když cit národní jednoty dostává výraz ve svazcích politických, v jednotě svrchované moci a zákona. Ve státě se stává národ nejen politickou, ale i historickou osobností s více nebo méně jasně vyjádřeným národnostním charakterem a s vědomím svého světového významu.

Takové jsou základní formy soužití, představující postupné okamžiky jeho růstu. Proces, který začal krevním svazkem těsné rodiny, vyvrcholen byl složitým svazkem státním. Přitom každý předcházející svazek vcházel v složení následujícího, který se z něho vyvinul. Na nejvyšším stupni, ve státě, se všechny tyto svazky sloučily; rodina se zbytky rodového svazku se postavila do řady soukromých svazků jako základní buňka společenské organisace; kmenové a národové buď ustrnuli na základě třídního dělení, nebo zůstávali prostými etnografickými skupinami s mravními svazy a společnými historickými vzpomínkami, ale bez právního významu, jak to bývalo v různoplemenných, mnohonárodních státech. Ale společenské složení státu, skládajíc se ze svazků krevního příbuzenstva, podrobeno bylo opačnému procesu vnitřního rozčlenění podle různých soukromých zájmů, materiálních i duchovních. Tak vznikaly rozmanité soukromé svazky, které vcházejí v složení občanské společnosti.

Připomněl jsem vám toto známé všeobecné

schéma sociálně-historického procesu proto, abych na něm ukázal, jaké zjevy jsou pozorovány v tomto procesu při jeho místním studiu. Nekonečná různotvárnost svazků, z nichž se skládá lidská společnost, má původ v tom, že základní prvky soužití na různých místech a v různých dobách se nejeví v stejném výběru, vyskytují se v různých spojitostech, a rozmanitost těchto spojitostí tvořena je zase nejen množstvím a výběrem součástek, větší nebo menší složitostí lidských svazků, ale také různým vzájemným stykem jedněch a týchž prvků, na příklad převládáním jednoho z nich nad druhými. V této rozmanitosti, jejíž základní příčina je v nekonečných změnách vzájemného působení historických sil, nejdůležitější je to, že prvky soužití v různých spojitostech a položeních projevují nestejné vlastnosti a působení, obracejí se před pozorovatelem různými stranami své povahy. Tak se stává, že dokonce v stejnorodých svazcích jedny a tytéž prvky stojí a působí nestejně. Zdá se, co by mohlo býti v lidském soužití prostšího a jednotvárnějšího než rodina? Ale jaký je rozdíl mezi rodinou křesťanskou a pohanskou, nebo mezi rodinou starou, do níž náležela i čeleď jako příbuzní a v níž všichni domácí lidé otrocky mlčeli před pánem domu, a rodinou novou, založenou výhradně na krevním příbuzenství a v níž je položení všech členů zabezpečeno nejen právními, ale ještě více mravními ustanoveními, kde moc rodičů se jeví ne tak souhrnem práv nad domácími lidmi, jakou souhrnem povinností a starostí o děti. Přítomnost prvků, nepozorovaných v složení původní pohanské rodiny, změnila povahu svazku. Jedny a tytéž prvky, řekl jsem, působí nestejně

v různých spojitostech. Pozorujeme-li, že v jedné a téže zemi v různých dobách kapitál tu podmaňoval práci, tu pomáhal rozvoji jeho svobodné činnosti, zvětšuje její produktivnost, tu sloužil jako zdroj úcty, vážnosti k bohatství, tu rozněcoval nenávist nebo opovržení se strany chudých, jsme v právu usouditi, že sociální stav a mravní nálada společnosti v oné zemi byly podrobeny hlubokým přelomům. Nebo si povšimněte, jak se mění základ kooperace v rodině, v družstvu, v akciové společnosti, ve společnostech s ručením omezeným. Podívejte se také, jak se proměňuje obraz působení státní moci stavem společnosti v různých obdobích státního života: působí tu nezávisle na společnosti, tu v živé pospolitosti s ní, tu upevňuje existující nerovnosti a dokonce tvoří nové, tu srovnává třídy a podporuje rovnováhu mezi společenskými silami. Dokonce jedny a tytéž osoby, tvoříce svazky povahou různé, pro různost zájmů je řídících, působí různě v obchodní písárně, a jako členové vědeckého, uměleckého nebo dobročinného spolku. Ještě příklad. Práce je mravní povinnost a základ mravního pořádku. Ale práce bývají rozdílné. Je známo, že práce nucená, nevolnická, nemá naprosto takový vliv na hospodářské a mravní bytí národa jako práce volná: ubíjí energii, oslabuje podnikavost, rozvrací mravy a dokonce kazí rasu fysicky. V posledních desetiletích před osvobozením sedláků počal u nás mizeti přirozený růst nevolnického obyvatelstva, t. j. počala vymírati celá polovice selského Ruska, takže zrušení nevolnického práva přestávalo býti otázkou jen spravedlnosti nebo lidumilnosti, ale stávalo se věcí živelné nutnosti. Poslední příklad. Je známo, že v pů-

vodním krevním svazku osobnost mizela pod tlakem staršího a její osvobození zpod tohoto tlaku je třeba pokládati za značný úspěch v průběhu civilisace, nevyhnutelný proto, aby se společnost mohla zařídíti na základech rovnoprávnosti a osobní svobody. Ale dříve než zvítězily tyto zásady, svoboda osamělého člověka sobě samému ponechaného podporovala místy úspěchy otroctví, vedla k rozvoji osobní poroby, někdy těžší proti útisku starých rodových styků. To znamená, že osobní svoboda za určitého utváření soužití může vésti k potlačení osobnosti, a když čteme stať Uloženija cara Alekséje Michajloviče, která vyhrožuje knutou a vyhnanstvím do Leny svobodnému člověku, který vstoupil v osobní závislost na druhém, nevíme, co činiti, máme-li sympatisovati s rovnostní myšlenkou zákona, nebo se rmoutiti nad krutým prostředkem, kterým jedno z nejcennějších práv lidských proměnil v těžkou státní povinnost.

Z uvedených příkladů vidíme, že složením společnosti v různých spojitostech se určuje *nestejný poměr mezi tvořícími prvky*, a změnou vzájemného poměru i *samy prvky projevují rozličné vlastnosti a působí nestejně.*

Vědouce, s jakými otázkami se musíme obraceti k historickým zjevům, co v nich hledati, můžeme určiti také vědecký význam dějin určitého národa v poměru k všeobecnému historickému studiu lidstva. Tento význam může býti dvojí: je jednak určován energií rozvoje národa a ve spojitosti s tím stupněm jeho vlivu na druhé národy, a skrze ně na všeobecné kulturní hnutí lidstva; jednak jednotlivé dějiny určitého národa mohou býti důležité svérázností svých zjevů nezávisle na jejich kulturním významu,

kdy se naskytuje badajícímu možnost pozorovati takové procesy, které obzvláště zřejmě odhalují mechaniku historického života, v nichž se historické síly objevují v podmínkách působení, zřídka se opakujících nebo již nikde nepozorovaných, třebaže by tyto procesy neprojevily významný vliv na všeobecné historické hnutí. Po této stránce je vědecký zájem historie toho neb onoho národa určen množstvím svérázných místních spojitostí a křísených jimi vlastností těch neb oněch prvků soužití. V tomto směru dějiny země, které by skýtaly opakování zjevů a procesů, jež se udály už v jiných zemích, je-li jen v dějinách možný podobný případ, poskytly by pozorovateli skrovně vědeckého zájmu.

Dějiny Ruska představují některé metodologické vhodnosti pro oddělené historické badání. Tyto vhodnosti záležejí 1. v poměrné *prostotě* vládnoucích v nich procesů, která napomáhá dosti jasně rozeznati práci historických sil, působení a význam různých per, vstupujících v poměrně jednoduché složení našeho soužití; 2. v *svérázné* spojitosti podmínek národního života, působících v našich dějinách. Poměrná prostota složení našeho historického života nevadila svéráznosti jeho budování. V ní pozorujeme působení týchž historických sil a prvků soužití, jako i v jiných evropských společnostech: ale u nás tyto síly působí s nestejnou napjatostí, tyto prvky se objevují v jiném výběru, nabývají jiných rozměrů, projevují vlastnosti, nepozorované v druhých zemích. Díky tomu všemu nabývá společnost svérázného složení a povahy, národní život si osvojuje zvláštní tempo pohybu, dostává se v neobyčejná položení a kombinace podmínek. Uvedu několik příkladů.

V každé zemi systém řek určoval směr obchodu, vlastností půdy byl podmíněn charakter průmyslu. V prvních věcích našich dějin, kdy se hlavní massa ruského obyvatelstva soustřeďovala v černozemní oblasti středního Dněpru s jeho oboustrannými přítoky, nejdůležitější řeky jižního Ruska řídily ruský obchod k černomořským, azovským a volžsko-kaspickým trhům, kde byla hlavně poptávka po medu, vosku, kožišinách, lesních produktech a menší měrou po obilí. To učinilo vnější obchod vládnoucí silou v národním hospodářství ruských Slovanů a vzbudilo zesílený rozvoj lesních živností, lovení zvěře a včelaření. Potom však pod tlakem, jdoucím z týchž stepí, po nichž vedly cesty ruského obchodu, hlavní massa ruského obyvatelstva se přesunula v oblast horní Volhy, na alaunskou písečnato-hlinitou půdu. Vzdálení od přímořských trhů oslabilo vnější odbyt a přerušilo lesní průmysl, a to přivedlo k tomu, že zemědělství se stalo základem národního hospodářství. A tu se stalo, že Rus na otevřeném dněperském pruhu černé země usilovně vykořisťovala lesní bohatství a obchodovala, kdežto v lesnatém pruhu písečnato-hlinité půdy na horní Volze úsilovně počala vypalovati lesy a orati. Vnější mezinárodní styky, mající vliv na rozmístění obyvatelstva v zemi, splétaly se s jejími vnitřními zeměpisnými zvláštnostmi v takový zamotaný uzel, že národní práce, podrobujíc se jedněm podmínkám, dostávala směr, který neodpovídal druhým. V národně hospodářském bytí, které se tak svérázně utváří, je přirozeno očekávati zjevy, které se nehodí pod obvyklé normy. R. 1699 Petr Veliký předepsal ruským obchodníkům, aby obchodovali, jako obchodují

v jiných státech, ve společnostech, skládajíce své kapitály. Pro nezvyk a nedostatek důvěry šla věc ztuha. Zatím staré Rusko si vypracovalo svou formu obchodní společnosti, v níž se spojovaly ne kapitály, ale osoby na základě příbuznosti a nerozdílnosti jmění. Za řízení a odpovědnosti staršího neoddělení příbuzní vedli obchod ne jako druhové podílníci, ale jako podřízení agenti pánovi. Byl to *obchodní dům*, skládající se z obchodníka-pána s jeho ‚kupeckými bratry', ‚kupeckými syny' atd. Tato forma kooperace názorně ukazuje, jak potřeba kolektivní činnosti při nedostatku vzájemné důvěry ve společnosti, hledala prostředky uspokojení pod domácím krovem, zachycujíc se zbytků krevního svazku.

Tak se historik-sociolog setká v naší minulosti se zjevy dosti četnými, které projevují rozmanitou pružnost lidské společnosti, její schopnost přizpůsobovati se daným podmínkám a kombinovati pohotové prostředky s potřebami. Právě jsme viděli, jak ze staroruského příbuzenského svazku za působení hospodářské potřeby se vypracovala idea obchodního domu. Ihned uvidíme, jak idea mravního pořádku za působení místních podmínek byla prostředkem, jak ukojiti hospodářské potřeby obyvatelstva. Zároveň s křesťanstvím přinesena byla na Rus z východu myšlenka o zřeknutí světa, jako o nejjistější cestě k spasení a o nejobtížnějším činu křesťanství. Tato myšlenka byla přijata ruskou společností tak živě, že ani ne za sto let kijevský Pečerský klášter prokázal vznešené vzory mnišského hrdinství.

Po třech nebo čtyřech staletích táž myšlenka vedla řady poustevníků do hlubokých lesů se-

verního Závolží. Ale nesčetné lesní kláštery, jimi tam založené, proti jejich vůli nabyly významu, který neodpovídal duchu foibského a athosského poustevnictví. Původní idea mnišství nepohasla, ale místní potřeby učinily ji složitější zájmy, které z ní přímo nevyplývaly, proměnivše tamní pustinné kláštery dílem v selské farní chrámy a v útulky pro přestárlé lidi z okolního obyvatelstva, dílem v zemědělské a průmyslové obce bez rodin a opěrné body, svého druhu stěhovací stanice selského kolonisačního hnutí.

A tak, opakuji, za poměrné prostoty zřízení naše společnost byla budována po svém za působení místního výběru a vzájemného vztahu podmínek národního života. Zkoumáme-li tyto podmínky v nejčasnější době v poměru k podmínkám působícím v západní Evropě, najdeme také původní pramen obou zvláštností našich dějin, které tak usnadňují studium jejich společenských zjevů. S primitivní kulturní zásobou, náležející všem arijským plemenům a sotva značně rozmnoženou v období stěhování národů, východní Slované hned na prvních svých krocích v hranicích Ruska se octli v zeměpisných a mezinárodních poměrech, které se naprosto nepodobaly těm, do nichž se o něco dříve dostali jejich arijští příbuzní, germánská plemena, která počala nové dějiny západní Evropy. Tam kočovný Germán se usazoval prostřed zřícenin, které přímo kladly jeho zvyky a představy z lesů přinesené pod vliv mocné kultury, do středu pokořených jimi Římanů nebo romanisovaných venkovanů padlé říše, kteří se mu stali živými průvodci a vykladači této kultury. Východní Slované naopak spatřili se na neko-

nečné rovině, která svými řekami bránila jim pevně se usaditi, svými lesy a močály jim ztěžovala hospodářské zavedení v nových sídlech, prostřed sousedů, cizích původem a nižších rozvojem, u nichž si nebylo co vypůjčiti a s nimiž se musili neustále potýkati, v zemi neosídlené a nedotčené, jejíž minulost nezanechala příchozím žádná životní přizpůsobení ani kulturní podání, nezanechala ani zřícenin, ale jen nesčetné mohyly v podobě náhrobků, jimiž je poseto stepní i lesní Rusko. Těmito prvotními podmínkami života ruských Slovanů určena byla také poměrná pomalost jejich rozvoje a poměrná prostota jejich společenského složení, ale rovněž i značná svéráznost i tohoto rozvoje i tohoto složení.

Zapamatujme si dobře tento základní okamžik našich dějin: pomůže nám orientovati se hned na počátku cesty, která nám nastává.

HLAVA DRUHÁ

Plán studia. — Kolonisace země jako základní fakt ruských dějin. — Období ruských dějin jako hlavní momenty kolonisace. — Vládnoucí fakta každého období. — Zřejmá neúplnost plánu. — Historická fakta a tak řečené ideje. — Různý původ a vzájemné působení těch i oněch. — Kdy se idea stává historickým faktem. — Podstata a metodologický význam faktů politických a hospodářských. — Praktický cíl studia dějin vlasti.

Hovořili jsme o vědeckých úkolech studia místních dějin. Shledali jsme, že základním úkolem takového studia je poznání přírody a působení historických sil v místních spojitostech společenských prvků. Nyní, řídíce se tímto úkolem, ustanovíme plán studia.

V průběhu celých našich dějin pozorujeme několik forem nebo útvarů společného žití, které se v nich postupně vystřídaly, Tyto formy společného žití byly utvářeny různými spojitostmi společenských prvků. Základní podmínka, řídící střídání těchto forem, záležela v svérázném poměru obyvatelstva k zemi, v poměru, který působil v našich dějinách celá staletí, a působí dosud.

Rozsáhlá východoevropská rovina, na níž se utvořil ruský stát, nebyla na počátku našich dějin na celém prostranství svém obydlena oním národem, který dosud tvoří její dějiny. Naše dějiny jsou zahajovány oním zjevem, že východní větev Slovanstva, která se později rozrostla v ruský národ, vstupuje na ruskou rovinu z jednoho jejího rohu, od jihozápadu, se svahů karpatských. Po mnoho věků bylo tohoto slovanského obyvatelstva velmi málo, aby úplně s jakousi rovnoměrností obsadilo celou rovinu. Přitom podle podmínek svého historického života a zeměpisných poměrů se rozšiřovalo po rovině

ne postupně cestou rozmnožování, *ne usazujíc se*, ale *přesidlujíc*, přenášelo se ptačími přelety z kraje do kraje, opouštějíc obsazená místa a usazujíc se na jiných. Při každém takovém přesunu vydáno bylo působení nových podmínek, vyplývajících jak z fysických zvláštností kraje nově obsazeného, tak i z nových vnějších poměrů, které se utvářely na nových místech. Tyto místní zvláštnosti a poměry při každém novém umístění národa dávaly národnímu životu zvláštní směr, zvláštní složení a charakter. Dějiny Ruska jsou dějinami země, která se kolonisuje. Oblast kolonisace se v ní rozšiřovala zároveň s jejím státním teritoriem. Toto věkové hnutí trvá po naše dni, tu klesajíc, tu stoupajíc. Zesílilo se zrušením nevolnického práva, kdy se počal odliv obyvatelstva z ústředních černozemních gubernií, kde dlouho bylo uměle zhušťováno a násilně zdržováno. Odtud obyvatelstvo táhlo různostrannými proudy do Nového Ruska, na Kavkaz, na Volhu a dále na Kaspické moře, obzvláště za Urál do Sibiře, k břehům Tichého oceánu. V druhé polovině XIX. století, kdy se právě počala ruská kolonisace Turkestanu, usídlilo se tam už přes 200 tisíc Rusů a v tom počtu asi 100 tisíc utvořilo asi 150 selských osad, skládajících se ze sedláků-přestěhovalců a tvořících místy značné ostrovy obyvatelstva, téměř úplně zemědělského. Ještě horlivější byl vystěhovalecký proud na Sibiř. Oficielně je známo, že roční počet vysvěhovalců na Sibiř nepřevyšoval do r. 1880 2000 lidí, ale na počátku posledního desetiletí minulého století dosáhl 50.000, od r. 1896 díky sibiřské železnici vzrostl na 200.000 lidí. Celé toto hnutí, směřující převážnou měrou z ústředních černozemních gubernií

evropského Ruska, při každoročním vzrůstu jeho obyvatelstva o půldruhého milionu zdá se býti ještě málo významným, nedává se ještě cítiti hmatatelnými nárazy, ale časem se nevyhnutelně projeví na povšechném položení věcí následky ne nepatrnými.

Tak přesidlování, kolonisace země byly základním faktem našich dějin, s ním v blízké nebo vzdálené spojitosti byla všechna ostatní fakta. Zastavme se zatím u samého fakta, nedotýkajíce se jeho původu. Postavil také ruské obyvatelstvo v svérázný poměr k zemi, měnící se průběhem staletí a svou změnou vzbuzující střídání forem společného žití. Tento fakt také poslouží za základ plánu studia. Dělím naše dějiny na oddíly nebo období podle národního přesidlování v nich pozorovaných. Období našich dějin jsou etapy, které náš národ postupně prošel v zaujímání a vzdělávání naskytnuvší se mu země až do té doby, kdy se konečně přirozeným rozmnožením a pohlcením vyskytnuvších se cizinců rozšířil po celé rovině a přešel dokonce její hranice. Řady těchto období to je řada odpočinků nebo zastávek, jimiž byl přerušován pohyb ruského národa po rovině a na každé z nich se naše společné žití utvářilo jinak, než bylo utvořeno na dřívější zastávce. Vypočítám tato období, ukazuje v každém z nich vládnoucí fakta, z nichž jeden je politický, druhý hospodářský, a vyznačuje přitom onu oblast roviny, na níž v uvedeném období se soustřeďovala massa ruského obyvatelstva, — ne všechno obyvatelstvo, ale hlavní jeho massa, která tvořila dějiny.

Asi od VIII. století naší éry, ne dříve, můžeme pozorovati s jakousi jistotou ponenáhlý růst našeho národa, sledovati vnější poměry i vnitřní

budování jeho života v mezích roviny. A tak od VIII. do XIII. století se massa ruského národa soustřeďovala na středním a horním Dněpru s jeho přítoky a s jeho historickým vodním pokračováním — linií Lovať—Volchov. Po celou tuto dobu byla Rus politicky rozbita na jednotlivé více nebo méně rozrůzněné oblasti, z nichž v každé politickým a hospodářským středem se jeví veliké obchodní město, první zakladatel a vůdce jeho politického žití, které později našlo soupeře v přišlém knížeti, ale ani za něho nepozbylo svého významu. Vládnoucím politickým faktem období je politické tříštění země pod vedením měst. Vládnoucím faktem hospodářského života v tomto období je vnější obchod s lesními živnostmi, lovem zvěře a lesním včelařstvím, jichž byl tento obchod příčinou. To je Rus *dněprovská, městská, obchodní.*

Od XIII. do polovice XV. století asi, za všeobecného rozutíkávání a roztržky národnosti, hlavní massa ruského obyvatelstva se objevuje na horní Volze s jejími přítoky. Tato massa zůstává politicky roztříštěnou už ne na městské oblasti, ale na knížecí úděly. Úděl — to je docela jiná forma politického žití. Vládnoucím politickým faktem období je údělní tříštění hornovolžského Ruska pod vládou knížat. Vládnoucím faktem hospodářského života je zemědělský, t. j. zemědělské vykořisťování alaunské písečnato hlinité půdy pomocí volné rolnické práce. To je Rus *hornovolžská, údělno-knížecí, volno-zemědělská.*

Od poloviny XV. do druhého desetiletí XVII. století hlavní massa ruského obyvatelstva se rozplývá na jih a východ po donském a středněvolžském černozemí, tvořic zvláštní větev ná-

roda — Velkorusko, které zároveň s obyvatelstvem se rozšiřuje za hranice horního Povolží. Ale velikoruské plémě rozplývajíc se zeměpisně po prvé se sjednocuje v jeden politický celek pod vládou moskevského panovníka, který spravuje svůj stát s pomocí bojarské aristokracie, která se utvořila z bývalých údělných knížat a údělných bojarů. A tak vládnoucím faktem období je státní sjednocení Velikoruska. Vládnoucím faktem hospodářského života zůstává zemědělské zpracování starého hornovolžského pruhu písečnatohlinité půdy a nově obsazeného středovolžského a donského černozemí skrze volnou rolnickou práci; ale jeho svoboda se už počíná omezovati tou měrou, jak se majetek půdy soustřeďuje v rukou sloužící vrstvy, vojenské třídy, najímané státem na vnější obranu. To je Rus *veliká, moskevská, carsko-bojarská, vojensko-zemědělská.*

Od počátku XVII. do polovice XIX. století se ruský národ šíří po celé rovině od moře Baltického a Bílého k Černému, ke Kavkazskému hřbetu, Kaspickému pohoří a Urálu a dokonce proniká na jih a východ daleko za Kavkaz a Urál. Politicky se téměř všechny části ruské národnosti spojují pod jednu vládu: k Velkorusku se přimyká jedno po druhém Malorusko, Bělorusko a Novorusko, tvoříce velkoruskou říši. Ale tato připravovaná všeruská vláda působí už s pomocí ne bojarské aristokracie, ale vojensko-služební třídy, zformované státem v předešlém období, — šlechtictví. Toto politické sbírání a spojování částí ruské země je také vládnoucím politickým faktem období. Základním faktem hospodářského života zůstává zemědělská práce, která se stala definitivně nevolnickou, k níž

se připojuje obráběcí průmysl, tovární i dílenský. To je období *všeruské, císařsko-šlechtické,* období nevolnického hospodářství, zemědělského i továrně-dílenského.

Taková jsou období našich dějin námi prožitá, v nichž se odráží střídání struktur společného žití, jak se u nás historicky vypracovaly. Vypočítáme ještě jednou tato období, označujíce je podle oblastí roviny, v nichž se v různých dobách soustřeďovala hlavní massa ruského obyvatelstva: 1. *dněprovské,* 2. *hornovolžské,* 3. *velkoruské,* 4. *všeruské.*

Bojím se, že plán studia mnou vyložený vzbudí ve vás jednu vážnou pochybnost. Budu vám vykládati fakta politická a hospodářská s jejich různými následky a způsoby projevu a jen to, nic jiného. A kdepak je, otážete se možná, domácí způsob života, mravy, úspěchy vědy a umění, literatura, duchovní zájmy, fakta rozumového a mravního života, — slovem to, co se obyčejně v naši běžné řeči nazývá ideami? Což pro ně není místa v našich dějinách nebo snad nejsou činiteli historického procesu? Ovšem, nechci říci ani toto, ani ono. Neznám společnosti, která by neměla idejí, nechť by byla sebe méně vyvinuta. Sama společnost — už to je idea, protože společnost začíná existovati od té chvíle, kdy lidé, ji tvořící, si počínají uvědomovati, že jsou společnost. Ještě tíže ji bych si mohl pomysliti, že ideje jsou zbaveny účasti v historickém procesu. Ale právě v otázce o historické schopnosti působení idejí se bojím, že si možná navzájem neporozumíme, a proto jsem povinen napřed vám říci svůj názor na tento předmět.

Především si povšimněte toho, že fakty politické i hospodářské se odlišují od tak řečených

idejí svým původem i formami nebo způsoby projevu. Tato fakta jsou společenské zájmy, a poměry, a jejich pramenem je činnost společnosti, společné úsilí osob ji tvořících. Projevují se také v aktech ne osobního, ale kolektivního charakteru, v zákonodárství, v činnosti různých institucí, v právnických smlouvách, v průmyslových podnicích, ve styku politickém, občanském, hospodářském. Ideje jsou plody osobní tvorby, díla osamělé činnosti individuálních rozumů a svědomí a v své původní, čisté podobě se projevují v památkách vědy a literatury, v dílech osamělých dílen umělcových nebo v činech osobní sebeobětavé činnosti ve prospěch bližního. A tak ve zjevech toho i onoho pořádku pozorujeme činnost různých historických sil, — osoby i společnosti.

Mezi oběma těmito silami, mezi osobou a společností, mezi individuálním rozumem a kolektivním vědomím dochází k neustálé výměně úsluh a vlivů. Společenský pořádek podporuje osamělé uvažování a výchovává charaktery, je předmětem osobních přesvědčení, pramenem mravních pravidel a citů, estetických pohnutek; každý pořádek má svůj kult, své credo, svou poesii. Zato i osobní přesvědčení, stávajíce se vládnoucími ve společnosti, vcházejí ve všeobecné vědomí, v mravy, v právo, stávají se pravidly, závaznými i pro ty, kdo jich nesdílí, t. j. stávají se společenskými fakty.

Tak se od společenských poměrů odtrhují ideje, ale ideje se zpracují v společenské poměry. Ale v historickém badání se nesluší směšovati tyto i ony, protože to jsou zjevy různých pořádků. Dějiny mají co činiti ne s člověkem, ale s lidmi, znají lidské poměry, ponechávajíce osa-

mělou činnost člověkovu jiným vědám. Pochopte, kdy se osobní idea stává společenskou, t. j. historickým faktem: to když vychází z mezí osobní jsoucnosti a stává se všeobecným majetkem a nejen všeobecným, ale i závazným, t. j. všeobecně uznaným pravidlem nebo přesvědčením. Ale aby se osobní ideji dostalo takového závazného působení, je třeba přístroje prostředků, podporujících toto působení, — veřejného mínění, požadavků, zákona nebo slušnosti, útisku policejní moci. Ideje se stávají historickými činiteli asi tak, jako se jimi stávají přírodní síly. Kolik staletí od stvoření světa blesk zřejmě neužitečně a dokonce zhoubně ozařoval noční tmu, děse představu a nezvětšuje množství světla, jehož člověk potřebuje, nenahrazuje dokonce ani nočního knůtku u kolébky! Ale potom elektrickou jiskru chytili a ochočili, zdisciplinovali, zapřáhli v zařízení pro ni vymyšlené a donutili osvětlovati ulice i sály, posílati psaní i tahati břemena — slovem proměnili ji v kulturní prostředek. A ideje potřebují podobného zpracování, aby se staly kulturně historickými činiteli. Kolik překrásných myšlenek, které vznikly v jednotlivých myslích, zahynulo a hyne beze stopy pro lidstvo jen proto, že se jim včas nedostává náležitého zpracování a organisace! Ozdobují soukromou jsoucnost, rozlévají mnoho světla a tepla v rodinném nebo přátelském kruhu pomáhajíce domácímu krbu, ale ani o jeden pozoruhodný stupeň nezvyšují temperatury všeobecného blahobytu, protože ani v právu, ani v hospodářském obratu nenacházejí příslušného přístroje, instituce nebo podniku, který by je vyvedl z oblasti dobrých doufání, t. j. volných snů, a poskytl jim možnost působiti na

společenský pořádek. Takové nezpracované, abych tak řekl, *syrové* ideje nejsou historickými fakty: jejich místo je v biografii, ve filosofii, a ne v dějinách.

Nyní vás prosím, abyste se obrátili k programu studia. Studujíce fakta politická i hospodářská, v základě každého z nich najdeme nějakou ideu, která možná dlouho bloudila v jednotlivých myslích, dříve než dosáhla všeobecného uznání a stala se vůdkyní politiky, zákonodárství nebo hospodářského obratu. Jen takové ideje mohou býti uznány za historické zjevy. Takovým způsobem sám život pomáhá historickému studiu: provádí praktické třídění idejí, odděluje vážné nebo šťastné od nicotných nebo nepodařených. V literatuře se setkáváme s usedlinou toho, co bylo promyšleno a procítěno jednotlivými myslícími lidmi určité doby. Ale daleko ne všechna tato zásoba osobní mysli a citu vchází v životní obrat, stává se majetkem společnosti, kulturně historickou zásobou. Co si z této zásoby osvojuje společnost, to se vtěluje v zařízení, v právnický nebo hospodářský poměr, v společenský požadavek. Toto vtělení, t. j. toto praktické zpracování idejí, uvádí ji také jako činitele do historického procesu. Ideje, které se zablesknou a pohasnou v jednotlivých myslích, v soukromé osobní jsoucnosti, právě tak málo zvětšují zásobu společnosti, jako málo obohacují inventář národního hospodářství důmyslné malé mlýnky, které budují děti v proudech dešťové vody.

Nemíním tedy vůbec ignorovati přítomnost nebo význam idejí v historickém procesu nebo upírati jim schopnost k historickému působení. Chci jen říci, že každá idea se nedostane do to-

hoto procesu, a když se dostane, ne vždy si zachová své původní čisté vzezření. V této podobě, prostě jako idea, zůstává osobní pohnutkou, poetickým ideálem, vědeckým objevem — ale jen tím; ale stává se historickým činitelem, když se zmocní nějaké praktické síly, moci, národní massy nebo kapitálu, — silou, která ji přepracuje v zákon, v zřízení, v průmyslový nebo jiný podnik, ve zvyk, konečně ve všeobecné massové nadšení nebo umělecké dílo, když na příklad nábožná představa nebeských výšin se odráží v kopuli sofijského chrámu.

Z úvah, vysvětlujících plán studia, učiníme některé metodologické vývody. Klada do základů historického badání procesy politické a hospodářské, nechci říci, že historický život se skládá jen z těchto procesů a že historické studium se musí omeziti na kanceláře a trhy. Ne pouhými kancelářemi a trhy se pohybuje historický život; ale je pohodlnější počínati jimi studium tohoto života. Přistupujíce v studiu k určité společnosti s politické a hospodářské stránky jejího života, vcházíme do kruhu oněch rozumových a mravních pojmů a zájmů, které už přestaly býti věcí jednotlivých myslí, osobních vědomí, a staly se majetkem celé společnosti, činiteli společného žití. Možno tedy politický a hospodářský pořádek určité doby uznati za ukazatele jejího rozumového a mravního života: ten i onen pořádek mohou býti potud uznány za takového ukazatele, pokud jsou proniknuty pojmy a zájmy, které vítězí v rozumovém a mravním životě určité společnosti, pokud tyto pojmy a zájmy se staly upravovateli jejích právnických a materiálních poměrů. Ale v jednotlivých myslích, v soukromém užívání vždy najdeme záso-

bu jiných předsevzetí a snah, které nedosáhly takové vlády, které zůstaly bez praktického užití. A také životní pořádek, politický i hospodářský, zakládající se na vládnoucích ideách a upevňující jejich panství svými nucenými opatřeními, může vzbuditi v jednotlivých myslích nebo v určité části společnosti předsevzetí, city, snahy, které nesouhlasí s jejími základy, dokonce přímo proti nim protestující: buď uhasínají, nebo čekají na svou dobu. U nás na příklad v XVIII. století žaloby na nespravedlnost nevolnického práva bylo slyšeti ze samého středu nevolníků dokonce dříve, než ve vzdělané společnosti; ale dlouho tyto žaloby obracely k sobě ještě méně vládní pozornosti než osvobodítelské dojmy vzdělaných lidí. Později však obavy, vzbuzené náladou nevolnického prostředí, působily na průběh osvoboditelské věci silněji než jakékoliv úvahy pořádku výše uvedeného.

Vnikněme do podstaty politických a hospodářských faktů, aby bylo viděti, co mohou poskytnouti pro historické studium. Politický a hospodářský život netvoří něco uceleného, stejnorodého, nějakou zvláštní sféru lidského života, kde nemají místo vyšší snahy lidského ducha, kde vládnou jen nižší instinkty naší povahy. Především život politický i život hospodářský, to jsou rozličné oblasti života, které jsou málo příbuzné svou podstatou mezi sebou. V té i oné vládnou polárně opačné základy; v politické všeobecné blaho, v hospodářské osobní materiální zájem; jeden základ žádá neustálé oběti, druhý živí nenasytný egoismus. Za druhé, ten i onen základ vtahuje do své činnosti hotové duchovní prostředky společnosti. Soukromý, osobní zájem svou povahou je náchylný působiti

proti všeobecnému blahu. Zatím lidské společné žití je budováno vzájemným působením obou věčně se potýkajících základů. Takové vzájemné působení se stává možným proto, že v soustavě soukromého zájmu jsou prvky, které brzdí jeho egoistická úsilí, na rozdíl od státního pořádku, založeného na vládě a podrobení, hospodářský život je oblastí osobní svobody a osobní iniciativy, jako projevu svobodné vůle. Ale tyto síly, oduševňující a řídící hospodářskou činnost, tvoří také duši duchovní činnosti. A také energie osobního materiálního zájmu není vzbuzována tímto zájmem samým, ale snahou zabezpečiti osobní svobodu, jak vnější, tak vnitřní, rozumovou i mravní, a tato v nejvyšším stupni svého rozvoje je vyjadřována ve vědomí společných zájmů i v citu mravní povinnosti působiti v prospěch všeobecný. Na této mravní půdě se také ustanovuje shoda věčně se potýkajících základů podle toho, jak rozvíjející se společenské vědomí zdržuje osobní zájem ve jménu všeobecného prospěchu, a objasňuje požadavky všeobecného prospěchu, neobmezuje zákonného prostoru, vyžadovaného osobním zájmem. Vzájemným poměrem obou základů tedy, politického i hospodářského, vítězstvím jednoho z nich nad druhým nebo spravedlivou rovnováhou obou se měří úroveň společného žití, a tento neb onen poměr mezi nimi se ustavuje stupněm rozvoje společenského vědomí a citu mravní povinnosti. Ale jakým způsobem, podle jakých příznaků je možno určiti tuto úroveň, jako ukazatele síly duchovních prvků společného žití?

Především se vysvětluje samým průběhem událostí politického života a spojitostí zjevů života hospodářského, a potom pozorování těchto

událostí a zjevů možno prozkoumati v zákonodárství, v praksi správy a soudu. Vezměme příklad, který není nejvýraznější. V starém Rusku mravní vlivy, které vycházely s církevní strany, odporovaly úsilovnému rozvoji otroctví a občas se setkávaly s podporou vlády, která se pokoušela ve jménu státního prospěchu zadržeti a uspořádati tuto snahu po zotročení. Zápas církve a státu se soukromým zájmem v této oblasti pokračoval se střídavým úspěchem jsa závislý na podmínkách doby. Tato váhání, odrážejíce se v památkách právních i hospodářských, pomáhají změřiti sílu působení humánních idejí, a tím i mravní úroveň společného žití v určité periodě. Tak se nám naskytá možnost určiti mravní stav společnosti ne podle našich subjektivních dojmů nebo domněnek ani podle soudů vrstevníků, právě tak subjektivních, ale podle praktického vzájemného poměru prvků společného žití, podle stupně shody různorodých zájmů, které v něm působí.

Chci říci, že politická a hospodářská fakta kladu do základů studia podle jejich významu ne v historickém procesu, ale jen v historickém badání. Tento význam jest ryze metodologický. Rozumová práce a mravní čin vždy zůstanou nejlepšími budovateli společnosti, nejmocnějšími pákami lidského rozvoje; kladou nejpevnější základy životního řádu, odpovídající skutečným potřebám člověka a vyššímu určení lidstva. Ale podle podmínek historického života tyto síly nejsou vždy stejně napjaty a ne vždy působí na životní řád měrou svého napětí, a do všeobecného historického procesu vcházejí svým působením na životní řád a podle tohoto působení podléhají hi-

storickému badání. Řád badání se neshoduje s řádem života, jde od následků k příčinám, od zjevů k silám. Co však, jaké předměty zejména nás očekávají v badání, vycházejícím od politických a hospodářských faktů, a pokud plně se zmocní národního života? Těmito předměty jsou stát a společnost, jejich budování a vzájemný poměr, lidé, řídící budování toho i onoho, vnější podmínky — mezinárodní i vnitřní — fysické i mravní, které ustanovují poměr mezi tím i oním, vnitřní zápasy, které se při tom naskytlo prožívati národu, produktivní síly, jimiž bylo tvořeno národní hospodářství, formy, v jaké se odléval státní i hospodářský život národa. Všeho toho se dotkneme s větším nebo menším pozdržením, něčeho jen mimochodem. Možná, že se naskytne pozdržeti vaši pozornost na některých hlubokých přelomech sociálních a mravních, jež prožíla naše společnost. Ale čeho bych si přál nejvíce je to, abyste z mých přednášek odnesli jasnou představu o dvou procesech, které kladly základy našeho politického a národního života a v nichž, zdá se mi, nejzřejměji se projevovaly spojitosti a položení, která tvoří zvláštnost našich dějin. Zkoumajíce jeden z těchto procesů, budeme sledovati, jak se v praksi života vypracoval a ve vědomí národa vyjasnil pojem o státu, a jak tento pojem se vyjadřoval v ideji a v činnosti nejvyšší moci; druhý proces ukáže, jak ve spojitosti se vzrůstem státu se zavazovaly a splétaly základní niti, které utvořily svým složitým tkanivem naši národnost. Ale to je příliš úzký program, pomyslíte si. Nebudu to popírati a zůstanu při svém programu. Běh dějin neznamená naprosto celé dějiny: uzavřen do těsných mezí akademického

roku, do rámců učebních hodin a minut, nemůže běh obejmouti všechnu šířku a hlubinu historického života národa. V těchto hranicích může přednášející se svými posluchači projíti jen takovými proudy dějin, které se mu představují hlavními, vládnoucími, obraceje se k druhým proudům jen potud, pokud se dotýkaly nebo splývaly s těmito magistrálami. A jestliže z mého výkladu při všech jeho mezerách si odnesete aspoň v povšechných obrysech obraz ruského národa jako historické osobnosti, budu míti za to, že vědeckého cíle mého běhu bylo dosaženo.

Z povšechného úkolu historického badání jsme vyvodili vědecký cíl badání místních dějin, a tento cíl nám poskytl základ pro plán běhu, ukázal řád a způsoby studia ruských dějin. Ve spojitosti s týmž úkolem se rozhoduje ještě jedna otázka: jaký ještě praktický výsledek kromě čistě vědeckého možno získati studiem místních dějin? Tato otázka je tím důležitější, že místní dějiny, jichž studium podnikáme, jsou dějinami naší vlasti. Mají-li vědecká pozorování a vývody, které učiníme při této práci, zůstati v oblasti čisté vědy, nebo mohou z ní vyjíti a projeviti vliv na naše snahy a konání? Mohou-li míti vědecké dějiny vlasti něco konkrétního v sobě pro její děti? Myslím, že mohou a musí míti, protože cena veškerého vědění je určována jeho spojitostí s našimi potřebami, snahami a konáním; jinak se vědění stává prostou přítěží paměti, která se hodí jen pro prázdnou loď pro oslabení životního kymácení, pro loď, která pluje bez opravdového cenného nákladu. Jaký pak může býti praktický, konkrétní cíl? Ukáži jej ihned nyní, abychom se o něm nezmiňovali

ve výkladech běhu: bude mlčelivým podnětem naší práce.

Právě jsem mluvil o historické osobnosti národa: to je základní předmět studia jeho dějin. Význam národa jako historické osobnosti záleží v jeho historickém povolání, a toto povolání národa je vyjadřováno v onom světovém položení, které si utvoří svým úsilím, a v oné ideji, kterou se snaží uskutečniti svou činností v tomto položení. Svou úlohu na světové scéně vyplňuje oněmi silami, které se mu podařilo rozvinouti v sobě svou historickou výchovou. Ideál historické výchovy národa záleží v úplném a souladném rozvoji všech jeho prvků společného žití a v takovém jejich vzájemném poměru, při němž každý prvek se rozvíjí a působí podle svého normálního významu v společenské sestavě, neponižuje sebe a neutiskuje jiných. Jen historickým studiem se zkoumá průběh této výchovy. Dějiny národa, vědecky podané, stávají se jeho účetní knihou, podle níž se sčítají pasiva i aktiva jeho minulosti. Přímou prací nejbližší budoucnosti je obmeziti vydání a doplniti zůstatky, obnoviti rovnováhu národních úkolů a prostředků. Zde historické studium svými konečnými vývody přistupuje těsně k praktickým potřebám přítomné chvíle, která požaduje od každého z nás, od každého Rusa výrazné chápání prostředků nakupených národem a trpěných nebo vynucených nedostatků své historické výchovy. Nám, Rusům, je to potřebnější chápati, než komukoli jinému. Věkovým úsilím a obětmi utvořilo Rusko stát, jemuž podobného zřízením, rozměry a světovým položením nevidíme od dob pádu římské říše. Ale národ, který utvořil tento stát, nestojí ještě podle svých du-

chovních a materiálních prostředků v první řadě prostřed ostatních evropských národů. Nepříznivé historické podmínky způsobily, že jeho vnitřní růst nepokračoval rovnoměrně s jeho mezinárodním postavením, ba bývaly doby, kdy byl tímto postavením zdržován. Ještě jsme nezačali žíti plnou měrou svých národních sil cítěných, ale ještě plně nevyvinutých, nemůžeme soupeřiti s druhými ani ve vědecké, ani v společensko-politické, ani v mnohých jiných oblastech. Dosažená úroveň národních sil, nakupená zásoba národních prostředků, to je ovoce práce našich předků po mnoho věků, výsledky toho, co oni učinili. My musíme věděti, co neučinili; jejich nedoplatky, to jsou naše úkoly, t. j. úkoly vašeho pokolení a všech pokolení, která jdou za vámi.

Čím však mohou prospěti rozřešení těchto úkolů spojitosti společných prvků, které se kdysi v našich dějinách utvořily a které budeme studovati? Lidé cítí někdy obtížnost svého položení, tíži společenského řádu, v němž žijí, ale nedovedou ani určiti, ani jasně vysvětliti tuto tíži a obtížnost. Historické studium odhaluje nepravidelnosti ve složení společnosti, bolestně a nejasně cítěné lidmi, ukazuje nenormální vzájemný poměr nějakých společenských prvků a jeho původ a poskytuje možnost uvážiti prostředky, jak obnoviti porušenou rovnováhu. Zpozorujeme-li na příklad, že v naší minulosti se jedny společenské prvky nepřiměřeně vyvíjely na účet a na škodu jiných, právě tak zákonných, pochopíme, které právě nám jest horlivě rozvíjeti, abychom dosáhli možného souladu a spravedlnosti společenské soustavy. Každému národu ukládají dějiny dvoustrannou kulturní

práci — na přírodě země, v níž je mu souzeno žíti, i na jeho vlastní povaze, na jeho duchovních silách a společenských poměrech. Jestliže náš národ po staletí musil úporně zápasiti s lesy a močály své země, napínaje síly na těžkou přípravnou práci civilisace, tu nám nastává, aniž jsme pozbyly životní vytrvalosti nabyté touto prací, úsilovně pracovati o sobě samých, rozvíjeti své rozumové a mravní síly, s obzvláštní péčí upevňovati své společenské poměry.

Takovým způsobem může nám studium našich dějin pomoci vysvětliti úkoly a směr praktické činnosti, která nám nastává. Každé pokolení může míti své ideály, u mého své, u vašeho druhé, a ubohé je ono pokolení, které nemá žádných. Pro uskutečnění ideálů je nutna energie konání, enthusiasmus přesvědčení; při jejich uskutečňování jsou nevyhnutelny zápas, oběti.

Ale to není vše, co je nutné pro jejich vítězství: jsou nutny nejen pevné nervy a sebeobětavé charaktery, nutny jsou také ještě důvtipné mysly. Jak snadno je pochopiti každou dobrou věc, a kolik vznešených ideálů lidé promeškali a chopili se jich neuměĺýma nebo nečistýma rukama! Naše ideály nenáleží výhradně nám a ne pro nás samé byly předurčeny: dospěly k nám jako dědictví našich otců a dědů nebo se nám jich dostalo kulturním dědictvím po jiných společnostech, utvořeny byly životními zkušenostmi a rozumovým úsilím jiných národů, kteří pracovali dříve nebo více než náš, a při vytváření jich byly uvažovány ne naše, ale docela jiné síly, prostředky a položení. Proto se nehodí všem, vždy a všude. Abychom věděli, které z nich a jakou měrou mohou býti uskutečněny v určité společnosti a v určité době, je třeba

dobře probadati pohotovou zásobu sil a prostředků, kterou si nashromáždila tato společnost; a proto je třeba uvážiti a oceniti historické zkušenosti a dojmy, jí prožité, mravy a zvyky, v ní vychované. To je tím nevyhnutelnější, že žijeme v době, bohaté ideály, ale ideály, které se navzájem potýkají, které jsou nesmiřitelně nepřátelské. To stěžuje účelný výbor. Znalost naší minulosti ulehčuje takový výbor: tato znalost je nejen potřebou myslícího rozumu, ale podstatnou podmínkou vědomé a korektní činnosti. Historické vědomí, které se z ní vypracuje, skýtá společnosti, jež se jí zmocní, ono měřítko položení, ono cítění chvíle, které ho chrání jak od nepohyblivosti, tak od spěšnosti.

Určuje úkoly a směry své činnosti, každý z nás musí býti aspoň trochu historikem, aby se stal vědomě a svědomitě jednajícím občanem.

HLAVA TŘETI.

Forma povrchu evropského Ruska. — Podnebí. — Geologický původ roviny. — Půda. — Botanické pásy. — Relief roviny. — Spodní vody a atmosférické srážky. — Úvodí.

Zahajujeme-li studium dějin kteréhokoliv národa, setkáváme se se silou, která v svých rukou drží kolébku každého národa, — s přírodou jeho země.

V zeměpisném náčrtku země, kterým se uvádí přehled jejích dějin, je nutno zaznamenati ony fysické podmínky, které projevily nejsilnější působení na průběh jejího historického života.

Říkáme: *východní Evropa* nebo *evropské Rusko*, chceme-li označiti zeměpisný poměr Ruska k zemím, ležícím na západ od něho, nebo chceme-li rozlišiti ruská území po této straně Urálu od zaurálských. *Uralský hřbet*, opakujeme, *odděluje Asii od Evropy*. Uvykli jsme tak těmto výrazům, že nepředpokládáme možnost a necítíme potřebu vyjadřovati se nějak jinak, přesněji. Avšak zeměpisné představy vzdělaného světa neshodovaly se vždy s těmito našimi obvyklými výrazy. Staří řečtí zeměpisci na příklad vedli dělící čáru mezi Evropou a Asií podél řeky Tanaisy (Donu), takže značná část nynějšího evropského Ruska by byla za hranicemi Evropy, a město Moskva na východních hranicích, kdyby tehdy existovalo. Názor antického zeměpisu nacházel historické oprávnění v zjevu, který přicházel s opačného pólu lidského rozvoje. Sama Asie, skutečná kočovná Asie, od pradávna zaplavujíc svými kibitkami a stády nynější jižní Rusko, zřejmě slabě cítila, že vnikala do Evropy. Převalivše se za Karpaty, do nynějších Uher, její hordy shledaly ne-

možnost pokračovati v dřívějším asijském způsobu života a brzo se staly usedlými. Na širokých polích mezi Volhou a Dněstrem, po obou stranách Donu, necítily této nutnosti a celé věky zde prožívaly, jako žily v stepích střední Asie.

Ne bez příčiny se životní prakse divokého Asiata shodovala se zeměpisným názorem vzdělaného Řeka. Dvě zeměpisné zvláštnosti odlišují Evropu od ostatních částí světa a od Asie především: je to především *různotvárnost forem povrchu* a za druhé *neobyčejně členěný obrys mořských břehů*. Je známo, jak mocně a rozmanitě působí na život země a její obyvatele. Evropě náleží prvenství v síle, s jakou v ní působí tyto podmínky. Nikde horské hřbety, náhorní planiny a roviny se nestřídají tak často na takových, poměrně malých prostorech, jako v Evropě. Na druhé straně hluboké zálivy, daleko vyčnívající poloostrovy, mysy tvoří jakoby pobřežní krajkoví západní a jižní Evropy. Zde na 30 čtverečních mil pevniny připadá jedna míle mořského břehu, kdežto v Asii jedna míle mořského břehu připadá na 100 čtverečních mil pevniny. Typickou zemí evropskou v obou těchto směrech je jižní část balkánského poloostrova, stará Hellada; nikde moře tak podivně nezbrázdilo břehy jako na její východní straně; zde je taková různotvárnost v uspořádání povrchu, že na prostoru nějakých dvou stupňů šířky je možno se setkati téměř se všemi druhy stromů, rostoucích v Evropě, a Evropa se rozprostírá na 36 stupních šířky.

Rusko — mluvím jen o evropském Rusku — nemá těchto výhodných přírodních zvláštností Evropy nebo přesněji řečeno má je v stejném

stupni jako Asie. Moře tvoří jen malou část jeho hranic; pobřežní linie jeho břehů je poměrně nepatrná proti jeho pevnině, připadá totiž jedna míle mořského břehu na 41 čtverečních mil pevniny.

Jednotvárnost je význačný rys jeho povrchu; jedna forma vládne téměř na celé jeho délce: tato forma je rovina, vlnitá plocha na prostoru asi 90.000 čtverečních mil (více než 400 milionů děsjatin), t. j. plocha, rovnající se více než devíti Franciím, a velmi nevysoko (celkem asi 79—80 sáhů) pozdvižená nad hladinu mořskou. Dokonce v Asii prostřed jejích ohromných celkových prostor stejné formace zaujala by naše rovina ne poslední místo: Iránská planina na příklad je téměř dvojnásob menší. K dovršení zeměpisné příbuznosti s Asií přechází tato rovina na jihu v nepřehlednou, málo zavodněnou a bezlesou step na prostoru asi 10 čtverečních mil, která je všeho všudy 25 sáhů nad hladinou moře. Svým geologickým složením se tato step docela podobá stepím vnitřní Asie, a zeměpisně tvoří přímé, nepřetržité jejich pokračování, spojujíc se se středoasijskými stepmi širokou hranou mezi Urálským hřbetem a Kaspickým mořem a prostírajíc se od Urálu s počátku širokým, a potom stále se zúžujícím pruhem směrem k západu, mimo moře Kaspické, Azovské a Černé. Je to jako asijský klín, vražený do evropské pevniny a těsně spojený s Asií historicky i podnebím. Zde od pradávna vedla hlavní cesta, po níž urálsko-kaspijskou branou přicházejí z hloubi Asie strašní hosté, všechny ty kočovné hordy, nesčíslné jako stepní kobylky nebo písek asijské pouště. Umírněná, ve všem důsledná západní Evropa nezná takových úmor-

ných letních such a takových strašných zimních metelic, jaké bývají na této stepní rovině, a vnikají sem z Asie nebo jsou jí podporovány.

Tolik Asie je v evropském Rusku. Historicky ovšem není Rusko Asií; ale zeměpisně vůbec není Evropou. Je to přechodní země, prostřednice mezi dvěma světy. Kultura ji nerozlučně spojila s Evropou; ale příroda ji obdařila zvláštnostmi a vlivy, které ji vždy poutaly k Asii nebo Asii poutaly k ní.

Na jednotvárnosti formy povrchu značnou měrou závisí také *podnebí* země, rozdělení tepla a vláhy ve vzduchu a z části směr větrů. Na ohromném prostoru od krajního severního bodu pevninového břehu Vajgačského průlivu (Jugorské úžiny), téměř pod 70° s. š., k jižnímu výběžku Krymu a k severním předhořím Kavkazských hor, asi k 44°, v délce 2700 verst bylo by možno očekávati ostré klimatické rozdíly. Podle zvláštností podnebí dělí naši rovinu na 4 podnebné pásy: *arktický* na druhé straně severního polárního kruhu, *severní* nebo studený od 66½ do 57° s. š. (přibližně k rovnoběžce města Kostromy), *střední* nebo umírněný, zaujímající střední pruh roviny do 50° s. š. (čára Charkov—Kamyšin), a *jižní*, teplý nebo stepní, do 44° s. š. Ale klimatické zvláštnosti těchto pruhů jsou mnohem méně ostré než na příslušných prostorech západní Evropy: jednotvárnost formy povrchu činí klimatické přechody od severu k jihu a od západu k východu mírnějšími. Uvnitř evropského Ruska není významných hor meridionálního směru, které by způsobovaly příkrý rozdíl v množství vláhy na jejich západních i východních svazích, zadržujíce oblaka, jdoucí od Atlantického oceánu, a nutíce je spouštěti

se hojnými dešti na západních svazích; nejsou v Rusku ani významné hory příčného směru, jdoucí od západu k východu, které by způsobovaly citelný rozdíl ve výši teploty na sever a na jih od nich. Větry, které bez překážky vanou po celé rovině a brání vzduchu zastavovati se, sbližují v klimatickém vztahu místa, velmi navzájem vzdálená zaměpisným položením, a napomáhají rovnoměrnějšímu rozdělení vláhy od západu na východ a tepla od severu na jih. Proto výše nad hladinou moře nemá velikého významu v podnebí naší země. Moře, která lemují Rusko s některých stran, sama sebou, nezávisle na formě jeho povrchu a pohybu větrů, také projevují slabé působení na podnebí vnitřního prostoru země; z nich Černé a Baltické jsou příliš nepatrné, aby projevovaly pozoruhodný vliv na podnebí takové rozsáhlé roviny, a Ledový oceán se svými zálivy hluboko se zařezávajícími má znatelný vliv jen na podnebí dalekého severu a při tom po značnou část roku zůstává pod ledem (kromě západní části podél murmanského břehu).

Těmito podmínkami se vysvětlují zvláštnosti, charakterisující podnebí evropského Ruska. Různost temperatury mezi zimou a létem zde na pevnině, daleko od moří je nejméně 23 stupňů, místy dostupuje 35 stupňů. Průměrná roční teplota je asi 20—10°. Ale zeměpisná šíře má slabý vliv na tento rozdíl. Nikde na rozsáhlých pevninových prostorách, vzdálených od moře, nemění se teplota směrem od severu k jihu tak zvolna jako v evropském Rusku, obzvláště do 50° s. š. (rovnoběžka Charkova). Vypočítali, že její stoupání v tomto směru je jen 0·4° na každý stupeň šířky. Mnohem pozoruhodněji působí na

změnu teploty zeměpisná délka. Toto působení je spojeno se zesílením odlišnosti teploty mezi zimou a létem směrem od západu na východ; čím dále na východ, tím je zima studenější, a odlišnost v zimním chladu podle délky převažuje rozdíl v letním teple podle šířky, od severu na jih. Mapa isotherm názorně ukazuje tyto zjevy. Roční isothermy, které na západ od Visly se často klikatě prohýbají od severu na jih, znatelně se narovnávají směrem k východu, jakmile se dostanou do krajů naší roviny, ale přitom se silně sklánějí k jihovýchodu. Proto stejnou roční teplotu mají místa, rozdělená značným počtem stupňů šířky i délky. Orenburg leží o 8 stupňů jižněji než Petrohrad, ale roční temperatura jeho je stejná s petrohradskou, je dokonce o něco nižší (o 0·4°), protože je o 25° východněji než Petrohrad; zimní (lednový) rozdíl teploty obou měst (— 6°) převažuje letní (červencovou — 4°). Ještě rozhodnější je jihovýchodní sklon lednových isotherm. Lednová isotherma (— 15°) téhož Orenburgu, jehož roční teplota je téměř stejná s Petrohradem, prochází už ne tímto městem, ale o 2° severněji a o 20° východněji — kolem Usť-Sysolska, t. j. její jihovýchodní směr od tohoto města příkřeji se uhýbá k jihu, porovnáme-li ji s roční petrohradsko-orenburgskou isothermou: vzdálenost orenburgského mediridianu od usť-sysolského je pětkrát menší než od petrohradského. Zimní měsíce v Orenburgu jsou studenější než dokonce v Archangelsku, jehož šíře je o 5 stupňů severněji než Petrohradu, ačkoliv roční teplota Archangelsku je nepoměrně nižší než orenburgská (0·3° a 3·3°). Zato léto v Orenburgu je mnohem teplejší než petrohradské (v červenci o 4°),

více odpovídá jeho šířce, a jeho červencová isotherma jde mnohem jižněji než Petrohrad, na Saratov a Jelizavetgrad. V létě teplota více závisí na šíři, v zimě na délce. Proto červencové isothermy se narovnávají ve směru od západu k východu, usilují vyrovnati se s rovnoběžkami. Silný vliv na podnebí evropského Ruska má směr větrů, který je jedním z charakteristických zvláštností naší země. Změna teploty v zimě podle délky slábne mezi jiným proto, že tehdy teplé západní větry převládají v severním pruhu naší roviny, a studenější východní v jižním. To má původ v rozdělení větrů v evropském Rusku. Poměr západních a východních větrů u nás se mění podle ročních dob a podle šíří. Bylo pozorováno, že západní větry převládají v létě a v severním pruhu, kdežto východní v zimě a v jižním pruhu, a čím jižněji, tím toto zimní převládání východních se zesiluje. Činná účast asijských větrů způsobuje klimatickou odlišnost evropského Ruska od západní Evropy, uvalená na naši zemi jejím sousedstvím s Asií. Brzo uvidíme nestejné působení obou navzájem opačných směrů větrů na život země, prospěšné působení směru západního evropského a škodlivé východního asijského. Tento vzdušný zápas Asie s Evropou v mezích naší roviny bezděčně připomíná ony dávné historické doby, kdy Rusko bylo širokou arénou zápasu asijských národů s evropskými a kdy zejména v jeho jižním stepním pruhu Asie vítězila nad Evropou, připomínala by možná i pozdější doby, kdy v severním pruhu vznikal mravní zápas mezi proudy západními a východními, kdyby tento zjev nebyl tak vzdálen meteorologie.

Obmezujeme-li se na střední pruh evropské-

ho Ruska, hlavní scénu našich starých dějin, bez jižních stepí a krajního severu, podnebí tohoto prostoru, jak bylo určeno uvedenými podmínkami, je obyčejně charakterisováno těmito společnými rysy: zima není obzvláště drsná, ale dlouhá, při nepatrném rozdílu v teplotě podle zeměpisné šířky a při znatelnější její proměnlivosti podle délky; jaro je pozdní, s častými návraty chladna; léto je umírněně teplé, příznivé zemědělství; teplota se mění často a rychle v zimě a na jaře, řídčeji a ponenáhleji v létě a na jaře.

Vylíčená forma povrchu země vysvětluje se jejím geologickým původem. Půda ploché kotliny, jakou představuje naše země, skládá se z kyprých nanesených vrstev novějšího útvaru, které leží na podkladu žuly a jiných starých hornin, pokrývajíce nepřetržitou massou celý povrch roviny a tvoříce pahorkovité vyvýšeniny, které jí dodávají vlnitého vzhledu. Tyto vrstvy, skládající se hlavně ze směsi hlíny a písku, na některých místech jižního stepního pruhu jsou zbaveny jakékoli hutnosti. Tato kolísavá půda má takové jednotvárné složení, jaké bylo možno jen při stejném jejím původu. V jejích nanesených vrstvách, představujících mořské usazeniny, nacházejí se kmeny stromů a kostry předpotopních zvířat a po stepi jsou roztroušeny kaspické mušle. Tyto příznaky donutily geology k domněnce, že povrch naší roviny je poměrně nového útvaru a ne-li celá, tedy na větší části svého prostoru byla dnem moře, které se obnažilo v jedné z pozdních geologických period. Břehy tohoto moře byly urálské a karpatské hory, čímž se vysvětluje přítomnost hojných ložisek kamenné soli v těchto horských hřbetech.

Vody, pokrývající rovinu, odtekly do ohromných vodojemů, utvořených moři Kaspickým a Arálským. Odliv nastal pravděpodobně snížením dna těchto velikých vpadlin. Obě tato moře zároveň s Černým jsou uznávána za zbytky vod rozsáhlé mořské nádrže, která kdysi pokrývala jižní Rusko a kaspickou nížinu. Usazeniny, zbylé po odlitém moři, utvořily také ony pravidelné, jednotvárně rozložené hlinito-písčité vrstvy, z nichž se skládá půda roviny na rozsáhlé délce. Severněji od prostoru, který byl pokryt tímto mořem, podobné vrstvy písku, hlíny a smíšeniny hlíny s pískem se ukládaly při tání obšírných ledovců, které pokrývaly celou severní a větší část středního Ruska. Kdyby bylo možno s dostatečné výše pohlédnouti na povrch ruské roviny, představila by se nám v podobě vzorkovaného čeření, jaké představuje obnažené písčité dno řeky nebo povrch moře za lehkého větru.

Při vší jednotvárnosti, kterou se vyznamenává příroda naší roviny, možno pozorovati, zadíváme-li se na ni podrobněji, jakési místní zvláštnosti, které jsou také těsně spojeny s geologickým útvarem země a projevily znatelný vliv na dějiny našeho národa.

Podle domněnky geologů moře, které kdysi pokrývalo jižní a jihovýchodní Rusko, odstoupilo ne najednou, ale na dvakrát. Nacházejí stopy, že severní břeh tohoto moře svým severovýchodním úhlem se táhl přibližně podél 55° s. š., poněkud jižněji než ústí Kamy, dokonce se od něho ukláněje k jihu. Potom moře ustoupilo asi o 4 stupně, takže jeho severním břehem se stal Obščij Syrt, odbočné pohoří, táhnoucí se od jižního výběžku uralského hřbetu k Volze ve směru jihozápadním. Tím geologové vysvětlují

příkrý rozdíl v půdě a květeně na severní i jižní straně Obščého Syrtu a obzvláště to, že úroveň povrchu k jihu od tohoto pohoří je značně nižší než k severu: od posledních jižních svahů Syrta od 40 sáhů výšky se krajina rychle snižuje na 0. Prostranství mezi 55 a 51° s. š., nejjižnější linií Syrtu, které se dříve uvolnilo od moře, shoduje se téměř s pásem nejhlubšího a nejsilnějšího černozemí. Toto černozemí, jak myslí, se utvořilo dlouhotrvajícím hnitím hojné vegetace, živené zde příznivými klimatickými podmínkami: v složení tučného černozemí nacházejí přes deset procent zetlelého hnoje, naproti tomu prostranství od tohoto pásu, tvořící stepní pruh a později vystoupivší z moře, pokrylo se jen tenkou rostlinnou vrstvou, ležící na písčitém solném podkladu, který zbyl po ustoupivším moři, a s mnohem slabším obsahem zetlelého hnoje. Blíže ke Kaspickému moři, v astrachanských stepích, je půda zbavena i takového tenkého příkrovu, a holá solniště často vystupují na povrch. Písčitá solniště a slaná jezera, jimiž je poseta tato nížina, ukazují na to, že ještě nedávno byla dnem moře. Jsou-li jižní pontijské stepi ještě bohaté travou a produkují dokonce obilniny, tu v kaspické nížině se setkáváme jen s vegetací velmi chudou v podobě keříků nebo trsů a plazivých porostů. Ale dokonce i travnatá jižní step pro tenkost rostlinné černozemní vrstvy a za neustálých a suchých větrů, které v ní vládnou, není s to, aby živila významné dřevité rostlinstvo na otevřených prostorech; to je hlavní příčina, že stepní pruhy nemají lesů. Takovým způsobem v jižním pásu naší roviny se zachovaly dosti zjevné stopy jejího geologického původu a útvaru její půdy. Podoba a slo-

žení půdy kaspických stepí, jak jsme už poznamenali, poskytuje možnost domnívati se, že odliv moře v jižní polovině evropského Ruska byl dokonán poměrně pozdě, možná že už v dosahu lidské paměti, v historické době. Kaspické moře zároveň s Arálským, tvořivší s ním kdysi pravděpodobně jeden celek, ubývá dosud. Zda se nezachovala nejasná vzpomínka o tomto převratě v podání starých řeckých a starověkých arabských zeměpisců o tom, jako by Kaspické moře bylo na jedné straně spojeno se Severním oceánem, a na druhé straně s mořem Azovským? Toto svým obrysem a povahou velmi se podobá zbytku průlivu, který možná spojoval Kaspické moře s Černým v dosti pozdní geologické době, a dokonce pokládají Kuma-Manyčskou nížinu za dno tohoto průlivu. Pokud se týká Severního oceánu, tu mají geologové za to, že mezi ním a Kaspickým mořem v hranicích naší roviny procházela kdysi celistvá vodní nádrž, rovnoběžně s urálským pohořím, jenže v geologických dobách velmi dalekých.

Takovým způsobem ve spojitosti s geologickým složením evropského Ruska možno v něm rozeznati, nemáme-li na mysli drobnější dělení, dvě základní půdní oblasti, obzvláště důležité historicky: severní oblasť písčin a hlíny s pískem s větším neb menším příměskem popelovité hlíny a oblasť černozemí. Těmto půdním oblastem odpovídají, neshodujíce se ostatně s nimi, dva botanické pásy, *lesní* a *stepní*, které měly silný vliv na dějiny našeho národa. Odliv moře s jižní části roviny dál se po sklonu, který má rovina k mořím Černému a Kaspickému. Jihovýchodním směrem tohoto sklonu byl také vyznačen zeměpisný obrys stepního prostoru, utvořeného tímto odli-

vem. Zde stepní povaha půdy se zesiluje v témž jihovýchodním směru: čím později určitá část tohoto prostoru vystoupila zpod moře, tím méně se pokrylo bývalé mořské dno novými půdními utvary. Při jihovýchodním směru sklonu severozápadní kraj tohoto dna musil se obnažovati dříve než severovýchodní, takže severní břeh ustoupivšího moře se skláněl k jihu ve své západní části více než ve východní. A stepní pruh má právě takový obrys: má podobu trojúhelníka, jehož základna je obrácena k Urálu; maje největší šířku ve své severovýchodní části, ponenáhlu se zúžuje k jihozápadu, opírajíc se klínem o nížiny Dunaje.

Step nepředstavuje bezlesé prostranství, jednotvárné složením půdy a povahou rostlinstva. V obou těchto směrech je možno rozděliti ji na dva pásy, severní *lučni* a jižní *drnový*. V prvním je drnový příkrov, louky v celku pokrývají půdu a černá země se vyznačuje největší tučností; v druhém zůstávají prostřed drnů obnažená místa, a černá půda je k jihu stále tenčí a chudší zetlelým hnojem. I lesy jsou v prvním pruhu rozptýleny hustými ostrovy, proto také tento pás charakterisují názvem *lesostepni*, kdežto do druhého zabíhají tu a tam jednotlivými pruhy, krčíce se v údolích nebo na horských svazích, kde jim jsou příznivy podmínky místa. A v těchto místních změnách se projevuje závislost jihoruské půdy a flory na směru mořského odlivu, který dříve obnažil severozápadní části jižního Ruska.

K stepní oblasti od severu a severozápadu přimyká široký pás lesa, který se zde utvořil, protože toto prostranství se dostalo dříve zpod moře nebo ledovce, což poskytlo čas, aby se

zde mohla nakupiti silnější vegetační vrstva. Je ostatně těžko vésti rozdělující čáru mezi oběma pásy: tak ponenáhlu a nepozorovaně se směšují a splývají mezi sebou jejich klimatické, půdní a botanické zvláštnosti. V lesním pásе se objevují stepní ostrovy obklopené lesy, a prostřed stepí vystupují lesy rozptýleně i dokonce celými okruhy. Nyní už není v středním Rusku původní celkový les; lesní pás po vykácení a zorání značně ustoupil od jihu, a step se počíná severněji než se počínala dříve. Kijev se nyní nachází téměř v stepním pruhu, kdežto letopis jej ještě pamatuje jako město docela lesní: ‚i byl okolo města les a bor veliký'. Myslím však, že kdysi se táhla step na sever dále než nyní a byla odsunuta k jihu lesními druhy, které se rozšířily od severu, a potom lidskou rukou byla navrácena k dřívějším hranicím. Počínajíc asi mezi Permí a Ufou, dosti úzkým pruhem se vine stále týmž jihozápadním směrem po dolní Kamě, míjejíc na jihu Nižnij-Novgorod, Rjazaň, Tulu, Černigov, Kijev a Žitomir, přechodní půda, blízká černé zemi, hlinitě písčitá se značným příměskem zetlelého hnoje po listnatém lese a proto nazývaná *lesní písčitou hlinou.* Tento pruh, táhna se mezi písčitou hlinou a pískem severní oblasti a obyčejnou černou zemí a často jimi přerývaný, je dělící čarou mezi pásy lesním a stepním; zde se setkávají a dotýkají písek a písčitá hlína s černou zemí, les se stepí.

Tento lesní pás složením půdy a povahou rostlinstva se dělí na dva pruhy: černozemí a lesní písčitá půda na jihu živí listnatý les, písčitá hlína a písek na severu tvoří les jehličnatý. Moskva vznikla zřejmě v botanickém uzlu těchto pruhů nebo blízko něho. Ostatně listnaté

druhy se tak smísily s jehličnatými, že se může mluviti jen o místním převládání jedněch nad druhými, a ne o jejich přesném zeměpisném rozhraničení.

Přes činnost lidí, přitom Rusů, kteří neuvykli chrániti lesů, lesní plocha evropského Ruska do poslední chvíle uchovala ještě významné rozměry. Podle oficielních dat z r. 1860 bylo zde z 425 milionů děsjatin lesem pokryto 172, t. j. asi 40 procent. Podle zpráv Ústředního statistického komitétu, sebraných r. 1881 ze 406 milionů děsjatin lesní plocha evropského Ruska bez Finska a poviselských gubernií zaujímala 157½ milionu děsjatin neboli téměř 39 procent.

Proces tvoření povrchu naší země, jehož působení je tak znatelné v podnebí země, v útvaru její půdy a v zeměpisném rozšíření rostlinstva, neméně činně měl vliv také na rozdělení vod tekoucích i stojatých. Zde mají význam některé rysy relifu naší roviny. Neporušujíce všeobecného rovinového charakteru země, vystupují v jejím nitru jednotlivá stoupání, která se místy skládají v celé ploché výšiny nebo řady kopců značné délky, ale dosti mírné výše, které na nejvyšších bodech nejsou vyšší než 220 sáhů nad hladinou moře. Nedávná hypsometrická měření Tillotova ukázala, že vnitřní vysočiny evropského Ruska sledují spíše meridiánový směr než šířkový. Takové jsou: *Středoruská vysočina*, počínající v novgorodské gubernii a táhnoucí se téměř meridiánově více než na 1000 verst do charkovské gubernie a do oblasti Vojska donského, stýkajíc se tam s doněckou plochou vysočinou, táhnoucí se podél severního Donce k Donu; *povolžská* vysočina, sledující v témž směru od Nižního Novgorodu po pravém

břehu Volhy a pokračující také na jih řadou kopců — *Jergeni; Avratynská*, která počínajíc v Haliči, ale naprosto odděleně od Karpat, prochází několika větvemi volynskou a podolskou gubernií, naplňujíc svými výběžky sousední gubernie a tvoříc dněprovské prahy. Tyto vysočiny jsou od sebe navzájem odděleny nížinami, z nichž historicky nejdůležitější jsou *jihozápadní* nížina, táhnoucí se z Polesí podél Dněpru k Černému a Azovskému moři, a ústřední *moskevská kotlina* nebo *oksko-donská* nížina s údolími Oky, Kljazmy, horní Volhy a Donu. Uvedené vysočiny se svými odbočkami na různé strany jsou rozhraním vod nejhlavnějších říčních toků středního a jižního Ruska, a nížinami tekou hlavní řeky těchto úvodí a takovým způsobem tyto vysočiny a nížiny jsou spojeny s hydrografií evropského Ruska.

Středoruská vysočina svou severní částí tvoří Alaunskou planinu a Valdajské hory. Tyto hory, vystupující na 800—900 stop, a zřídka dosahující 1000 stop, mají nejvážnější hydrografický význam pro naši rovinu: zde je její ústřední hydrografický uzel. Říční síť naší roviny je jedna z jejích vynikajících zeměpisných zvláštností. Již 4½ století před naší érou si jí všiml i pozorný Herodot; popisuje Skythii, t. j. jižní Rusko, poznamenává, že v této zemi není nic neobyčejného kromě řek, ji zavlažujících, jsou četné a mohutné. A žádná jiná zvláštnost naší země neprojevila takový rozmanitý, hluboký a zároveň tak pozoruhodný vliv na život našeho národa, jako tato říční síť evropského Ruska.

Forma povrchu a složení půdy ruské roviny daly jejím říčním tokům svérázný směr; tytéž podmínky jim skýtají nebo podporují i hojné

prostředky jejich napájení. Naše rovina není proti západní Evropě zkrácena ani o pramenitou, ani o atmosferickou vodu. Hojnost této i oné vody v jejích hranicích závisí dílem také na formě jejího povrchu ve spojitosti s jejím geologickým útvarem. V prohlubních mezi kopci severního a středního Ruska zbyly po starém ledovci hojné zásoby sladkých vod v podobě jezer a močálů; slaná jezera astrachanské a tavričeské gubernie, zbytky moře, které se odlilo z jižního Ruska, nemají význam v jeho říčním systému. Jezera, jezírka a močály vyskytují se téměř na celém prostranství severního a středního Ruska. Gubernie tverská, jaroslavská a kostromská na horním toku Volhy jsou posety močály a jezírky; je jich tam na sta. V moložském újezdu jaroslavské gubernie jeden z nesčetných močálů ještě nedávno zaujímal na 100 čtverečních verst. Každým rokem se ostatně tato říše jezírek a močálů zmenšuje. Před našima očima pokračuje dávný proces mizení těchto vodních zásob: jezera se po krajích zatahují mechy a chaluhami, zúžují se, mělčí a proměňují se v močály, které opět kácením lesů a snižováním pramenitých vod vysýchají. Přes to plocha jezer a močálů v evropském Rusku je stále ještě velmi rozsáhlá. Jezery, kterých je v něm napočítáno přes 5000, a močály obzvláště bohaty jsou dva kraje: je to tak řečená jezerní oblast v Polesí. V prvním kraji, v guberniích novgorodské, petrohradské a pskovské, nepočítáme-li archangelskou, oloněckou a tverskou, které hojností jezer také k nim mohou býti připočteny, močály, — jen močály, bez jezer, — zaujímají až 3 miliony děsjatin. V Polesí, t. j. v přilehlých částech guberní grodněnské, min-

ské a volynské, plocha močálů je vypočítána téměř na 2 miliony děsjatin. Jak těžký je boj s močály, ukazuje průběh vysušování Polesí. R. 1873 byla proto sestavena zvláštní výprava. Za 25 let práce vysušila asi 450.000 děsjatin, t. j. asi ¼ celého močálového prostranství v Polesí.

S povrchovými nadzemními vodami jsou těsně spojeny vody podzemní, spodní; prvními jsou napájeny tyto nebo je napájejí. Všeobecný zákon jejich rozdělení v evropském Rusku: směrem od severu k jihu se spodní vody ponenáhlu prohlubují. V severních šířích jsou velmi blízko povrchu a splývají s vodami povrchovými tvoříce močály. V středním pásu zapadají už do hloubky několika sáhů — až 6, a v novém Rusku docela do hloubky 15 i více sáhů. Drží se v hlinitých, písčitých a vápenných horninách, tvoříce místa v středním pruhu mohutné žíly krásné vody, bezbarvé, průsvitné, bez zápachu a s nepatrnou minerální příměsí, jako je na příklad mitiščinská voda, která napájí vodovod moskevský. Čím dále k jihu, tím se minerální přimíšeniny v složení pramenité vody zvětšují.

Pramenité vody jsou účinně podporovány atmosférickými srážkami, jejichž rozdělení mnoho závisí na směru větrů. V létě od května do srpna, panují v severním a středním Rusku západní a hlavně jihozápadní větry, ponejvíce deštivé. Urál zadržuje mraky, nesené k nám těmito větry od Atlantického oceánu, a nutí je snésti se hojnými dešti nad naší rovinou; k nim se připojují místní výpary od jarního tání sněhu. V létě v severním a středním Rusku pršívá obyčejně mnohem více než v západní Evropě, a proto Rusko vůbec pokládají za zemi letních

srážek. V jižním, stepním Rusku naopak převládají suché východní větry, jimž otevřená step při své nepřetržité spojitosti s pouštěmi střední Asie skýtá sem volný přístup. Proto množství letních srážek v středním a jižním Rusku se zvětšuje od jihu a obzvláště od jihovýchodu k severu a severozápadu. Jejich roční množství v baltických a západních guberniích je 474—610 milimetrů, v středních 471—598, východních 272—520, jižních stepních, v astrachanské a novoruských 136—475: minimum západních gubernií je maximum jižních.

Na úpatí valdajských vysočin z močálů a jezer ležících mezi kopci a hojně živených srážkami, jichž zde vypadá nejvíce, i dešti i sněhem, mají počátek hlavní řeky evropského Ruska, tekoucí různými směry po rovině, Volha, Dněpr, západní Dvina. Takovým způsobem valdajská vysočina tvoří centrální rozvodí naší roviny a projevuje silný vliv na systém jejích řek. Téměř všechny řeky evropského Ruska mají počátek v jezerech nebo močálech a napájeny jsou kromě svých pramenů jarním táním sněhů a dešti. Zde i nesčetné močály roviny zaujímají své pravidelné místo ve vodním hospodářství země, jsouce zásobními vodojemy řek. Když se vyčerpává napájení, skýtané řekám sněhovými a dešťovými pomocnými prostředky, a hladina řek klesá, močály podle svých sil vyplňují úbytek spotřebované říční vody. Kyprost půdy skýtá stojatým vodám možnost najíti východisko ze svých zásobáren na různé strany, a rovinná povaha země dovoluje řekám téci nejrůznějšími směry. Proto nikde v Evropě se nesetkáme s takovým složitým systémem řek s tak různotvárným rozvětvením a s takovou vzájemnou blíz-

kostí nádrží: odbočky různých nádrží, jejichž magistrály tekou někdy opačnými směry, tak se někdy k sobě navzájem přibližují, že nádrže jako by se proplétaly mezi sebou, tvoříce neobyčejně vzorkovanou říční síť, vrženou na rovinu. Tato zvláštnost při nešírokých a příkrých vodních předělech, *volokách*, ulehčovala kanalisaci země, jako v starších dobách ulehčovala vodní dopravě přepravu nevelikých říčních lodí z jedná nádrže do druhé. Ruské řeky, vycházejíce z jezer a močálů, které nejsou vysoko položeny nad hladinou moře, mají malý spád, t. j. volný proud, při čemž se setkávají s kyprým podkladem, který se snadno vymílá. Proto dělají hadovité záhyby. Řeky horského původu, živící se táním sněhu v horách a padající se značných výšek prostřed tvrdých horských hornin, při svém rychlém proudění mají sklon k přímočarému směru, a kde se setkávají s překážkami v těchto horských horninách, tam se uhýbají v pravém nebo ostrém úhlu. Takový je vůbec tok řek v západní Evropě. U nás pak pro malý spád a nepevné složení půdy jsou řeky neobyčejně klikaté. Volha teče v délce 3480 verst, ale její přímá vzdálenost od pramenů k ústí je 1565 verst. Proto také hlavní řeky svým úvodím zaujímají rozsáhlé oblasti: Volha na příklad se svými přítoky obtéká plochu 1,216.460 čtverečních verst.

Povšimněme si v závěru ještě dvou zvláštností ruské hydrografie, které také nejsou zbaveny historického významu. Jednou z nich je jarní rozlévání našich řek na celém toku, které je tak blahodárné pro vodní dopravu a lukařství a mající vliv i na pobřežní rozdělení obyvatelstva. Druhá zvláštnost náleží řekám, které tekou ve

směru více nebo méně meridiánovém: *pravý břeh u nich je, jak víte, všeobecně vysoký, levý nízký.* Víte už, že asi v polovici minulého století ruský akademik Ber vysvětlil tento zjev denním otáčením země kolem své osy. Zapamatujme si, že tato zvláštnost měla také vliv na rozdělení obyvatelstva na březích řek a obzvláště na systém obrany země: na vysokých březích řek budovány byly pevnosti a v těchto pevnostech nebo okolo nich se soustřeďovalo obyvatelstvo. Vzpomeňme si na polohu většiny starých opevněných ruských měst na řece Volze.

Omezme se na uvedené podrobnosti a pokusme se svésti je v něco uceleného.

HLAVA ČTVRTÁ

Vliv přírody země na dějiny jejího národa. — Schéma poměru člověka k přírodě. — Význam půdních a botanických pruhů a říční sítě ruské roviny. — Význam oksko-volžské krajiny jako uzlu kolonisačního, národohospodářského a politického. — Les, step a řeky: jejich význam v ruských dějinách a poměr ruského člověka k nim. — Možno-li podle současných dojmů souditi o působení přírody země na náladu dávného člověka? — Některé hrozivé zjevy v přírodě roviny.

Minule jsme shromažďovali materiál, abychom mohli odpověděti na danou otázku o vlivu přírody naší země na dějiny našeho národa. Nyní, probírajíce se v shromážděném materiálu, pokusíme se odpověděti na tuto otázku.

Nebude zde zbytečné jedno předběžné připomenutí. Daná otázka skrývá jakési obtíže a nebezpečí, proti nimž jsou nutna metodologická opatření. Naše myšlení uvyklo rozkládati studovaný předmět na jeho základní části, ale příroda ani v sobě samé, ani ve svém působení na lidi nemá ráda takového rozkládání; u ní všechny síly pracují společně, v každé činnosti pomáhají vládnoucímu činiteli nepozorovaní spolupracovníci, každého zjevu se účastní různorodé podmínky. V svém zkoumání dovedeme rozeznati tyto účastníky, ale stěží se nám podaří přesně určiti podíl a povahu účasti každého spolupracovníka v celkovém díle a ještě obtížnější je pochopiti, jak a proč vstoupili v takové vzájemné působení. Životní ucelenost historického procesu je nejméně poddajný předmět historického studia. Nepochybné je to, že člověk co chvíle a střídavě tu se přizpůsobuje přírodě, která ho obklopuje, jejím silám a způsobům působení, tu je přizpůsobuje sobě samému, svým potřebám, jichž se nemůže nebo nechce zříci, a

na tomto dvoustranném zápasu se samým sebou i s přírodou buduje svůj důvtip a svou povahu, energii, pojmy, city a snahy, a dílem i svůj poměr k ostatním lidem. A čím více skýtá příroda pohnutky a stravu těmto schopnostem člověka, čím šíře odhaluje jeho vnitřní síly, tím musí býti její vliv na dějiny obyvatelstva, jež obklopuje, uznán za silnější, třebaže by tento vliv přírody se jevil v činnosti člověka, jí vzbuzené a k ní obrácené.

Zákony života je fysické přírodě určena vlastní sféra vlivu v historickém osudu lidstva, a všechny stránky jeho činnosti nejsou stejnou měrou podrobeny jejímu působení. Zde je nutno předpokládati určitou postupnost nebo, jak bychom řekli, různé stupně vlivu; ale je velmi těžko ustanoviti tento poměr třebas jen s jakousi vědeckou jasností. Uvažujeme-li teoreticky, ne na přesném základu historické zkušenosti, zdálo by se, že fysická příroda s obzvláštní silou by měla působiti na ony stránky lidského života, jimiž sám člověk bezprostředně vchází v její oblast jako fysická bytost, nebo jimiž se s ní blízko stýká. Takové jsou materiální potřeby člověka, k jejichž ukojení skýtá prostředky fysická příroda a z nichž se rodí hospodářský život; sem se také vztahují způsoby, jimiž se reguluje ukojování těchto potřeb, zabezpečuje se nutné k tomu bezpečí, t. j. poměry právní a politické.

Přecházejíce od těchto společných úvah k dané otázce, nebudeme horlivě hledati v našich dějinách potvrzení právě vyloženého schématu, ale zaznamenáme zjevy, jichž nelze vysvětliti bez účasti přírody země nebo v nichž je stupeň její účasti dosti zřejmý. Zde především dlužno za-

znamenati tři zeměpisné zvláštnosti nebo přesněji tři spojitosti složené z těchto zvláštností a příznivé kultuře podmínek historického života země: 1. její dělení na půdní a botanické pruhy s nestejným složením půdy a nestejným rostlinstvem, 2. složitost její vodní sítě s různými směry řek a vzájemnou blízkostí říčních nádrží a 3. povšechný nebo základní botanický a hydrografický uzel na ústředním alaunsko-moskevském prostoru.

Půdní pruhy a uvedené vlastnosti říčních nádrží měly silný vliv na dějiny země a nestejné působení na různé stránky života jejího obyvatelstva. Růzností v složení půdy různých částí roviny určeny byly zvláštnosti národního hospodářství, vypracovávaly se místní hospodářské typy, podle toho, v jakém pruhu, v lesním nebo stepním, se soustřeďovala hlavní massa ruského obyvatelstva. Ale působení této podmínky se neprojevilo hned. Východní Slované při svém usidlování na rovině zaujali oba sousedící pruhy středního Ruska, lesní pruh písčité hlíny a severní část stepní černé země. Bylo by možno očekávati, že v tom i onom okruhu se utváří různé typy národního hospodářství, lovecký a zemědělský. Náš starý letopis však nezaznamenává takového rozdílu. Ovšem, Kij s bratry, kteří založili město Kijev prostřed lesa a boru velikého, byli lovci zvěře, »bjachu lovjašča zverj«. Ale všechna plemena jižního pásu slovanského usidlování, usadivší se v lesích, zajímajíce se lovem zvěře a platíce daň kijevským knížatům nebo Chazarům kožišinami, zároveň podle letopisu byla také rolníky. Vjatčané, zapadlí v hlubokých lesích mezi Děsnou a horní Okou, platili Chazarům daň z pluhu. Drevljané,

už podle samého svého názvu obyvatelé lesů, od nichž Oleg přijímal daň v kožišinách, zároveň také vzdělávali nivy své a země své. V prvních staletích není znatelný hospodářský rozdíl podle půdních a botanických pruhů.

Říční síť působila zřejmě dříve a silněji na rozdělení národní práce podle místních přirozených podmínek. Podél velikých řek, jako hlavních obchodních cest, se zhušťovalo obyvatelstvo, které se nejčinněji zúčastnilo obchodního ruchu, jenž zde záhy počal; podél nich vznikala obchodní střediska, nejstarší ruská města; obyvatelstvo, od nich vzdálené, zůstávalo při rolnictví a lesních živnostech, které skýtaly obchodníkům podél řek vývozní předměty, med, vosk, kožišiny. Za takového vlivu na národohospodářskou výměnu dostalo se řekám ještě důležitějšího politického významu. Úvodími se řídilo zeměpisné rozmístění obyvatelstva, a tímto rozmístěním se určoval politický význam země. Úvodí, sloužíce hotovými původními cestami, rozptylovala svými různými směry obyvatelstvo podél svých přítoků. Podle těchto úvodí záhy byly označovány různé místní skupiny obyvatelstva, plemena, na něž starý letopis dělí ruské Slovanstvo IX. a X. století; podle nich se utvořily později politické oblasti, *kraje*, na něž se dlouho dělila země, a tímto dělením se řídila knížata ve svých vzájemných stycích i ve své správě. V původním plemenném, jakož i ve vystřídavším je oblastném, krajsko-knížecím dělení starého Ruska, snadno lze zpozorovati tento hydrografický základ. Starý letopis umisťuje rusko-slovanská plemena na rovině přímo podle řek. Právě tak stará kijevská země je oblast středního Dněpru, země černigovská oblastí jeho

přítoku Děsny, rostovská oblastí horní Volhy atd. Týž hydrografický základ je ještě znatelnější v následujícím udělném dělení v XIII. až XV. století, které dosti přesně souhlasí se složitým rozvětvením úvodí Oky a horní Volhy. Ale toto odstředivé působení říčné sítě zdržováno bylo její druhou zvláštností. Vzájemná blízkost hlavních úvodí roviny za spolupráce jednotvárné formy povrchu nedovolovala částem obyvatelstva podél nich usazeným odlišovati se od sebe navzájem, uzavírati se do isolovaných hydrografických buněk, podporovala styk mezi nimi, připravovala národní jednotu a napomáhala státnímu sjednocení země.

Společným působením vyložených podmínek, botanických i hydrografických, utvořil se během času na rovině složitý uzel rozmanitých národních styků. Viděli jsme už, že Alaunská planina byla uzlištěm říční sítě naší země. Sousedící části této planiny a ústřední moskevské kotliny, utvořivší oblasť Oky a horní Volhy, staly se také takovým skutečným národním uzlem. Když se sem počala přesunovati massa ruského obyvatelstva z dněprovského úvodí, v tomto oksko-volžském meziříčí se utábořil střed rozsídlení, shromaždiště přestěhovaleckého hnutí od jihozápadu: zde se scházeli kolonisté a odtud se rozcházeli různými směry, na sever, za Volhu, a potom na východ i jihovýchod za Oku. Zde pak se časem utvořil i národohospodářský uzel. Když se rozdělení národní práce počalo přizpůsobovati přirozeným zeměpisným rozdílům, v tomto kraji se setkaly vznikající typy hospodářství lesního i stepního, živnostenského i zemědělského. Vnější nebezpečí, obzvláště se strany stepi, vnášela nový prvek rozdělení. Když se

zesílilo oddělování na vojně sloužících lidí z národní massy, v témž kraji pracující selské obyvatelstvo se mísilo s ozbrojenou třídou, která sloužila jako stepní stráž kraje. Odtud se rozsazovalo jako živá obranná hradba po dvorech a srubech severního stepního pruhu, podle toho, jak ho dobývali na Tatarech. *Břeh*, jak zvali za starodávna tok Oky, jižních hranic tohoto uzlového kraje, byl operační basí stepního boje a zároveň opěrnou linií této stepní vojenské kolonisace. Vystěhovalci z různých oblastí starého kijevského Ruska, pohltivše tuzemce-Finy, utvořili zde ucelenou massu, stejnorodou a pracovitou, se složitým hospodářským životem a sociálním složením, které se stále komplikovalo, — onu massu, která byla jádrem velkoruského plemene. Jakmile se v tomto zeměpisně i národopisně ústředním prostranství upevnilo středisko národní obrany, z různých zájmů a vztahů, které se zde setkaly a spletly, vznikl také politický uzel. Státní síla, založená v oblasti pramenů hlavních řek roviny, snažila se ovšem rozšířiti sféru svého panství po ústí, podle hlavních úvodí posunujíc i obyvatelstvo, nutné pro jejich obranu. Tak střed státního teritoria byl určen prameny řek, obvod jejich ústími, další rozsídlení směrem říčních úvodí. Tentokráte naše dějiny pokračovaly v dostatečném souhlasu s přirozenými podmínkami: řeky v mnohém načrtly jejich program.

Dosud jsme zkoumali společné působení různých forem povrchu naší roviny, podmínek orografických, půdních a hydrografických, které měly vliv na hospodářský život a politické zřízení ruského národa. Les, step a řeka, to jsou,

možno říci, základní živly ruské přírody podle svého historického významu. Každý z nich i odděleně sám o sobě přijal živou a svéráznou účast v budování života a pojmů ruského člověka. V lesním Rusku položeny byly základy ruského státu, v němž žijeme: lesem také počneme částečný obzor těchto živlů. Les sehrál velikou úlohu v našich dějinách. Po mnoho věků byl ovzduším ruského života: do druhé poloviny XVIII. století život největší části ruského národa plynul v lesním pruhu naší roviny. Step vtrhovala do tohoto života jen zlými episodami, tatarskými nájezdy a kozáckými vzpourami. Ještě v XVIII. století západnímu Evropanovi, který Smolenskem jel do Moskvy, zdálo se moskevské Rusko celistvým lesem, prostřed něhož města a vsi se zdály jen velikými nebo malými průsvity. Dokonce nyní větší nebo menší obzor, orámovaný modravým pruhem lesa, je nejobvyklejší krajina středního Ruska. Les prokazoval Rusovi různé úsluhy hospodářské, politické a dokonce mravní: skýtal mu na stavby borovice a duby, na palivo břízy a osiky, osvětloval mu světnici březovou loučí, obouval ho lýkovými laptěmi, opatřoval ho domácím nádobím a lýkem. Dlouho i na severu jako dříve na jihu opatřoval národní hospodářství zvěří skýtající kožišiny a lesními včelami. Les byl nejspolehlivějším útočištěm před vnějšími nepřáteli, nahrazuje Rusovi hory a hrady. Sama říše, jejíž první pokus na hranicích se stepí se nepodařil právě pro toto sousedství, mohla mohutněti jen na severu dalekém od Kijeva pod záštitou lesů se strany stepi. Les byl ruským poustevníkům thebajskou pouští, útočištěm před pokušeními světa. Od konce XIV. století lidé, v tichu pouště

hledající spasení duše, mířili do lesních hlubin severního Zavolží, kam jen oni mohli proraziti stezku. Ale tito putovatelé lesy, unikajíce před světem do pustin, přitahovali tam s sebou i svět. Po jejich stopách šli rolníci, nesčetné kláštery, které tam vznikly, staly se opěrnými chrámy, i půjčovateli i chorobinci v stáří. Tak poskytl les zvláštní charakter severoruskému poustevnictví, učiniv z něho svéráznou formu lesní kolonisace. Přes všechny takové služby byl les vždy tíživý pro Rusa. Za starých dob, kdy ho bylo příliš mnoho, přerušoval svou houštinou všechny cesty, dotěrným mlázím zdolával s námahou očištěná luka i pole, medvědy a vlky hrozil jemu samému i domácímu dobytku. Po lesích se tvořila také hnízda lupičství. Těžká práce sekerou a křesadlem, kterou se zavádělo lesní rolnictví na *spáleništi*, očištěném po vykáceném a spáleném lese, unavovala, byla mrzutá. Tím je možno vysvětliti nepřátelské nebo lhostejné chování Rusů k lesu: nikdy neměli rádi svého lesa. Bezděčná plachost se jich zmocňovala, když vstupovali pod jeho soumračný stín. Ospalé, dřímající ticho lesa je děsilo; v hluchém, nezvučném šumu jeho odvěkých vrcholků se skrývalo něco zlověstného; stálé očekávání neočekávaného, nepředvídaného nebezpečí napínalo nervy, znepokojovalo představu. A Rus starých dob osídlil les všemožnými hrůzami. Les, to je temná říše jednookého lesního ducha, zlého ducha výtržníka, který rád si tropí žerty z pocestného, jenž zabloudil do jeho říše. Nyní jsou lesy v jižním pruhu středního Ruska stále řídnoucí připomínkou lesů, které zde kdysi bývaly, které střeží jako přepych, kdežto severní jsou předmětem důchodů soukromých hospodářství i eráru, který

těží vykořisťováním svých lesních bohatství 57 až 58 milionů ročně.

Step, *pole*, prokazovala jiné úsluhy a vtiskovala jiné dojmy. Bylo možno předpokládati jasný a významný rozvoj rolnictví na otevřeném černozemí, chovu dobytka, obzvláště stádového, na travnatých stepních pastviskách. Dobrý historický význam jihoruské stepi záleží hlavně v její blízkosti k jižním mořím, která ji utvořily, obzvláště k Černému, jímž dněprovské Rusko záhy dospělo k bezprostřednímu styku s jihoevropským kulturním světem; ale za tento význam je step zavázána ne tak sobě samé, jako oněm mořím a velikým ruským řekám, které po ní tekou. Je těžko říci, pokud step široká, volná, jak ji oslavuje píseň, svým prostorem, jemuž není konce, vychovala v starém ruském jihozemci pocit šíře a dálavy, představu o prostorném obzoru, *okolku*, jak říkali za starých dob; za žádných okolností to nebylo lesní Rusko, které utvořilo tuto představu. Ale step obsahovala v sobě i vážné historické nepříjemnosti: zároveň s dary přinášela klidnému sousedovi div ne více neštěstí. Byla věčnou hrozbou staré Rusi a neřídka se jí stávala bičem. Zápas se stepním kočovníkem, lovcem, zlým Tatarem, který trval od VIII. do konce XVII. století, je nejtěžší historická vzpomínka ruského národa, která obzvláště hluboko se zařízla do paměti a nejjasněji se vyjádřila v jeho poesii bylin. Tisícileté a nepřátelské sousedství s dravými stepními Asijci, to je taková okolnost, která jediná může zakrýti nejeden evropský nedostatek v ruském historickém životě. Historickým produktem stepi, který odpovídá jejímu významu a charakteru, jeví se kozák,

podle všeruského významu slova člověk bez přístřeší, bez majetku, toulající se, který není připsán k žádné společnosti, nemající určitého zaměstnání a stálého bydliště, a podle své původní a nejjednodušší podoby člověk volný, také uprchlík ze společnosti, neuznávající žádných společenských styků mimo své »tovarišstvo«, odvážlivec, který sebe celého odevzdával zápasu s nevěrnými, mistr všechno zničiti, který nerad něco stavěl a také to nedovedl, — historický dědic starých kijevských bohatýrů, stojících v stepi »na bohatýrských strážích«, aby chránil země ruské od pohanů, a naprostý mravní kontrast severního lesního mnicha. Od bouřlivé doby moskevské Rusi je kozák nenáviděným obrazem tuláka »zloděje«.

Tak les a obzvláště step působily na Rusa dvojsmyslně. Zato žádných dvojsmyslností, žádných nedorozumění nemíval s ruskou řekou. Na řece oživoval a žil s ní duše v duši. Měl svou řeku rád, žádnému jinému živlu své země neříkal v písních takových laskavých slov, — a bylo proč. Při stěhování mu řeka ukazovala cestu, při usídlení byla jeho věrnou sousedkou, tiskl se k ní, na jejím břehu, který nebyl na jaře zaplavován, stavěl svá obydlí, osadu nebo ves. Po značnou dobu postní části roku ho také živila. Pro obchodníka byla hotová letní ba i zimní ledová cesta, nehrozila ani bouřemi, ani kameny pod vodou: jen včas obracej kormidlo při neustálých vrtošivých záhybech řeky a pamatuj na mělčiny, písčiny. Řeka se jeví dokonce svého druhu vychovatelkou citu pořádku a společenského ducha v národě. Ona i sama má ráda pořádek, účelnost. Její nádherné povodně, pravidelně se dostavující, v určité době, nemají sobě

nic podobného v západoevropské hydrografii. Ukazujíce, kde se nesluší usidlovati, na čas proměňují skromné říčky v skutečné splavné toky a nesmírně prospívají plavbě, obchodu, lukařství, zahradnictví. Řídké náhlé zátopy při malém spádu ruských řek nemohou býti naprosto srovnávány s neočekávanými a ničivými povodněmi západoevropských horských řek. Ruská řeka naučila své pobřežní obyvatele společnému žití a sdílnosti. V staré Rusi táhlo se osidlování podél řek, a obydlená místa obzvláště se zhušťovala podél břehů rušných splavných řek, zanechávajíce v meziříčí pustá lesní nebo močálovitá prostranství. Kdyby bylo možno pohlédnouti shora na střední Rusko, na příklad v XV. století, představilo by se diváku jako složitá kanava s podivnými vzory z tenkých proužků podél vodních linií a se značnými temnými prostory mezi nimi. Řeka vychovala ducha podnikavosti, zvyk k společnému, družstevnímu podnikání, nutila přemýšlet a nabývati obratnosti, sbližovala rozptýlené části obyvatelstva, učila cítiti se členem společnosti, zacházeti s cizími lidmi, pozorovati jejich mravy a zájmy, vyměňovati zboží i zkušenosti, znáti obcování. Tak rozmanitá byla historická služba ruské řeky.

Studujíce vliv přírody země na člověka, pokoušíme se někdy v závěru ujasniti si, jak asi působila na náladu starého obyvatelstva, a přitom nezřídka srovnáváme svou zemi podle jejího národně psychologického konání se západní Evropou. Tento předmět je velmi zajímavý, ale není zbaven vážných vědeckých nebezpečí. Snažíce se vniknouti v tajemný proces, jímž dávný člověk vnímal dojmy přírody ho obklopující, jsme vůbec nakloněni přenášeti na něho své

vlastní pocity. Vzpomínajíce si, jak jsme se s výše nižegorodského kremlu kochali pohledem na mohutný tok pohybující se před našima očima s perspektivou rovinné zavolžské dálavy, jsme hotovi mysliti, že i staří zakladatelé Nižného, Rusové XIII. století, volíce si opěrný bod pro boj s Mordviny a jinými povolžskými cizozemci, také si popřávali chvíli postáti před touto krajinou a mezi jiným pod jejím kouzlem se rozhodli založiti opevněné město při stoku Oky s Volgou. Ale je také velmi možné, že dávnému člověku nebylo do estetiky, ani do perspektivy. Nyní cestovatel s východoevropské roviny, bývá překvapen rozmanitostí pohledů, jasností obrysů, čemu doma neuvykl. Z Lombardie, která mu tak připomíná vlasť svým reliefem, za několik hodin se dostane do Švýcarska, kde už je jiný povrch, docela mu nezvyklý. Všechno, co vidí okolo sebe na západě, vytrvale mu vtiskává dojem hranic, meze, přesné určitosti, přísné jasnosti a stálé povšechné přítomnosti člověka s důraznými příznaky jeho úporné a dlouhé práce. Pozornost cestovatelova je nepřetržitě zaneprázdněna, krajně vznícena. Připomíná si jednotvárnost rodného tulského nebo orlovského vzhledu časného jara: vidí rovná, pustá pole, která jako by se hrbila na obzoru jako moře s řídkými lesíčky a černou cestou na obzoru, — a tento obraz ho provází od severu na jih z gubernie do gubernie, jako by jedno a totéž místo se pohybovalo zároveň s ním na sta verst. Všechno se vyznamenává měkkostí, nepostižností obrysů, netušeností přechodů, skromností, ba plachostí tónů a barev, všechno zanechává neurčitý, klidně nejasný dojem. Obydlí není viděti na rozsáhlých prostranstvích, žádného zvuku není

slyšeti vůkol — a pozorovatele se zmocňuje tísnivý pocit nezvratného klidu, neprobuditelného spánku a pustoty, osamělosti, a to činí náchylným k bezpředmětnému unylému rozvažování bez jasné, určité myšlenky. Ale což je tento cit historickým pozorováním dávného člověka, jeho poměru k přírodě ho obklopující? To je jedno z dvojího: buď dojem všeobecného kulturního stavu národa, pokud se odráží v zevnějšku jeho země, nebo také zvyk současného pozorovatele přenášeti zeměpisná pozorování na své duševní nálady, a tyto retrospektivně proměňovati v mravní stavy, podněcující nebo oslabující energii pokolení dávno minulých. Něco jiného je vzhled lidských obydlí: zde je méně subjektivního a více historicky postižitelného než v dojmech, vnímaných z vnější přírody. Obydlí stavěna jsou nejen podle prostředků, ale i podle vkusu stavitelů, podle jejich vládnoucí nálady. Ale formy, jednou ustálené podle podmínek doby, obyčejně je přežívají silou setrvačnosti, vlastní vkusům ne méně než ostatním náklonnostem lidské duše. Selské osady na Volze a v mnohých jiných místech evropského Ruska dosud svou primitivností, nedostatkem nejprostších životních pohodlí působí, obzvláště na cestovatele se západu, dojmem dočasných, náhodných stánků kočovníků, kteří ne-li dnes, tak zítra se chystají opustiti svá sotva obsazená místa, aby se přestěhovali na nové. V tom se projevovalo dlouho trvající přestěhovalecké tulácství dřívějších dob a chronické požáry, — okolnosti, které z pokolení na pokolení vychovávaly velmi nedbalou lhostejnost k domácímu zařízení, k pohodlí životního okolí.

Zkoumáme-li vliv přírody na člověka, musí-

me viděti i působení člověka na přírodu: v tomto působení se také projevují některé zvláštnosti této. Kulturní zpracování přírody člověkem pro ukojení jeho potřeb má své meze a vyžaduje určité obezřelosti: zvětšujíce a regulujíce energii fysických sil, nesmíme jich vyčerpati a přiváděti z rovnováhy, porušujíce jejich přirozený vzájemný poměr. Jinak se příroda dostane v rozpor sama se sebou a bude odporovati zájmům člověka, jednou rukou porušujíc to, co utvořila druhou, a zeměpisné podmínky, samy sebou příznivé kultuře, mohou se při neopatrném zacházení s nimi proměniti v překážky národního blahobytu. Příroda naší země při zřejmé prostotě a jednotvárnosti se vyznamenává nedostatkem stálosti: je poměrně snadno přivésti ji z rovnováhy. Člověku je těžko zničiti prameny napájení horských řek v západní Evropě; ale v Rusku stačí jen zbaviti lesů nebo vysušiti horní řeky a její horní přítoky, a řeka změlčí. V černozemních a písčitých místech Ruska jsou dva zjevy, které, jsouce úplně nebo z části produkty kultury, přesněji řečeno, lidské neprozíravosti, staly se jakoby zeměpisnými zvláštnostmi naší země, neustálými jejími neštěstími: jsou to *rokle a naváty písek*. Kyprá půda, s níž orba skrojila držící ji drnový příkrov, lehko se splachuje dešťovými i sněhovými potůčky s výšin a tvoří se rokle, které procházejí nejrůznějšími směry. Už nejstarší pozemkové soupisy, které se nám zachovaly, poukazují na hojnost takových roklí a vrchovišť. Nyní tvoří obšírnou a spletitou síť, která se víc a více rozšiřuje a komplikuje, ubírajíc rolnictví celkem ohromnou plochu zemědělské půdy. Na jihu jsou rokle obzvláště četné v zpracované části stepi v guberniích volynské,

podolské, besarabské, chersonské, jekatěrinoslavské a v oblasti vojska donského. Způsobujíce velikou škodu samy sebou selskému hospodářství svou četností, mají rokle v zápětí ještě novou pohromu: tvoříce jakoby systém přirozené drenáže a zrychlujíce stékání srážek s okolních polí, vytahují vláhu z půdy přiléhajících k nim krajů, neposkytnou času této půdě nasytiti se sněhovou a dešťovou vodou a takovým způsobem zároveň se zchudnutím lesů napomáhají snížení hladiny pramenitých vod, které výrazněji a výrazněji se projevuje v suchách častěji se opakujících. Navátý písek, který značnými pruhy prořezává černozemní Rusko, není pohroma menší. Přenášeje se na daleké vzdálenosti zasypává cesty, rybníky, jezera, zanáší řeky, ničí úrodu, celá panství mění v pouště. Jeho plochu v evropském Rusku vypočítávají na více než 2½ milionu děsjatin, a tato plocha podle učiněných pozorování se každým rokem zvětšuje o jedno procento, t. j. asi o 25 tisíc děsjatin. Písek postupně zasypává černou půdu, připravuje jižnímu Rusku časem osud Turkestanu. Tomuto procesu napomáhá skot pasoucí se v stepích; rozrývá svými kopyty vrchní tvrdou vrstvu písku, a vítr vyfukuje z něho organické hmoty, které jej držely, a písek se stává létavým. S touto pohromou bojují různými a drahými opatřeními, ohradami, pletenými ploty, osazováním. V posledních letech ministerstvo zemědělství podniklo systematické upevňování písku vysazováním stromů i křovin a za pět let (1898—1902) upevnilo přes 30 tisíc děsjatin písku. Tyto číslice přesvědčivě mluví o obtížnosti a zdlouhavosti boje s pískem.

Ukončili jsme předběžné práce, které se nám

budou hoditi při studiu ruských dějin, shodli jsme se na úkolech a způsobech studia, sestavili jsme plán běhu a opakovali jsme si některé poznatky ze zeměpisu Ruska, které mají blízký vztah k jeho dějinám. Nyní můžeme začíti studium samo.

HLAVA PÁTÁ.

Počáteční letopis jako základní pramen pro studium prvního období našich dějin. — Letopisectví v staré Rusi; prvotní letopisy a letopisné sbírky. — Nejstarší opisy Počátečního letopisu. — Stopy starého kijevského letopisce v počáteční sbírce letopisů. — Kdo je tento letopisec? — Hlavní součástí Počátečního letopisu. — Jak jsou spojeny v jednotnou sbírku. — Chronologický plán sbírky. — Nestor a Silvestr.

Chceme-li studovati první období našich dějin, nemůžeme nevykonati ještě jednu přípravnou práci, je nutno prohlédnouti složení a charakter Počátečního letopisu, základního pramene našich zpráv o tomto období.

Máme dosti rozmanité a různostranné zprávy o prvních věcích našich dějin. Takové jsou obzvláště cizozemské zprávy patriarchy Photia z IX. století, císaře Konstantina Porfyrogennita a Lva Diakona z X. století, pověsti skandinávských sag a řady arabských spisovatelů týchž staletí, Ibn-Chordâdbeh, Ibn-Fadhlana, Ibn-Dasty, Massudi a jiných. Nemluvíme o domácích písemných památkách, které se táhnou od XI. století řetězem stále se šířícím, a o památkách hmotných, o zachovaných z těch dob chrámech, mincích a jiných věcech. Všechno to jsou jednotlivé podrobnosti, nespojující se v nic uceleného, rozptýlené, někdy jasné body, neosvětlující celého prostoru. Počáteční letopis skýtá možnost spojiti a vysvětliti tato jednotlivá data. Je to s počátku úryvkovité, ale čím dále tím důslednější a důslednější vypravování o prvních 2½ stoletích našich dějin, a ne prosté vypravování, ale osvětlené účelným, pečlivě vypracovaným názorem pisatelovým na počátek dějin vlasti.

Letopisectví bylo oblíbeným zaměstnáním našich starých literárně vzdělaných lidí. Začavše

poslušným napodobováním vnějších způsobů byzantské chronografie, brzo si osvojili jejího ducha i pojmy, během doby vypracovali některé zvláštnosti letopisného výkladu, svůj styl, pevný a ucelený historický světový názor s jednotvárným oceněním historických událostí a někdy dosahovali ve svém díle pozoruhodného umění. Letopisectví bylo pokládáno za bohulibé, duši prospěšné dílo. Proto nejen soukromé osoby si zapisovaly na památku, někdy v podobě úryvkovitých poznámek na rukopisech, jednotlivé události, které se staly ve vlasti, ale i v jednotlivých ústavech, kostelích a zvláště v klášterech, zaznamenávány byly ročně k všeobecnému prospěchu památné události.

Kromě takových soukromých a kostelních zápisů pořizovány byly u knížecích dvorů i letopisy oficielní. Z listiny volynského knížete Mstislava, zachované ve Volynském letopise, vztahující se k r. 1289, je viděti, že u dvora tohoto knížete byl veden takový oficielní letopis, mající jakýsi politický význam. Mstislav potrestav obyvatele Berestje za vzpouru připojuje v listině: ‚i popsal jsem v letopise vzpouru jejich'. S utvořením Moskevské říše nabývá oficielní letopis u panovníkova dvoru obzvláště širokého rozvoje. Letopisy byly vedeny hlavně duchovními osobami, biskupy, prostými mnichy, duchovními, oficielní moskevský letopis vedli kancelářští písaři. Vedle událostí, důležitých pro celou zemi, zapisovali letopisci do svých zápisů hlavně věci ze svého kraje. Během doby se pod rukama starých ruských písmáků nakupila značná zásoba soukromých i oficielních místních zápisů. Kronikáři, kteří následovali za původními místními letopisci, sbírali tyto zápisy, sváděli je

v ucelené, zhuštěné vypravování o celé zemi podle let, k němuž také sami připojovali popis několika dalších let. Tak vznikaly druhotní letopisy nebo všeruské letopisné sbírky, sestavené následujícími letopisci ze zápisů dřívějších, původních. Při dalším opisování se tyto sebrané letopisy zkracovaly nebo rozšiřovaly, doplňovány novými zprávami a vložkami celých vypravování o jednotlivých událostech, životopisů svatých a jiných článků, a tehdy letopis nabýval vzezření systematického letopisného sborníku různého materiálu. Tím, že letopisy byly opisovány, zkracovány, doplňovány a opatřovány vložkami, nakupilo se těžko přehledné množství opisů, dosud ještě ne docela uvedených ve známost a obsahujících v sobě letopisy v různých sestavách a redakcích, s rozmanitými různočteními v tekstu letopisů sestavením příbuzných. Takový je v povšechných a proto ne docela přesných rysech průběh ruského letopisectví. Vyznati se v této dosti chaotické zásobě ruských letopisů, seskupiti a tříditi opisy i redakce, vysvětliti jejich prameny, sestavení a vzájemný poměr a svésti je k základním letopisným typům — taková je předběžná složitá kritická práce o ruském letopisectví, dávno začatá, horlivě a úspěšně dále vedená řadou badatelů a ještě neukončená. Původní zápisy, vedené na různých místech naší vlasti, se téměř všechny ztratily; ale zachovaly se letopisné sbírky z nich sestavené. Tyto sbírky sestavovány byly také v různých dobách a na různých místech. Spojíme-li je v jednu ucelenou všeobecnou sbírku, dostaneme téměř nepřetržité vypravování o událostech v naší vlasti za 8 století podle let, vypravování ne všude stejně úplné a podrobné, ale vyzname-

návající se stejným duchem a směrem, s jednotnými metodami a stejným názorem na historické události. A činěny byly pokusy takové úplné sbírky, v nichž se vypravování počíná téměř polovicí IX. století a táhne se nerovnou, zřídka přerývanou nití po celá staletí, zastavujíc se v nejstarších sbírkách na konci XIII. nebo na počátku XIV. století, kdežto ve sbírkách pozdějších se ztrácejíc na konci XVI. století a občas zabíhajíc do XVII., ba i do XVIII. století. Archeografická komise, zvláštní vědecká instituce, vzniklá r. 1834 a mající za cíl vydávati písemné památky starých ruských dějin, počala r. 1841 vydávati *Úplnou sbírku ruských letopisů* a vydala 12 dílů tohoto sborníku.

Ve výkladu právě tak sestaveném, sbírkovém zachovala se nám také nejstarší vypravování o tom, co se stalo v naší zemi v IX., X., XI. a na počátku XII. století do roku 1110 včetně. Vypravování o událostech této doby, zachované v starých letopisných sbírkách, bývalo dříve zvykem nazývati *Letopisem Něstorovým*, ale nyní se častěji nazývá *Počátečním letopisem*. V knihovnách se netažte po Počátečním letopise — třeba vám neporozumí a otážou se: ‚kterého opisu letopisu potřebujete?' Potom zase vás se zmocní rozpaky. Dosud nebyl nalezen ani jeden rukopis, v němž by Počáteční letopis byl umístěn odděleně v oné podobě, jak vyšel zpod pera starého skladatele. Ve všech známých opisech splývá s vypravováním jeho pokračovatelů, kteří v pozdějších sbírkách docházejí obyčejně do konce století XVI. Chcete-li čísti Počáteční letopis v nejstarším jeho složení, vezměte jeho Lavrentjevský nebo Jipatjevský opis. Lavrentjevský opis je nejstarší ze zachovaných opisů

všeruského letopisu. Byl psán r. 1377 ‚špatným, nedůstojným a mnoho hřešícím otrokem Božím mnichem Lavrentijem' pro knížete suzdalského Dimitrije Konstantinoviče, tchána Dimitrije Donského, a chován byl potom v Rožděstvenském klášteře v městě Vladimiru na Kljazmě. V tomto opise za Počátečním letopisem následují zprávy o jižní kijevské a o severní suzdalské Rusi, přerušené rokem 1305. Druhý opis, Jipaťjevský, psán byl na konci XIV. nebo na počátku XV. století a nalezen byl v kostromském jipaťjevském klášteře, od něhož také dostal svůj název. Zde za Počátečním letopisem následuje podrobné a prostotou, živostí a dramatičností znamenité vypravování o událostech v ruské zemi, hlavně v jižní kijevské Rusi XII. století, a od r. 1201 do 1292 následuje právě tak znamenité a často poetické vypravování volynského letopisu o událostech v dvou sousedních knížectvích, galickém a volynském. Vypravování od poloviny IX. století včetně do r. 1110 podle těchto dvou opisů je právě nejstarší podoba, v jaké se nám dochoval Počáteční letopis. Dříve, do polovice minulého století, kritika této základní památky vycházela z předpokladu, že ve svém celku je to ucelené dílo jednoho spisovatele, a proto soustřeďovala svou pozornost na osobnost letopiscovu a na obnovení původního tekstu jeho práce. Když však zkoumali památku blíže, zpozorovali, že to není původní starý kijevský letopis, ale že představuje právě takovou letopisnou sbírku, jako i druhé pozdější, a starý kijevský letopis je jen jednou ze součástí této sbírky.

Do poloviny XI. století nenacházíme v Počátečním letopise stop tohoto starého kijevského letopisce; ale v druhé polovici století se několi-

krát prozrazuje. Tak u r. 1065, vypravuje o nestvůrném dítěti, vytaženém rybáři z říčky Setomlji nedaleko Kijeva, letopisec praví: ‚obdivovali jsme je do večera.' Byl-li už tehdy mnichem pečerského kláštera, nebo se běžel podívati jako chlapec na zvláštnost, těžko říci. Ale na konci XI. století žil v pečerském klášteře: vypravuje u r. 1096 o útoku Polovců na pečerský klášter, praví: ‚i přepadli klášter pečerský, když jsme byli v celách, odpočívajíce po jitřní mši.' Dále se dovídáme, že letopisec byl živ ještě r. 1106: toho roku, píše, zemřel dobrý starec Jan, který žil 90 let, v úctyhodném stáří, žil podle zákona Božího, nebyl horší než první spravedliví, ‚od něho pak jsem také mnohá slova slýchal, jež jsem napsal do tohoto letopisu.' Na základě tohoto je možno utvořiti si jakýsi pojem o původním kijevském letopisci. V mládí žil už v Kijevě, na konci XI. a na počátku XII. století byl určitě mnichem pečerského kláštera a vedl letopis. Od polovice XI. století, dokonce poněkud dříve i letopisné vypravování se stává podrobnějším a pozbývá legendárního odstínu, který spočívá na zprávách letopisce do této doby.

Kdo byl tento letopisec? Už na počátku XIII. věku bylo v kijevsko-pečerském klášteře podání, že to byl mnich téhož kláštera Nestor. O tomto Nestoru, ‚který napsal letopis,' zmiňuje se v svém poslání archimandritu Akindinovi (1224—1231) mnich téhož kláštera Polikarp, píšící na počátku XIII. století. Historiograf Tatiščev odkudsi věděl, že Nestor se narodil na Běloozeru. Nestor je znám v našem starém písemnictví jako autor dvou vypravování, života důstojného Feodosije a pověsti o svatých knížatech Borisovi a

Glěbovi. Porovnávajíce tyto památky s příslušnými místy známého nám Počátečního letopisu, shledali nesmiřitelné rozpory. V letopise je na příklad vypravování o založení pečerského kláštera, kdy vypravovatel hovoří o sobě, že ho přijal do kláštera sám důstojný, a v životě Feodosijově životopisec poznamenává, že on ‚hříšný Nestor', byl přijat do kláštera už Feodosijovým nástupcem opatem Stěfanem. Tyto rozpory mezi letopisem a uvedenými památkami se vysvětlují tím, že vypravování o Borisovi a Glěbovi, čtená v letopise, vložena byla do letopisu sestavovatelem sbírky a psána jinými autory, první mnichem XI. století Iakovem, a dvě poslední, umístěné v letopise u let 1051 a 1074, zároveň s třetím vypravováním z r. 1091 o přenesení zůstatků důstojného Feodosije představují úryvkovité části jedné ucelené zprávy, napsané mnichem a žákem Feodosijovým, který jako očitý svědek věděl o Feodosijovi a o klášteru jeho doby více než Nestor, který psal podle vypravování starších bratří klášterních. Avšak tyto rozpory poskytly některým učencům důvod k pochybnostem o tom, že by Počáteční letopis náležel Nestorovi, tím spíše, že za vypravováním o událostech r. 1110 v Lavrentjevském opisu následuje taková neočekávaná poznámka: ‚Opat Silvestr u svatého Michajila napsal tyto knihy letopisné doufaje, že od Boha přijme milost, za knížete Volodiměra, vládnoucího v Kijevě, a já jsem byl tehdy opatem u svatého Michajila, v r. 6624.' Někteří badatelé, pochybujíce o tom, že starý kijevský letopis náleží Nestorovi, zastavují se u této poznámky jako u důkazu, že původním kijevským letopiscem byl opat Michajlovského vydubického kláštera v Kijevě Silvestr, který žil

dříve jako mnich v pečerském klášteře. Ale i tato domněnka je pochybná. Jestliže starý kijevský letopis končil rokem 1110, a Silvestr přičinil poznámku r. 1116, proč vynechal léta mezi tím, nezapsav událostí, které se v nich staly, nebo proč nepřičinil poznámku zároveň s ukončením letopisu, ale až po pěti nebo po šesti letech? Na druhé straně, v století XIV.—XV. zřejmě v našem písemnictví rozlišovali původního kijevského letopisce od Silvestra jako jeho pokračovatele. V jedné z pozdních sbírek, *nikonovské*, po sensačním vypravování o útoku ordynského knížete Edigeje r. 1409, který byl pro Rusy tak nešťastný, vrstevník-letopisec připojuje takovou poznámku: ‚Nenapsal jsem to na zlost někomu, ale po příkladu původního letopisce kijevského, jenž bez okolků vypravuje všechny události, které se sběhly v naší zemi; a také naši vládcové první bez hněvu dovolili líčiti všechno dobré i nedobré, co se stalo na Rusi, jako za Vladimira Monomacha bez příkras líčil nový veliký Silvestr vydubický'. To znamená, že Silvestr nebyl na počátku XV. století pokládán za původního kijevského letopisce.

Zkoumajíce složení Počátečního letopisu můžeme, zdá se, uhodnouti poměr tohoto Silvestra k němu. Tento letopis je sborník velmi různého historického materiálu, něco na způsob historické čítanky. Jsou v něm spojeny i jednotlivé krátké zápisy podle let, i obšírná vypravování o jednotlivých událostech, psaná různými autory, i diplomatické dokumenty, na příklad smlouvy Rusi s Řeky v X. století, nebo poslání Monomachovo k Olegu Černigovskému r. 1098, spletené s jeho *Poučením dětem* (z r. 1096), a dokonce výtvory duchovních pastýřů, na příklad

poučování Feodosije Pečerského. Základem sbírky jako její hlavní součásti jsou tři obzvláště ucelená vypravování. Rozebereme je v tom pořádku, jak jsou uvedena ve sbírce.

I. *Vypravování o minulých letech.* Čteme-li první archy letopisné sbírky, pozorujeme, že to je souvislé a ucelené vypravování, zbavené letopisných způsobů. Letopis vypravuje o rozdělení země po potopě mezi syny Noeovy, s výpočtem zemí, jichž se každému dostalo, o rozsídlení národů po babylonské věži, o usídlení Slovanů na Dunaji a o rozsídlení jich odtud, o Slovanech východních a jich rozsídlení v oblastech Ruska, o putování apoštola Andreje po Rusi, o založení Kijeva s novým náčrtkem rozsídlení východních Slovanů a sousedících s nimi finských plemen, o loupežných přepadech různých národů proti Slovanům s třetím náčrtkem rozsídlení Slovanů východních a s vylíčením jejich mravů, o útoku Chazarů, o dani, kterou jedni z nich platili Varjagům, a druzí Chazarům, o vypuzení prvních, o povolání Rjurika s bratry z krajin zámořských, o Askoldovi a Dirovi a o potvrzení Olega v Kijevě r. 882. Vypravování sestaveno podle vzoru byzantských chronografů, kteří obvykle počínali své vypravování starozákonnou historií. Jeden z těchto chronografů — Georgios Hamartolos (IX. století s pokračováním do r. 948) byl brzo znám na Rusi v slovanském, a to v bulharském překladě. Vypravování ho dokonce přímo jmenuje jako jeden ze svých pramenů; odtud mezi jiným je vypůjčeno vypravování o tažení Askoldově a Dirově proti Řekům r. 866. Ale zároveň s výňatky z Georgia podává o východních Slovanech řadu podání, v nichž přes prosaický výklad se zachovaly ještě rysy historické národ-

ní písně, na příklad podání o útoku Avarů na slovanské Duleby. Na počátku Vypravování podává ucelenou povídku bez chronologických poznámek. Chronologická data se objevují od r. 852, ale ne proto, že Vypravování dovede říci něco o Slovanech za tento rok; nepamatuje se ani na jednu událost, která by se tohoto roku týkala Slovanů, a uvidíme, že celá stať s tímto rokem je vložena do Vypravování později cizí rukou.

Dále, první ruská zpráva, zaznamenaná ve Vypravování rokem, je taková, že ji nelze zařaditi do nějakého určitého roku: tak za rok 859 Vypravování líčí, jak Varjagové vybírali daň od severních plemen, a Chazarové od jižních. Kdy se počala ta i ona daň, kdy a jak Varjagové si podmanili severní kmeny, což se zde po prvé dovídáme, — o tom Vypravování nic nepamatuje. Ještě neobratněji je vsunut rok 862. Pod tímto rokem čteme dlouhou řadu zpráv: o vypuzení Varjagů a o sporech mezi slovanskými rody, o uznání knížat ze zámoří, o příchodu Rjurika s bratry a o smrti posledních, o odchodu dvou bojarů Rjurikových, Askolda a Dira, z Novgorodu do Kijeva. Zde v jednom létě jsou zřejmě spojeny události několika let: samo Vypravování vysvětluje, že bratří Rjurikové zemřeli dvě léta po svém příchodu. Vyprávění o r. 862 se končí těmito slovy: ‚Za panování Rjurika v Novgorodě, — v letech 6371, 6372, 6373, 6374 — táhne Askold a Dir na Řeky', t. j. vsuvka prázdných let odtrhla hlavní větu od vedlejší. Je zřejmo, že chronologické poznámky, s nimiž se setkáváme ve Vypravování při událostech z IX. století, nenáležejí autoru vypravování, ale mechanicky jsou vsunuty pozdější rukou. V tom-

to Vypravování nacházíme poukazy na dobu, kdy bylo sestaveno. Když vypravovatel líčí, jak se Oleg upevnil v Kijevě a počal vybírati daně od podmaněných kmenů, připojuje, že i na Novgoroďany byla uvalena daň ve prospěch Varjagů po třech stech hřivnách za rok, ‚kterou do smrti Jaroslavovy dávali Varjagům'. Tak stojí v Lavrentjevském opise; ale v jedné z pozdějších sbírek, nikonovské, nacházíme tuto zprávu v jiném výkladu: Oleg uložil Novgorodu platiti daň Varjagům, ‚kterou i nyní dávají.' To je zřejmě původní, pravá forma zprávy. Vypravování bylo tedy sestaveno před smrtí Jaroslavovou, t. j. před r. 1054. Jestliže tomu je tak, nemohl býti jeho autorem původní kijevský letopisec. Těžko říci, čím se končilo toto Vypravování, kterou událostí bylo přerušeno jeho líčení. Když vypravovatel vypočítává národy, kteří útočili na Slovany, praví, že po strašných Avarech, kteří tak mučili slovanské plémě Dulébů, přišli Pečeněgové, a potom už za Olega táhli mimo Kijev Maďaři. Ve skutečnosti v samém líčení Vypravování vztahuje se tato událost k době Olegově a je určena k r. 898. A tak Pečeněgové podle Vypravování předcházeli Maďary. Ale dále ve sbírce čteme, že teprve za Igora r. 915, t. j. po tažení Maďarů mimo Kijev, Pečeněgové po prvé přišli do Ruské země. A tak vypravovatel o dobách Igorových měl poněkud jiné historické představy, než vypravovatel o dobách, předcházejících vládu Igorovu, t. j. události r. 915 a následujících let nejsou už popsány autorem Vypravování. Toto vypravování má ve sbírce takové záhlaví: ‚Toto jest vypravování o minulých letech, odkud jest vznikla Ruská země, kdo v Kijevě začal první vládnouti a odkud Ruská země byla jest.'

Autor tedy slibuje vyprávěti, jak vznikla Ruská země. Když vypravovatel líčí upevnění Olegovo v Kijevě r. 882, poznamenává: ‚byli u něho Varjagové a Sloveni a jiní, kteří se nazvali Rusí.' A to je počátek Rusi, Ruské země — splnění slibu, daného vypravovatelem. A tak ‚Vypravování minulých let' je záhlaví, vztahující se ne k celé sbírce, ale jen k líčení, tvořícímu její počátek a přerušenému vládou Olegovou. Toto Vypravování je sestaveno před smrtí Jaroslavovou; povolání knížat a upevnění Olega v Kijevě jsou jeho hlavní momenty.

II. *Pověst o pokřtění Rusů za Vladimira.* Je rozbita na tři léta: 986, 987 a 988. Ale to také není letopisné vypravování: je zbaveno letopisných způsobů, vyznamenává se polemickým zbarvením, přáním zhanobiti všechny víry kromě pravoslavné. I tato pověst zřejmě nenáleží původnímu letopisci, a vložena je do sbírky jejím sestavovatelem. Zachovala se v ní narážka na dobu jejího sestavení. Když k Vladimirovi přišli židé nabídnouti mu svou víru, kníže se jich otázal: ‚kde je země vaše?' Vyslanci odpověděli: ‚v Jerusalemě.' — ‚Ale jděte, jistě?' přeptal se jich kníže. Tehdy vyslancové pravili přímo: ‚rozhněval se Bůh na otce naše a rozptýlil nás po zemích hříchů pro hříchy naše, i odevzdána byla země naše křesťanům.' Kdyby vypravovatel mínil první, kdo pokořili zemi židovskou, musil by nazvati pohany Římany; kdyby mínil pány Jerusalema, vrstevníky Vladimirovy, musil by nazvati Mohamedány; mluví-li tedy o křesťanech, je jasné, že to psal po dobytí Jerusalema křižáky, to jest na počátku XII. století (po r. 1099). Základním pramenem podání o pokřtění Rusů a o křesťanské činnosti knížete Vladimira byl

vedle národního podání dosud živého starý život svatého knížete, napsaný neznámo kým nemnoho let po jeho smrti, soudíme-li podle významu života o době jeho vlády: ‚Stalo se to tedy nedlouho před těmito lety.' Tento životopis je jedna z nejrannějších památek ruské literatury, napsána-li je ovšem Rusem, a ne Řekem, který žil v Rusku.

III. *Kijevsko-pečerský letopis.* Psal jej na konci XI. a na počátku XII. století mnich pečerského kláštera Nestor, jak praví staré klášterní podání, k jehož popření není dostatečných důvodů. Letopis byl přerušen r. 1110; ale kterým rokem se počínal? Je možno jen uhadovati, že letopisec zahájil své vypravování událostmi, které se staly velmi dávno před jeho vstupem do kláštera, do něhož vstoupil ne před r. 1074. Tak mu zřejmě náleží vypravování o událostech r. 1044, umístěné ve sbírce. Když letopisec hovoří o vstupu knížete Vseslava polockého na otcovský trůn, zmiňuje se o obvazu, jímž tento kníže přikrýval jízvu na své hlavě. O tomto obvazu letopisec poznamenává: ‚který nosí Vseslav do dnešního dne na sobě,' ale zemřel r. 1101. Když je tomu tak, je možno domnívati se, že letopis Nestorův se počínal dobou Jaroslava I. S velikou jistotou možno mysliti, že letopis byl přerušen právě rokem 1110 a že závěrečná poznámka Silvestrova ne náhodou je umístěna u tohoto roku. K tomu ukazuje samo líčení roku 1110 v Lavrentjevském opise, který zachoval Silvestrovu poznámku. Zda proto, že zpráva o tom, co se stalo, nedostala se vždy rychle k sluchu letopiscovu, nebo pro jiné příčiny, naskytlo se mu někdy zapisovati události určitého roku až v roce příštím, kdy byly známy jejich

následky nebo další rozvoj, o čemž se také zmiňoval při líčení předešlého roku jakoby ante factum. Někdy se ostatně omlouval, že to není tušení, ale jen opoždění zápisu: ‚což se i stalo, jak řekneme později *v budoucím* létě', t. j. až budeme popisovati příští rok. Totéž se stalo i s rokem 1110. Nad pečerským klášterem se objevilo znamení, ohnivý sloup, který ‚celý svět viděl'. Pečerský letopisec vykládal zjev tak: ohnivý sloup to je podoba anděla, seslaného vůlí Boží, aby vedl lidi cestami Prozřetelnosti, jako za dní Mojžíšových ohnivý sloup v noci vedl Israelské. Tak i tento zjev, soudí letopisec, oznamoval, ‚stane se to', co se mělo stát, a co se stalo: což příštího roku nebyl tento anděl (naším) vůdcem proti cizincům a nepřátelům? Letopisec to psal už r. 1111, po strašné březnové porážce, kterou způsobili Rusové Polovcům, a slyšel vypravování vítězů o andělech, kteří jim zřejmě pomáhali v boji, ale z nějaké příčiny, pravděpodobně pro smrt, nemohl již vylíčiti tyto události r. 1111, o nichž činil narážky v líčení r. 1110. V Jipatjevském opise je zobrazeno totéž znamení jak v Lavrentjevském, jen s některými úchylkami ve výkladu. Ale u r. 1111 ve vypravování o podivuhodném vítězství Rusů totéž znamení je popsáno po druhé a jinak, jinými slovy a s novými podrobnostmi, třebaže s odvoláním na líčení minulého roku, a přitom je určeno osobě Vladimira Monomacha, který byl hlavním činitelem hrdinství, jehož se zúčastnilo 9 knížat. Tento rok 1111 je zřejmě vylíčen jiným letopiscem a možná, že už po smrti Svjatopolka, kdy velikým knížetem se stal Monomach. A tak letopis Nestorův byl dopsán r. 1111 a končil se rokem 1110. Jak mohl letopisec vésti

svůj letopis? Právě tak, jak psal životopis důstojného Feodosije, jehož neznal za jeho života, — podle vypravování lidí znajících, očitých svědků a účastníků událostí. Pečerský klášter byl střediskem, kam se stékalo všechno mocné a vlivné v tehdejší ruské společnosti, vše, co tehdy činilo dějiny ruské země: knížata, bojarové, biskupové, sjíždějící se na sněm ke kijevskému mitropolitovi, kupci, kteří každého roku jezdili po Dněpru mimo Kijev do Řecka a zpět. Jan, bojar, který býval kijevským tisícníkem, druh a ctitel důst. Feodosije a dobrý známý letopiscův, syn Vyšaty, jemuž Jaroslav I. svěřoval veliké úkoly, jediný tento Jan Vyšatič, zesnulý r. 1106 ve věku 90 let, byl pro letopisce živým stoletým letopisem, od něhož slyšel ‚mnohá slova', která zapsal v svém letopise. Všichni tito lidé přicházeli do kláštera důst. Feodosije pro požehnání před početím díla, pro děkovné modlitby po ukončení, modlili se, prosili o mnišské modlitby, obětovali ‚z jmění svého na potěšení bratří a na vybudování kláštera', vyprávěli, uvažovali nahlas, zpovídajíce se opatovi i mnichům ze svých úmyslů. Pečerský klášter byl ohniskem, které soustřeďovalo roztýlené paprsky ruského života, a za tohoto soustředěného osvětlení mohl pozorný mnich viděti tehdejší ruský svět všestranněji než kdokoli z laiků.

Takové jsou tři základní části, z nichž byla sestavena původní letopisná sbírka: I. Vypravování o minulých letech, přerušené vládou Olegovou a sestavené do r. 1054; 2. pověst o pokřtění Rusů, umístěná ve sbírce v letech 986—988 a sestavená na počátku XII. století, a 3. Kijevsko-pečerský letopis, v němž jsou popsány události XI. a XII. století včetně do r. 1110. Vidíte, že

mezi těmito součástmi sbírky zbývají rozsáhlé chronologické mezery. Abychom viděli, jak se tyto mezery vyplňovaly, prozkoumáme vládu Igorovu, která tvoří část 74leté mezery, oddělující vládu Olegovu od okamžiku, kterým se počíná pověst o pokřtění Rusů (913—985). Události pro Rusko nejvážnější vypravovány pod léty: 941, do něhož je určeno Igorovo tažení proti Řekům, vyložené podle chronografa Hamartola a z části podle řeckého životopisu Vasilije Nového, pod 944 — rokem druhého tažení, v jehož líčení je zřejma účast národního podání, a pod 945, kde je umístěn tekst Igorovy smlouvy s Řeky a potom je vyprávěno také podle národního kijevského podání o posledním drevljanském putování Igorově pro daň, o smrti knížete a o prvních aktech Olžiny msty. Pod osmi ostatními lety jsou umístěny zprávy netýkající se Ruska, o byzantských, bulharských a uherských poměrech, vzaté z téhož chronografa Hamartola, a mezi nimi čtyři krátké poznámky o vztazích Igorových k Drevljanům a Pečeněgům, což se mohlo uchovati v paměti kijevské společnosti. Řada těchto popsaných let přerušena je na několika místech větším nebo menším počtem let prázdných, třebaže postavených po pořádku v podobě tabulek: pro tato léta, jichž bylo za 33letého panování Igorova 22, sestavovatel nemohl najíti ve svých pramenech žádného vhodného materiálu. Podobným způsobem je vyplněna i druhá polovice této mezery, jako mezera mezi pověstí o pokřtění Rusů a zamýšleným počátkem pečerského letopisu. Pramenem tohoto byly kromě řeckých přeložených a jihoslovanských děl, obíhajících na Rusi, ještě smlouvy s Řeky, první pokusy ruského vypravovatelské-

ho písemnictví, a také národní podání, rozvíjející se někdy v celé poetické vypravování, na příklad o Olžině mstě.

Tato národní kijevská saga se vine jako červená nit, jako jeden ze základních pramenů sbírky, IX. a celým X. stoletím; její stopy lze dokonce pozorovati na počátku XI. století, zejména ve vypravování o boji Vladimirově s Pečeněgy. Podle těchto zlomků kijevské byliny, zachované ve sbírce, možno usouditi, že v polovici XI. století se už v kijevské Rusi složil celý cyklus historicko-poetických podání, jejichž hlavním obsahem byla tažení Ruska proti Byzantii; druhý, pozdější cyklus bohatýrských bylin, opěvující boj Vladimirových bohatýrů se stepními kočovníky, také byl vytvořen v kijevské Rusi a dosud se ještě tu a tam udržuje v lidu, zatím co úlomky prvního se zachovaly jen v letopisné sbírce a zřídka se s nimi setkáváme v starých rukopisných sbornících.

Řady prázdných let názorně odhalují způsob, jak byly sbírky sestavovány podle uvedených pramenů. V umístění sebraného letopisného materiálu se sestavovatel řídil chronologickým plánem, jenž je základem celé sbírky. Pro vybudování tohoto plánu užil sestavovatel jednak údajů byzantských chronologů a dat ruských smluv s Řeky, a jednak počtu let kijevských vlád, který byl uchován v paměti kijevské společnosti. Ve Vypravování o počátku ruské země hned za podáním o útoku Chazarů proti Poljanům nacházíme takovou vložku pod rokem 852: praviv, že za císaře Michajila III. ‚začíná se nazývati ruská země,' protože tehdy Rusko přepadlo Cařihrad, jak se o tom vypravuje v řeckém letopisectví, autor vložky pokračuje: ‚tím také od-

tud počneme a budeme počítati.' Tato vložka byla zřejmě učiněna sestavovatelem sbírky. Svou chronologii vede od potopy do Abrahama, od Abrahama do odchodu židů z Egypta atd. Sestavovatel, vypočítávaje různá chronologická období, přichází k oné době, kdy (r. 882) se Oleg upevnil v Kijevě: ‚od prvního léta Michajlova do prvního léta Olega, ruského knížete, je 29 let, a od prvního léta Olega, který se usadil v Kijevě, do prvního léta Ogorova let 31' atd. Sestavovatel, vypočítávaje léta podle vlád, přichází k smrti velikého knížete kijevského Svjatopolka: ‚a od smrti Jaroslavovy do smrti Svjatopolkovy 60 let.' Smrt Svjatopolkova, která nastala r. 1113, je mezníkem chronologického výpočtu, na němž je sbírka zbudována. A tak je sbírka sestavena až za nástupce Svjatopolka Vladimira Monomacha, ne dříve než r. 1113. Ale viděli jsme, že kijevsko-pečerský letopis je přerušen už za Svjatopolka r. 1110: chronologický výpočet sbírky nenáleží tedy původnímu kijevskému letopisci, který se nedožil smrti Svjatopolkovy, nebo aspoň před ní skončil svůj letopis, ale učiněn byl rukou, která psala za vlády Svjatopolkova nástupce Vladimira Monomacha, t. j. mezi lety 1113 a 1125. Právě do této doby spadá také Silvestrova poznámka z r. 1116, mnou uvedená. Tohoto Silvestra také pokládám za sestavovatele sbírky.

Nyní možno vysvětliti poměr tohoto Silvestra i k Počátečnímu letopisu i k letopisu Něstorovu. Tak řečený Počáteční letopis, čtený námi podle lavrentjevského a příbuzných mu opisů, je letopisná sbírka, a ne pravý letopis kijevsko-pečerského mnicha. Tento Kijevsko-pečerský letopis se nám nedochoval, ale dílem zkrácený, dílem

vložkami doplněný, vešel do původní letopisné sbírky, jako její poslední a hlavní část. To znamená, že nelze říci ani toho, že Silvestr byl původním kijevským letopiscem, ani toho, že Něstor sestavil čtený námi nejstarší letopis, t. j. původní letopisnou sbírku: Něstor byl pisatelem nejstaršího kijevského letopisu, který se nám nedochoval v původní podobě, kdežto Silvestr pisatelem původní letopisné sbírky, která není nejstarším kijevským letopisem; on byl také redaktorem národních podání i písemných vypravování, které se dostaly do obsahu sbírky, v tom počtu i samého Něstorova letopisu.

HLAVA ŠESTÁ.

Historicko-kritický rozbor Počátečního letopisu. — Jeho význam pro další ruské letopisectví. — Chybnost chronologického základu sbírky a původ chyby. — Zpracování základních částí sbírky jejím pisatelem. — Neúplnost nejstarších opisů Počátečního letopisu. — Idea Slovanské jednoty, položená v jeho základ. — Poměr badatelův k letopisu. — Letopisy XII. století. — Historické názory letopiscovy.

Prozkoumali jsme původ, složení a prameny nejstarší letopisné sbírky, která se obvykle nazývá Počátečním letopisem, a uznali za pravdě nejpodobnějšího pisatele jejího opata Silvestra. Nastává nám oceniti tuto památku jako historický pramen, abychom se tímto oceněním řídili v zkoumání jeho nejstarších zpráv o ruské zemi. Tato památka, vážná sama o sobě jako nejstarší a základní pramen ruských dějin, stává se ještě cennější proto, že byla ve skutečném slova smyslu *počátečním* letopisem: další letopisectví přimykalo k němu jako k jeho bezprostřednímu pokračování a přiměřenému napodobování; následující sestavovatelé letopisných sbírek kladli jej v čelo svých kronik.

V rozboru Počátečního letopisu se soustřeďuje naše pozornost na samém sestavovateli sbírky, na tom, co vnesl svého do hromadné práce roztřídění různorodého materiálu, jak se dostal do složení sbírky. Jemu náleží chronologický základ sbírky, způsob zpracování pramenů a názor na historické zjevy, jak se jeví v celé sbírce.

Chronologický rozvrh, podle něhož uspořádáno vypravování sbírky, je jedním z pojítek, dodávajících jakousi ucelenost jeho různodobým a různorodým částem a zprávám, čerpaným z pramenů tak rozmanitých. Ve východisku tohoto plánu je omyl, do něhož byl ruský kronikář

uveden řeckým pramenem. V XI. století byl už na Rusi znám v slovanském překladu tak řečený *Letopisec brzo* nebo *vkrátce* cařihradského patriarchy Nikephora († 828) s pokračováním. Viděli jsme, proč sestavovatel naší sbírky se snažil přijmouti jako počáteční bod ruské chronologie rok počátku vlády císaře Michajila III. Nikephorův letopisec ho také uvedl v mylný počet. Akademik Šachmatov důkladně vysvětlil, jak se to stalo. V chronologické tabulce Nikephorova letopisce, podle níž sestavovatel naší sbírky budoval svůj plán, od narození Krista do císaře Konstantina, přesněji do prvního všeobecného sněmu omylem stojí 318 místo 325, t. j. za rok sněmu byl přijat počet otců, kteří na něm zasedali, a souhrn let od sněmu do počátku vlády Michajila udán pro nepřesnost přičítaných čísel 542 místo 517; součtem 318 s 542 vznikl pro počátek vlády Michajilovy rok před K. 860, a od stvoření světa 6360, protože Nikephorův letopisec sčítal od stvoření světa do narození Kristova přesně 5500, a ne 5508 let, jako počítáme my. Vznikl omyl o 18 let. Nevšímajíce si účasti Nikephorova letopočtu v utvoření roku 6360, odčítajíce od něho 5508, získali pro počátek vlády Michajilovy rok 852 p. K. místo 860 a tímto nedorozuměním neočekávaně zmenšili chybu o 8 let, nedosahujíce pravdy, t. j. r. 842, úhrnem 10 let. Tento omyl v určení chronologického východiska málo ostatně škodil dalším výpočtům ruského chronologa XII. století: korektivem mu byla data smluv s Řeky. Přidržuje se svého letopočtu a umísťuje počátek vlády Michajilovy v r. 6360 od stvoření světa, věda však podle podání nebo podle úvahy, že Oleg zemřel v roce své druhé smlouvy s Řeky, sesta-

vovatel sbírky na dobu od počátku Michajilovy vlády do Olegovy smrti, t. j. do prvního roku panování Igorova, odpočetl ve své tabulce právě tolik let (60), kolik toho vyžaduje datum smlouvy — rok 6420. Rozhodl jsem se uvésti vás do těchto chronologických podrobností jen proto, abyste viděli, s jakými obtížemi musil zápasiti sestavovatel sbírky a jak se chovati k jeho časným chronologickým údajům. Je třeba projeviti mu uznání: při chudých prostředcích se dostal ze svých obtíží s velikým úspěchem. Do r. 866 kladl útok Rusů na Cařihrad, který, jak je nyní známo, se stal r. 860. Ve shodě s tím i předcházející události, jím vypravované, rozpory mezi severními kmeny po vypuzení Varjagů, uznání knížat, upevnění Askolda a Dira v Kijevě, je třeba odsunouti poněkud zpět, k samé polovici IX. století. Nepřesnosti v jednotlivých letech ničemu nepřekáží, a sám sestavovatel sbírky přidával svým letům podmíněný, dohadný význam. Setkávaje se v starém Vypravování s řadou událostí těsně mezi sebou spojených a nedoveda každou z nich označiti zvláštním rokem, kladl nad jejich spojitost řadu let, v jejichž mezích se asi podle jeho dohadu staly. Tak vypuzení Varjagů, kteří vybírali daň od severních kmenů, rozpory mezi těmito kmeny, povolání knížat, smrt bratří Rjuriků za dvě léta po povolání a odchod Askoldův s Direm do Kijeva označil souhrnně třemi léty, 860, 861 a 862, i špatně mu rozumíme, zařaďujíce všechny tyto události a v tom počtu povolání knížat do jednoho posledního roku 862. Zásluha sestavovatele sbírky je v tom, že maje po ruce zmatená data byzantských pramenů, dovedl zachytiti původní konec niti vlastenecký ch podání, — zdanění severních

kmenů Varjagy, a na vzdálenost 2½ století, mýle se o 6—7 let, upevniti tento konec k správně vypočítanému chronologickému bodu, k polovici IX. století.

Když Silvestr zcelil celou sbírku jedním chronologickým základem a položil letopisnou síť na její neletopisné části, vnesl do svého díla ještě více jednoty a jednotvárnosti, přepracovav její součásti stejným způsobem. Přepracování záleželo hlavně v tom, že v celé sbírce jsou provedeny historické názory chronografa Georgia Hamartola. Tento chronograf mu byl nejen pramenem zpráv, týkajících se Ruska, Byzantie a jižních Slovanů, ale určoval také jeho historické myšlení. Tak na počátku Vypravování o minulých letech položil u Hamartola vypůjčený náčrtek rozdělení země mezi syny Noeovy a tuto zeměpisnou klasifikaci nebo tabulku doplnil vlastním výpočtem slovanských, finských a varjažských kmenů, poskytnuv jim místo v Japhetově dílu. Pro vysvětlení vážných vlasteneckých zjevů hledá obdobu u téhož Hamartola a takovým způsobem vnáší do jejich výkladu srovnávací historický způsob. Příznačné místo Vypravování o mravech a zvycích ruských Slovanů doplnil výtahem z Hamartola o mravech Syrů, Bachtiarů a jiných národů a k nim sám přidal poznámku o Polovcích, o nichž neznámý autor Vypravování stěží měl nějaký pojem: byli známi na Rusi po Jaroslavovi. Vůbec tato část sbírky má na sobě stopy tak horlivého přepracování se strany jejího sestavovatele, že je v ní těžko oddělití původní tekst od Silvestrových doplňků a změn. K tomu třeba ještě připojiti pečlivost, s jakou Silvestr se snažil využíti pro svou sbírku všech pohotových zásob ruského vypravovatel-

ského písemnictví. Znal starý novgorodský letopis a z něho uvedl vypravování o působení Jaroslavově v Novgorodě r. 1015 po smrti otcově. Kijevské události tohoto roku vyložil podle pověsti o Borisovi a Glěbovi, sestavené mnichem Iakovem na počátku XII. století. Sotva si sám také sestavil vyprávění o pokřtění Rusů podle starého životopisu knížete Vladimira, široce využiv přitom Palaie, polemického výkladu Starého zákona, namířeného proti Mahomedánům a dílem proti katolíkům, kterému učí Vladimira řecký filosof-misionář. Vložil také do sbírky k r. 1097 obsáhlé vypravování o oslepení terebovského knížete Vasilka, napsané Vasilijem, osobou Vasilkovi blízkou. On také umístil na třech místech Něstorova letopisu části zmíněného mnou vypravování o pečerském klášteru a důst. Feodosijovi, které možná také sám napsal. Sestavovatel sbírky, uváděje svou myšlenku v poměrně historickém osvětlení, nebál se vnášeti do letopisného výkladu pragmatický nepořádek, spojuje v jednom roce zjevy z různých dob, ale stejného druhu. Vzpomněv si, že se asi r. 1071 objevil v Kijevě čarodějník, o němž v Pečerském letopise nebylo zpráv, vložil do něho zároveň s vypravováním o tomto čarodějníku celé učení o ‚běsovském poštívání a působení', o mezích síly běsů nad lidmi i o způsobech jejich působení na lidi, obzvláště prostřednictvím čarodějníků. Tato demonologie je ilustrována několika zajímavými povídkami o čarodějnících a kouzelnících na Rusi oné doby a souběžnými biblickými příklady. Doba událostí, vyprávěných Silvestrem pod r. 1071, označena je letopisnými výrazy: ‚v této právě době, v těchto letech'; ale dva případy z vyprávěných staly se nepochybně

později než r. 1071. Tak nemohl napsati prostý letopisec, jakým byl Nestor, který zapisoval události rok po roce. Dojem učeného písmáka, vzbuzený tím, že sestavovatel má rozsáhlé znalosti cizích i domácích pramenů a dovede jich užívati, je zesilován ještě záblesky kritické mysli. Sestavovatel je proti mínění, jako by zakladatelem Kijeva nebyl nikdo větší než převozník na Dněpru, a v kritickém doplňku, vloženém do Vypravování o minulých letech, dokazuje podáním, že Kij byl kníže svého rodu a byl v Cařihradě, kde s velikými poctami byl přijat samým carem: jen jména tohoto cara sestavovatel nezná, a k tomu se také přiznává.

Právě tak kolovaly různé pověsti o místě křtu knížete Vladimira; sestavovatel vybírá z nich podání pravdě nejpodobnější.

Ale stěží je možno jediné touto kritickou svědomitostí vysvětliti značnou neúplnost sbírky: v pozdějších opisech Počátečního letopisu se setkáváme s řadou zpráv, které si nenašly místa v opisech dřívějších, třebaže samy nevzbuzují kritické nedůvěry. Ponejvíce to jsou krátké zprávy o událostech, kterých nelze vymysliti, nebo které nebylo proč vymýšleti.

Tak vynechány zprávy o tom, že r. 862 povolaná knížata zbudovala město Ladogu, a zde se usadil nejstarší z nich Rjurik, že r. 864 byl Bulhary zabit Askoldův syn, že se r. 867 vrátil z Cařihradu (po porážce) Askold a Dir s malou družinou, i byl v Kijevě pláč veliký, že téhož roku ‚byl v Kijevě hlad veliký', a Askold i Dir pobili množství Pečeněgů. V nejstarších opisech byl rok 979 ponechán prázdný, ale v pozdějších byly u něho poznamenány dvě zajímavé zprávy o pečeněžském knížeti, který poníženě prosil

Jaropolka o službu a dostal od něho ‚města i obce', a o příchodu řeckých vyslanců k Jaropolkovi, kteří uzavřevše s ním mír i lásku a dohodnuvše se o dani, jakož i s otcem jeho a dědem jeho'. Z doby knížete Vladimira vynechána řada zpráv o pečeněžských a bulharských knížatech, kteří se dali pokřtíti v Kijevě, a o poselstvích, přicházejících do Kijeva z Řecka, Polska, Čech, Uher, od papeže. Takové mezery možno pozorovati i v dalších popisech vlád po celé XI. století. Možno je dílem svésti na účet Lavrentjevského opisu, který jsa nejstarším nemůže býti uznán za nejsprávnější: v něm je vinou písařovou vynecháno mnoho míst, která se zachovala v druhých opisech, bližších mu uspořádáním i tekstem. Jiné zprávy mohly býti vynechány po úvaze samého sestavovatele sbírky, ale vneseny byly do ní opisovači dobou nejbližšími, kteří bývali dílem i redaktory opisovaných děl a mohli vyplniti mezery podle pramenů, které měl po ruce Silvestr a které se ještě neztratily. Ale v některých letopisných sbírkách, obzvláště novgorodského původu, první věky našich dějin jsou vykládány tak neshodně se sbírkou, kterou připisujeme opatu Silvestrovi, že takovou různost není možno vysvětliti nepřesností opisovačů nebo redakcí. To také povzbudilo akademika Šachmatova k domněnce o existenci zvláštní, starší letopisné sbírky, sestavené na konci XI. století a sloužící za ‚základní jádro', z něhož na počátku XII. století byla sestavena sbírka, kterou čteme v Lavrentjevském opisu. Všechno to přivádí k myšlence, že Silvestrova sbírka daleko neobsáhla v sobě všechnu zásobu vypravování, kolujících v ruské společnosti o prvních staletích našich dějin,

nebo jakousi náhodou právě nejstarší opisy zachovaly Počáteční letopis v zkráceném, kdežto pozdější v úplném uspořádání, jak myslil S. M. Solovjev.

Nejdůležitější je ve sbírce idea, kterou v ní byl osvětlen počátek našich dějin; je to idea slovanské jednoty. Sestavovatel se proto tak zabývá národopisem, že chce sebrati všechny části Slovanstva, ukázati jejich pravé mezinárodní místo a najíti pouta, která je spojují. Popsav rozsídlení Slovanů poznamenává: ‚tak se rozšířil slovanský jazyk; proto se také písemnictví nazývá slovanské.' Písemnictví bylo také jedním z takových pout. Ruský kronikář pamatoval osudný historický okamžik, jímž se počala zkáza slovanské jednoty: bylo to upevnění Maďarů na středním Dunaji na počátku X. století, které přerušilo styky mezi západními a jižními Slovany, navázané slovanskými prvními učiteli. Při zprávě o tažení Maďarů mimo Kijev r. 898 vzpomíná činnosti Cyrila a Metoděje a jejího významu pro Slovanstvo. Byl jeden jazyk slovanský — Slované dunajští, podmanění Maďary, Moravané, Čechové, Ljachové a ruští Poljané. Nejprve Moravě bylo dáno slovanské písmo, které je nyní na Rusi a u dunajských Bulharů. Metoděj byl biskupem v Pannonii, na stolci apoštola Andronika, učedníka apoštola Pavla. A apoštol Pavel učil v Ilyrii, kde dříve žili Slované: byl tedy Pavel i učitelem Slovanstva. A my Rusové jsme také Slované: byl tedy Pavel učitelem i nás Rusů. A slovanské plémě a ruské je jedno plémě: od Varjagů byli nazváni Rusy, ale od počátku byli Slovany; jen jim říkali Poljané, ale mluvili slovansky; zvali je Poljany protože se-

děli v poli, ale jazyk měli jeden s ostatními Slovany.

Takovým dialektickým řetězem úsudků a tak vytrvale ruský písmák počátku XII. století připojoval svou temnou vlast nejen k rodině slovanských národů, ale i k apoštolským podáním křesťanstva. Je pozoruhodno, že ve společnosti, kde před sto a několika lety ještě přinášely modlám lidské oběti, mysl se už učila povznášeti se k vědomí spojitosti světových zjevů. Idea slovanské jednoty na počátku XII. století vyžadovala tím většího napjetí mysli, že vůbec nebyla podporována současnou skutečností. Když na březích Dněpru se tato myšlenka vyjadřovala s takovou věrou nebo přesvědčením, Slovanstvo bylo rozdrobeno a v značné části svého složení podmaněno: Moravská říše byla zničena Maďary už na počátku X. století, první bulharské království Byzantií na počátku XI. století, polabští a baltičtí Slované ustupovali německému náporu a zároveň s Čechy a Poláky katolickému vlivu.

Všechny vyjmenované zvláštnosti Počátečního letopisu staví ve zvláštní poměr k sobě toho, kdo podle něho studuje počátek našich dějin. Když hromada různorodého materiálu je rozložena podle plánu, vypracovaného pomocí srovnávání různorodých dat, podrobena přepracování podle známých způsobů, dokonce za účasti kritické svědomitosti, a je osvětlena řídící historickou ideou, tehdy máme co činiti ne už s prostým letopisem, ale i s učeným dílem, jemuž náleží jakási vědecká práva na pozornost. Zde podléhá studiu nejen syrový historický materiál, ale i ucelený názor, dokonce s jakýmisi metodickými způsoby. Zahloubávajíce se ve spojitost a smysl

zjevů, popisovaných v takovém díle, musíme uvážiti i to, jak chápe tuto spojitost a tento smysl sám letopis, neboť v něm máme památku ukazující, jak si představovali první doby našich dějin myslící vzdělaní lidé na Rusi na počátku století XII., kteří jej studovali.

K Počátečnímu letopisu bezprostředně připojují jeho pokračování, vyprávějící o událostech v ruské zemi v XII. století do konce periody našich dějin.

Po doplnění Silvestrově od r. 1111 oba nejstarší opisy, Lavrentjevský a Jipatjevský, stejně jako opisy pozdější, liší se mezi sebou mnohem značněji než do tohoto okamžiku: je zřejmo, že to jsou už různé letopisné sbírky, a ne různé opisy jedné a téže sbírky. Do konce XII. století ve sbírkách toho i onoho nejstaršího opisu popisují se ponejvíce jedny a tytéž události a podle stejných pramenů, jakými jsou původní místní letopisy a podání o jednotlivých osobách nebo událostech, psané vrstevníky, někdy dokonce očitými svědky a účastníky líčených činů. Nestejně však užívajíc společných pramenů, ta i ona sbírka líčí události po svém. Sbírka Jipatjevského opisu je vůbec úplnější než Lavrentjevská. Přitom možno zpozorovati, že ve výkladu událostí, ve vysvětlení jejich příčin a následků sestavovatel Jipatjevské sbírky se více přidržuje jihoruských pramenů, sestavovatel Lavrentjevského — více pramenů severních, suzdalských, třebaže místy v prvním jsou severní události vyprávěny dokonce podrobněji než v druhém a naopak — jižní jsou v druhém líčeny důkladněji než v prvním. Konečně mimo společné prameny měla každá sbírka své zvláštní prameny, jichž neznala druhá. Proto obě sbír-

ky představují jakoby jeden společný všeruský letopis ve dvou zpracováních nebo složeních. V tomto smyslu nazýván bývá u nás někdy letopis XII. století podle Jipaťjevského opisu sbírkou jihoruskou, a letopis tohoto věku podle opisu Lavrenťjevského — sbírkou severní, suzdalskou. Studujíce tu i onu sbírku, div ne na každém kroku se v nich setkáváme se stopami letopisců tu kijevských, tu černigovského, tu suzdalského, tu volynského. Soudíce podle těchto stop, můžeme si pomysliti, že ve všech hlavních oblastních městech Ruska XII. století byli místní letopisci, jejich zápisy se dostaly do té neb oné sbírky s větší nebo menší úplností podle významu každého města ve všeobecném životě ruské země. První místo v tomto směru náleželo Kijevu, a z kijevského letopisu nejvíce čerpají obě sbírky, jen zřídka zběžně zaznamenávajíce zprávy, pocházející z nějakého vzdáleného kouta Rusi, z Polocka nebo Razaně. Tak letopisectví XII. století se zřejmě rozvíjelo v jednom směru s tehdejším životem krajů a podobně se tříštilo po místních střediscích, lokalisovalo se. Jak mohli sestavovatelé obou sbírek sebrati takovou hojnou zásobu místních letopisů a podání a jak je dovedli svésti v plynulé vyprávění po rocích, — to může býti předmětem údivu nebo nepochopení. Za každých okolností prokázali neocenitelnou službu pozdější historiografii tím, že uchovali pro ni množství historických dat, která by se bez nich ztratila beze stopy. Tyto sbírky jsou ještě tím drahé, že jejich sestavovatelé, spojujíce místní zápisy, šetřily jejích oblastních zvláštností, tónu a zbarvení, politických soudů a společenských nebo dynastických vztahů místních letopisců. Letopisy oné doby nebyly lhostejnými

ba ani nestrannými pozorovateli sběhlých událostí, jak bychom si rádi představili: každý z nich měl své místní politické zájmy, své dynastické a oblastní sympatie a antipatie. Tak letopisec kijevský obyčejně vřele se ujímá svých oblíbených Monomachovičů, černigovský — jejich odpůrců Olgovičů, a suzdalský rád příležitostně bodne Novgorodňany pro jejich ‚zlou nevěru', hrdost a vzpurnost, pro jejich zvyk porušovati přísahy a zapuzovati knížata. Hájil svých knížat a svých místních zájmů, a neodcizoval se přání po svém zobraziti průběh událostí, tendenčně spojuje a vykládaje jejich podrobnosti, příčiny a následky. Rozmanitost místních pramenů dodává té i oné sbírce významu všeruského letopisu, a různotvárnost místních zájmů a sympatií vnáší do obou sbírek mnoho živosti a pohybu, činíc z nich věrné zrcadlo nálady, citů a pojmů tehdejší ruské společnosti. Čteme-li na příklad podle Jipatjevského opisu vypravování o hlučném zápasu Izjaslava Mstislaviče s černigovskými knížaty (1146—1154), slyšíme po řadě tu hlas kijevského letopisce, sympatisující s Izjaslavem, tu letopisce černigovského, pečujícího o zájmy jeho odpůrců, a od té doby, kdy se do zápasu vmísili knížata Jurij suzdalský a Vladimir galický, připojují se ke sboru ústředních letopisců hlasy kronikářů těchto navzájem vzdálených okrajů ruské země. Díky tomu, když se začtete do obou sbírek, cítíte se jako v širokém všeruském potoku událostí, který se utvořil splynutím velikých i drobných místních potůčků. Pod perem letopisce XII. století všechno dýše a žije, všechno se neustále pohybuje a bez odmlčení hovoří; nepopisuje prostě události, ale dramatisuje je, rozehrává je před očima čtená-

UNIVERZITNÍ KNIHOVNA

řovýma. Takovým dramatismem výkladu zvláště se vyznamenává Jipaťjevský opis. Přes nejednotnost citů a zájmů, přes hluk a shon líčených událostí, není v letopisném vyprávění chaosu: všechny události malé i veliké jsou podřízeny jednomu názoru, jímž se letopisec dívá na světové zjevy.

Tento historický názor tak srostl s náladou, s celým duchovním složením letopiscovým, že je možno nazvati jej *letopisným*, třebaže se jím sdíleli lidé nálady nebo myšlení stejného s letopiscem, kteří se nijak nezúčastnili letopisectví. Tento názor má veliký význam v historiografii, protože přežil letopisectví a dlouho řídil myšlení učených historiků: dlouho se dívali na zjevy lidského života očima letopiscovýma, i když zanechali letopisných způsobů jejich zpracování a výkladů. Proto, zdá se mi, tento názor zasluhuje naší pozornosti. Vědecký úkol historikův, jak mu nyní rozumí, skládá se z vyjasnění původu a rozvoje lidských společností. Letopisce mnohem více zajímá sám člověk, jeho pozemský a obzvláště záhrobní život. Jeho mysl je obrácena ne k počátečním, ale ke konečným příčinám jsoucího i bývalého. Historik-pragmatik studuje původ a mechanism lidského společného žití; letopisec hledá v událostech mravní smysl a praktické lekce pro život; předměty jeho pozorování jsou historická teleologie a životní morálka. Na světové události se dívá se sebevědomým pohledem myslitele, pro něhož mechanika společného žití není záhadou: jsou mu jasné síly a pera, pohybující lidským životem. Dva světy stojí proti sobě a zápasí navzájem, aby dopomohly k vítězství svým nesmiřitelným počátkům dobra i zda. Bojovníky jsou andělé a běsi. Den

i noc, světlo i tma, sníh i kroupy, jaro, léto, podzim a zima mají svého anděla, ke všemu, ke všem jsou postaveni andělé. Tak i ke každému člověku, ke každé zemi, dokonce pohanské, postaveni jsou andělé, aby jich ochraňovali od zla, pomáhali jim proti ďáblu. I protivná strana má silné prostředky a způsoby jednání: to jsou běsovské úskoky a zlí lidé. Běsi postrčí člověka ke zlu a sami se mu smějí, když ho uvrhnou do propasti smrtelné. Přelstívají viděním, čarodějstvím, obzvláště ženy, a různými úskoky uvádějí lidi ve zlo. A zlý člověk je horší než sám běs: běsi se bojí aspoň Boha, ale zlý člověk ‚ani Boha se nebojí, ani před člověkem se nestydí'. Ale i běsové mají svou slabost; dovedouce vnuknouti lidem zlé úmysly, neznají lidských myšlenek, které zná jen Bůh, a proto, pouštějíce své potměšilé střely nazdařbůh, často se chybují. Zápas obou světů je o člověka. Kam a k jakému konci směřuje životní vír, způsobený zápasem, a jak se v něm má chovati člověk — to je hlavní předmět letopiscovy pozornosti. Život skýtá člověku pokyny, varující a k rozumu přivádějící; je jen třeba uměti je pozorovati a rozumětí jim. Letopisec líčí útoky pohanů proti Ruské zemi, neštěstí, jaká od nich snáší. Proč dovoluje Bůh nevěřícím vítěziti nad křesťany? Nemysli si, že Bůh miluje první více než poslední: ne, On dovoluje pohanům vítěziti nad nimi ne proto, že je miluje, ale proto, že je nám milostiv a chce nás učiniti hodnými své milosti, abychom, k rozumu přivedeni neštěstími, opustili cestu bezbožnosti. Pohané — to je metla, kterou Prozřetelnost napravuje děti své. ‚Neboť Bůh trestá otroky své různými neštěstími, ohněm a vodou i vojnou a

jinými různými tresty; neboť křesťanu mnohými neštěstími jest vjíti do království nebeského',

Tak je historický život mravně náboženskou školou, v níž se člověk musí naučiti poznávati cestu Prozřetelnosti. Běda mu, opustí-li tyto cesty. Igor a Vsevolod Svjatoslavič, pobivše Polovce, sní o slávě, která je očekává, až zaženou pohany až k moři, ‚kam ještě nedospěli dědové naši, a dobudeme své slávy a cti až do konce'. Hovořili tak neznajíce ‚vůle Boží', která jim předurčovala porážku a zajetí. Všechno předpovídá tyto cesty, nejen historické události, ale i fysické zjevy, obzvláště neobyčejná znamení nebeská. Odtud napjatý zájem letopiscův k zjevům přírodním. V tomto směru je jeho program dokonce širší než u nynějšího historika: u něho je příroda přímo vtažena do dějin, jeví se ne pramenem živelných, často osudných vlivů, tu podněcujících, tu tísnících lidského ducha, ba ani ne prostým němým ovzduším lidského života; sama je živou, jednající osobou dějin, žije zároveň s člověkem, pečuje o něho, znameními mu věští vůli Boží. U letopisce je celé učení o znameních nebeských i pozemských a o jejich poměru k věcem lidským. Znamení bývají buď k dobru, nebo ke zlu. Zemětřesení, zatmění, neobyčejné hvězdy, povodně — všechny takové vzácné, významné zjevy neznamenají nic dobrého, oznamují buď válku, spor, hlad, mor, nebo něčí smrt. Zhřeší-li nějaká země, — Bůh ji trestá hladem, útokem pohanů, vedrem, nebo nějakým jiným trestem.

Tak se letopisec jeví moralistou, který vidí v lidském životě boj dvou zásad, dobra a zla, Prozřetelnosti a ďábla, a člověka pokládá jen za pedagogický materiál, který Prozřetelnost vy-

chovává, vedouc jej k vznešeným cílům, jemu předurčeným. Dobro a zlo, vnější i vnitřní bídy, sama znamení nebeská — všechno v rukou Prozřetelnosti je pro člověka výchovným prostředkem, vhodným materiálem pro ‚vůli Boží', světový mravní pořádek, tvořený Prozřetelností. Letopisec ze všeho nejvíce vypráví o politických událostech a o mezinárodních stycích; ale jeho názor je svou podstatou církevně-historický. Jeho mysl je soustředěna ne na povahu sil působících v dějinách, kterou zná z druhých pramenů, ale na způsob jejich působení vzhledem k člověku a na poučení, jež člověk si má brátí z tohoto obrazu působení. Tato didaktická úloha letopisectví dodává také vyprávění letopiscovu klidu a jasnosti, jeho soudům harmonie a pevnosti. Seznámiv vás se základním pramenem pro studium nejstaršího období našich dějin, přejdu k výkladu faktů tohoto období.

HLAVA SEDMÁ.

Hlavní fakta prvního období ruských dějin. — Dva názory na jejich počátek. — Národové, kteří bydlili v jižním Rusku před východními Slovany, a jejich poměr k ruským dějinám. — Jaká fakta možno pokládati za počáteční v dějinách národa? — Podání Počátečního letopisu o usídlení Slovanů od Dunaje. — Jornandes o rozsídlení Slovanů v VI. století. — Vojenský spolek východních Slovanů v Karpatech. — Usídlení východních Slovanů na ruské rovině, jeho doba a příznaky. — Osamostatnění východního Slovanstva jako následek usídlení.

Přistupuje k studiu prvního období našich dějin, připomenu jejich meze a ono vládnoucí spojení společenských živlů, které řídilo ruský život v této době.

Vedu toto období od nestarších dob do konce XII. nebo do počátku XIII. století. Nemohu přesněji označiti jeho konečnou mez. Žádná převratná událost neodděluje ostře tohoto období od následujícího. Tažení Mongolů nelze uznati za takovou rozdělující událost: Mongolové zastihli Rus na pochodu, v době přesunu, který uspíšili, ale který nevyvolali; nové složení života se utvořilo již před nimi. Asi v polovici XI. stol. území, na němž se soustředila hlavní massa ruského obyvatelstva, táhlo se dlouhým a dosti úzkým pruhem podél středního a horního Dněpru s jeho přítoky a dále na sever přes vodní předěl k ústí Volchova. Toto území bylo politicky rozdrobeno na oblasti, ‚volosti', a v každé z nich bylo politickým střediskem veliké obchodní město, které první vytvářelo a vedlo politický život své oblasti. Tato města budeme nazývati *okresními*, a oblasti jimi vedené *městskými*. Zároveň s tím byla také tato okresní města středisky a vůdci i hospodářského hnutí, které

určovalo hospodářský život tehdejší Rusi, vnějšího obchodu. Všechny ostatní zjevy této doby, instituce, sociální poměry, mravy, úspěchy vědy a umění, dokonce mravně náboženského života, byly přímými nebo vzdálenými následky společného působení dvou jmenovaných činitelů, okresního obchodního města a vnějšího obchodu. První a nejobtížnější otázka, vyskytující se při studiu tohoto období, týká se toho, jak a jakými podmínkami bylo utvořeno označené složení politických a hospodářských vztahů, kdy se objevilo na jmenovaném pruhu slovanské obyvatelstvo a čím byli vzbuzeni k činnosti oba jmenovaní činitelé.

V naší historické literatuře převládají dva různé názory na počátek našich dějin. Jeden z nich je vyložen v kritické studii o staroruských letopisech, sestavené členem ruské Akademie věd v XVIII. stol., znamenitým německým učencem Schlözerem, německy napsané a vydané na počátku minulého století. Zde jsou základní rysy Schlözerova názoru, jehož se přidržovali Karamzin, Pogodin, Solovjev. Do polovice IX. stol., t. j. do příchodu Varjagů, na obšírném prostranství naší roviny od Novgorodu po Kijev podél Dněpru napravo i nalevo bylo všechno divoké a pusté, pokryté tmou: žili zde lidé, ale bez vlády, jako zvířata a ptáci, naplňující jejich lesy. Do této rozsáhlé pustiny, obydlené ubohými, rozptýleně žijícími divochy, Slovany a Finy, byly zaneseny po prvé počátky vzdělanosti příchozími ze Skandinavie, Varjagy, asi v polovici IX. stol. Známý obraz mravů východních Slovanů, jak jej nakreslil sestavovatel Letopisu o počátku Ruské země, zřejmě ospravedlňoval tento názor. Zde čteme, že východní

Slované před přijetím křesťanství žili ‚zvířecím způsobem, jako dobytek' v lesích jako všechna zvířata, ubíjeli se navzájem, jedli všechno nečisté, žili v osamělých, rozptýlených a navzájem nepřátelských rodech: ‚žil každý se svým rodem a na svých místech, vládnoucí každý rodem svým.' A tak sluší naše dějiny počínati ne před polovicí IX. stol. vylíčením oněch prvotních historických procesů, jimiž se všude začínalo lidské soužití, obrazem východu z původního divokého stavu. Jiný názor na počátek našich dějin je přímo opak prvního. Počal se šířiti v naší literatuře poněkud později než první, spisovateli XIX. stol. Nejúplnější jeho vyjádření možno najíti ve spisech profesora moskevské university Běljajeva a Zabělina v I. díle jeho ‚Dějin ruského života od nejstarších dob'. Zde jsou základní rysy jejich názoru. Východní Slované žili od nepamětna tam, kde je zná náš Počáteční letopis; zde, v hranicích ruské roviny, se usídlili možná už několik staletí před Kristem. Učenci tohoto směru, určivše tak své východisko, líčí dlouhý a složitý historický proces, kterým z původních drobných rodových svazů vyrůstala u východních Slovanů celá plemena, uprostřed plemen vznikala města, ze středu těchto měst vynikala hlavní nebo starší města, utvořivše s novějšími městy nebo předměstími plemenné politické svazky Poljanů, Drevljanů, Severjanů a jiných plemen, a konečně hlavní města různých plemen asi v době povolání knížat se počala spojovati v jeden všeruský svaz. Při schématické jasnosti a důslednosti zatěžuje poněkud tato teorie badajícího tím, že takový složitý historický proces je jí rozvíjen mimo dobu a historické podmínky: není zřejmo, ke kterému

chronologickému bodu by bylo možno zařaditi počátek a další momenty tohoto procesu a jak, v jakém historickém ovzduší se vyvíjel. Podle tohoto názoru musíme začínati naše dějiny dávno před Kristem, snad od dob Herodotových, za každých okolností mnoho staletí před povoláním knížat, neboť už před jejich příchodem se u východních Slovanů ustálilo dosti složité a vypracované společenské zřízení, které se odlilo v pevné politické formy. Chopme se rozboru zachovaných zpráv a podání o našich Slovanech a potom získáme možnost oba názory právě vyložené posouditi.

Co rozumíme pod počátkem dějin kteréhokoli národa? Čím začínati jeho dějiny? Staří řečtí a římští spisovatelé podávají nám o jižním stepním Rusku řadu zpráv, nestejně hodnověrných, kterých se jim dostalo skrze řecké osady na severních březích Černého moře od kupců nebo podle osobního pozorování. Do naší éry různí kočovní národové, kteří přicházeli do Asie, vládli zde jeden druhému, kdysi Kimmeriové, potom za Herodota Skythové, později, za dob římského panství, Sarmatové. Asi na počátku naší éry se střídání přistěhovalců zrychluje, názvosloví barbarů ve staré Skythii se stává složitějším, spletitějším. Sarmaty vystřídali nebo z nich se oddělili Getové, Jazygové, Roxoláni, Aláni, Barstarni, Dakové. Tito národové se sekupují k dolnímu Dunaji, k severním hranicích Imperia, někdy vtrhávají do jeho oblastí, scházejí se v různoplemenné rozplývavé hromady, tvoří mezi Dněprem a Dunajem rozsáhlá, ale brzo pomíjející panství, jako byla před Kristem panství Getů, potom Daků a Roxolanů, jimž Římané musili dokonce platiti daň nebo výkupné. Je

zřejmo, že se chystalo veliké stěhování národů. Jižní Rusko bylo pro tyto asijské vystěhovalce dočasnou zastávkou, za níž se připravovali sehrati tu neb onu evropskou úlohu, až by se dostali k dolnímu Dunaji nebo se převalili za Karpaty. Tito národové, kteří jako řetěz se táhli po staletí jihoruskými stepmi, zanechali zde po sobě nesčetné mohyly, jimiž jsou poseta rozsáhlá prostranství mezi Dněstrem a Kubaní. O těchto náhrobních násypech horlivě a úspěšně pracuje archeologie a objevuje v nich zajímavé historické údaje, doplňující a vysvětlující staré řecké spisovatele, kteří psali o naší zemi. Někteří národové, kteří dlouho žili v pontských stepích, na příklad Skythové, vcházeli skrze zdejší osady v dosti těsný styk s antickou kulturou. Nedaleko řeckých osad se objevilo smíšené hellensko-skythské obyvatelstvo. Skythští králové stavěli paláce v řeckých městech, skythská šlechta jezdila dokonce do Řecka studovati; v skythských mohylách nacházejí velmi umělecky zpracované věci řeckých mistrů, které ozdobovaly skythská obydlí. Všechna tato fakta mají velikou všeobecně historickou cenu; ale mají spíše vztah k dějinám naší země, než k dějinám našeho národa. Věda zatím není s to, aby zachytila přímou historickou spojitost těchto asijských návštěvníků jižního Ruska se slovanským obyvatelstvem, které se zde později objevovalo, právě jako vliv jejich uměleckých výpůjček a kulturních úspěchů na život Poljanů, Severjanů a jiných. Přítomnost Slovanů prostřed těchto starých národů není znatelna. A tito národové sami zůstávají etnografickými záhadami. Historická etnografie, zkoumajíc původ všech těchto národů, pokoušela se vysvětliti, kteří z nich náleželi ke kelt-

skému a kteří ke germánskému plemeni. V takovém dání otázky, zdá se, je jakési metodologické nedorozumění.

Tyto plemenné skupiny, na něž nyní dělíme evropské obyvatelstvo, nejsou nějakým původním, odvěkým dělením lidstva: utvořily se historicky a každá se svého času oddělila. Hledati je ve skythské minulosti by znamenalo přiřaďovati stará plemena k pozdějšímu etnografickému třídění. I když tato plemena měla společnou genetickou spojitost s pozdějším obyvatelstvem Evropy, tu jednotliví evropští národové by stěží našli mezi nimi přímé specielní předky a od nich počínali své dějiny.

Počátek dějin národa dlužno označiti nějakými zřejmějšími, znatelnějšími příznaky. Je třeba hledati jich především v paměti národa samého. První, co si o sobě zapamatoval národ, musí také ukazovati cestu k počátku jeho dějin. Takové vzpomínání nebývá náhodné, bezpodstatné. Národ je obyvatelstvo, nejen společně žijící, ale také společně jednající, mající společný jazyk a společné osudy. Proto v paměti národa obyčejně nadlouho se udržují události, které se po prvé dotkly celého národa, jichž se celý zúčastnil a skrze tuto společnou účast po prvé se pocítil jediným celkem. Ale takové události nemíjejí beze stopy nejen pro národní paměť, ale i pro národní život: vyvádějí jednotlivé části národa z rozdělujícího stavu, spojují jeho síly pro nějaký společný cíl a upevňují toto spojení jakousi svazující, pro všechny závaznou formou společného žití. Takové jsou podle mého mínění dva příznaky, těsně mezi sebou spojené, označující počátek dějin národa; jeho nejčasnější vzpomínka na sebe a nejčasnější společenská forma,

spojující jej v nějakém společném konání. Najdeme-li takové příznaky v dějinách svého národa?

Sestavovatel Počátečního letopisu nám v tomto hledání nepomůže. Má jiné hledisko: je panslavista; vycházeje ze své ideje původní jednoty Slovanstva, především se snaží spojiti časné osudy rodné Rusi s všeobecnými dějinami Slovanů. Počáteční letopis nevzpomíná dob příchodu Slovanů z Asie do Evropy. V učeném etnografickém pojednání, postaveném v čelo Vypravování o minulých letech, zastihuje Slovany už na Dunaji. Z této podunajské země, kterou nazývá zemí Uherskou a Bulharskou, rozsídlili se Slované různými směry. Odtud také vyšli oni Slované, kteří se usadili na Dněpru, na jeho přítocích a dále k severu. Letopis vypravuje, že když *Volchové* přepadli dunajské Slovany, usadili se mezi nimi a počali je utiskovati, jedni Slované odešli a usadili se podél Visly, pojmenovavše se Ljachy, druzí přišli na Dněpr a pojmenovali se Poljany, a usadivší se v lesích Drevljany atd. Volchové byli podle mínění badatelů Římané. Mluví se o tom, že císař Trajan zničil říši Daků, jimž jeho předchůdce Domitian musil platiti daň. Tento poukaz na přítomnost Slovanů ve složení říše Daků a na přestěhování části jich od Dunaje na severovýchod před římským nájezdem na počátku II. stol. po Kristu, je jednou z nejčasnějších historických zmínek o Slovanstvu a je zaznamenán, nemýlím-li se, jen naším letopisem; je těžko jen uhodnouti, z kterého pramene je vypůjčen. Ale nelze jej přijmouti za počátek našich dějin; týkal se nejen východních Slovanů a mimo to mluví o rozpadu Slovanstva, a ne o tom, že byl prostřed něho utvořen nějaký svaz.

Náš letopis zřejmě nepamatuje, že by se východní Slované někde nadlouho zastavovali cestou od Dunaje k Dněpru; porovnáváme-li však jeho nejasné vzpomínky s cizozemskými zprávami, dovíme se o takové zatímní zastávce. V III. stol. po Kristu vydána byla naše země novému nájezdu, ale s neobvyklé strany, ne s východu, z Asie, ale z Evropy, od Baltického moře: byli to odvážní mořeplavci Gotové, kteří po řekách naší roviny pronikali do Černého moře a pustošili východní říši. V IV. stol. jejich vůdce Hermanarich výboji utvořil z obyvatelů naší země rozsáhlé království. Byl to první historicky známý stát, založený evropským národem v hranicích nynějšího Ruska. Skládal se z různých plemen východní Evropy, v jejichž jménech možno rozeznati Esty, Meriany, Mordviny — vesměs budoucí sousedy východních Slovanů. Hermanarichem byli také pokořeni Venetové nebo Venedové, jak nazývali západní latinští spisovatelé Slovany s počátku naší éry. Historik Gotů Jornandes, který podává tyto zprávy o říši Hermanarichově, neříká, kde tehdy žili tito Venetové, jejichž vlastní jméno (*Σκλάβοι*) se vyskytuje v byzantských zprávách od konce V. stol. Zato tento latinský spisovatel z VI. stol., dobře znající svět zadunajských barbarů a sám barbarského původu, rodem z Mizie, od dolního Dunaje, obšírně načrtává zeměpisné usídlení Slovanů z jeho dob. Popisuje Skythii, jak byla za něho, praví, že na severních svazích hor od pramenů Visly na rozsáhlých prostorách sedí četný národ Venetů. Ačkoliv nyní, pokračuje Jornandes, se zovou rozmanitými jmény podle růzností rodů a míst usídlení, přece hlavní názvy jejich jsou *Sklavenové* a *Antové*. První sídlí na

sever k Visle, a na východ *k Dněstru* (usque ad Danastrum); lesy a močály nahrazují jim města. Druzí, nejsilnější z Venetů, prostírají se podél obloukovitého pobřeží Černého moře od Dněstru k Dněpru. Slované tehdy vlastně zaujímali karpatský kraj. Karpaty byly všeslovanským hnízdem, z něhož se Slované později rozešli na různé strany. Tito karpatští Slované od konce V. stol., kdy je Řekové počínali znáti pod jejich vlastním jménem, a po celé VI. stol. pustošili východní říši, přecházejíce Dunaj: ne nadarmo týž Jornandes smutně poznamenává, že Slované, za Hermanaricha tak nicotní jako bojovníci, a silní jen početností, ‚nyní na naše neštěstí všude zuří.' Následkem těchto zesílených vpádů, jejichž počátek se vztahuje už k III. stol., bylo také ponenáhlé osídení Balkánského poloostrova Slovany. Dříve tedy, než se východní Slované dostali od Dunaje na Dněpr, dlouho setrvávali na karpatských svazích; zde byl zatímní jejich pobyt.

Trvalý ozbrojený nápor karpatských Slovanů na imperium způsoboval, že zakládali vojenské spolky. Karpatští Slované vtrhávali do hranic východního imperia ne celými plemeny, jako Germáné zaplavovali provincii západního imperia, ale ozbrojenými houfy nebo družinami, složenými z různých plemen. Tyto družiny byly také bojovými svazky jednotlivých rozptýlených plemen. Nacházíme stopy takového svazku, do něhož vstupovali zejména Slované východní. Vypravování o minulých letech bylo podle všech příznaků sestaveno v Kijevě: jeho sestavovatel má obzvláštní náklonnost ke kijevským Poljanům, rozeznávaje jejich ‚mírný a tichý zvyk' od zvířecích mravů všech ostatních východních slovan-

ských plemen, a také o nich více ví než o ostatních plemenech. Neříká nic ani o Hermanarichových Gotech, ani o Hunnech, kteří zanedlouho poté zaplavili jeho říši. Ale vzpomíná řady pozdějších nepřátelských nájezdů, které Slované zakusili, mluví o Bulharech, Obrech, Chazarech, Pečenězích, Uhrech. Avšak před příchodem Zacharů nic si nezapamatovalo o svých oblíbených Poljanech, kromě podání o založení Kijeva. Proudy národů, které se často přenesly po jižním Rusku a často se dávaly bolestně pocítiti východními Slovany, jako by se ničím nedotýkaly východního slovanského plemene, které jim bylo nejblíže, Poljanů. V paměti kijevského vypravovatele XI. stol. utkvělo z těch dalekých dob jen podání o jednom východním slovanském plemeni, ale takovém, které žilo daleko od Kijeva a v XI. stol. se nikterak viditelně nezúčastnilo průběhu událostí. Vypravování líčí nájezd Avarů na Duleby (v VI.—VII. stol.).

„Titíž Obrové válčili se Slovany a pokořili Duleby, také Slovany, a utiskovali dulebské ženy: když se Obr chystal jeti, nedal zapřahnouti ani koně, ani vola, ale poručil zapřahnouti do vozu 3, 4, 5 žen a ony ho vezly; tak mučili Duleby. Byli Obrové tělem ohromní, a rozumu hrdého, a vyhubil je Bůh, všichni pomřeli, nezůstal ani jeden Obr, a do dnešního dne je na Rusi pořekadlo *zahynul jako Obrové.*

Pravděpodobně díky tomuto historickému pořekadlu dostalo se do Vypravování také podání o Obrech, jež má rysy byliny, historické písně, která je možná vzdáleným ohlasem celého cyklu slovanských písní o Avarech, složeného na karpatských svazích. Ale kde byli za tohoto nájezdu Poljané a proč jediné Dulebům bylo tak tr-

pěti od Obrů? Neočekávaně s druhé strany přichází k nám odpověď na tuto otázku. V čtyřicátých letech X. stol., sto let před tím, než bylo sestaveno Vypravování o minulých letech, psal o východních Slovanech Arab Masudi ve svém zeměpisném spise *Zlatá luka*. Zde vypravuje, že jedno ze slovanských plemen, hlavní mezi nimi, vládlo kdysi nad ostatními, byl u něho svrchovaný král, a tomuto králi byli podrobeni všichni ostatní králové; ale potom došlo k rozporům mezi jejich plemeny, spolek se rozpadl, rozdělili se na jednotlivé rody, a každé plémě si zvolilo zvláštního krále. Toto slovanské plémě kdysi vládnoucí nazývá Masudi *Valinana* (Volyňané), a z našeho Vypravování víme, že Volyňané jsou titíž Dulebové a žili podél západního Bugu. Je možno tušiti, proč si kijevské podání zapamatovalo jen Duleby z dob avarského nájezdu. Tehdy Dulebové vládli všem východním Slovanům a pokrývali je svým jménem, jako později všichni východní Slované se počali nazývati *Rusi* podle názvu hlavní oblasti v ruské zemi, neboť Rus se nazývala zprvu jen kijevská oblasť. Za avarského nájezdu nebylo ještě ani Poljanů, ani samého Kijeva, a massa východního Slovanstva se soustřeďovala západněji, na svazích a předhořích karpatských, v kraji rozsáhlého vodního předělu, odkud se táhnou na různé strany Dněstr, oba Bugy, přítoky horní Pripeti a horní Visly.

A tak nacházíme u východních Slovanů v VI. stol. veliký vojenský spolek pod vedením knížete Dulebů. Trvalý zápas s Byzantií způsobil tento spolek, semkl východní Slovanstvo v něco celého. Na Rusi v době Igorově ještě dobře pamatovali tento první pokus východních Slovanů

sjednotiti se, spojiti své síly pro společnou věc, takže arabský zeměpisec oné doby mohl o tom zapsati dosti úplnou zprávu. Po stu letech, v době Jaroslava I., ruský vypravovatel zaznamenal jen poetický úryvek této historické vzpomínky. Tento vojenský spolek je faktem, který možno postaviti v samo čelo našich dějin: počaly se, opakuji, v VI. stol. na samém kraji, v jihozápadním koutě naší roviny, na severovýchodních svazích a předhořích karpatských.

Odtud, s těchto svahů se východní Slované postupně rozsídlili po rovině. Toto rozsídlení možno nazvati druhým počátečním faktem našich dějin. I tento fakt zanechal jakési stopy v našem Vypravování právě tak významně probleskující, porovnáme-li je s cizozemskými zprávami. Byzantští spisovatelé VI. a počátku VII. stol. nacházejí zadunajské Slovany ve stavu neobyčejného ruchu. Císař Mauritius (582—602), dlouho zápasící s těmito Slovany, píše, že žijí jako loupežníci, vždy připravení pozdvihnouti se, v osadách rozptýlených po lesích a podél břehů četných řek jejich země. Prokopios, který psal o něco dříve, poznamenává, že Slované žijí v špatných chatrčích, po různu rozptýlených, daleko navzájem vzdálených, a neustále se stěhují. Příčina této pohyblivosti vychází najevo z následků. Byzantinci mluví o tom, že zadunajští Slované vtrhli do hranic imperia, do druhé čtvrti VII. stol.; přibližně od této doby ustávají také tyto vpády i byzantské zprávy o zadunajských Slovanech: tito kamsi mizí a znovu se objevují v byzantských zprávách až v IX. stol., kdy znovu počínají útočiti na Byzantii s druhé strany, od moře, a pod novým jménem Rusi. O osudu východních Slovanů v této dlouhé době VII.

až IX. stol. nacházíme u Byzantinců málo spolehlivých zpráv. Přerušení slovanských útoků na imperium bylo následkem odlivu Slovanů s Karpat, který se počal nebo zesílil od druhé čtvrti VII. stol. Tento odliv se shoduje s dobou avarského nájezdu na východní Slovany, v němž je možno viděti jeho příčinu. Naše Vypravování o minulých letech nemluví ani o pětisetletém karpatském pobytu Slovanů, ani o tomto jejich druhém stěhování odtud na různé strany; zaznamenává však některé jeho zvláštní příznaky a následky. V náčrtku rozsídlení Slovanů od Dunaje jasně rozeznává západní Slovany, Moravany, Čechy, Ljachy, Pomořany, od východních — Chorvátů, Srbů a Chorutanů. Slovany, kteří se usídlili podél Dněpru a jiných řek naší roviny, odvozuje Vypravování od východní větve, a místem pobytu plemen, která ji tvořila, kde později byzantští spisovatelé znají tyto Chorváty a Srby, byl kraj karpatský, nynější Halič s oblastí horní Visly. Chorváty zde zná i náš Počáteční letopis dokonce v X. stol.: účastní se Olegova tažení proti Řekům r. 907; s nimi válčí Vladimir r. 992. Letopis si jasně nepamatoval příchod dněperských Slovanů s Karpat, zapamatoval si však jeden z posledních momentů tohoto rozsídlení. Umisťuje východoslovanská plemena podél Dněpru a jeho přítoků, vypravuje, že byli u Ljachů dva bratří Radim a Vjatko, kteří přišli se svými rody a usadili se Radim na Soži, a Vjatko na Oce; od nich také pocházeli Radimičové a Vjatičové. Usídlení těchto plemen za Dněprem skýtá jakýsi důvod k domněnce, že jejich příchod byl jedním z pozdních přílivů slovanské kolonisace: noví přistěhovalci nenašli už místa pro sebe na pravé straně Dněpru a musili

postoupiti dále na východ, za Dněpr. S této strany byli Vjatičové nejkrajnějším plemenem ruských Slovanů. Ale proč odvozuje letopis tato plemena ‚od Ljachů'? To znamená, že přišli ze země podkarpatské: oblasť uvedeného vodního předělu, Červená Rus, dřevní země Chorvátů v XI. st., kdy bylo napsáno líčící to Vypravování o minulých letech, byla pokládána už za zemi ljašskou a byla předmětem zápasu Rusi s Polskem.

Tak, porovnávajíce nejasné vzpomínky tohoto Vypravování s cizozemskými zprávami, ne bez úsilí a ne bez účasti domněnek dostáváme jakousi možnost představiti si, jak se připravovala obě základní fakta našich dějin. Asi v II. stol. po Kristu dopravily národní proudy Slovany k střednímu a dolnímu Dunaji. Dříve se ztráceli v různoplemenném obyvatelstvu říše Daků a teprve asi v této době se počali oddělovati ze sarmatské massy, osamostatňovati se v očích cizinců, právě jako ve vlastních vzpomínkách. Tacitus ještě nechápe, komu jsou Venedové příbuznější: Germánům, nebo kočujícím Sarmatům, a Jornandes připomíná, že Nikopolis na Dunaji byl založen Trajanem po vítězstvích nad Sarmaty. Ale náš letopis pamatuje, že od Volochů, t. j. od Trajanových Římanů, bylo Slovanům těžko, neboť byli nuceni opouštěti svá dunajská sídla. Ale východní Slované, kteří přinesli na Dněpr tuto vzpomínku, přišli sem ne přímo od Dunaje po nepřetržité cestě: byl to pomalý přesun se zastávkou na Karpatech, která trvala od II. do VII. stol. Avarové dali popud k dalšímu pohybu karpatských Slovanů na různé strany. V V. a VI. stol. se v střední a východní Evropě uvolnilo mnoho krajů, opuštěných germánskými plemeny, jež hunnský nájezd posunul na jih a

západ do římských provincií. Avarský nájezd projevil podobné působení na slovanská plemena, posunuv je na zpustlá místa. Vypravování Konstantina Porphyrogenneta o tom, že císař Heraklius povolal Srby a Chorváty na Balkánský poloostrov k boji proti Avarům, je historickou kritikou podezíráno a je plno pochybných podrobností; ale v jeho základě je něco skutečného. Za každých okolností bylo VII. století dobou, kdy v té či v oné spojitosti s avarským hnutím vznikla řada států (český, chorvátský, bulharský). Téhož století v krajích, kde dříve vládli Gotové, počali se usidlovati východní Slované, jako v zemi, kde dříve sídlili Vandalové a Burgundové, také tehdy se usidlovali Ljachové.

Studujíce počátek našich dějin, ihned jsme viděli, jak Slované se oddělovali z etnografické massy s neurčitými plemennými podobami, která se kdysi usídlila ve východní pontské Evropě. V VII. stol., kdy už bylo známo vlastní rodové jméno Slovanů, pozorujeme příznaky jejich vnitřního rodového rozdělení, místního i plemenného. Je těžko přesně označiti dobu, v níž by bylo možno určiti oddělení jejich západní a východní větve; ale do VII. stol. vidíme, že se jejich osudy utvářejí v těsné vzájemné spojitosti, v závislosti na stejných nebo podobných okolnostech a vlivech. Od tohoto století, kdy v životě východních Slovanů se projevily zjevy, které možno uznati za počáteční fakta našich dějin, tito Slované stěhujíce se s Karpat podléhají působení zvláštních místních podmínek, doprovázejících a vedoucích jejich život na dobu mnohých dalších staletí. Pozorujíce, jak se zařídili na nových místech pobytu, budeme zkoumati původ a působení těchto nových podmínek.

HLAVA OSMÁ.

Následky rozsídlení východních Slovanů na ruské rovině. 1. Právní. Život východních Slovanů v době rozsídlení. — Vliv kolonisace na zničení rodového svazku a na vzájemné sblížení rodů; vystřídání rodu dvorem. — Odraz těchto faktů v mytologii ruských Slovanů. — Náčrtek jejich mytologie. Kult přírody. — Ctění předků. — Odraz týchž faktů ve formách pohanského manželství u ruských Slovanů a v jejich rodinném právě. — 2. Následky hospodářské. Dávný obchodní ruch podél Dněpru. — Řecké osady na severních březích Černého moře. — Stopy časných obchodních styků ruských Slovanů s chazarským a arabským východem a s Byzantií. — Vliv chazarského jha na úspěchy tohoto obchodu. — Původ nejstarších ruských měst.

Během VII. a VIII. stol. v době avarského panství po obou stranách Karpat, východní i západní, východní větev Slovanů, zaujímající severovýchodní svahy tohoto pohoří, ponenáhlu se posunovala na východ a severovýchod. To je fakt, u jehož zkoumání jsme se zastavili. Byl pro východní Slovany provázen rozmanitými následky právními, hospodářskými a politickými. Z těchto následků se také utvořil onen život východních Slovanů, který pozorujeme, čtouce vyprávění Počátečního letopisu o ruské zemi v IX.—XI. stol. Zastavme se především u následků právních, jimiž bylo provázeno rozsídlení východních Slovanů.

Na Karpatech žili tito Slované zřejmě ještě původními rodovými svazky. Rysy takového života se míhají v nejasných a skrovných byzantských zprávách o Slovanech VI. a počátku VII. stol. Podle těchto zpráv byli Slované spravováni četnými malými králi a filarchy, t. j. plemennými knížátky a rodovými stařešinami, a mívali zvyk shromažďovati se na porady o společných

věcech. Zřejmě se zde mluví o rodových schůzkách a plemenných shromážděních. Zároveň byzantské zprávy ukazují na nedostatek souhlasu, na časté spory mezi Slovany — obvyklý příznak života drobných, rozdělených rodů. Možno-li něco užíti z těchto údajů, tedy snad jen domněnku, že už v VI. stol. se drobné slovanské rody počaly ztmelovati ve větší svazky, v pokolení nebo v plemena, třebaže rodová osamocenost ještě převládala. Nejasné podání doneslo z oné doby jméno jen jednoho východního slovanského plemene — Dulebů, stojícího v čele celého vojenského svazu. Je těžko představiti si, jak prostřed vládnoucí rodové a plemenné odlišnosti se tento svaz tvořil a jak působil. Uvedli jsme jej ve spojitost s trvalými nájezdy karpatských Slovanů na východní imperium. Podle svých cílů a svého složení představoval asociaci tak se nepodobající rodovým a plemenným svazkům, že mohl působiti vedle nich, nedotýkaje se jejich základů. Byly to houfy válečníků, kteří se oddělili z různých rodů a plemen na dobu tažení, po jehož ukončení se zachránění druzi rozcházeli, vracejíce se do středu svých příbuzných, pod vliv obvyklých poměrů. Podobným způsobem se i později plemena východních Slovanů účastnila tažení kijevských knížat proti Řekům. S nájezdem Avarů, kdy ustaly slovanské útoky na imperium a počalo se rozsidlování Slovanů, musil se tento svazek sám sebou rozpadnouti.

Ještě obtížnější je vyjasniti si, jaká forma společného žití vládla u východních Slovanů v době jejich rozsídlení po naší rovině. Vypravování o počátku ruské země, líčíc jejich rozdělení, vypočítává plemena, na něž se dělili, udávajíc, kde které se usídlilo. Pamatujete se, jak

rozsazuje po rovině všechny ty Poljany, Drevljany, Volyňany, Severjany, Radimiče, Vjatiče, Kriviče, Poločany, Dregoviče, novgorodské Slovany. Známe už hydrografický důvod takového rozmístění: plemena se usídlila podél říčných úvodí západní polovice země, přijímajíce za rozdělující mez obou polovin čáru podél horního meridionálního toku řeky Oky. Ale těžko je rozhodnouti, čím byla tato plemena, zda sevřené politické svazky, nebo prosté zeměpisné skupiny obyvatelstva, ničím nespojené politicky. Masudi píše, že po rozpadnutí svazu pod vedením Volyňanů rozdělili se východní Slované na jednotlivá pokolení a každé plémě si zvolilo zvláštního krále. V našem Vypravování o minulých letech tomuto podání odpovídá zpráva, že po Kijovi s bratry jejich rod počal vládnouti Poljanům, kdežto Drevljané měli svou vládu, Dregovičí svou atd. Učený redaktor Vypravování, popíraje mínění, jako by Kij byl prostým převozníkem na Dněpru, představuje ho jako urozeného člověka, který vládl svému rodu. Vychází najevo, že i tento rod vládl po svém předku celému plemeni Poljanů, byl jakoby plemennou poljanskou dynastií a že podobné dynastie byli i u druhých plemen. Ale není zřejmo, v jakých formách se vyjadřoval vladařský význam těchto plemenných dynastií. Podání si nezapamatovalo jména ani jednoho plemenného knížete. Mal, nepodařený ženich Igorovy vdovy, jeví se jedním z drevljanských knížat, vladařem Iskorostěnu, a ne celého plemene drevljanského. Chodota, jakýsi vlivný člověk mezi Vjatiči, proti němuž Vladimir Monomach podnikl dvě zimní tažení, v jeho *Poučeni* není dokonce nazván knížetem a je o něm jen

letmá zmínka, takže jeho politická tvářnost zůstává úplně v mlze.

Možná, že drobná rodová knížátka toho neb onoho plemene, pokládajíce se za potomka společného předka, podobného poljanskému Kijovi, udržovali mezi sebou jakési genealogické svazky, shromažďovali se na plemenných shromážděních, jako to činili karpatští filarchové, nebo na vzpomínkových slavnostech na počest zbožněného praotce. Čím méně faktů je v historické otázce, tím rozmanitěji jsou možná řešení a tím snáze se poddávají.

V období rozsídlení zůstával zřejmě rodový svaz vládnoucí formou života u východních Slovanů. Aspoň Vypravování o minulých letech jen tuto formu líčí s jakousi jasností: ‚žil každý se svým rodem a na svých místech, vládna každý rodem svým.' To znamená, že příbuzní žili ve zvláštních osadách, nesmíšeni s příslušníky cizích rodů. Ale to sotva byly původní ucelené rodové svazy: průběh rozsídlení musil rozbíjeti takový společný život. Rodový svaz se drží pevně, pokud příbuzní žijí společně v těsných hromadách; ale kolonisace a vlastnosti kraje, kam zamířila, ničily společný život příbuzných. Když se východní Slované usazovali na rovině, obsadili hlavně její lesní pruh. K němu se vztahuje poznámka Jornandova, který, líče prostor k východu od Dněstru, podél Dněpru a Donu, praví, že to je velmi rozsáhlá země, pokrytá lesy a neprostupnými močály (terra vastissima, silvis consita, paludibus dubia). Samotný Kijev vznikl na jižním okraji tohoto ohromného lesa. V tomto pustém lesnatém kraji zabývali se přistěhovalci lovem zvířat pro kožišiny, lesním včelařstvím a rolnictvím. Prostranství, příhodná pro

tuto obživu, se netáhla rozsáhlými ucelenými pruhy: prostřed lesů a močálů bylo třeba vyhledati otevřenější a sušší místa a očistiti je pro orbu nebo konati v lese známé přípravy pro lov zvěře a včelařství. Taková místa byla navzájem vzdálenými ostrůvky prostřed moře lesů a močálů. Na těchto ostrůvcích budovali také osadníci své osamělé dvory, obkličovali je příkopy a přizpůsobovali v okolí pole pro orbu, připravovali v lese primitivní úly a loviště. V hranicích dávné kijevské Rusi dosud se zachovaly zbytky starodávných opevněných osad, tak řečená *hradiště*. Jsou to obyčejná okrouhlá, řidčeji hranatá prostranství, ohraničená někdy sotva znatelným náspem. Taková hradiště jsou rozptýlena všude po Podněpersku na vzdálenosti 4—8 verst od sebe. Jejich původ je už v pohanské době dokazován sousedstvím mohyl, starých mohylných násypů. Vykopávky v těchto násypech ukázaly, že ležící v ní nebožtíky pochovávaly ještě po pohansku. Nemyslete si, že tato hradiště jsou zbytky skutečných významných měst: prostranství, kruhovitým valem obklopené, obyčejně sotva dostačovalo, aby v sobě umístilo větší selský dvůr. Jak vznikla a co byla tato hradiště? Myslím, že to jsou zbytky osamělých opevněných dvorů, v nichž kdysi sídlili východní Slované a na něž ukazuje byzantský spisovatel Prokopios pravě, že zadunajští Slované jeho doby žili v špatných, osaměle roztroušených chatrčích. Takové osamělé dvory, jinak řečeno, jednodvorové vsi stavěli slovanští osadníci, usidlující se podél Dněpru a jeho přítoků. Takovými jednodvorovými vesnicemi i později bylo kolonisováno horní Povolží. Dvory byly obehnány hliněnými náspy, pravděpodobně s tyčkovými ohra-

dami, pro ochranu proti nepřátelům, a obzvláště pro obranu dobytka proti divokým šelmám. Z takových osamělých dvorů vyrostlo také samo město Kijev. Vypravování o minulých letech vzpomíná založení tohoto města, to je znamení, že vzniklo v době poměrně mu blízké. Podání vypravuje, že na horním břehu Dněpru, na třech sousedících návrších se usídlili tři bratři, zabývající se lovem zvěře v okolních lesích. Vystavěli zde městečko, které nazvali podle jména nejstaršího bratra, Kije, Kijevem. Tak Kijev vznikl ze tří jednodvorových vesnic se společným opevněným útočištěm, které byly postaveny třemi lovci, usadivšími se kdysi na břehu Dněpru. Jako nestarší bratr byl Kij knížetem v původním smyslu rodového stařešiny; místní podání nebo domněnka učeného redaktora letopisu změnilo ho ve vynikajícího předka vladařského města v plemeni Poljanů, v knížete, jak rozuměli tomuto slovu v VI. stol.

Takový průběh rozsídlení nevyhnutelně musil uvolňovati dosud pevné rodové svazky východních Slovanů. Rodový svazek se držel na dvou oporách: na moci rodového stařešiny a na nedílnosti rodového jmění. Rodový kult, ctění předků, posvěcovalo a upevňovalo obě tyto opory. Ale moc stařešiny se nemohla se stejnou silou rozprostírati na všechny příbuzné dvory, roztýlené na ohromném prostranství prostřed lesů a močálů. Místo rodového vladyky musil v každém dvoře zastoupiti domovní vladyka, majetník dvora, hlava rodiny. Zároveň povaha lesního a zemědělského hospodářství, vzniklého v Podněpersku, rušila myšlenku o nedílnosti rodového majetku. Les byl přizpůsobován k živnostem úsilím jednotlivých dvorů, pole byla vzdělávána

prací jednotlivých rodin; takovým lesním a polním dílům se asi záhy dostalo významu rodinného majetku. Příbuzní mohli uctívati společného rodového děda, chrániti rodových zvyků a podání; ale v oblasti práva, v praktických životních stycích závazná právní spojitost mezi příbuznými se víc a více uvolňovala. Toto pozorování nebo tuto domněnku si připomeneme, když v nejstarších památkách ruského občanského práva budeme hledati a nenajdeme zjevných stop rodového pořádku dědění. V řádu soukromého občanského společného žití dávný ruský *dvůr*, složitá rodina hospodáře s ženou, dětmi a neoddělenými příbuznými, bratry, synovci, byl přechodním stupněm od dřevního rodu k novější prosté rodině a odpovídal dřevní římské *familii*. Toto rozrušení rodového svazu, rozpadnutí na dvory nebo složité rodiny zanechalo po sobě jakési stopy v národních pověrách a zvycích.

Ve skrovných náčrtcích mytologie východních Slovanů, zachovaných starými i pozdějšími památkami, bylo možno rozeznati dva způsoby víry. Jeden z nich možno uznati za zbytky uctívání viditelné přírody. V ruských památkách se zachovaly stopy uctívání nebe pod jménem *Svaroga*, slunce pod jménem *Dažboga*, *Chorsa*, *Velesa*, hromu a blesku pod jménem *Peruna*, boha větrů *Striboga*, ohně a jiných sil a zjevů přírodních. Dažbog a bůh ohně pokládáni byli za syny Svaroga, zváni byli Svarožíči. Takovým způsobem na ruském Olympu rozeznávala pokolení bohů — což znamená, že v národní paměti se ještě zachovaly okamžiky mytologického procesu; nyní je však obtížno zařaditi tyto okamžiky do jakýchsi chronologických hranic. Už v VI. stol., podle svědectví Prokopiova, uznávali Slované

za pána vesmíru jednoho boha hromovládce, t. j. Peruna. Podle Počátečního letopisu je Perun hlavní bůh ruských Slovanů vedle Velesa, který je charakterisován názvem ‚dobytčího boha' ve smyslu ochránce stád, a možná, že také ve významu boha bohatství: v řeči tohoto letopisu zachovalo slovo *dobytek* ještě starý význam peněz. V staroruských písemných památkách není jasných údajů o rodinách bohů kromě synů Svarogových. Ale Arab Ibn-Fadhlân na počátku X. stol. viděl ve volžském přístavu, pravděpodobně u města Bolgaru, veliké zobrazení jakéhosi boha, obklopené malými bůžky, představujícími ženy a dcery tohoto boha, jimž ruští kupci přinášeli oběti a modlitby; není jen jasno, jací kupci to jsou zde míněni, varjažští, nebo slovanští. Společné bohoslužby se ještě neustanovily a dokonce v poslední době pohanství vidíme jen jejich slabé počátky. Není pozorovati ani chrámů, ani třídy žreců, ale byli jednotliví kouzelníci, čarodějové, k nimž se obraceli o prorokování a kteří měli na lid veliký vliv. Na otevřených místech, hlavně na návrších, stavěna byla zobrazení bohů, před nimiž byly vykonávány jakési obřady a přinášeny byly *oběti,* dokonce lidské. Tak v Kijevě na kopci stála modla Peruna, před níž Igor r. 945 přisahal, že bude zachovávati dohodu uzavřenou s Řeky. Vladimir, upevniv se v Kijevě r. 980, postavil zde na kopci modly Peruna se stříbrnou hlavou a zlatými kníry, Chorsa, Dažboga, Striboga a jiných bohů, jimž kníže i národ přinášeli oběti.

Více se zřejmě vyvinul a pevněji udržel druhý způsob víry, kult předků. V starých ruských památkách střediskem tohoto kultu se jeví s významem ochránce příbuzných *rod* se svými *ro-*

dičkami, t. j. děd s babičkami — narážka na mnohoženství kdysi mezi Slovany vládnoucí. Týž zbožněný předek byl uctíván pod jménem *čura*, v církevně slovanské formě *ščura;* tato forma je dosud zachována v složeném slově *praščur* (otec prarodičů). Význam tohoto dědanáčelníka rodu jako ochránce příbuzných, dosud se zachoval v zaklínání nečisté síly nebo neočekávaného nebezpečí: *čur menja!* t. j. chraň mě děd. Ochraňuje příbuzných od všeho zla, střehl čur i jejich rodové jmění. Podání, ponechavší stopy v jazyku, dodává čuru významu, stejného s římským Termem, významu ochránce rodových polí a hranic. Porušení meze, náležitých hranic, zákonné míry my i nyní vyjadřujeme slovem *čerezčur* (přespříliš); zde *čur* znamená míru, hranice. Tímto významem čura možno, zdá se, vysvětliti jeden rys pohřebního obřadu u ruských Slovanů, jak jej líčí Počáteční letopis. Nebožtíka, když nad ním vykonali tryznu, spalovali, kosti jeho sbírali do malé nádoby a stavěli na sloup na rozcestích, kde se křižují cesty, t. j. scházejí se meze různých majetků. Sloupy podél cest, na nichž stály nádoby s prachem předků — to byly mezníky, ochraňující hranic rodového pole nebo dědovského statku. Odtud pověrečný strach Rusů na křižovatkách: zde na neutrální půdě se cítil v cizině, ne doma, za hranicemi rodného pole, mimo sféru moci svých ochranných čurů. Všechno to zřejmě hovoří o původní šíři, ucelenosti rodového svazu. A přece v národních podáních a pověrách tento čur-děd, ochránce rodu, objevuje se ještě s jménem *dědečka-domácího ducha*, t. j. ochránce ne celého rodu, ale jednotlivého dvoru. Takovým způsobem rozsídlení, neotřásajíc národními vě-

rami a podáními, spojenými s původním rodovým svazem, musilo rozrušiti *právní* spojení rodu, nahrazujíc příbuznost sousedstvím. I tato záměna zanechala jakousi stopu v jazyku: *sjabr, šaber* podle původního, základního významu příbuzný (sr. lat. consobrinus), nabyl později významu souseda, druha.

Tento právní rozklad rodového svazu umožňovalo vzájemné sblížení rodů; jedním z prostředků k tomu byl sňatek. Počáteční letopis zaznamenal, třebaže ne docela úplně a jasně, momenty tohoto sblížení, které se odrazily ve formách sňatku a které měly jakousi souvislost s průběhem téhož rozsídlení. Původní jednotlivé dvory, složené rodiny nejbližších příbuzných, jimiž se usazovali východní Slované, průběhem doby se rozrůstaly v příbuzné osady, které si byly vědomy svého společného původu; památka na tento původ se zachovávala v otcovských názvech takových osad: *Židčiči, Mirjatiči, Dědiči, Dědogostiči.* Pro takové osady, skládající se jen z příbuzných, bylo vážným dílem nabývání nevěst. Za vlády mnohoženství bylo vlastních žen málo, a cizí jejich příbuzenstvo dobrovolně a zadarmo neustupovalo. Odtud nutnost únosů. K těm podle letopisu docházelo ‚o hrách mezi osadami', o náboženských slavnostech na počest společných nerodových bohů ‚u vody', u posvátných pramenů nebo na březích řek a jezer, kam se scházeli obyvatelé a obyvatelky různých osad. Počáteční letopis líčí různé formy šňatku, jako různé stupně lidskosti, kulturnosti rusko-slovanských plemen. V tomto směru staví všechna plemena na nižší stupeň proti Poljanům. Popisujíc pohanské zvyky Radimičů, Vjatičů, Severjanů, Krivičů, poznamenává, že na

oněch ‚běsovských hrách loupili sobě ženy, s nimiž se kdo smluvil'. Únos byl v očích dávného kronikáře nižší formou sňatku, dokonce jeho popíráním: ‚manželství nebývala v nich', ale jen únosy. Známá hra selské mládeže obého pohlaví *na chytanou* je pozdní zbytek těchto předkřesťanských únosů dívek. Nepřátelství mezi rody, vzbuzované únosem nevěst z cizích rodů, odstraňovalo se *věnem*, odstupným, výkupem unesené nevěsty u jejích příbuzných. Časem se věno změnilo v přímý prodej nevěsty ženichovi jejími příbuznými podle vzájemného souhlasu příbuzenstva obou stran; akt násilí vystřídán byl úmluvou s obřadem klidného *ucházeni ženicha o nevěstu*, které také, jak zřejmo, bylo provázeno úplatou věna. Další moment sblížení rodů zaznamenal letopis u Poljanů, kteří podle jeho líčení už pokročili z divokého stavu, v němž zůstávala ostatní plemena. Poznamenává, že u Poljanů ‚nechodil ženich pro nevěstu, ale přiváděli ji večer, a nazítří přinášeli jí, co měla', t. j. co dávali: v těchto slovech vidí narážku na věno. Tak se čte toto místo v Lavrentjevském opisu letopisu. V Ipatjevském je jiné čtení: ‚nazítří přinášeli co *na sobě* měla', Tento výraz spíše mluví o výbavě. To znamená, že obě čtení zaznamenala dvě nové fáze v evoluci sňatku. A tak ucházení ženicha o nevěstu, které zaměnilo únos, vystřídáno bylo zase *přivedením* nevěsty k ženichovi, při čemž ženich dostal výbavu nebo mu bylo vydáno věno, proto se zákonné ženě v pohanském Rusku říkalo *voděná*. V těchto dvou formách sňatku, ucházení ženicha a přivedení nevěsty, mají zřejmě původ výrazy *brať zamuž* (bráti za muže) a *vydavať zamuž* (dávati za muže): jazyk zachoval mnoho starého, svátého

časem s lidské paměti. Únos, věno, ve smyslu výkupu za únos, věno jako prodej nevěsty, ucházení o nevěstu, přivádění nevěsty s úplatou a potom s vydáním výbavy — všechny tyto formy sňatku navzájem se zaměňující byly jen důslednými momenty rozrušení rodových svazků, připravující vzájemné sblížení rodů. Sňatek uvolňoval rod, abych tak řekl, s obou konců, usnadňuje nejen odchod z rodu, ale také připojení k němu. Příbuzní ženicha i nevěsty se stávali navzájem svými lidmi, *sešvagřenými;* sešvagření se stalo druhem příbuzenství. To znamená, že sňatek už v pohanské době činil příbuznými rody navzájem si cizí. Ve svém původním, nedotčeném složení představuje rod uzavřený svazek, nedostupný cizincům: nevěsta z cizího rodu přetrhávala příbuzenské spojení se svými krevními příbuznými, když se však stala ženou, nečinila je příbuznými s příbuzenstvem svého manžela. Příbuzné síly, o nichž mluví letopis, nebyly takovými původními svazy: utvořily se z úlomků rodu, rozrostly se z jednotlivých dvorů, na něž se rozpadal rod v době rozsídlení.

Podal jsem některé podrobnosti o formách pohanského sňatku u našich Slovanů, abych blíže prozkoumal stopy časného oslabení rodového svazu u nich, které se počalo v době rozsídlení. To nám pomůže vysvětliti některé zjevy rodinného práva, s nimiž se setkáváme v našich nejstarších památkách. Zde je obzvláště vážná poslední z vypočtených forem. Výbava byla základem odděleného jmění ženina; objevením výbavy počalo se právní určení toho, jaké postavení má dcera nebo sestra v rodině, její právní poměr k rodinnému majetku. Podle Ruské pravdy sestra není, jsou-li bratří, dědičkou; ale

bratří jsou zavázáni postarati se o její osud, provdati ji, ‚jak to mohou', s náležitou výbavou. Jako nákladná povinnost, která dopadá na dědictví, výbava nemohla býti příjemným zařízením pro dědice. To se projevilo v jednom přísloví, výrazně líčícím různé city, vzbuzené v členech rodiny příchodem zeťovým: ‚Tchán má čest rád, zeť rád bere, tchýně ráda dává, ale švagr oči mhouří, dát nechce.' Není-li bratrů, je dcera plnoprávní dědičkou otcova jmění v služebné rodině, mající pozemky a uchovává právo na část selského majetku, neprovdala-li se po otcově smrti. Všechny dědické vztahy uzavřeny jsou v těsné hranice prosté rodiny; pobočni dědicové nejsou brání v úvahu jako náhodní účastníci dědictví. Křesťanská církev, budujíc takovou rodinu a pečlivě ji očišťujíc od zbytků pohanského rodového svazku, měla k tomu materiál ze skutečnosti vzatý, připravený už v době pohanské, mezi jiným v sňatku s výbavou.

Ještě vážnější je řada hospodářských důsledků, jimiž bylo doprovázeno rozsídlení východních Slovanů. Připomeneme-li si, jak Vypravování o počátku Ruské země umisťuje slovanská plemena po ruské rovině, snadno si povšimneme, že massa slovanského obyvatelstva zaujímala její západní polovici. Hospodářský život obyvatelstva v tomto kraji byl řízen jedním mohutným proudem, Dněprem, který jej protíná od severu k jihu. Při tehdejším významu řek jako nejpříhodnějších dopravních cest, byl Dněpr hlavní hospodářskou tepnou, hlavní obchodní cestou pro západní pruh roviny: svými prameny se velmi blíží západní Dvině a k úvodí Ilmenského jezera, t. j. k dvěma důležitým cestám do Baltického moře, a ústím spojuje střed-

ní Alaunskou výšinu se severním břehem Černého moře; přítoky Dněpru, zdaleka se táhnoucí z prava i z leva, jako vedlejší trati hlavní dráhy, přibližují Podněpersko na jedné straně ke karpatskému úvodí Dněstru a Visly, na druhé k úvodím Volhy a Donu, t. j. k moři Kaspickému a Azovskému. Takovým způsobem oblast Dněpru zaujímá celou západní a dílem východní polovici ruské roviny. Proto od nepamětna se táhl po Dněpru živý obchodní ruch, k němuž popud dali Řekové. Severní břehy Černého moře a východní břehy Azovského moře byly už dlouho před naší érou posety řeckými osadami, z nichž hlavní byly: *Olvija*, založená z Miletu šest století před Kristem, v hloubi delty východního Bugu (proti Nikolajevu). *Chersonesos Taurica* na jihozápadním břehu Krymu, *Theudosia* a *Pantikapaeon* (nyní Kerč) na jeho jihovýchodním břehu, *Phanagoria* na Tamanském poloostrově, na asijské straně Kerčského průlivu nebo starého Kimmerského Bosporu, konečně *Tanais* v ústí Donu. Díky průmyslové činnosti těchto řeckých osad stal se Dněpr už dlouho před Kristem velikým obchodním městem, o němž věděl Herodot a po níž Řekové dostávali mezi jiným jantar s břehů Baltického moře. Naše dávné Vypravování o počátku Rusi také pamatuje starý obchodní význam Dněpru. Jakmile umístilo východní Slovany po rovině, dříve než přistoupí k výkladu nejstarších podání o Ruské zemi, spěchá popsati tuto cestu po Dněpru: vedla „cesta od Varjagů k Řekům a od Řeků podél Dněpru, na horním Dněpru se přepravovaly lodi po suchu do Lovoti, po Lovoti se vplulo do velikého jezera Ilmerského, z tohoto jezera pak vytéká Volchov a vtéká do velikého jezera Něvy a

tohoto jezera ústí vtéká do moře Varjažského, a po tomto moři se pluje do Říma, a od Říma po témž moři se připluje k Cařihradu, a od Cařihradu do Pontského moře, do něhož vtéká řeka Dněpr.' Když se východní Slované usídlili podél Dněpru, octli se právě na této okružní vodní cestě, která obklopovala celou Evropu. Tento Dněpr s přítoky stal se tedy východním Slovanům mohutnou živitelnou tepnou národního hospodářství, vtáhnuv je do složitého obchodního ruchu, který byl tehdy v jihovýchodním koutě Evropy. Svým dolním tokem a levými přítoky připoutal Dněpr slovanské osadníky k černomořským a kaspickým trhům. Tento obchodní ruch způsobil zpracování přírodních bohatství země obsazené osadníky. Východní Slované, jak víme, zaujali hlavně lesní pruh roviny. Tento lesní pruh svým bohatstvím zvěře a lesním včelařstvím skýtal také Slovanům hojný materiál pro vnější obchod. Od těch dob kožišiny, med, vosk se staly hlavními předměty ruského vývozu; od těch dob při rolnictví pro vlastní potřebu nebo s nepatrným vývozem počalo se horlivé vykořisťování lesů, které trvalo celé věky a zanechalo hlubokou stopu v hospodářském a společenském životě, ba i na národním charakteru ruského národa. Lesní lovec a včelař — to je nejčasnější typ, zřejmě vystupující v dějinách ruského národního hospodářství.

Jedna vnější okolnost obzvláště napomáhala úspěchům tohoto obchodu. Stalo se tak, že asi v té době, kdy východní Slované od západu vstoupili do hranic naší roviny, usidlujíce se po jejích lesích, s protější strany východní z krajin za Volhou a Donem, po jihoruských stepích se šířila nová asijská horda, *Chazarové*, kteří dávno

bloudili mezi Černým a Kaspickým mořem. Počali se upevňovati na severních březích Pontu a v stepích mezi Donem a Dněprem a to od VII. stol., kdy se počalo rozsídlení Slovanů po naší rovině. Chazarové byli kočovným plemenem tureckého původu, nepodobali se však asijským hordám, které je předcházely a následovaly a vládly hlavně v jihoruských stepích. Chazarové brzo počali opouštěti kočovný způsob života s jeho loupežením a obracejí se k mírným zaměstnáním. Měli města, kam se na zimu přestěhovali s letních stepních kočovišť. V VIII. stol. usídlili se mezi nimi ze Zákavkazí židé a Arabové, provozující obchod. Židovský vliv byl zde tak silný, že dynastie chazarských chaganů se svým dvorem, t. j. vyšší třídou chazarské společnosti, přijala židovskou víru. Chazarové, rozloživše se na volných stepích po březích Volhy a Donu, založili středisko svého státu v nížinách Volhy. Zde jejich sídelní město Itil se brzo stalo ohromným různojazyčným tržištěm, kde vedle sebe žili mohamedáni, židé, křesťané i pohané. Chazarové zároveň s volžskými Bulhary byli prostředníky živého obchodního styku, který vznikl mezi baltickým severem a arabským východem asi v polovici VIII. stol., přibližně v té době, kdy za Abbasidů centrum kalifátu bylo přemístěno z Damašku do Bagdadu. V VIII. stol. pokořili Chazarové plemena východních Slovanů, kteří žili blízko stepí, Poljanů, Severjanů, Vjatičů. Staré kijevské podání zaznamenalo dojem, způsobený Chazary na dněperské Slovany jimi pokořené, — dojem národa nebojovného a nekrutého, mírného. Vypravování o minulých letech praví, jak Chazarové počali vybírati daň od Poljanů. Našli Chazarové Poljany, usazené na

horách těchto (na vysokém pravém břehu Dněpru) v lesích, i řekli Chazarové: ‚plaťte nám dáň'. Rozvážili to Poljané a dali ‚od kouře' (z každé chatrče) po meči. I odnesli Chazarové daň tuto knížeti svému a starším a řekli jim: ‚tuhle jsme našli novou daň'. Ti se otázali: ‚kde?' — ‚V lese na horách podél řeky Dněpru'. — ‚A co vám dali?' Ti ukázali meče. I řekli starší chazarští: ‚není dobrá tato daň, kníže; dopátrali jsme se jí zbraní jednostrannou, t. j. šavlemi, ale tito mají zbraň na obou stranách ostrou, t. j. meč; oni budou vybírati daň od nás a od jiných zemí'. Tak se i stalo: vládnou Chazarům Rusové až po dnešní den. Ironie, která zní v tomto podání, ukazuje, že chazarské jho nebylo pro dněperské Slovany tuze těžké a strašné. Naopak, zbavivši východní Slovany vnější nezávislosti, poskytlo jim velké hospodářské výhody. Od těch dob byly Dněprovcům, pokorným poplatníkům Chazarů, otevřeny stepní říční cesty, které vedly k černomořským a kaspickým trhům. Pod ochranou Chazarů po těchto řekách vzkvétal živý obchod z území dněperského. Setkáváme se s řadou dosti časných údajů o úspěchu tohoto obchodu. Arabský spisovatel IX. stol. Chordâdbeh, vrstevník Rjurikův a Askoldův, poznamenává, že ruští kupci vozí zboží ze vzdálených krajů své země k Černému moři do řeckých měst, kde byzantský císař vybírá od nich desátky (obchodní clo); že titíž kupci podél Donu a Volhy sestupují do chazarského sídelního města, kde vládce Chazarie vybírá od nich také desátek, vplouvají do Kaspického moře, pronikají na jeho jihovýchodní břehy a provážejí dokonce své zboží na velbloudech do Bagdadu, kde je také Chordâdbeh vídal. Tato zpráva je tím důležitější, že ji vztahují už k první

polovině IX. stol., ne později než r. 846, t. j. o dvě desetiletí dříve než povolání Rjurika s bratry letopiscem předpokládané. Kolik pokolení bylo třeba, aby proklestili takové daleké a různými směry se rozbíhající cesty od břehů Dněpru nebo Volchova! Východní obchod dněperského území, jak jej líčí Chordâdbeh, mohl se vyvinouti aspoň sto let před tímto arabským zeměpiscem, t. j. asi v polovici VIII. stol. Ostatně jsou i přímější údaje o době, kdy se počal a vyvinul tento obchod. V oblasti Dněpru bylo nalezeno množství pokladů se starými arabskými mincemi, stříbrnými dirhemy. Většina jich se vztahuje k stol. IX. a X. , k době největšího rozvoje východního obchodu Rusi. Ale jsou poklady, v nichž nejpozdější mince pocházejí nejpozději z počátku IX. stol., kdežto časné se vztahují k počátku VIII. stol.; zřídka se vyskytují mince ze VII. stol. a to jen jeho nejposlednějších let. Tento numismatický letopis názorně ukazuje, že zejména v VIII. stol. vznikl a upevnil se obchod dněperských Slovanů s chazarským a arabským východem. Ale toto století bylo dobou upevnění Chazarů v jihoruských stepích: je jasno, že Chazarové byli obchodními prostředníky mezi tímto východem a ruskými Slovany.

Důsledkem úspěchů východního obchodu Slovanů, vzniklého v VIII. stol., bylo založení nejstarších obchodních měst na Rusi. Vypravování o počátku ruské země se nepamatuje, kdy vznikla tato města Kijev, Perejaslavl, Černigov, Smolensk, Ljubeč, Novgorod, Rostov, Polock. Ve chvíli, jíž počíná své vypravování o Rusi, většina těchto měst, ne-li všechna, byla už zřejmě značnými osadami. Stačí běžný pohled na zeměpisné rozmístění těchto měst, aby bylo viděti, že byla

utvořena úspěchy vnějšího obchodu Rusi. Většina jich se táhne dlouhým řetězem podél hlavní říční cesty ‚z Varjag do Řecka', podél linie Dněpr-Volchov; jen některá, Perejaslavl na Trubeži, Černigov na Děsně, Rostov v oblasti horní Volhy, posunula se k východu od této, abych tak řekl, operační base ruského obchodu, jako jeho východní přední stráže, ukazujíce jeho pobočný směr k moři Azovskému a Kaspickému. Vznik těchto velikých obchodních měst byl dovršením složitého hospodářského procesu, vzniklého mezi Slovany na nových místech pobytu. Viděli jsme, že východní Slované se usídlili podél Dněpru a jeho přítoků v osamělých opevněných dvorech. S rozvojem obchodu vznikly prostřed těchto jednotlivých dvorů shromažďovací obchodní body, místa výměny zboží, kam lovci a včelaři se scházeli pro obchod, pro *gosťbu*, jak říkali za starých dob. Taková shromaždiště byla nazývána *pogosty*. Později, s přijetím křesťanství, na těchto krajských trzích, jako obvyklých shromaždištích lidí, především vesnických, stavěli křesťanské chrámy: tehdy pogost nabyl významu místa, kde stojí farní kostel. U kostelů pochovávali nebožtíky: odtud vznikl význam pogostu jako hřbitova. S farnostmi se shodovalo nebo k nim bylo připojováno vesnické administrativní dělení; to dodávalo pogostu významu vesnického okresu. Ale všechno to jsou pozdější významy názvu: původně tak byla nazývána obchodní shromaždiště, ‚gostinnyje' místa. Drobné vesnické trhy tíhly k větším, které vznikaly na obzvláště živých obchodních bodech. Z těchto velikých trhů, které byly prostředníky mezi tuzemskými výrobci a cizími trhy, vyrostla také nejstarší obchodní města na řecko-varjažské ob-

chodní cestě. Tato města byla obchodními středisky a hlavními skladišti pro výrobní okruhy, které se kolem nich vytvořily.

Takové jsou dva vážné hospodářské následky, jimiž bylo provázeno rozsídlení Slovanů podél Dněpru a jeho přítoků; je to 1. rozvoj vnějšího jižního a východního, černomořsko-kaspického obchodu Slovanů a vyvolaných jím lesních živností, 2. vznik nejstarších měst na Rusi s tíhnoucími k nim okruhy obchodu a živností. Obě tato fakta možno vztahovati k VIII. stol.

Zakončím výklad hospodářských následků rozsídlení východních Slovanů jedním připomenutím, abych zamezil vaše možné nedorozumění. Podávaje zprávy o obchodu východních Slovanů v VIII. a IX. stol., nazýval jsem je ruskými Slovany, mluvil jsem o Rusi, o ruských kupcích, jako by tyto výrazy byly souznačné a soudobé. Ale o Rusi mezi východními Slovany v VIII. stol. není vůbec nic slyšet, a v IX. a X. stol. neznamenala Rus prostřed východních Slovanů ještě Slovany, lišila se od nich jako přišlá a vládnoucí třída od tuzemského a podrobeného obyvatelstva. Příště se dotkneme tohoto předmětu důležitého v našich dějinách, ale nyní se obmezím na poznámku, že užívaje obvyklého upotřebení slova a mluvě o ruských Slovanech oněch staletí, měl jsem na mysli Slovany, které později začali nazývati Rusy. Usídlivši se prostřed východních Slovanů, počala Rus říditi a rozšiřovati obchodní ruch, který zde zastihla; ale výrobních úspěchů jí dosažených účastnilo se i domácí Slovanstvo, jehož práce byla vzbuzována a řízena její poptávkou.

HLAVA DEVÁTÁ.

3. Politické následky rozsídlení východních Slovanů po ruské rovině. — Pečeněgové v jihoruských stepích. — Ruská obchodní města se ozbrojují. — Varjagové; otázka o jejich původu a o době jejich příchodu na Rus. — Utvoření městských oblastí a jejich poměr k plemenům. — Varjažská knížectví. — Podání o povolání knížat; jeho historický základ. — Chování skandinávských Vikingů IX. stol. v západní Evropě. — Utvoření velikého knížectví kijevského, jako první formy ruského státu. — Význam Kijeva v utvoření státu. — Přehled poznaného.

Minule vyloženými hospodářskými následky rozsídlení východních Slovanů po ruské rovině byly připraveny i následky politické, které jsou znatelny poněkud později, od počátku IX. stol. Od této doby chazarské panství, které se dosud zdálo býti tak pevným, počalo se zřejmě hroutiti. Příčinou toho bylo to, že od východu objevily se Chazarům v týle nové hordy Pečeněgů a následujících za nimi Uzů-Turků. Chazarové stěží udržovali nápor těchto nových příchozích. Aby zadrželi tento nápor, asi r. 835, vystavěli byzantští inženýři na prosbu chazarského chagana kdesi na Donu, pravděpodobně tam, kde Don blízko přistupuje k Volze, pevnost Sarkel, známou v našem letopise pod názvem Bílé Věže. Ale toto opevnění nezadrželo asijského náporu. V první polovině IX. stol. barbaři zřejmě vtrhli skrze chazarské osady na západ za Don a přeplnili dosud volné stepní cesty dněprovských Slovanů. Jsou dva údaje o tom, přicházející s různých stran. V jednom západním latinském letopise IX. stol., tak řečeném Bertinském, je u r. 839 zajímavé vypravování o tom, jak poslové od národa *Rusi*, kteří přišli do Cařihradu, aby potvrdili přátelství, t. j. aby obnovili obchodní smlouvu, nechtěli se vraceti domů dří-

vější cestou k vůli žijícím na ní barbarským krutým národům (qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant). Z našeho pramene se dovíme, jací to byli barbarští národové na této cestě. Jedna z prvních zpráv o Kijevu v některých redakcích Vypravování o počátku Ruské země praví, že Askold a Dir pobili r. 867 množství Pečeněgů. To znamená, že Pečeněgové přiblížili se už asi v polovině IX. stol. ke Kijevu, odřezávajíce území středního Dněpru od jeho černomořských a kaspických trhů. Druhým nepřítelem kijevské Rusi byli tehdy Černí Bulhaři, kteří se potulovali po přímořských stepích mezi Donem a Dněprem: zachovala se zpráva, že r. 864 v boji s nimi zahynul Askoldův syn. Chazarská moc zřejmě už nebyla s to, aby chránila ruských kupců na východě. Hlavní obchodní města Rusi musila se sama ujmouti ochrany svého obchodu a obchodních cest. Od této chvíle se počala ozbrojovati, obehnávati se zdmi, zaváděti vojenský řád, zásobovati se válečníky. Tak se průmyslová střediska, skladiště zboží, proměňovala v opevněné body, v opevněná útočiště.

Jedna vnější okolnost pomohla soustředění lidí vojenského řemesla v těchto městech. Od počátku IX. stol., od konce panování Karla Velikého, počínají se po březích západní Evropy potulovati ozbrojené tlupy ze Skandinavie. Protože tito pirátové pocházeli ponejvíce z Dánska, byli na západě známí pod jménem *Dánové*. Asi v téže době počali se i na říčních cestách naší roviny objevovati zámořští příchozí od Baltického moře, kterým se zde dostalo pojmenování *Varjagů*. V X. a XI. stol. tito Varjagové neustále přicházeli na Rus buď za obchodem, nebo na pozvání našich knížat, kteří z nich odváděli své

vojenské družiny. Ale přítomnost Varjagů na Rusi je znatelná mnohem dříve než v X. stol.: Vypravování o minulých letech zná tyto Varjagy po ruských městech už asi v polovině IX. stol. Kijevské podání z XI. stol. bylo dokonce nakloněno zveličiti množství těchto zámořských přistěhovalců. Podle tohoto podání Varjagové, obvyklí obyvatelé ruských obchodních měst, odedávna je naplňovali v takovém množství, že tvořili hustou vrstvu ve složení jejich obyvatelstva, zakrývajíce sebou tuzemce. Tak podle slov Vypravování byli Novgoroďané zprvu Slovany, ale potom se stali Varjagy, jako by se povarjažili zesíleným náporem přistěhovalců ze zámoří. Obzvláště hojně se shromažďovali v Kijevské zemi. Podle letopisného podání byl Kijev dokonce založen Varjagy, a bylo jich v něm tak mnoho, že Askold a Dir, upevnivše se zde, mohli z nich vybrati celou armádu, s níž se odvážili napadnouti Cařihrad. Tak nejasná připomínka našeho letopisu jako by odsunovala příchod Varjagů na Rus už do první polovice IX. stol. Setkáváme se s cizozemskou zprávou, z níž vidíme, že opravdu Varjagové nebo ti, jež tak zvali u nás v XI. stol., byli známi východní Evropě už v první polovině IX. stol., dlouho před onou dobou, do níž Počáteční letopis klade příchod Rjurikův do Novgorodu. Zmínění poslové od národa Rusi, kteří se nechtěli vrátiti z Cařihradu dřívější cestou, vypraveni byli r. 839 s byzantským poselstvím k německému císaři Ludvíku Pobožnému a tam po vyšetření věci, po zjištění jejich osobností, vyšlo najevo, že to jsou *Sveonové*, Švédové, t. j. Varjagové, k nimž naše Vypravování počítá i Švédy. Hned po tomto svědectví západní kroniky přicházejí vstříc temnému podání našeho

letopisu s byzantského a arabského východu zprávy o tom, že už v první polovině IX. stol. tam dobře znali Rus podle obchodních styků s ní a podle jejích útoků na severní a jižní břehy Černého moře. Vzorné kritické studie akademika Vasiljevského o životech sv. Georgie Amastridského a Stefana Surožského vyjasnily tento fakt důležitý v našich dějinách. V prvním z těchto životů svatých, napsaném před rokem 842, autor vypravuje, jak Rus, národ, který ‚všichni znají', zahájivši zpustošení jižního černomořského břehu od Propontidy, napadla Amastridu. V druhém životě svatých čteme, že po uplynutí nemnohých let po smrti sv. Stefana, který zemřel na konci VIII. stol., veliké ruské vojsko se silným knížetem Bravlinem zabralo zemi od Korsuně ke Kerči a po desetidenním boji dobylo Suroži (Sudak na Krymu).

Jiné zprávy kladou tuto Rus první poloviny IX. stol. v přímou souvislost se zámořskými přistěhovalci, jež náš letopis pamatuje prostřed Slovanů ve druhé polovině téhož století. Rus Bertinské kroniky, o níž vyšlo najevo, že to jsou Švédové, byla v Cařihradě poselstvím jménem svého krále *chakana*, ze všeho pravdě nejpodobněji, chazarského chagana, jemuž bylo tehdy podrobeno dněperské Slovanstvo, a nechtěla se vracetí do vlasti nejbližší cestou pro nebezpečí hrozící od barbarských národů — narážka na kočovníky dněperských stepí. Arab Chordâdbeh pokládá dokonce ‚ruské' kupce, s nimiž se setkal v Bagdadě, přímo za Slovany, kteří přicházeli z nejvzdálenějších konců slovanské země. Konečně patriarcha Photius nazývá Rusí ony, kteří za jeho života přepadli Cařihrad, kdežto podle našeho letopisu byl tento útok proveden kijev-

skými Varjagy Askoldem a Direm. Jak vidno zároveň s vpády Dánů na západě jejich příbuzní Varjagové nejen se hojně rozptýlili po velkých městech řecko varjažské cesty východní Evropy, ale tak už si osvojili Černé moře a jeho břehy, že je počali zváti *Ruským*, a podle svědectví Arabů nikdo kromě Rusi po něm na počátku X. stol. neplul.

Tito baltičtí Varjagové, právě jako černomořská Rus, byli podle mnohých příznaků Skandinávci, a ne slovanští obyvatelé jihobaltického pobřeží neboli nynějšího jižního Ruska, jak myslí někteří učenci. Naše Vypravování o minulých letech míní, že Varjagové byl společný název různých germánských národů, usedlých v severní Evropě, hlavně podél *Varjažského* (Baltického) moře, jako byli Švédové, Norové, Gotové, Anglové. Toto pojmenování je podle mínění některých učenců slovansko ruská forma skandinávského slova vaering nebo varing, jehož význam není dosti objasněn. Byzanťané XI. stol. znali pod jménem *βάραγγοι* Normany, kteří sloužili byzantskému císaři jako najatí tělesní stráže. Na počátku XI. stol. Němci, kteří se zúčastnili tažení polského krále Boleslava proti ruskému knížeti Jaroslavovi r. 1018, pozorovavše obyvatelstvo Kijevské země, vypravovali potom meziborskému biskupovi Thietmarovi, který tehdy dopisoval svou kroniku, že v Kijevské zemi je nepřehledné množství lidu, který se skládá hlavně z uprchlých otroků a ‚hbitých Dánů' (ex velocibus danis), a Němci stěží by mohli smísiti své kmenové příbuzné s baltickými Slovany. Ve Švédsku nacházejí mnoho starých nápisů na náhrobních kamenech, které mluví o dávných mořských pochodech ze Švédska na Rus. Skandináv-

ské sagy, které mají někdy původ v době velmi dávné, vyprávějí také o takových pochodech do země *Gardarik*, jak nazývají naši Rus, t. j. do ‚říše měst'. Sám tento název, tak málo se hodící na vesnickou Rus, ukazuje, že varjažští přistěhovalci se zdržovali hlavně ve velikých městech Rusi. Konečně jména prvních ruských knížat Varjagů a jejich družin jsou téměř všechna skandinávského původu; s týmiž jmény se setkáváme také v skandinávských ságách: *Rjurik* ve formě Hrörekr, *Truvor* Thorvardr, *Oleg* podle starokijevské výslovnosti na *o* Helgi, *Olga* Helga, u Konstantina Porphyrogenneta Ἕλγα, *Igor* Ingvarr, *Oskold* Höskuldr, *Dir* Dyri, *Frelaf* Frilleifr, *Svenald* Sveinaldr a pod. Pokud se týká Rusi, tu arabští a byzantští spisovatelé X. stol. ji odlišují jako zvláštní plémě od Slovanů, jimž vládli, a Konstantin Porphyrogennetos ve vypočítávání dněperských prahů jasně rozeznává jejich slovanské a ruské názvy, jako slova, která náležejí docela odlišným jazykům.

Tito skandinávští Varjagové zaujali také místo ve složení vojensko-průmyslové třídy, která se počala utvářeti po velikých obchodních městech Rusi pod vlivem vnějších nebezpečí, Varjagové k nám přicházeli s jinými cíly a s jinou tvářností, ne s onou, jakou měli Dánové na západě: tam byl Dán pirátem, pobřežním lupičem; u nás byl Varjag hlavně ozbrojený kupec, přicházející na Rus, aby se dostal dále do bohaté Byzantie, tam s prospěchem posloužil císaři, uzavřel obchod se ziskem, a aby někdy i oloupil bohatého Řeka, naskytne-li se k tomu příležitost. Na takovou povahu našich Varjagů ukazují stopy v jazyku i v starém podání. V oblastním ruském slovníku *Varjag* znamená roznašeče, drob-

ného obchodníka, *varjažit* znamená zabývati se drobným obchodem. Je zajímavo, že když neobchodující ozbrojený Varjag potřeboval skrýti svou tvářnost, přetvařoval se, že je kupec, přicházející z Rusi, nebo jdoucí na Rus: to byla maska, která vzbuzovala největší důvěru, nejobvyklejší, k níž všichni přihlíželi. Je známo, čím oklamal Oleg své krajany Askolda a Dira, aby je vyvábil z Kijeva. Vzkázal jim: ‚jsem kupec, jdeme do Řecka od Olega a kněžice Igora: přijďte k nám, k svým krajanům'. Proslulá skandinávská saga o sv. Olafu, plná historických rysů, vypráví, jak tento skandinávský hrdina, který dlouho a horlivě složil ruskému konungu Valdamarovi, t. j. sv. Vladimirovi, vraceje se s družinou na korábech domů, byl bouří zanesen do Pomořanska do říše ovdovělé kněžny Gejry Burislavny, a nepřeje si odhaliti své povolání vydával se za kupce gardského, t. j. ruského. Varjagové, usazujíce se ve velikých obchodních městech Rusi, setkávali se zde s třídou obyvatelstva, sociálně jim příbuznou a potřebující jich, s třídou ozbrojených kupců, a vstupovali v její složení, vstupujíce v obchodní společenství s tuzemci nebo najímajíce se za dobrou výživu jako ochránci ruských obchodních cest obchodních lidí, t. j. doprovázeli ruské obchodní karavany. Jakmile se z tuzemských a přistěhovalých živlů utvořila taková třída ve velikých obchodních městech a tato se proměnila v ozbrojené body, musil se změniti i jejich poměr k okolnímu obyvatelstvu. Když se počalo hroutiti chazarské jho, tato města u plemen, plativších daň Chazarům, stala se nezávislými. Vypravování o minulých letech se nepamatuje, jak se Poljané osvobodili zpod chazarského jha. Vypráví, že

Askold a Dir, přiblíživše se podél Dněpru ke Kijevu a dověděvše se, že toto městečko platí daň Chazarům, zůstali v něm a shromáždivše mnoho Varjagů, počali vládnouti zemi Poljanů. To zřejmě také znamenalo konec chazarského panství v Kijevě. Nevíme, jak Kijev a jiná města byla řízena za Chazarů; ale je možno zpozorovati, že ujavše se ochrany obchodního ruchu, brzo si podrobili své obchodní okruhy. Toto politické podrobení obchodních rayonů průmyslovým střediskům, nyní ozbrojeným, zřejmě se počalo ještě před povoláním knížat, t. j. před polovinou IX. stol. Vypravování o počátku Ruské země, líčíc první knížata, odhaluje zajímavý fakt: za velikým městem jde jeho okruh, celé plémě nebo jeho část. Oleg, vypraviv se po smrti Rjurikově z Novgorodu na jih, dobyl Smolenska a dosadil tam svého náměstka: v důsledku toho bez dalšího boje smolenští Kriviči počali uznávati vládu Olegovu. Oleg obsadil Kijev, a kijevští Poljané proto také uznali jeho moc. Tak celé okruhy se objevují v závislosti na svých hlavních městech, a tato závislost vznikla mimo knížata a před jejich povoláním. Je těžko říci, kdy vznikla. Možná, že obchodní okruhy se dobrovolně podrobovaly městům jako opevněným útulkům, pod tlakem vnějšího nebezpečí; ještě pravděpodobnější je, že s pomocí ozbrojené třídy, která se seskupila v obchodních městech, zmocnila se tato násilím svých obchodních okruhů; v různých krajích mohlo býti to i ono.

Buď jak buď, v nejasných zprávách našeho Vypravování vyjádřena je první politická forma, utvořivší se na Rusi asi v polovici IX. stol.: byla to *městská oblast*, t. j. obchodní okruh, spravovaný opevněným městem, které bylo také záro-

veň průmyslovým střediskem tomuto okruhu. Tyto oblasti byly také pojmenovány podle názvů měst. Když se utvořilo knížectví kijevské, které pojalo v sebe plemena východních Slovanů, tyto staré městské oblasti kijevská, černigovská, smolenská a jiné, dříve nezávislé, vešly v jeho složení jako jeho administrativní okruhy, byly hotovými jednotkami oblastní správy, která se ustálila na Rusi za prvních kijevských knížat v polovici XI. stol. Vzniká otázka: utvořily-li se opravdu tyto oblasti pod vlivem obchodních měst, nebyly-li plemenného původu? Naše dřevní Vypravování o počátku Rusi, jak jsme viděli, dělí východní Slovany na několik plemen a dosti přesně ukazuje jejich rozmístění. Možná, že oblasti kijevského knížetství v X.—XI. stol. byla politicky sjednocená plemena Poljanů, Severjanů a j., a ne průmyslové okruhy dřevních obchodních měst Rusi? Rozbor etnografického složení dřevních městských oblastí skýtá zápornou odpověď na tuto otázku. Kdyby tyto oblasti byly plemenného původu, kdyby se utvořily z plemenných svazků, bez účasti hospodářských zájmů, každé plémě by utvořilo zvláštní oblasť nebo jinak řečeno, každá oblasť by byla utvořena z jednoho plemene. Ale toho ve skutečnosti nebylo: nebylo ani jedné oblasti, která by se skládala jen z jednoho a přitom celého plemene; většina oblastí byla složena z různých plemen nebo jejich částí; v některých oblastech k jednomu celistvému plemeni přimkly rozervané části druhých plemen. Tak novgorodská oblast se skládala z ilmenských Slovanů s větví Krivičů, jejichž středem bylo městečko Izborsk. Černigovská oblasť se skládala ze severní poloviny Severjanů s částí Radimičů a z celého plemene

Vjatičů, a perejaslavskou oblasť tvořila jižní polovice Severjanů. Kijevská oblasť se skládala ze všech Poljanů, téměř ze všech Drevljanů a z jižní části Dregovičů s městem Turovem na Pripeti. Severní část Dregovičů s městem Minskem odtržena byla západní větví Krivičů a vešla v složení polocké oblasti. Smolenská oblasť se skládala z východní části Krivičů a sousedící části Radimičů. Takovým způsobem dřevní plemenné dělení se neshodovalo s městským nebo oblastním, jak se utvořilo asi v polovině XI. stol. To znamená, že hranice městských oblastí nebyly označeny rozmístěním plemen. Podle plemenného složení těchto oblastí není těžko poznati, jaká síla je stahovala. Jestliže prostřed plemene vznikla dvě veliká města, roztrhávalo se na dvě oblasti (Kriviči, Severjané). Jestliže se prostřed plemene neobjevilo ani jedno takové město, neutvořilo ani zvláštní oblasti, a vcházelo ve složení oblasti města cizího plemene. Přitom pozorujeme, že objevení významného obchodního města prostřed plemene záviselo na geografickém položení tohoto: taková města, která se stávala středisky oblastí, vznikala prostřed obyvatelstva, žijícího podél hlavních říčních obchodních linií Dněpru, Volchova a západní Dviny. Naopak plemena, vzdálená od těchto linií, neměla svých významných obchodních měst a proto neutvořila zvláštních oblastí, ale stala se součástí obchodních měst cizích plemen. Tak není viděti velikých obchodních měst u Drevljanů, Dregovičů, Radimičů a Vjatičů; tato plemena neměla také zvláštních oblastí. Tedy silou, která spojovala všechny tyto oblasti, byla právě obchodní města, která vznikala podél hlavních říčních cest ruského obchodu a kterých nebylo prostřed ple-

men, od nich vzdálených. Představíme-li si východní Slovany, jak se zařídili v druhé polovici IX. stol., a porovnáme-li toto zřízení s dřevní plemennou správou, najdeme na celém prostoru od Ladogy do Kijeva osm slovanských plemen. Čtyři z nich (Dregovičí, Radimičí, Vjatičí a Drevljané) postupně, dílem již za prvních kijevských knížat, a dílem ještě před nimi, vešla v složení cizoplemenných oblastí, a čtyři jiná plemena (Slované ilmenští, Kriviči, Severjané a Poljané) utvořila šest samostatných městských oblastí, z nichž ani jedna kromě perejaslavské neměla uceleného, jednoplemenného složení, každá vstřebala v sebe mimo jedno vládnoucí plémě nebo vládnoucí část jednoho plemene ještě podřízené části jiných plemen, která neměla svých velkých měst. Byly to oblasti novgorodská, polocká, smolenská, černigovská, perejaslavská a kijevská. A tak, opakuji, veliká ozbrojená města, která se stala vládci oblastí, vznikla právě prostřed oněch plemen, která se nejhorlivěji účastnila vnějšího obchodu. Tato města si podrobila okolní obyvatelstvo stejného plemene, jemuž byla dříve obchodními středisky, a utvořila z nich politické svazy, oblasti, do jejichž složení připoutala, dílem ještě před příchodem kijevských knížat, a dílem za jejich vlády, i sousední osady cizích plemen, která neměla měst.

Utvoření této první politické formy na Rusi doprovázeno bylo na některých místech objevením druhé, druhotní a také místní formy, *varjažského knížetství.* V oněch průmyslových bodech, kam obzvláště mocně se hrnuli ozbrojení přistěhovalci ze zámoří, snadno opouštěli význam obchodních druhů nebo nájemných ochránců obchodních cest a měnili se v pány. V čelo

těchto zámořských přistěhovalců, kteří utvořili vojensko-průmyslové společnosti, stavěli se vůdcové, kterým se při takovém převratě dostalo významu vojenských náčelníků měst jimi ochraňovaných. Takoví vůdcové se v skandinávských sagách nazývají *koningy* nebo *vikingy*. Oba tyto názvy přešly i do našeho jazyka, nabyvše slovansko-ruských forem *knjazj* a *vitjazj*. Tato slova jsou i u jiných Slovanů, kteří si je vypůjčili od germánských plemen střední Evropy, do naší řeči přešla od Skandinavců, severních Germánů, kteří nám byli nejblíže. Proměnění Varjagů ze společníků v majetníky dálo se za příznivých okolností dosti prostě. Známo je vypravování Počátečního letopisu o tom, jak Vladimir, zdolav r. 980 svého kijevského bratra Jaropolka, upevnil se v Kijevě s pomocí Varjagů zavolaných ze zámoří. Jeho zámořští spolubojovníci, pocítivše svou sílu v městě jimi obsazeném, řekli svému nájemci: ‚kníže, vždyť město je naše, my jsme ho dobyli; tak chceme bráti od měšťanů výkup — kontribuci — po dvou hřivnách za člověka.' Vladimir jen chytrostí se zbavil těchto dotěrných žoldnéřů, vyprovodiv je do Cařihradu. Tak některá ozbrojená města se svými oblastmi se dostávala za jistých okolností do rukou zámořských přistěhovalců a měnila se v majetek varjažských koningů. Takových varjažských knížetství nacházíme na Rusi několik v IX. a X. stol. Tak v druhé polovici IX. stol. se objevují na severu knížetství Rjurikovo v Novgorodě, Sineusovo na Bílém Jezeře. Truvorovo v Izborsku, Askoldovo v Kijevě. V X. stol. stávají se známými dvě knížetství téhož původu, Rogvolodovo v Polocku a Turovo v Turově na Pripeti. Náš dřevní letopis nepamatuje se na do-

bu vzniku dvou posledních knížetství; sama jsoucnost jejich je v ní zaznamenána jen mimochodem, příležitostně. Z toho možno usuzovati, že taková knížetství se objevovala i v jiných krajích Rusi, ale beze stopy mizela. Podobný zjev dál se tehdy i prostřed Slovanů jiho-baltického pobřeží, kam také pronikali Varjagové ze Skandinavie. Postrannímu pozorovateli taková varjažská knížetství by se zdála výsledkem skutečného dobytí, třebaže jejich zakladatelé přicházeli obyčejně bez dobyvatelských cílů, hledali kořist, a ne místa pro osídlení. Žid Ibrahim, člověk, který býval v Německu, dobře znající věci střední a východní Evropy, jehož zápisky se zachovaly ve spise arabského spisovatele XI. stol. Al-Bekri, psal asi v polovici X. stol., že ‚plemena severu (mezi nimi i Rus) ovládla některé ze Slovanů a dosud žijí mezi nimi, osvojila si dokonce jejich jazyk, splynuvše s nimi'. Toto pozorování bylo zřejmě učiněno na slovansko-varjažských knížetstvích, která tehdy vznikala podél břehu Baltického moře a podél říčních cest Rusi.

Vznikem těchto varjažských knížetství plně se také vysvětluje *podání o povolání knížat ze zámoří,* vložené do našeho Vypravování o počátku Rusi. Podle tohoto podání už před Rjurikem se Varjagové jaksi usídlili mezi Novgoroďany a sousedícími s nimi plemeny slovanskými a finskými, Kriviči, Čudy, Mery, Vesy, a vybírali od nich daň. Potom poplatníci odmítli ji platiti a vyhnali Varjagy zpět za moře. Když byli tuzemci zbaveni přistěhovalých vládců, pohádali se mezi sebou; nebylo mezi nimi práva, jeden rod povstal proti druhému a docházelo mezi nimi k nepřátelstvím. Tuzemci, unaveni těmito spory, se shromáždili a pravili: ‚najdeme si kní-

žete, který by nám vládl a soudil nás podle práva.' Rozhodnuvše tak, vypravili posly za moře k známým Varjagům, k Rusi, zvouce chtějící z nich, aby přišli vládnouti zemí prostrannou a hojnou, ale zbavenou řízení. Tři rodní bratří se ozvali na pozvání a přišli ‚s rody svými', t. j. s družinami krajanů. Odhalíme-li poněkud idylický příkrov, kterým je zahaleno toto podání, odhalí se před námi velmi prostý, dokonce trochu hrubý zjev, nejednou se opakující u nás v oněch dobách. Po různých redakcích počáteční letopisné sbírky roztroušeny jsou rysy podání, které dovolují obnoviti věc v její původní podobě. Shromáždivše je poznáme, že přistěhovalci byli pozváni nejen pro vnitřní pořádek, t. j. pro zařízení správy. Podání praví, že knížata-bratří, jakmile se usadili na svých místech, začali ‚města stavěti a všude bojovati'. Jestliže pozvaní počali především stavěti pohraniční pevnosti a na všech stranách bojovati, znamená to, že byli pozváni chrániti tuzemců od nějakých vnějších nepřátel, jako ochránci obyvatelstva a obránci hranic. Dále, knížata-bratří zřejmě ne docela ochotně, ne ihned, ale po úvaze přijali návrh slovansko-finských poslů, ‚sotva se rozhodnuvše', jak je zapsáno v jedné z letopisných sbírek, ‚bojíce se jejich zvířecích obyčejů a práva'. S tím také souhlasí zachovaná zpráva, že Rjurik se neusadil přímo v Novgorodě, ale zprvu se raději zastavil nedaleko něho, u samého vchodu do země, v městě Ladoze, jako by zamýšlel býti co nejblíže vlasti, kam v případě potřeby by bylo možno se ukrýti. V Ladoze pak pospíšil ‚vystavěti město', vystavěti pevnost také pro všechen případ, pro ochranu tuzemců od krajanů-pirátů, nebo pro svou ochranu od tuzemců samých, kdy-

by se mu nepodařilo dohodnouti se s nimi. Když se Rjurik usadil v Novgorodě, brzo vzbudil proti sobě nespokojenost u tuzemců: v téže letopisné sbírce je zapsáno, že za dvě léta po povolání Novgoroďané ‚se urazili pravíce: je nám souzeno býti otroky a mnoho zla vytrpěti od Rjurika a jeho krajanů.' Utvořilo se dokonce jakési spiknutí: Rjurik zabil vůdce spiknutí, ‚chrabrého Vadima' a pobil mnohé Novgoroďany, jeho stoupence. Po několika letech ještě mnoho novgorodských mužů prchlo od Rjurika do Kijeva k Askoldovi. Všechny tyto rysy nemluví o dobromyslném pozvání cizinců vládnouti tuzemcům bez správy, ale spíše o vojenském nájmu. Je zřejmo, že zámořští knížata s družinou byli povoláni Novgoroďany a spojenými s nimi plemeny, aby ochraňovali zemi od nějakých vnějších nepřátel a dostávali za své strážní služby určitou výživu. Ale najatí ochránci se chtěli zřejmě živiti příliš sytě. Tehdy vznikl repot mezi plátci výživy, potlačený ozbrojenou rukou. Když žoldnéři pocítili svou sílu, proměnili se v pány, a svůj žoldnéřský plat proměnili v povinnou daň se zvýšením platu. To je prostý prozaický fakt, skrývající se zřejmě v poetické legendě o povolání knížat: oblast volného Novgorodu se stala varjažským knížetstvím.

Události, o nichž vypráví naše pověst o povolání knížat, neobsahovaly nic zvláštního, nebývalého, co se stalo jen v naší zemi. Náležely k pořádku zjevů, dosti obvyklých v tehdejší západní Evropě. Deváté století bylo dobou zesílených pustošivých výpadů námořních pirátů ze Skandinavie. Stačí přečísti kroniky IX. stol. bertinskou a vaastskou, abychom viděli, že na východě s některými místními změnami se opako-

valo totéž, co se tehdy dálo na západě. Od r. 830 do konce století neminul tam téměř ani rok bez normanského vpádu. Na stech lodích po řekách, ústícími do Německého moře a Atlantického oceánu, po Labi, Rýnu, Seině, Loiře, Garonně, pronikali Dánové do hloubi té i oné země, pustošíce všechno vůkol pálili Kolín, Trier, Bordeaux, samu Paříž, pronikali do Burgundu a Auvergne, někdy na mnoho let se usídlili a hospodařili v zemi z opevněných stanovišť někde na ostrově u ústí řeky a odtud vycházeli sbírati daň od podmaněných obyvatelů, nebo vzavše kolik chtěli výkupu na jednom místě, šli pro totéž do jiného kraje. R. 847 po mnohaletých vpádech do Skotska donutili zemi, aby jim platila daň, usadivše se na blízkých ostrovech; ale za rok jim Skotové nezaplatili daně a vyhnali je, jak učinili s jejich krajany Novgoroďané asi v téže době. Bezmocní Karolingové uzavírali s nimi smlouvy, některými podmínkami živě připomínající smlouvy kijevských knížat z X. stol. s Řeky, vykupovali se od nich tisíci librami stříbra nebo ustupovali jejich vůdcům v léno celé pohraniční oblasti s povinností chrániti kraj od vlastních sourodáků: tak vznikala i na západě svého druhu varjažská knížata. Bývaly případy, kdy skupina Dánů, hospodařící na jedné francouzské řece, zavázala se franskému králi za určitý plat vyhnati nebo pobíti sourodáky, kteří loupili na druhé řece, útočila na ně, brala i od nich výkup, potom se nepřátelé spojili a ve skupinách se rozcházeli po zemi za kořistí, jako Askold a Dir, služebníci smírně povolaného Rjurika, dovolivše se od něho na cestu do Cařihradu, cestou se usadili v Kijevě, shromáždili Varjagy a počali vládnouti Poljanům nezávisle na Rjurikovi. V druhé

polovině IX. stol. mnoho hluku natropil na Labi a Rýnu vrstevník a soujmenovec našeho Rjurika, možná, že dokonce jeho krajan, dánský potulný Viking Rorich, jak ho nazývá Bertinská kronika. Sbíral tlupy Normanů na pobřežní loupeže, donutil císaře Lothara, aby mu ponechal v léno několik hrabství ve Frísku, nejednou mu přisahal, že bude věrně sloužit a zrazoval přísahu, byl vyháněn Frísy, usiloval o královskou moc ve vlasti a konečně kdesi složil svou hlavu obtíženou dobrodružstvími. A je hodno poznamenání, že jako družiny prvních kijevských knížat tyto tlupy pirátů se skládaly z pokřtěných i z pohanů; první při smlouvách přecházeli do služeb franských králů, jejichž země právě zpustošili.

Těmito západními událostmi se vysvětlují příhody na Volchově a Dněpru. Asi v polovici IX. stol. družina baltických Varjagů pronikla Finským zálivem a Volchovem k Ilmeni a počala vybírati daň od severních slovanských a finských plemen. Tuzemci, shromáždivše síly, zahnali přistěhovalce a k obraně proti dalším útokům najali skupinu jiných Varjagů, které zvali Rusí. Upevnivše se v hájení zemi, nastavěvši sobě ‚měst', opevněných stanovišť, počínali si nájemní strážci jako dobyvatelé, To je vše, co se stalo. Fakt se skládal ze dvou momentů, z nájemné smlouvy s cizozemci o vnější obraně a z násilného uchvácení moci nad tuzemci. Naše pověst o povolání knížat zastínila druhý moment a obšírně vyložila první, jako akt dobrovolného odevzdání moci tuzemci cizozemcům. Idea moci přenesena z druhého momentu, s půdy síly, do prvního na základ práva, a vznikla ne špatně kombinovaná budova počátku ruského státu. Mělo to své příčiny. Nezapomeňme, že pověst o povolání

knížat, jako vůbec všechna dřívější podání o Ruské zemi, dospěla k nám v oné podobě, jak ji znali a chápali ruští, knižní, učení lidé XI. a počátku XII. stol., k nimž náležel neznámý autor Vypravování o minulých letech a opat Silvestr, sestavovatel počáteční letopisné sbírky, který zpracoval toto Vypravování a položil je v čelo své učené historické práce. V XI. stol. přicházeli Varjagové dále na Rus jako žoldnéři, ale už se zde neproměňovali v dobyvatele, a násilné uchvácení moci, protože se přestalo opakovati, zdálo se málo pravděpodobným. Přitom ruská společnost XI. stol. viděla ve svých knížatech zakladatele státního pořádku, nositele zákonné moci, pod jejíž ochranou žila, a kladla její počátek do doby povolání knížat. Autor i redaktor Vypravování o minulých letech nemohli se spokojiti v podání zachovanými, málo poučnými podrobnostmi o tom, co se stalo kdysi v Novgorodě: jako myslící kronikáři chtěli faktu dodati smyslu jeho následky, osvětliti případ ideou. Fakticky jsou státy zakládány různým způsobem, ale za právní moment jejich vzniku je pokládáno všeobecné uznání vládnoucí moci za vládu podle práva. Idea takové přiměřené moci je vložena do legendy o povolání. Shromáždění severních spojených plemen, které se kdysi sešlo prostřed rodových svárů a rozhodlo hledati knížete, který by ‚vládl a soudil podle práva', a k Rusi obrácené pozvání poslů shromáždění, aby šli ‚vládnouti a spravovati' velikou a hojnou, ale správy nemající zemi — co to je, ne-li stereotypní formule ideje poměrné vlády, vznikající z dohody, — teorie velmi staré, ale neustále se obnovující pro její dostupnost myšlení, které se po prvé pokouší osvojiti si politické pojmy? Po-

věst o povolání knížat, jak je vyložena ve Vypravování, není vůbec národní podání, nemá jeho obvyklých příznaků: je to schématické podobenství o původu státu, přizpůsobené chápání školáků.

Ze spojení varjažských knížetství a zachovaných samostatných městských oblastí vznikla třetí politická forma, utvořivší se na Rusi: bylo to *veliké knížetství Kijevské.* Utvoření tohoto knížetství bylo připraveno výše uvedenými fakty politickými a hospodářskými. Nechť se varjažští knížata objevili na kterémkoli bodě ruského průmyslového světa, neustále je to táhlo k městu na jižním okraji tohoto světa, které uzavíralo řetěz obchodních měst ruských podél řecko-varjažské říční linie Dněpru-Volchova, — ke Kijevu. Zde zámořští hledači výhodného nájmu a obchodního zisku se mohli nejvíce přiživiti. Kijev byl shromaždištěm ruského obchodu; k němu se stahovaly obchodní čluny odevšad, s Volchova, západní Dviny, horního Dněpru a jeho přítoků. Odtud v letopisném vypravování o událostech IX. a X. stol. dosti zřejmě vystupují dvě fakta: tíhnutí varjažských přistěhovalců od Baltického moře ke Kijevu a hospodářská závislost ruských měst na Kijevu. Kdo vládl Kijevu, ten měl ve svých rukou klíč k hlavním vratům ruského obchodu. Proto to všechny varjažské knížata, kteří se objevili na severu, táhlo ke Kijevu. Pro Kijev soupeřili navzájem a navzájem se hubili. Tak novgorodský kníže Oleg pro Kijev zahubil své krajany Askolda a Dira; tak i druhý novgorodský kníže Vladimir pro týž Kijev zahubil svého rodného bratra Jaropolka. Na druhé straně všechna obchodní města ruská byla hospodářsky závislá na Kijevu. V Kijevě se scházely niti je-

jich blahobytu; mohl poškoditi jejich obchod, kdyby přeťal hlavní tepnu hospodářských obratů země, nepropouštěje obchodních člunů dolů po Dněpru k azovským a černomořským trhům. Proto bylo společným zájmem těchto měst žíti v přátelství s Kijevem, aby z Kijeva měli volný východ na stepní obchodní cesty. Tento společný zájem znatelně prosvítá ve vypravování Počátečního letopisu o prvních knížatech, kteří se usadili v Kijevě. Askold s Direm, oddělivše se od družiny Rjurikovy, bez překážek se spustili po Dněpru ke Kijevu a bez značného boje se ho zmocnili zároveň s celou zemí Poljanů. Další činnost těchto varjažských Vikingů v Kijevě vysvětluje příčiny jejich úspěchu. Letopis poznamenává, že po Kijovi, zakladateli Kijeva, Poljanům ubližovali Drevjané a jiná okolní plemena. Proto Askold a Dir, jakmile se upevnili v Kijevě, zahájili boje s těmito plemeny, Drevljany, Pečeněgy, Bulhary, a potom, shromáždivše Varjagy, podnikli tažení proti Cařihradu. Vrstevník a očitý svědek tohoto tažení, cařihradský patriarcha Photius, praví v jednom kázání drženém stran toho, že Rus velmi obratně provedl útok, potají se přiblížil k Cařihradu, kdy císař Michael III. s vojskem a loďstvem táhl proti Saracénům, ponechav své sídelní město bezbranné se strany moře. To znamená, že kijevská Rus nejen dobře znala mořskou cestu k Cařihradu, ale dovedla také získávati současné zprávy o věcech byzantských; sami Řekové se divili nenadálosti a neobyčejné rychlosti útoku. Podle slov Photiových byl útok způsoben tím, že řecký národ porušil smlouvu, podniknut byl Rusí proto, aby pomstil urážku, způsobenou jejím krajanům, ruským kupcům, zřejmě za nezaplacení dluhu,

bylo tedy jeho cílem násilím obnoviti obchodní styky, upevněné diplomatickým aktem, a uzlem těchto styků byl Kijev, odkud vyšel smělý útok r. 860. Poznáváme dále, že tyto styky byly dosti staré, utvořily se už v první polovině IX. stol. Poslové od národa Rusi, o nichž hovoří Bertinský letopis při r. 839, přišli do Cařihradu pro uzavření nebo obnovení přátelství, t. j. pro uzavření smlouvy. Právě taková řada zjevů se opakovala i v historii Olegově, který kráčel ve stopách Askoldových. Oleg právě tak bez překážky se spustil z Novgorodu po Dněpru, bez obzvláštní námahy dobyl cestou Smolensku a Ljubči a bez boje obsadil Kijev, zahubiv své krajany Askolda s Direm. Usadiv se v Kijevě, počal stavěti kolem něho nová města pro ochranu Kijevské země od útoků se stepi, a potom spojenými silami různých plemen podnikl nové tažení proti Cařihradu, které skončilo také uzavřením obchodní smlouvy. To znamená, že i toto tažení bylo podniknuto proto, aby obnovilo obchodní styky Rusi s Byzantií, znovu něčím přerušené.

Oba vůdce zřejmě přátelsky podporovala v těchto taženích všechna plemena, která měla zájem na vnějším obchodě, sídlící hlavně podél říční linie Dněpr-Volchov, t. j. obyvatelé velkých měst Rusi. Aspoň v letopisném vypravování o Olegově tažení čteme, že kromě plemen Olegovi podrobených účastnila se tažení i plemena nepodrobená, která se k němu dobrovolně připojila, vzdálení Dulebové a Chorváté, kteří žili v oblasti horního Dněpru a obou Bugů, na severovýchodních svazích a předhořích Karpat. Ochrana země od stepních kočovníků a daleké vojenské pochody na Cařihrad pro podporu obchodních styků, zřejmě vzbuzovaly všeobecnou

a přátelskou součinnost v celém průmyslovém světě podél obchodních linií Dněpru-Volchova a jiných řek roviny. Tento všeobecný zájem také spojil pobřežní obchodní města pod mocí knížete kijevského, který byl vůdcem v této věci pro položení, které se pro něho utvořilo dvojím významem Kijeva.

Kijev byl hlavním obranným opevněním země proti stepi a ústředním vývozním činitelem ruského obchodu. Proto, dostav se do varjažských rukou, nemohl zůstati prostým místním varjažským knížetstvím, jakými byla tehdy vzniklá knížetství v Novgorodě, Izborsku a na Bílém Jezeře, nebo později v Polocku a v Turově. Vzniklé obchodní styky s Byzantií a s arabským východem, s černomořskými, azovskými a kaspickými trhy, řídíce národní práci k zpracování lesních bohatství země, stahovaly ke Kijevu její nejdůležitější hospodářské obraty. Ale pro zabezpečení těchto obratů bylo nevyhnutelno míti bezpečné hranice a otevřené obchodní cesty po stepních řekách, ba činiti někdy ozbrojený nátlak na samy trhy pro získání výhodných obchodních podmínek. Všeho toho bylo možno dosáhnouti jen spojenými silami všech východních slovanských plemen, t. j. násilným podrobením těch z nich, která, žijíce stranou od hlavních obchodních cest, neměla pohnutek dobrovolně podporovati kijevská knížata. Proto zprávy vlastní i cizí mluví o válečných podnicích prvních kijevských knížat. Studie akademika Vasiljevského o životech sv. Georgije Amastridského a Stefana Surožského dosti přesvědčivě dokázaly, že Rus už v první polovině IX. stol. podnikala útoky na břehy Černého moře, dokonce jižní. Ale v době před patriarchem Photiem se neodvažovala na-

padnouti sám Cařihrad. Před Photiem došly jakési pověsti o počavším vážném převratu na Rusi, který vycházel právě z Kijeva, a Photius ve svých kázáních podnícených útokem Rusi na Cařihrad a poté následujícím okružním posláním vysvětluje původ této ruské smělosti. Národ, jehož před tímto útokem nikdo neznal, nepatrný, podle slov Photiových, znenadání se stal veleznámým, proslaveným po takovém odvážném tažení, a odvaha byla v něm podnícena tím, že si nedávno podmanil sousední plemena, a tento úspěch ho učinil přespříliš hrdým a smělým. To znamená, že jakmile bylo v Kijevě založeno varjažské knížetství, od této chvíle se počalo soustředění sil země a vznikl první všeruský podnik, vzbuzený společným zájmem, zabezpečením obchodních styků.

Takové byly podmínky, jichž společným působením vzniklo veliké knížetství Kijevské. Zprvu se jevilo jedním z místních varjažských knížetství: Askold s bratrem se usadili v Kijevě jako prostí varjažští koningové, hájící vnější bezpečnosti a obchodních zájmů uchváceného jimi kraje. Oleg kráčel v jejich stopách a pokračoval v jejich díle. Ale vojensko-průmyslové položení Kijeva přidávalo všem jim širšího významu. Kijevská země pokrývala sebou od jihu celý kraj podél řecko-varjažské cesty; o její obchodní zájmy se sdílel celý kraj, jí přikrývaný. Proto pod vládou kijevského knížete volky nevolky se spojovala jiná varjažská knížetství a městské oblasti Rusi, a tehdy se Kijevskému knížetství dostalo významu ruského státu. Toto podrobení bylo vynuceno politickou a hospodářskou závislostí na Kijevě, v níž se tato knížetství a oblasti octly s pádem chazarského panství v stepi. Proto se

mi zdá nevhodným pokládati příchod Rjurikův do Novgorodu za počátek ruského státu: tehdy v Novgorodě vzniklo místní a nedlouho trvající varjažské knížetství. Ruský stát byl založen činností Askoldovou a potom Olegovou v Kijevě: z Kijeva, a ne z Novgorodu vyšlo politické sjednocení ruského Slovanstva; Kijevské varjažské knížetství těchto hrdinů se stalo jádrem onoho svazu slovanských a finských plemen s nimi sousedících, který možno uznati za počáteční formu ruského státu.

Stát je tehdy možný, když prostřed obyvatelstva, roztříštěného na nesouvislé části s různými nebo dokonce nepřátelskými snahami, se objeví buď ozbrojená síla, která je s to, aby nuceně ztmelila tyto nesouvislé části, nebo společný zájem, dosti silný, aby dobrovolně si podrobil tyto různé nebo nepřátelské snahy. Utvoření ruského státu se účastnili oba uvedení činitelé, společný zájem i ozbrojená síla. Společný zájem záležel v tom, že všechna obchodní města Rusi s objevením Pečeněgů, kteří zaplavili step, pocítila potřebu ozbrojené síly, která by byla s to, aby ohradila hranice země a její stepní obchodní cesty proti vnějším útokům. Hlavním východiskem, z něhož vycházely ruské obchodní karavany k černomořským a kaspickým trhům podél stepních řek, byl Kijev. Jakmile se zde objevila ozbrojená síla, která dokázala svou schopnost uspokojiti uvedené potřeby země, této síle se dobrovolně podrobila všechna obchodní města Rusi s jejich oblastmi. Touto silou byl varjažský kníže se svou družinou. Tento kníže, stav se nositelem a ochráncem společného zájmu, který mu podrobil obchodní města země, proměňuje se s družinou z ozbrojené síly v *politickou moc.*

Využívaje však nových prostředků, jež mu skýtala tato moc, počal si kníže násilně podrobovati i jiná plemena, která neměla tohoto společného zájmu, která se slabě účastnila obchodních obratů země. Podrobením těchto plemen vzdálených ústřední říční cestě, dovršeno bylo politické sjednocení východních Slovanů. Tak, opakuji, utvoření ruského státu se účastnil i společný zájem, i ozbrojená dobyvatelská síla, protože všeobecný zájem se spojil s dobyvatelskou silou: potřeby a nebezpečí ruského obchodu podnítily k činnosti na její ochranu ozbrojenou družinu s knížetem v čele, a tato družina, opírajíc se o jedna plemena, podmanila si druhá. Přečtěte si pozorně vypravování Počátečního letopisu o kijevských knížatech IX. a X. stol. a před vámi se odhalí tento dvojaký vojensko-průmyslový původ Kijevského knížetství nejstarší formy ruského státu. První plemena, která přimkla ke Kijevskému knížetství a horlivě je podporovala, byla právě plemena, která žila podél hlavní říční cesty Dněpru-Volchova a tíhnoucí k velkým obchodním městům. Tato plemena se snadno podrobovala moci kijevského knížete. Novgorodští Slované, kteří povolali knížata, pokoušející se bouřiti proti Rjurikovi a potom opuštění Olegem a Igorem pro Kijev, podrobili se jim bez reptání. Někdy, aby si podrobili jiné plémě, stačilo jedno tažení, dokonce bez boje: tak byli pokořeni smolenští Kriviči a Severjané. Naopak, plemena, sídlící stranou od této říční cesty, prostřed nichž nebylo velikých obchodních měst, t. j. významného ozbrojeného kupectva, dlouho se bránila vládě nových vládců a pokořila se jim teprve po úporném, nejednou obnovujícím se boji. Tak po mnohých obtížných pochodech byli pokořeni

Drevljané a Radimiči; s úsilím právě takovým byli pokořeni i Vjatiči na konci X. stol., když uplynulo sto let po založení Kijevského knížetství. Takový byl konečný fakt, který dovršil řadu složitých procesů právních, hospodářských a politických, které se počaly rozsídlením východních Slovanů po ruské rovině. Vyjmenuji vám ještě jednou tyto procesy.

Zastihujeme východní Slovany v VII. a VIII. stol. na pochodu, v stavu víc a více se zesilujícího společenského rozkladu. Vojenský svaz, utvořený mezi nimi na Karpatech, se rozpadl na plemena jej tvořící, plemena se rozložila v rody, dokonce rody se počaly drobiti na malé dvory nebo rodinná hospodářství, jakými počali tito Slované žíti na dněprovském novém sídle. Ale zde působením nových podmínek vznikl u nich opačný proces ponenáhlého vzájemného ztmelení; jenže spojujícím prvkem v nových společenských zařízeních nebyl už cit krevního příbuzenstva, ale hospodářský zájem, vzbuzený k činnosti vlastnostmi země a vnějšími okolnostmi. Jižní řeky roviny a jho vložené cizinci připoutalo východní Slovany k živému vnějšímu obchodu. Tento obchod stáhl rozptýlené jednotlivé dvory ve venkovská obchodní střediska, pogosty, potom — do velikých obchodních měst s jejich oblastmi. Nová vnější nebezpečí od počátku IX. stol. byla příčinou nové řady převratů. Obchodní města se ozbrojila; tehdy se z hlavních skladišť obchodu proměnila v politická centra, a jejich obchodní okruhy se staly jejich státními územími, městskými oblastmi; některé z těchto oblastí se staly varjažskými knížetstvími, a ze spojení těch i oněch se utvořilo veliké knížetství Kijevské, nejstarší forma ruského státu. Taková je spoji-

tost hospodářských a politických faktů v našich počátečních dějinách: hospodářské zájmy se posloupně proměňovaly v společenské svazy, z nichž vyrůstaly politické spolky.

Nyní, poznavše řadu nejstarších zjevů našich dějin, připomeneme si ono východisko, od něhož jsme vyšli v tomto badání. Obraceje se k prvnímu období našich dějin, vyložil jsem dva názory na jejich počátek. Jedni je počínají dosti pozdě, ne dříve než v polovině IX. stol., od příchodu Varjagů, kteří zastihli východní Slovany v divokém stavu, beze všech počátků vzdělanosti; druzí odsunují počátek našich dějin do mlhavé dáli předkřesťanského dávnověku. Připomenuvše si fakta námi prozkoumaná a vývody z nich vyplývající, můžeme stanoviti svůj poměr k tomu i onomu názoru. Naše dějiny nejsou tak staré, jak myslí jedni, počaly se mnohem později než počátek křesťanské éry; ale také nejsou tak opožděné, jak myslí druzí: asi v polovině IX. stol. se nepočínaly, ale měly už za sebou jakousi minulost, jenže ne mnohověkou, čítající něco málo přes dvě staletí.

HLAVA DESÁTÁ.

Působení prvních kijevských knížat. — Sjednocení východních Slovanů pod vládou kijevského knížete. — Zřízení správy. — Daně; povozy a poljudja. — Spojitost správy s obchodním obratem. — Vnější činnost kijevských knížat. — Smlouvy a obchodní styky Rusi s Byzantií. — Význam těchto smluv a styků v dějinách ruského práva. — Vnější obtíže a nebezpečí ruského obchodu. — Obrana stepních hranic. — Ruská země v polovině XI. stol. — Obyvatelstvo a hranice. — Význam velikého knížete kijevského. — Knížecí družina; její politická a hospodářská blízkost kupectvu velikých měst. — Varjažský prvek v složení tohoto kupectva. — Otroctví jako počáteční základ třídního dělení. — Varjažský prvek v složení družiny. — Význam slova R u s v různých dobách. — Proměna plemen ve stavy.

Snažili jsme se prozkoumati fakt, skrytý ve vypravování Počátečního letopisu o prvních kijevských knížatech, který by bylo možno uznati za počátek ruského státu. Shledali jsme, že podstata tohoto faktu je taková: asi v polovině IX. stol. vnější i vnitřní poměry v obchodně průmyslovém světě ruských měst se utvořily v takovou kombinaci, kterou ochrana hranic země a jejího vnějšího obchodu byla jejich společným zájmem, podrobivším je knížeti kijevskému a učinivším Kijevské varjažské knížetství jádrem ruského státu. Tento fakt třeba vnésti do druhé poloviny IX. stol.: přesněji označiti tuto dobu se neodvažuji.

Společný zájem, který utvořil veliké knížetství Kijevské, ochrana hranic a vnějšího obchodu, řídil i jeho další rozvoj, vedl jak vnitřní, tak i vnější činnost prvních kijevských knížat. Čtouce počáteční letopisnou sbírku, setkáváme se s řadou polohistorických a polopohádkovitých podání, v nichž historická pravda proniká průsvitnou tkání poetické sagy. Tato podání vypra-

vějí o kijevských knížatech IX. a X. stol. Olegovi, Igorovi, Svjatoslavovi, Jaropolkovi, Vladimirovi. Zaposloucháme-li se do těchto nejasných podání, bez obzvláštního kritického úsilí můžeme zachytiti základní pohnutky, které řídily činnost těchto knížat.

Kijev nemohl zůstati sídelním městem jednoho z místních varjažských knížetství; měl všeruský význam jako křižovatka obchodně průmyslového ruchu, a proto se stal střediskem politického sjednocení celé země. Činnost Askoldova se zřejmě spokojovala ochranou vnějšího bezpečí kijevské oblasti: z letopisu není viděti, že by si pokořil některé z okolních plemen, proti nimž bránil své Poljany, ačkoli slova Photiova o Rosovi, který se pyšnil podmaněním okolních plemen, jako by to naznačovala. Jako první čin v Kijevě uvádí letopis rozšíření panství, shromažďování východního Slovanstva pod svou moc. Letopis uvádí toto dílo s podezřelou posloupností, připojuje ke Kijevu každý rok po jednom plemeni. Oleg obsadil Kijev r. 882; r. 883 byli pokořeni Drevljané, r. 884 Severjané, r. 885 Radimiči; poté je dlouhá řada let prázdných. Je zřejmo, že to je pořádek letopisných vzpomínek nebo úvah, a ne událostí samých. K počátku XI. stol. všechna plemena východních Slovanů byla podrobena kijevskému knížeti; zároveň s tím plemenná pojmenování se objevují řidčeji a řidčeji, nahrazována oblastnými podle hlavních měst. Kijevští knížata, rozšiřujíce svá panství, zaváděli v podmaněných zemích státní pořádek, především ovšem administraci daní. Staré městské oblasti byly hotovým základem administrativního dělení země. V podrobených

městských oblastech po městech Černigovu, Smolensku a jiných usazovali knížata své náměstky, *posadniky*, jimiž byli buď jejich najatí družinníci, nebo vlastní synové a příbuzní. Tito náměstkové měli své družiny, zvláštní ozbrojené oddíly, jednali dosti nezávisle, byli jen v slabém styku se státním středem, s Kijevem, byli to právě takoví koningové jako i kijevský kníže, který se pokládal jen za staršího mezi nimi a v tomto smyslu se nazýval ‚velikým knížetem ruským' na rozdíl od knížat místních, náměstků. Pro zvětšení vážnosti kijevského knížete také tito náměstkové v diplomatických dokumentech bývali zváni ‚velikými knížaty'. Tak podle předběžné smlouvy s Řeky r. 907 žádal Oleg ‚řády' pro ruská města Kijev, Černigov, Perejaslavl, Polock, Rostov, Ljubeč a jiná města, ‚neboť v těchto městech sídlí velicí knížata, jsoucí pod Olegem'. Byla to ještě varjažská knížetství, jenže spojená s kijevským: *kníže* zachovával tehdy dřívější vojensko-družinný význam, nedosáhnuv ještě významu dynastického. Genealogický spor, který počal u Kijeva Oleg, vyčítaje Askoldovi a Dirovi, že vládli v Kijevě nejsouce knížaty, ‚ani rodu knížecího', je Olegův nárok, který předbíhá událostem, a ještě pravděpodobněji právě takový výmysl samého sestavovatele letopisné sbírky. Někteří z náměstků, pokořivše to neb ono plémě, dostávali je od kijevského knížete v správu s právem vybírati od něho daň ve svůj prospěch, podobně jako na západě v IX. stol. dánští Vikingové, uchvátivše tu neb onu přímořskou oblasť říše Karla Velikého, dostávali ji od franských králů v léno, t. j. v užívání. Igorevův vévoda Sveneld, zvítěziv nad slovanským plemenem Ulučů, sídlícím na dolním Dně-

pru, dostával ve svůj prospěch daň nejen od tohoto plemene, ale i od Drevljanů, takže jeho družina, *jinoši,* žila bohatěji než družina samého Igora.

Hlavním cílem knížecí správy bylo sbírání daní. Oleg, jakmile se upevnil v Kijevě, počal se zabývati ustanovováním daní od podrobených plemen. Olga objížděla podmaněné kraje a také zaváděla ‚ustavy a obroky, daně a pogosty', t. j. zřizovala venkovské soudně administrativní okruhy a určovala zdanění. Daň platívali obyčejně in natura, hlavně kožišinami, ‚kůží'. Z letopisu se ostatně dovídáme, že neobchodní Radimiči a Vjatiči v IX. a X. stol. platili daň Chazarům, a potom kijevským knížatům ‚po šljagu za rádlo', z pluhu nebo rádla. *Šljag* zde pravděpodobně znamená všechny cizozemské kovové peníze, kolující tehdy na Rusi, hlavně stříbrné arabské dirhemy, které cestou obchodu hojně tehdy plynuly na Rus. Daň byla vybírána dvěma způsoby: buď ji podmaněná plemena přivážela do Kijeva, nebo knížata sami jezdili pro ni po plemenech. První způsob vybírání daně se nazýval *povoz,* druhý *poljuďje.* Poljuďje byla administrativně finanční jízda knížete po podmaněných plemenech. Císař Konstantin Porphyrogennetos ve svém spise *o národech,* psaném v polovině X. stol. kreslí názorný obraz poljuďja ruského knížete, svého vrstevníka. Jakmile nastal listopad, ruská knížata ‚se vší Rusí (μετὰ πάντων τῶν Ῥῶς) t. j. s družinou, vycházeli z Kijeva εἰς τὰ πολίδια, do městeček, t. j. na *poljuďje,* o němž mu říkali jeho slovansko-ruští vypravěči a které podle souzvučnosti přirovnal k tomuto řeckému slovu. Knížata se vypravili do slovanských krajů Drevljanů, Dregovičů, Krivičů, Severjanů a ji-

ných Slovanů, kteří platili daň Rusi, a živili se tam celou zimu, a v dubnu, když sešel led na Dněpru, vraceli se znovu do Kijeva. Zatím co knížata s Rusí bloudili po podmaněných krajích, Slované daň platící Rusi po celou zimu káceli stromy, dělali z nich čluny z jednoho kusu vydlabané, a na jaře, když řeky byly zbaveny ledu, po Dněpru a jeho přítocích se plavili ke Kijevu, vytahovali je na břeh a prodávali Rusi, když se po vzedmuté vodě vracela s poluďja. Rus opatřila čluny stěžni, naložila je, a v červnu je pouštěla po Dněpru k Vitičevu, kde čekala několik dní, dokud po témž Dněpru nepluly kupecké čluny z Novgorodu, Smolenska, Ljubeči, Černigova, Vyšgoroda. Potom všechny namířily dolů po Dněpru k moři do Cařihradu. Čtouce toto vyprávění císařovo snadno pochopíme, jakým zbožím nakládala Rus své karavany člunů, které se plavily v létě do Cařihradu: byla to daň in natura, sebraná knížetem a jeho družinou za zimní objížďky, výrobky lesní živnosti, kožišiny, med, vosk. K tomuto zboží se připojovala čeleď, kořist dobyvatelské družiny. Téměř po celé stol. X. trvalo podmanění slovanských a sousedních finských plemen z Kijeva, doprovázené uvržením massy podmaněných do otroctví. Arab Ibn Dasta, který psal v první polovině tohoto století, mluví o Rusi, že útočí na Slovany, přijíždí k nim na korábech, přistanou, zajímají obyvatele a prodávají jiným národům. U Byzantince Lea Diakona nacházíme velmi řídkou zprávu, že císař Cimiskes po dohodě se Svjatoslavem dovolil Rusi přivážeti do Řecka obilí na prodej. Hlavním obchodníkem byla kijevská vláda, kníže a jeho ‚muži', bojaři. K obchodní karavaně knížecí a bojarské připojovaly se loďky i prostých kupců,

aby pod ochranou knížecí stráže dopluly do Cařihradu. V Igorově smlouvě s Řeky čteme mezi jiným, že veliký kníže ruský a jeho bojaři každého roku mohou posílati k velikým králům tolik lodí, kolik chtějí, s *posly* i s *hosty*, t. j. se svými vlastními správci i s volnými ruskými kupci. Toto líčení byzantského císaře názorně nám ukazuje těsnou spojitost mezi každoročním obratem politického a hospodářského života Rusi. Daň, kterou vybíral kijevský kníže jako vládce, byla zároveň i materiálem jeho obchodních obratů: stav se panovníkem jako koning, nepřestával býti ještě jako Varjag ozbrojeným kupcem. O daň se dělil se svou družinou, která mu byla nástrojem správy, tvořila vládní třídu. Tato třída působila jako hlavní páka v tom i v onom obratu, v politickém i v hospodářském: v zimě vládl, objížděl lidi, vybíral, a v létě obchodoval tím, co vybral v zimě. V témž líčení Konstantinově živě je také načrtnut centralisující význam Kijeva jako střediska politického i hospodářského života Ruské země. Rus, vládní třída s knížetem v čele, svými zámořskými obchodními obraty udržovala v slovanském obyvatelstvu celého dněperského úvodí živnost loďařskou, která nacházela odbyt na jarním trhu z jednoho kusu dlabaných loděk u Kijeva, a každého jara stahovala sem z různých koutů země podél řecko-varjažské cesty kupecké čluny se zbožím lesních lovců a včelařů. Takovým složitým hospodářským oběhem dostával se arabský dirhem nebo zlatá sponka byzantské práce z Bagdadu nebo z Cařihradu na břehy Oky nebo Vazuzy, kde je také archeologové nacházejí.

Tak se utvářil *vnitřní* politický život v kijevském knížetství v IX. a X. stol. Snadno lze zpo-

zorovati základní hospodářský zájem, který vedl tento život. který sbližoval a spojoval vzdálené a rozptýlené části země: daň, která plynula kijevskému knížeti s družinou, živila vnějším obchodem Rus. Týž hospodářský zájem určoval i *zahraniční* činnost prvních kijevských knížat. Tato činnost mířila k dvěma hlavním cílům: 1. k získání zámořských trhů, 2. k očištění a k ochraně obchodních cest, které vedly k těmto trhům. Nejvýznačnějším zjevem ve vnějších dějinách Rusi do poloviny XI. stol. podle Počátečního letopisu byla válečná tažení kijevských knížat proti Cařihradu. Do smrti Jaroslavovy je jich možno napočítati šest, nepočítáme-li Vladimirovo tažení proti byzantské kolonii taurickému Chersonesu r. 988: Askoldovo tažení. které zařazovali do r. 865, a nyní do r. 860. Olegovo r. 907, dvě Igorevova, 941 a 944, druhé bulharské tažení Svjatoslavovo r. 971, které se změnilo ve válku s Řeky, a konečně tažení Jaroslava, syna Vladimirova, r. 1043. Stačí znáti příčinu prvního a posledního z těchto tažení, abychom pochopili hlavní pohnutku, která je podnítila. Za Askolda napadla Rus Cařihrad, podrážděna, podle slov patriarchy Photia, zavražděním svých krajanů, zřejmě ruských kupců, poté, kdy byzantská vláda odmítla zadost učinění za tuto urážku, rozvázavši tím smlouvu s Rusí. R. 1043 poslal Jaroslav na Řeky svého syna s loďstvem, protože v Cařihradě zbili ruské kupce a jednoho z nich zabili. A tak byzantská tažení byla ponejvíce podněcována snahou Rusi udržovati nebo obnoviti zpřetrhané obchodní styky s Byzantií. Proto se obyčejně končívaly obchodními smlouvami. Takový obchodní charakter mají všechny smlouvy s Řeky X. stol. pokud se nám zachovaly. Za-

chovaly se po naši dobu dvě smlouvy Olegovy, jedna Igorova a jedna krátká smlouva nebo jen počátek smlouvy Svjatoslavovy. Smlouvy byly psány řecky a s příslušnými změnami formy byly překládány do jazyka srozumitelného Rusi. Čteme-li tyto smlouvy, snadno zpozorujeme, jaký zájem pojil v X. stol. Rus s Byzantií. Ze všeho nejpodrobněji a nejpřesněji je v nich určen pořádek soukromých styků ruských v Cařihradě s Řeky: po této stránce vyznamenávají se smlouvy pozoruhodným vypracováním právnických norem, obzvláště práva mezinárodního.

Každoročně v létě přicházeli ruští obchodníci do Cařihradu na obchodní období, trvající šest měsíců; podle smlouvy Igorovy nikdo neměl práva zůstávati tam na zimu. Ruští kupci bydlívali v cařihradském předměstí u sv. Mamy, kde byl kdysi klášter sv. Mamanta. Od doby této smlouvy císařští úředníci odbírali od příchozích kupců knížecí listiny s označením počtu lodí poslaných z Kijeva a sepsali jména přibylých knížecích poslů i prostých kupců, ‚abychom i my se přesvědčili,' připojují sami Řekové ve smlouvě, ‚že oni v míru přicházejí'; byla to opatrnost, aby pod tvářností zástupců kijevského knížete nevplížili se do Cařihradu ruští piráti. Ruští poslové a hosté po celou dobu svého pobytu v Cařihradě měli od místní vlády bezplatnou výživu a bezplatné lázně — znamení, že na tyto obchodní jízdy Rusi do Cařihradu se dívali ne jako na soukromé průmyslové podniky, ale jako na obchodní poselstva spojeneckého kijevského dvoru. Podle svědectví Lea Diakona, takový význam ruských obchodních výprav do Byzantie byl přímo vyhrazen ve smlouvě Cimiskově se Svjatoslavem, kde se císař zavázal přijímati Rusy, přicházející do Cařihra-

du za obchodem, jako spojence, ‚jak se odedávna dálo' (καθάπερ ἀνέκαθεν ἔθιμον ἦν). Je třeba poznamenati při tom, že Rus byla poplatnou spojenkyní Byzantie, zavazovala se smlouvami za ujednanou ‚daň' prokazovati Řekům jakési obranné úsluhy na hranicích císařství. Tak Igorova smlouva zavazovala ruského knížete nepouštěti Černé Bulhary na Krym ‚pustošiti' v zemi Korsunské. Obchodní poslové Rusi dostávali v Cařihradě své poselské platy, kdežto prostí kupci *měsíčné*, měsíčné výživné, které se jim rozdávalo v určitém pořádku podle stáří ruských měst, zprvu kijevským, potom černigovským, perejeslavským a z ostatních měst. Řekové se Rusi trochu báli, dokonce příchozích se zákonnou tvářností: kupci vstupovali do města se svým zbožím za každých okolností beze zbraně, ve skupinách, v nichž nebylo více lidí než 50, jednou branou, s císařským dozorcem, který dohlížel na správnost obchodních ujednání kupců s prodavači; v Igorově smlouvě je připojeno: ‚Rus pak vcházející do města nechť netropí neplechy'. Podle smlouvy Olegovy ruští kupci neplatili žádného cla. Obchod byl převážnou měrou směnný: tím je možno vysvětliti poměrně malé množství byzantských mincí, nacházených v prastarých ruských pokladech a mohylách. Kožišiny, med, vosk a čeleď měnila Rus za pavlaku (hedvábnou tkáň), zlato, víno, zeleninu.Po uplynutí obchodní lhůty Rus odcházejíc domů, dostávala z řecké pokladny na cestu potraviny a lodní stěžně, kotvy, lana, plachty, všechno, čeho potřebovala.

Takový pořádek obchodních styků Rusi s Byzantií ustanoven byl smlouvami Olegovou i Igorovou. Jejich mnohostranný kulturní význam pro Rus je samozřejmý: stačí připomenouti, že byly

hlavním prostředkem, který připravoval přijetí křesťanství Rusí a zejména z Byzantie. Třeba však upozorniti v nich na jednu stránku, která mohla působiti ještě před přijetím křesťanství, — na stránku právní. Právní poměry mezi Rusy a Řeky v Cařihradě byly ustanoveny, trestní i civilní porušení práva, která se mezi nimi přiházela, rozsuzována byla ‚podle zákona řeckého i podle nařízení a zákonů ruských'. Tak vznikaly smíšené normy, kombinované ze dvou práv, které byly vykládány ve smlouvách. V nich je někdy těžko rozeznati tvořící je prvky, římsko-byzantský a ruský, přitom ruský dvojaký, varjažský a slovanský. Smlouvy samy o sobě jako diplomatické dokumenty, ležící v kijevském knížecím archivu, nemohly přímo působiti na ruské právo. Mají důležitý vědecký význam jako nejstarší písemné památky, v nichž prostupují rysy tohoto práva, ačkoli zkoumáme-li je, nemůžeme vždy rozhodnouti, máme-li před sebou čistou ruskou normu, nebo rozředěnou byzantskou příměsí. Ale vztahy, v nichž bylo Rusko, majíc co činiti s Cařihradem, nemohly zůstati bez vlivu na její právní pojmy i samy sebou, jako nepodobající se tomu, co bylo na Dněpru nebo Volchovu. V právní myšlení těchto lidí některý řecko-římský pojem mohl zapadnouti právě tak nenadále, jako do některých článků Olegovy smlouvy s Řeky proklouzla terminologie řecko-římského práva. V Cařihradě bylo v císařské službě nemálo Rusů i křtěných i pohanských. Podle jednoho článku Olegovy smlouvy, jestliže některý z takových Rusů zemře, neuspořádav svého jmění, nezanechav závěti, ale ‚svých neměl', jeho jmění se odevzdává ‚k malym bližikam v Rusj'. *Svoji*, to je římské sui, sestupující, a *malyje bližiki* nebo

prostě bližiki, jak čteme v některých dřevních ruských památkách, to byli proximi, οἱ πλησίον, příbuzní. Rus, obchodující s Byzantií, byla doma vládnoucí třídou, která se lišila od tuzemského Slovanstva s počátku jinoplemenným původem, a později, když se poslovanila, třídními privilegiemi. Nejstarší ruské písemné památky podávají hlavně právo této privilegované Rusi a jen z části, pokud zde byly styčné body, tuzemský, národní právní zvyk, jehož nelze mísiti s tímto právem. Vzpomeneme na tuto poznámku, až budeme studovati Ruskou Pravdu (ruské právo).

Druhou starostí kijevských knížat bylo udržování a ochrana obchodních cest, které vedly k zámořským trhům. Po objevení Pečeněgů v jihoruských stepích to bylo věcí velmi obtížnou. Týž císař Konstantin, popisuje obchodní plavby Rusi do Cařihradu, jasně kreslí obtíže a nebezpečí, která musila překonávati na své cestě. Karavana knížecích, bojarských a kupeckých člunů, shromážděná trochu pod Kijevem u Vitičeva, vydávala se v červnu na cestu. Dněprovské prahy byly jí první a nejtěžší překážkou. Vy víte, že mezi Jekatěrinoslavem a Aleksandrovskem, tam, kde Dněpr činí veliký a příkrý záhyb k východu, je na vzdálenost 70 verst přetínán výběžky Avratynské výšiny, které jej také nutí činiti tento záhyb. Tyto výběžky zde nabývají různých forem; podél břehů Dněpru rozptýleny jsou ohromné skály v podobě jednotlivých hor; samy břehy se zdvíhají kolmými útesy vysokými až 35 sáhů nad hladinu vodní a svírají širokou řeku; její řečiště je zataraseno skalnatými ostrovy a přehrazeno širokými pruhy kamenů, vystupujících z vody zaostřenými nebo zaokrouhlenými vrcholky. Jestliže takový pruh těsně zahrazuje řeku od

jednoho břehu k druhému, je to *práh;* skalnaté výběžky, které ponechávají průchod lodím, nazývají se *hrázemi.* Šířka prahů po proudu dosahuje 150 sáhů; jeden se táhne dokonce na 350 sáhů. Rychlost říčního proudu mimo prahy není větší než 25 sáhů za minutu, v prazích až 150 sáhů. Voda, narážejíc o kameny a skály, uhání s hukotem a širokým vlněním. Nyní se počítá 10 významných prahů, za dob Konstantina Porphyrogenneta jich bylo 7. Neveliké rozměry ruských člunů z jednoho kmene vydlabaných usnadňovaly jim průchod prahy. Mimo jedny Rus, vysadivši čeleď na břeh, tyčemi postrkovala své loďky, vybírajíc v řece nedaleko břehu místa, kde bylo trochu méně kamenů. Před druhými, nebezpečnějšími, vystupovala na břeh a poslala na step ozbrojený oddíl pro ochranu karavany od Pečeněgů, kteří na ni číhali, vytahovala z řeky loďky se zbožím a táhla je po zemi nebo nesla na ramenou a hnala spoutanou čeleď. Když se Rus dostala šťastně z prahů a přinesla děkovné oběti svým bohům, spouštěla se do širokého ústí Dněpru, několik dnů odpočívala na ostrově sv. Eleutheria (nyní Berezaň), opravila lodní lanoví, chystajíc se k mořské plavbě, a přidržujíc se břehu, zamířila k ústím Dunaje, stále pronásledována Pečeněgy. Když vlny hnaly loďky ku břehu, Rusové vystupovali, aby ochránili druhy od pronásledovatelů na ně číhajících. Další cesta od ústí Dunaje byla bezpečná. Čteme-li podrobné vylíčení těchto cařihradských plaveb Rusi u císaře, živě cítíme, jak ruský obchod potřeboval ozbrojené ochrany na cestách ruských kupců k jejich zámořským trhům. Nadarmo Konstantin nezakončuje svého vypravování poznám-

kou, že to je svízelná plavba, plná nehod a nebezpečí.

Kočovníci však, naplňujíce stepní cesty ruského obchodu, znepokojovali i stepní hranice Ruské země. Tu vznikla třetí starost kijevských knížat — ohraditi hranice a brániti jich od stepních barbarů. Během doby stává se tato činnost dokonce převládající v činnosti kijevských knížat, protože nápor stepních kočovníků se stále zesiloval. Oleg, podle Vypravování o minulých letech, jakmile se upevnil v Kijevě, počal kolem něho stavěti tvrze. Vladimír, stav se křesťanem, pravil, ‚je zlé, že je kolem Kijeva málo tvrzí', a počal stavěti tvrze podél Děsny, Trubeži, Stugny, Suly a jiných řek. Tyto opevněné body byly osazovány válečníky, ‚muži nejlepšími', podle výrazu letopisu, kteří byli verbováni z různých plemen, slovanských i finských, obývajících na ruské rovině. Časem se tato opevněná místa spojovala mezi sebou hliněnými valy a lesními záseky. Tak podél jižních a jihovýchodních hranic tehdejší Rusi, po pravé i levé straně Dněpru, založeny byly v X. a v XI. stol. řady příkopů strážních ‚mýt', pevnůstek, aby zadržovány byly útoky kočovníků. Celá doba vlády sv. Vladimira uplynula v úporném boji s Pečeněgy, kteří se rozprostřeli po obou stranách dolního Dněpru osmi hordami, z nichž každá se dělila na pět kolen. Asi v polovině X. stol., podle svědectví Konstantina Porphyrogenneta, Pečeněgové kočovali na vzdálenost jednoho dne cesty od Rusi, t. j. od Kijevské oblasti. Jestliže Vladimir stavěl tvrze na řece Stugně (pravý přítok Dněpru), znamená to, že opevněná jižní hranice Kijevské země se táhla podél této řeky, na vzdálenost nejvýše jednoho dne cesty od Kijeva. Na počátku XI. stol. set-

káváme se s údajem o úspěchu boje Rusi se stepí. V letech 1006—7 projížděl Kijevem německý misionář Bruno, míře k Pečeněgům, aby jim kázal evangelium. Zastavil se na návštěvu u knížete Vladimira, kterého v psaní císaři Jindřichovi II. nazývá seniorem Rusů (senior Ruzorum). Kníže Vladimir přemlouval misionáře, aby nejezdil k Pečeněgům pravě, že u nich nenajde duší k spasení, a spíše sám zahyne potupnou smrtí. Kníže nemohl Bruna přemluviti a nabídl se, že ho doprovodí se svou družinou (cum exercitu) k hranicím své země, ‚které se všech stran ohradil pevným kolovým plotem na velmi velikou vzdálenost k vůli nepřátelům kolem se potulujícím'. Na jednom místě provedl kntže Vladimir Němce branou v této linii opevnění a zastaviv se na strážním stepním kopci, vzkázal jim: ‚tak jsem vás dovedl k místu, kde se končí má země a počíná se nepřátelská'. Celá tato cesta od Kijeva k opevněným hranicím byla vykonána za dva dni. Výše jsme poznamenali, že v polovině X. stol. linie opevnění po jižních hranicích byla vedena na vzdálenost jednoho dne cesty od Kijeva. To znamená, že po tvrdošíjném boji za Vladimira, trvajícím půl století, probila se Rus do stepi na jeden den cesty, t. j. posunula opevněné hranice na linii řeky Rosi, kde Vladimirův nástupce Jaroslav ‚počal stavěti tvrze', usidluje v nich zajaté Ljachy.

Tak první kijevští knížata pokračovali v činnosti ozbrojených obchodních měst Rusi, která se už počala před nimi, podporujíce styky s přímořskými trhy, ochraňujíce obchodních cest i hranic Rusi od jejích stepních sousedů.

Vylíčivše činnost prvních kijevských knížat, shrneme její výsledky, zběžně se podíváme na

stav Rusi asi v polovině XI. stol. Svým mečem první ruští knížata načrtli dosti široký kruh krajů, jejichž politickým středem byl Kijev. Obyvatelstvo tohoto území bylo dosti pestré; připojili se k němu postupně nejen všechna východní slovanská plemena, ale i některá z finských: Čuď rostovská, Věs bělozerská, Merja rostovská a Muroma podél dolní Oky. Prostřed těchto jinorodých plemen záhy se objevila ruská města. Tak prostřed pobaltické Čudi u Jaroslavi vznikl Jurjev (Derpt), nazvaný tak podle křesťanského jména Jaroslavova; ještě dříve se objevují vládní ruská střediska prostřed finských plemen na východě, prostřed Muromy, Meri a Věsi, Murom, Rostov a Bělozersk. Jaroslav vystavěl ještě na břehu Volhy město, nazvané podle jeho knížecího jména Jaroslaví. Ruská území se takovým způsobem prostírala od Ladožského jezera k ústí řeky Rosi, pravého přítoku Dněpru, a Vorskly nebo Psla, levých přítoků; od východu na západ se táhla od ústí Kljazmy, na níž za Vladimira Monomacha vzniklo město Vladimir (Zalesský), k oblasti horního toku západního Bugu, kde už dříve, za sv. Vladimira, vzniklo druhé město Vladimir Volynský. Země dřevních Chorvátů Halič byla v X. a v XI. stol. sporným krajem, který přecházel mezi Polskem a Rusí z ruky do ruky. Dolní tok řeky Oky, která byla východními hranicemi Rusi, a dolní toky jižních řek Dněpru, východního Bugu a Dněstru byly zřejmě mimo moc kijevského knížete. Stranou si Rus ještě udržovala starou osadu Tmutorokaň, s níž bylo udržováno spojení vodními cestami po levých přítocích Dněpru a řekami Azovského moře.

Různoplemenné obyvatelstvo, které zaujímalo celé toto území, stalo se součástí velikého kní-

žetství kijevského nebo ruské říše. Ale tato ruská říše nebyla ještě říší ruského národa, protože sám tento národ neexistoval: asi v polovici XI. stol. byly připraveny jen etnografické prvky, z nichž dlouhým a obtížným procesem se vypracovává ruská národnost. Všechny tyto různoplemenné prvky byly zatím spojeny čistě mechanicky; mravní svaz — křesťanství — šířil se zvolna a nezasáhlo ještě ani všech slovanských plemen Ruské země: tak Vjatiči nebyli křesťany ještě ani na počátku XII. stol. Hlavním mechanickým pojítkem částí obyvatelstva Ruské země byla knížecí správa s jejími náměstky, daněmi a poplatky. V čele této správy stál veliký kníže kijevský. Známe už charakter jeho vlády, právě jako její původ; vyšel z prostředí oněch varjažských Vikingů, vůdců vojensko-průmyslových společností, které se počaly objevovati na Rusi v IX. stol.; byl to původně najatý ozbrojený strážce Rusi a jejího obchodu, jejích stepních cest a zámořských trhů, za to byl obyvatelstvem živen. Dobývání a srážky s cizími politickými formami kladly přejaté rysy na moc těchto najatých vojenských strážců a činily ji složitou, skýtajíce jí charakter svrchované státní moci: tak v X. stol. naši knížata pod chazarským vlivem rádi se nazývali ‚kagany'. Ze slov Ibn Dasty je zřejmo, že v první polovině X. stol. obvyklým názvem ruského knížete bylo ‚chakan-Rus.' ruský kagan. Ruský metropolita Ilarion, který psal v polovině XI. stol., v pochvale o Vladimirovi Svatém dává dokonce tomuto knížeti chazarský titul kagana. Zároveň s křesťanstvím počal na Rus pronikati proud nových politických pojmů a vztahů. Na kijevského knížete přenášelo přibylé duchovenstvo byzantský pojem o panovníkovi,

určeném od Boha nejen pro vnější ochranu země, ale i pro upevnění a udržování vnitřního společenského pořádku. Týž metropolita Ilarion píše, že kníže Vladimir ‚často s velikou pokorou se radil s otci svými biskupy o tom, jak ustanoviti zákon mezi lidmi, kteří nedávno poznali Pána Boha.' A vypravování počáteční letopisné sbírky líčí Vladimira v poradě s biskupy, kteří mu vštěpují myšlenku o nutnosti, aby kníže popravoval lupiče, protože je určen od Boha, aby popravoval zlé a miloval dobré.

Nyní se podívejme na složení ruské společnosti, které vládl veliký kníže kijevský. Nejvyšší třídou této společnosti, s níž se kníže dělil o námahu správy a obrany země, byla knížecí družina. Dělila se na vyšší a nižší: první se skládala z *knížecích mužů* nebo *bojarů*, druhá z *dětských* nebo *jinochů;* nejstarší souhrnný název mladší družiny *gridj* nebo *gridjba* (skandin. grid — dvorní služebnictvo) zaměněn byl potom slovem *dvůr* nebo *sluhové*. Tato družina vyšla zároveň se svým knížetem, jak víme, z prostředí ozbrojeného kupectva velikých měst. V XI. stol. nelišila se ještě ostrými rysy ani politickými, ani hospodářskými. Družina knížetství tvořila vlastně vojenskou třídu; ale i veliká obchodní města byla zařízena vojensky, tvořila každé celistvý organisovaný pluk, který se nazýval *tisícem*, který se dělil na *sta* a *desítky* (prapory a roty). Tisíci velel městem volený, a později knížetem jmenovaný tisícník, stům a desítkám také volení setníci a desátníci. Tito volení velitelé tvořili vojenskou správu města a náležející k němu oblasti, vojensko-vládní staršinu, která je v letopise nazývána ‚městskými starci'. Městské pluky, přesněji řečeno, ozbrojená města účastnila se trvale

tažení knížete zároveň s jeho družinou. Na druhé straně sloužila družina knížeti jako nástroj správy: členové nejstarší družiny, bojarové, tvořili knížeti dumu, jeho státní radu. ‚Neboť Vladimir,' praví o něm letopis, ‚měl družinu rád a s ní uvažoval o zemském zřízení, i o válkách, i o zákonech zemských'. Ale v této družinné nebo bojarské dumě sedávali i ‚městští starci', t. j. volení vojenští vládcové města Kijeva, možná, že i jiných měst, tisícníci a setníci. Tak sama otázka o přijetí křesťanství byla knížetem rozhodnuta po úradě s bojary, s ‚městskými starci'. Tito starci nebo městští starší pomáhají knížeti zároveň s bojary jak ve věcech správy, tak i při všech dvorních slavnostech, tvoříce jakoby zemskou aristokracii vedle knížecího služebnictva. Na knížecí hostinu při posvěcení kostela ve Vasilevě r. 996 zváni byli zároveň s bojary a náměstky i ‚starší ze všech měst'. Právě tak podle nařízení Vladimirova bylo rozhodnuto, aby na jeho nedělní hostiny v Kijevě přicházeli bojarové, gridj, setníci, desátníci a všichni významní mužové. Knížecí družina však, tvoříc vojensko-vládní třídu, zároveň byla ještě v čele ruského kupectva, z něhož vznikla, a činně se účastnila zámořského obchodu. Toto ruské kupectvo asi v polovině X. stol. naprosto nebylo ještě slovansko-ruské. Igorovu smlouvu s Řeky r. 945 uzavřeli poslové kijevské vlády a hosté, kupci, kteří obchodovali s Byzantií. Ti i oni praví o sobě ve smlouvě: ‚my od rodu *ruského* poslové i hosté'. Ti všichni byli Varjagové. V seznamu 25 poslů není ani jedno slovanské jméno; z 25 nebo 26 kupců jen jednoho nebo dva možno uznati za Slovany. Když smlouva ukazuje, jak blízké bylo tehdy kupectvo kijevské vládě, která pozvala

kupce k účasti v tak vážném diplomatickém aktu, odhaluje i úlohu Varjagů a zámořského obchodu ruského tehdejší doby: jako lidé zkušení a zvyklí moři sloužili Varjagové, kteří náleželi tuzemskému kupectvu, jako komisionáři, jako prostředníci mezi nimi a zámořskými trhy. Postranním pozorovatelům obě třídy, knížecí i městské kupectvo, se zdály jednou společenskou vrstvou, která měla společné pojmenování *Rus* a podle poznámek východních spisovatelů X. stol. zabývala se výhradně válčením a obchodem, neměla ani vesnic, ani rolí, t. j. nestala se ještě třídou statkářskou. Stopy majetnictví půdy u lidí sloužících objevují se v památkách až v XI. stol.; ono také hospodářsky a právně rozhraničilo knížecí družinu a městské kupectvo, ale až poněkud později: v dřívější době možná i městští kupci bývali majetníky půdy, jak to vidíme potom v Novgorodě a Pskově. V Ruské pravdě se třídní dělení zakládá na poměru osob ke knížeti, jako svrchovanému vládci. Knížecí muž, bojar, stával se s nabytím země privilegovaným majetníkem půdy, jako privilegovaný sluha knížecí. Ale původním základem třídního dělení ruské společnosti, možná ještě před knížaty, bylo zřejmě *otroctví*. V některých statích Ruské pravdy je zmínka o privilegované třídě, mající dřevní název *ogniščanů*, který v druhých statích je zaměněn pozdějším názvem *knížecí mužové;* zabití ogniščana, právě jako knížecího muže, trestáno bylo dvojnásobnou pokutou. V dřevních památkách slovansko-ruského písemnictví slovo *ognišče* se objevuje s významem čeledi: byli tedy ogniščané majetníky otroků. Je možno mysliti si, že se tak před dobou knížat nazývala vyšší třída obyvatelstva ve velikých obchodních

městech Rusi, obchodující hlavně s otroky. Jestliže se však knížecí družina v XI. stol. ostře neodlišila od městského kupectva ani politicky, ani hospodářsky, je možno zpozorovati mezi nimi rozdíl plemenný. Knížecí družina přijímala do svého složení i tuzemské síly, hlavně z městské vojensko-vládní staršiny. Ale podle seznamů kijevských poslů, kteří uzavřeli s Řeky v X. stol. smlouvu, je možno viděti, že naprostá většina v tehdejším složení knížecí družiny náležela ‚přistěhovalcům', jak je nazývá letopis, zámořským Varjagům. Varjažský živel zřejmě převládal v složení družiny také ještě v XI. stol. Ruská společnost oné doby uvykla pokládati ruského bojara za Varjaga. Je zajímavá památka, vztahující se k prvním dobám křesťanství na Rusi: jsou to kázání o čtyřicetidenním půstě s předcházejícími mu nedělemi. V jednom z těchto nepochybně ruských výtvorů, v kázání na neděli celníka a farizeje, tedy na téma o pokoře, setkáváme se s jedním zajímavým údajem kazatelovým. Vštěpuje zámožným, aby se nevychloubali svým majetkem, kazatel praví: ‚nevychloubej se rodem ty, urozený, neříkej: můj otec je bojar, a *mučednici Kristovi jsou mými bratry*'. Je to narážka na křesťany-Varjagy, otce se synem, kteří r. 963 za knížete Vladimira byli mučeni kijevskými pohany. To znamená, že ruské společnosti XI. stol. se ruský bojar představoval určitě jako příbuzný, krajan kijevských mučedníků Varjagů, třebaže v X. a na počátku XI. stol. je podle letopisu známo nemálo knížecích mužů z tuzemských Slovanů. Kázání bylo psáno, když se dálo plemenné obnovení knížecí družiny, ale ještě se souhlasně nezměnily obvyklé sociální představy. Knížecí družina, sloužíc jako nástroj

správy v rukou kijevského knížete, obchodujíc zároveň s kupectvem velikých měst, měla zároveň s ním zvláštní název *Rus*. Dosud není uspokojivě vysvětlen ani historický původ, ani etymologický význam tohoto záhadného slova. Podle domněnky autora Vypravování o Ruské zemi původní jeho význam byl plemenný; tak se nazývalo ono varjažské plémě, z něhož vyšli první naše knížata. Potom nabylo toto slovo třídního významu: Rusí byla v X. stol. podle Konstantina Porphyrogenneta a podle arabských spisovatelů nazývána vyšší třída ruské společnosti, hlavně knížecí družina, skládající se ve většině z týchž Varjagů. Později Rus nebo *Ruská země*, — výraz, který se po prvé objevuje v Igorově smlouvě r. 945, — nabyla zeměpisného významu: tak se nazývala hlavně kijevská oblast, kde nejhustěji se usazovali přibylí Varjagové („Poljané, kteří se nyní zovou Rusí", podle výrazu Počátečního letopisu). Konečně v XI.—XII. stol., kdy Rus jako plémě splynula s tuzemskými Slovany, oba tyto názvy *Rus* a *Ruská země*, nepozbývajíce zeměpisného významu, objevují se s významem politickým: tak se počalo nazývati celé území, podrobené ruským knížatům, se vším jeho křesťanským slovansko-ruským obyvatelstvem. Ale v X. stol. od smíšené vyšší třídy, která se nazývala Rusí, vojenské a průmyslové, v značném množství přistěhovalé, ještě ostře se odlišovalo tuzemské nižší obyvatelstvo, slovanský prostý lid, který platil daň Rusi. Zanedlouho i tento prostý lid označován je v našich památkách ne jako tuzemská massa, platící daň přistěhovalým příslušníkům jiného plemene, ale v podobě nižších tříd ruské společnosti, lišících se mravy a povinnostmi od vrchních vrstev téže stejnoplemen-

né jím ruské společnosti. Tak i v našich dějinách pozorujete proces proměny v stavy plemen, svedených osudem k společnému životu v jednom státním svazku, s převládáním jednoho plemene nad druhým. Nyní možno zaznamenati zvláštnost, odlišující náš proces od souběžných mu, které znáte z dějin západní Evropy: u nás přistěhovalé vládnoucí plémě, dříve než se proměnilo ve stav, silně bylo rozředěno tuzemskou příměsí. To zbavovalo složení společnosti reliefních vrstevních obrysů, zato zmírňovalo sociální antagonismus.

V takových rysech se nám jeví stav Ruské země asi v polovině XI. stol. Od této doby do konce XI. stol., t. j. do konce oné periody našich dějin, politický a občanský pořádek, jehož základy byly položeny starými knížaty, nabývá dalšího rozvoje. Přejděme k zkoumání zjevů, v nichž se projevil tento rozvoj, a především prozkoumejme politická fakta, t. j. pořádek knížecí vlády, jak se utvářel na Rusi po smrti Jaroslavově.

HLAVA JEDENÁCTÁ.

Pořádek knížecího vládnutí Ruskou zemí po Jaroslavovi. — Nejasnost pořádku do Jaroslava. — Rozdělení země mezi syny Jaroslavovy a jeho základ. — Další změny v uspořádání podílů. — Posloupnost staršinstva ve vládnutí jako základ pořádku. — Jeho schéma. — Původ posloupného pořádku. — Jeho praktické působení. — Podmínky, které jej porušovaly: dohody a sváry knížat: myšlenka dědičných statků; vybytí knížat, kteří neměli nároku na vládu; osobní udatnost knížat; vmíšení okresních měst. — Význam posloupného pořádku.

Nastává nám prozkoumati politické zřízení, které bylo zaváděno v Ruské zemi od poloviny XI. stol., po smrti Jaroslavově. Různé společenské síly a historické podmínky účastnily se budování tohoto zřízení; ale jeho základem byl *pořádek knížecího vládnutí* Ruskou zemí, tehdy obvyklý. U něho se především zastavíme.

Je dosti těžko říci, jaký pořádek knížecího vládnutí byl na Rusi za předchůdců Jaroslavových a dokonce byl-li nějaký určitý pořádek. Někdy vláda jako by přecházela od jednoho knížete na druhého podle stáří: tak nástupcem Rjurikovým byl ne jeho nezletilý syn Igor, ale příbuzný Oleg, podle podání synovec jeho. Někdy celé zemi vládl zřejmě jeden kníže; ale je možno zpozorovati, že to bývalo tehdy, když právě nebylo jiných dospělých knížat. Byla tedy vláda jednoho do poloviny XI. stol. politickou náhodou, a ne politickým pořádkem. Jakmile knížeti dorůstalo několik synů, obyčejně přes svůj věk ještě za života otcova dostával do správy určitou oblasť. Svjatoslav, který po otci zůstal nezletilý, přece už za jeho života vládl v Novgorodě. Týž Svjatoslav potom, chystaje se na druhé tažení k Dunaji proti Bulharům, rozdal okresy na Rusi svým třem synům; právě tak po-

stupoval se svými syny i Vladimir. Za života otcova vládli synové oblastem jako náměstci a platili jako náměstci daň ze svých oblastí velikému knížeti-otci. Tak o Jaroslavovi letopis poznamenává, že spravuje za otce Novgorod, dával Vladimirovi každoroční stanovenou daň 2000 hřiven: ‚tak, připojuje letopisec, i všichni novgorodští *náměstci* platili'. Ale když otec zemřel, tehdy zřejmě se zpřetrhaly všechny politické svazky mezi jeho syny: není pozorovati, že by mladší oblastní knížata byli závislí na svém nejstarším bratru, který se usadil po otci v Kijevě. Mezi otcem a dětmi působilo rodinné právo; ale mezi bratry nebylo zřejmě žádného ustanovení, uznaného práva, a tím je také možno vysvětliti si sváry mezi syny Svjatoslavovými a Vladimirovými. Míhá se ostatně nejasná myšlenka o právu starších. Myšlenku tuto vyslovil jeden z Vladimirových synů, kníže Boris. Když mu po otcově smrti družina radila, aby dosedl na kijevský trůn přes staršího bratra Svjatopolka, Boris odpověděl: ‚nevztáhnu ruky na bratra svého staršího; jestliže mi otec zemřel, nechť mi je místo otce.'

Po smrti Jaroslavově vláda nad Ruskou zemí se už nesoustřeďuje v jedné osobě: vláda jednoho, která se přiházela někdy před Jaroslavem, se neopakuje; nikdo z potomků Jaroslavových nepřijímá, podle výrazu letopisu, ‚vládu ruskou všechnu', nestává se ‚samovládcem Ruské země'. To se děje proto, že Jaroslavův rod s každým pokolením se víc a více rozmnožuje, a země Ruská se dělí a znovu dělí mezi dorůstající knížata. Je třeba sledovati tato nepřetržitá dělení, abychom poznali tvořící se pořádek a pochopili jeho důvody. Přitom dlužno rozeznávati schéma

nebo normu pořádku a jeho praktický rozvoj. První třeba pozorovati podle prakse prvních pokolení Jaroslavovičů, ale potom zůstává jen v pojmech knížat, vytlačovaná z prakse měnícími se okolnostmi. Tak obyčejně bývá v životě: ustupujíce od navyklého, ustáleného pravidla pod tlakem okolností, lidé ještě dlouho je nosí v svém vědomí, které je vůbec konservativnější, nehybnější než život, neboť je to věc jedinečná, individuální, kdežto život se mění kolektivními snahami a chybami celých mass. Především se podíváme, jak byla Ruská země rozdělena mezi Jaroslaviče ihned po smrti Jaroslavově. Bylo jich tehdy šestero: pět synů Jaroslavových a jeden vnuk Rostislav po nejstarším synu Jaroslavovu Vladimirovi, který zemřel ještě za života otcova. Nepočítáme dříve vybytých a neúčastnících se všeobecného vládnutí Jaroslavičů knížat polockých, potomků nejstaršího Jaroslavova bratra Izjaslava, Vladimirova syna od Rognědy. Bratří se ovšem rozdělili podle závěti otcovy, a letopis připisuje Jaroslavovi předsmrtný ústní odkaz, v němž rozděluje Ruskou zemi mezi syny v témž pořádku, jak jí vládli po otci. Nejstarší Jaroslavič Izjaslav dosedl na trůn v Kijevě, připojiv k němu i novgorodský okres: to znamená, že v jeho rukou se soustředily oba konce říční cesty ‚od Varjagů k Řekům'. Druhému synu Jaroslavovu Svjatoslavovi se dostala oblasť dněprovského přítoku Děsny, země Černigovská s přimykajícím k ní na Oce muromo-rjazanským pomezím a se vzdálenou azovskou osadou Rusi Tmutorokaní, která vznikla na místě staré byzantské kolonie Tamatarcha (Tamaň). Třetí Jaroslavič Vsevolod se usadil v Perejaslvli Ruské (nyní újezdní město poltavské gubernie) a při-

davkem dostal k tomuto poměrně nevelikému a pomeznímu okresu zeměpisně od ní odtržený kraj suzdalský a bělozerský podél horního Povolží. Čtvrtý Vjačeslav se usadil v Smolensku, pátý Igor na Volyni, kde vládním středem bylo město Vladimir, vystavěné za Vladimira Sv. (na řece Luze, přítoku západního Bugu). Sirotek synovec dostal od strýců vzdálený rostovský kraj prostřed území Vsevoloda perejaslavského, třebaže jeho otec vládl v Novgorodě. Je zřejmo, že mezi bratry byly rozděleny městské oblasti, staré i nové. Snadno lze pozorovati dvojí úvahu, kterou se řídil Jaroslav při takovém rozdělení Ruské země: rozdělil její části mezi syny v souhlase jejich vzájemného poměru podle stáří s poměrnou důchodností těchto částí. Čím starší byl kníže, tím lepší a bohatší okres dostal. Stručněji řečeno, rozdělení bylo založeno na souhlasu genealogického poměru knížat s hospodářským významem městských oblastí. Je zajímavo, že tři nejstarší města, Kijev, Černigov a Perejaslavl, podle rozdělení Jaroslavova sledují navzájem v témž pořádku, v jakém byly vypočítávány ve smlouvách s Řeky, a tam byly umístěny v pořádku svého politického a hospodářského významu. Kijev, jehož se dostalo nejstaršímu bratru, byl v XI. stol. jako středisko ruského obchodu nejbohatším městem Rusi. Cizinci XI. stol. byli dokonce náchylní zveličovati bohatství a zalidněnost tohoto města. Spisovatel ze samého počátku XI. stol. Thietmar meziborský pokládá Kijev za neobyčejně veliké a mocné město, v němž je asi 400 kostelů a 8 trhů. Druhý západní spisovatel téhož věku, Adam brémský nazývá Kijev soupeřem Cařihradu, ‚skvělou ozdobou Řecka', t. j. pravoslavného východu. A v našich letopi-

sech nacházíme zprávu, že za velikého požáru r. 1071 shořelo v Kijevě na 700 kostelů. Po Kijevu svým bohatstvím a významem následoval Černigov, jehož se dostalo druhému Jaroslavičovi, atd.

Nyní se naskytá otázka: jak Jaroslavičové vládli Ruské zemi při dalších změnách v osobním složení své rodiny? Dostavše, co každému bylo uděleno při dělení, zda zůstali stálými vládci oblastí jim udělených, a jak byly tyto oblasti děděny? Právě jsem se zmínil o předsmrtném odkazu Jaroslavově. Čtli jste jej jistě už na gymnasiu, a nebudu ho opakovati. Je otcovsky upřímný, ale je chudý politickým obsahem; bezděčně se tážeme, zda to zde letopisec nemluví ústy Jaroslavovými. Prostřed poučování synů, aby pobývali v lásce mezi sebou, možno zachytiti jen dva údaje o dalším pořádku styků mezi bratry-dědici. Když odkaz vyjmenoval města určená každému, vštěpuje mladším bratřím, aby poslouchali nejstaršího, jako poslouchali otce: ‚nechť ten vám bude místo mne'. Potom otec řekl nejstaršímu synovi: ‚když bratr bude ubližovati bratru, pomáhej tomu, komu bylo ukřivděno'. To je vše. Ale jsou dva důležité doplňky tohoto odkazu. Ve vypravování známého nám už mnicha Jakuba o Borisovi a Glěbovi čteme, že Jaroslav ponechal jako dědice a nástupce svého trůnu ne všech patero synů svých, ale jen tři nejstarší. To je známá norma rodových styků, která se později stala jedním ze základů práva nástupního. Podle této normy v složité rodině, skládající se z bratří s jejich rodinami, t. j. ze strýců a synovců, první, mocné pokolení se skládá jen ze tří nejstarších bratří, kdežto ostatní, mladší bratří se odsunují do druhého podro-

beného pokolení, jsou přirovnáváni k synovcům: podle nástupního počítání nejstarší synovec k čtvrtému strýci podle stáří, při čemž mezi strýce byl počítán i otec synovcův. Potom letopisec si vzpomněl, když vypravoval o smrti třetího syna Jaroslaviče Vsevoloda, že Jaroslav, miluje ho více než ostatní své syny, pravil mu před smrtí: ‚jestliže ti Bůh dá přijmouti moc trůnu mého *po svých bratřích* podle práva, a ne násilím, tu až k tobě přijde smrt, dej se pochovati, kde já budu ležet, vedle mé rakve'. Tak Jaroslav jasně si představil pořádek, jaký po jeho smrti budou zachovávati jeho synové v obsazování kijevského trůnu: je to pořádek podle posloupnosti starších. Podívejme se, bylo-li tomu tak ve skutečnosti, a jak se užívalo všeobecného schématu tohoto pořádku. R. 1057 zemřel čtvrtý Jaroslavič Vjačeslav smolenský zanechav syna. Starší Jaroslavičové dosadili do Smolenska Igora z Volyně, a na jeho místo na Volyň dosadili z Rostova synovce Rostislavova. R. 1060 zemřel druhý mladší Jaroslavič Igor smolenský, také zanechav syny. Starší bratří neodevzdali Smolensk ani těmto synům, ani Rostislavovi. Tento však, maje za to, že je v právu přemístiti se po řadě z Volyně do Smolensku, rozzlobil se na strýce a prchl do Tmutorokaní, shromažďoval tam ozbrojené síly, aby se pomstil. R. 1073 Jaroslavičové Svjatoslav a Vsevolod pojali podezření proti staršímu bratru Izjaslavovi, že kuje nějaké pikle proti bratřím a vyhnali ho z Kijeva. Tehdy podle práva nejstaršího dosedl v Kijevě Svjatoslav z Černigova, a do Černigova na jeho místo přešel Vsevolod z Perejaslavi. R. 1076 Svjatoslav zemřel zanechav syny; na jeho místo přešel do Kijeva z Černigova Vsevolod. Ale brzo

se Izjaslav vrátil na Rus s polskou pomocí. Tehdy Vsevolod mu dobrovolně postoupil Kijev jako nejstaršímu, a sám se vrátil do Černigova. Synovci při dělení pominutí chtěli se zmocniti území násilím. V boji s nimi padl Izjaslav roku 1078. Tehdy Vsevolod, jediný ze synů Jaroslavových, který zůstal živ, znovu dosedl na nejstarší stolec do Kijeva. R. 1093 zemřel Vsevolod. Na scénu vystupuje nyní druhé pokolení Jaroslavičů, vnuci Jaroslavovi, a na kijevský stolec usedá syn nejstaršího Jaroslaviče Svjatopolk Izjaslavič.

Stačí vypočítané případy, abychom viděli, jaký pořádek vládnutí se ustanovil u Jaroslavičů. Knížata-příbuzní se nejeví stálými, nezměnitelnými vládci oblastí, jichž se jim dostalo po rozdělení: s každou změnou v osobním složení knížecí rodiny je spojen přesun, mladší příbuzní, následující za zemřelými, přesunovali se z okresu do okresu; s mladšího stolce na starší. Toto přesunování následovalo v určité posloupnosti, dálo se v právě takovém pořádku staršinstva knížat, jako bylo provedeno první rozdělení. V této řadě vyjádřena byla myšlenka o nedílnosti knížecí moci Ruské země: Jaroslavičové jí vládli nerozdělujíce se, ale jinak se dělíce, střídajíce se podle práva starších. Pořadí, ustanovované poměrem knížat podle stáří a vyjadřující myšlenku o nedílnosti knížecí vlády, zůstává podle pojmů knížat základem jejich pořádku vládnutí v XI. a do konce XII. stol. Po celou tuto dobu nepřestávali knížata vyjadřovati myšlenku, že všechen celek jejich, celý rod Jaroslavův musí vládnouti dědictvím otců a dědů nedílně a posloupně. To byla první teorie, ponenáhlu se utvořivší v politickém vědomí Jarosla-

vičů, s pomocí které se snažili orientovati ve spleti svých křižujících se zájmů a pokoušeli se zlepšiti praksi svých styků, když byly přespříliš složité. V líčení letopisu je tato teorie vyjádřena někdy dosti jasně. Vladimir Monomach, pochovav otce r. 1093, počal uvažovati, pravděpodobně z příčiny rad, aby zaujal kijevský stolec přes staršího bratrance Svjatopolka Izjaslaviče: ‚usednu na tento stolec — budu válčit se Svjatopolkem, protože jeho otec seděl na tomto stolci dříve než můj otec'. A uváživ takto, poslal k Svjatopolkovi s pozváním, aby přišel do Kijeva. Roku 1195 pravnuk Monomachův, smolenský kníže Rjurik s bratry, uznav právo starších ve své linii pro Monomachova vnuka Vsevoloda III. suzdalského, obrátil se k černigovskému knížeti Jaroslavovi, bratranci tohoto Vsevoloda z čtvrtého kolena, s touto žádostí: ‚polib kříž se všemi svými, že nebudete usilovati o Kijev a Smolensk za naší vlády, ani za vlády našich dětí, ani za vlády celého našeho Vladimirova plemene: děd náš Jaroslav rozdělil nás Dněprem, proto vám nic není po Kijevu'. Rjurik vymyslil nebývalé rozdělení: Jaroslav nikdy nedělil synů svých Vsevoloda a Svjatoslava Dněprem; oba tito synové dostali oblasti na východní straně Dněpru, Černigov a Perejaslavl. Protože tento požadavek byl Rjurikovi vštípen hlavou linie Vsevolodem suzdalským, tu s odpovědí na tento požadavek se Jaroslav černigovský obrátil přímo k Vsevolodovi III. vzkázav mu: ‚byla mezi námi úmluva neusilovati o Kijev za tvé vlády a za vlády tvého starosvata Rjurika; my na této úmluvě také trváme; ale velíš-li nám zříci se Kijeva navždy, tu přece nejsme Uhrové ani Ljachové, ale jediného děda vnuci: pokud s Rjurikem jsme oba

živi, neusilujeme o Kijev, ale po nás — komu Bůh dá'. Nezapomeňme, že v této srážce vystupují dosti vzdálení příbuzní, Jaroslavičové 4. a 5. pokolení, a přece jasně vyjadřují myšlenku o posloupném pořádku vládnutí, založeném na jednotě knížecího roku a nedílnosti otcovského i dědovského jmění knížat.

Takový svérázný pořádek knížecí vlády se ustálil na Rusi po smrti Jaroslavově. Vyložme jej ve schématu pokud možno nejprostším. Ruský kníže měl už dynastický význam: tento titul byl vlastní jen potomkům Sv. Vladimira. Nebylo ani osobní svrchované moci, ani jejího osobního dědění podle podle odkazu. Jaroslavičové nedělili jmění otců a dědů na neustálé části a neodkazovali částí, jichž se každému dostalo, svým synům v závěti. Byli pohyblivými vládci, kteří se přesunovali z okresu do okresu podle určité posloupnosti. Posloupnost tato určována byla právem starších a ustanovovala neustále kolísající, proměnlivý poměr přítomného počtu knížat s množstvím knížecích okresů a držav. Všichni přítomní knížata podle stupně práva starších tvořili jednu genealogickou stupnici. Právě tak celá Ruská země představovala stupnici oblastí podle stupně jejich významu a výnosnosti. Pořádek knížecí državy byl založen na přesném souhlasu stupňů obou těchto stupnic, genealogické a územní, stupnice osob a stupnice oblastí. Na vrcholku stupnice osob stál nejstarší ze současných knížat, veliký kníže kijevský. Toto staršinstvo skýtalo mu kromě vlády nad nejlepší oblastí práva a převahu nad mladšími příbuznými, kteří ‚chodili jeho poslušní'. Měl titul *velikého*, t. j. nejstaršího knížete, uznaného otce svých. *Býti na místě otce* — tato právnická fikce

podporovala politickou jednotu knížecího rodu při jeho přirozeném rozpadání, doplňujíc nebo napravujíc přirozený průběh věcí. Veliký kníže rozdělil državy mezi mladší příbuzné, ‚přidělovaľ je, urovnával jejich spory a soudil je, staral se o jejich opuštěné rodiny, byl nejvyšším ochráncem Ruské země, ‚myslil, uvažoval o Ruské zemi', o cti své a svých příbuzných. Tak velikému knížeti náleželo uspořádání držav, soud nad příbuznými, ochrana rodu i péče o celou zemi. Ale veliký kníže, spravuje Rus i příbuzné, v důležitějších případech nejednal sám, ale shromažďoval knížata na společnou *radu, sněm* nebo *porjad,* staral se o to, aby rozhodnutí této rodové rady byla provedena, vůbec si počínal jako zástupce a vykonavatel vůle vládnoucího knížecího rodu. Tak možno formulovati styky mezi knížaty, jak byly uznávány za pravidelné. V naší historické literatuře po prvé byly podrobně prozkoumány S. M. Solovjevem. Nemýlím-li se, nikde v dějinách nemáme možnosti pozorovati tak svérázný politický pořádek. Podle jeho hlavní osnovy, posloupnosti podle práva starších, budeme jej nazývati *posloupným* na rozdíl od následujícího *udělného* v XIII. a XIV. stol.

Zastavme se u otázky o původu tohoto pořádku. Abychom viděli, čeho je třeba vysvětliti v otázce, připomeneme si základy pořádku. Jsou dva: 1. svrchovaná moc byla hromadná, náležela celému knížecímu rodu; 2. jednotliví knížata vládli dočasně těm neb oněm částem země. Zkoumáme-li tedy složení knížecí državy, je třeba rozeznávati *právo* državy, náležející celému vládnoucímu rodu, a *pořádek* državy podle určité posloupnosti, jako prostředek k uskutečnění tohoto práva.

Původ rodového pořádku knížecí državy vysvětlují vlivem zvláštního tuzemského mravu na politické zřízení země; přistěhovalí varjažští knížata si osvojili rodové pojmy a poměry, vládnoucí prostřed východních Slovanů a podle nich zařídili svůj pořádek při správě země. Takové vysvětlení původu *práva* kolektivní državy možno vysvětliti jen s jakousi výhradou: rodové pojmy a vztahy nacházely se už u tuzemců ve stavu rozkladu, když si je knížata počali osvojovati. Ostatně v této části otázky málo co potřebuje vysvětlení. Přítomnost norem soukromého rodinného práva v státním pořádku, je zjev dosti obvyklý: takové je na příklad v monarchiích přejímání svrchované moci v pořádku staršinství sestupujících nebo dědičnost třídních práv atp. To se vysvětluje vlastností zřízení samých nezávisle na mravu obyvatelstva. Výhradní položení dynastií uzavírá ovšem každou v oddělený příbuzenský kruh. Ruští knížata XI. st. neměli ještě ideje čisté monarchie; společné vládnutí se staršími v čele zdálo se prostším a bylo přístupnější chápání. Ale rodovými vztahy se nevysvětluje sám *pořádek* knížecího vládnutí podle posloupnosti staršinstva s přesunováním vlád knížat: podobného pohyblivého pořádku nevidíme v tehdejším soukromém mravu ruských Slovanů. Rodové právo se mohlo vyjadřovati v různých pořádcích vlády. Mohl vládnouti zemi jeden starší v knížecím rodě, drže mladší příbuzné v položení svých spolupracovníků nebo vykonavatelů svých rozkazů ve všeobecné správě a nečině jich stálými územními vládci: tak si počínal Vladimir se svými syny, posílaje je, aby spravovali oblasti, jako své náměstky, a překládaje je z jedné oblasti do druhé. Bylo možno jednou navždy rozděliti ro-

dový majetek na stálé dědičné díly, jako bylo u Merovingů za nástupců Chlodvigových, nebo jako u nás vládli dědičné državě potomci Vsevoloda III. Kde a jak vznikla myšlenka o pohyblivém pořádku podle posloupnosti staršinstva a o tom, že shoda pořádku staršinstva knížat s politicko-hospodářským významem oblastí musí se stále udržovati a obnovovati při každé změně v osobním složení knížecího rodu právě vládnoucího, způsobujíc neustále přesunování vládců? To vyžaduje objasnění.

Abychom tento zjev pochopili, musíme se vmysliti v politické vědomí ruských knížat oné doby. Ve svém celku tvořili dynastii, jejíž moc nad Rusí byla všemi uznávána. Ale pojem o knížeti jako o územním vládci, pánu nějaké části Ruské země, majícím neustálé styky s ovládaným územím, není ještě pozorovati. Jaroslaviči značnou měrou zůstávali ještě tím, čím byli jejich předkové IX. stol., říčními Vikingy, jež nebezpečí se stepi jdoucí sotva donutilo přesednouti s loďky na koně. Nezbavili se ještě úplně starého varjažského názoru na sebe, viděli v sobě ne tak vládce a správce Ruské země, jako nájemné, živené ochránce, povinné ‚ochraňovati Ruské země a válčiti s pohany'. Výživa byla jejich politickým právem, obrana země jejich politickou povinností, která byla pramenem totoho práva, a těmito dvěma ideami, zdá se, bylo vyčerpáno všechno politické vědomí tehdejšího knížete, všední, běžné vědomí, ne slavnostní, které bylo vypůjčováno z knih nebo vštěpováno bylo duchovenstvem. Rozepře knížat a vmísení okresních měst do jejich věcí dávalo jim stále živěji cítiti všechnu nepevnost politické půdy pod jejich nohama. Nejbližšího nástupce Jaroslavova,

velikého knížete Izjaslava dvakrát vypudili z Kijeva, zprvu Kijevljané, potom vlastní bratří Svjatoslav a Vsevolod. Obakrát se vracel s polskou pomocí. Významný je jeho rozhovor s bratrem Vsevolodem, když tento, sám vypuzen z Černigova příbuznými, v hoři se utekl k Izjaslavovi do Kijeva. Izjaslav, člověk dobrý a prostý, a proto lépe než ostatní chápající položení věcí, pravil:

‚Nenařikej, bratře! Vzpomeň si, co se mnou se dálo: vyhnali mě Kijevljané, uloupivše mé jmění; potom jste mne vyhnali vy, mí bratří; nepotuloval-li jsem se, o všechno připraven, po cizích zemích, nikomu neučiniv zla? Nenařikejme, ani nyní, bratře! budeme-li míti ‚účastenství v Ruské zemi', tak oba: ztratíme-li vše, tedy také oba, a já složím za tebe hlavu svou.' Tak mohl hovořiti ne samovládce Ruské země, ale nájemný služebník, který ne-li dnes, tak zítra očekává své neočekávané propuštění. A Jaroslaviči jako jejich předkové, vůdcové varjažských vojensko-průmyslových společností, vedli navzájem spory o bohatá města a okresy; teprve nyní, sestavujíce těsný rodinný kruh, a ne zástup náhodně se setkavších hledačů obchodního zisku a syté výživy, snažili se zaměniti náhodné působení osobní statečnosti nebo osobního zdaru závazným právem staršinstva, jako stálým pravidlem, a pokládali se za ochránce země ne podle nájmu, podle smlouvy, ale podle práva nebo podle dědičné povinnosti, která každému z nich byla uložena podle stupně bojovné, obranné hodnosti. Tato hodnost *dětí* určována byla vůlí otcovou, hodnost bratří — stupněm staršinstva mezi příbuznými. Podle stupně staršinstva byl kníže v právu dostati více méně *výnosný* okres; podle

téhož stupně staršinstva byl povinen ochraňovati více nebo méně zevně *ohrožované* oblasti, neboť tehdy stupněm staršinství měřili také panovnické právo, i vládní autoritu, i obrannou schopnost knížete. Ale zároveň stupeň výnosnosti oblastí odpovídal stupni jejich potřeb vnější obrany, protože to i ono záviselo na jejich blízkosti k stepi, k stepním nepřátelům Rusi a k obchodním trhům, ležícím za stepí. Výnosnost oblastí byla opačně poměrná k jejich bezpečí: čím blíže ležela oblast u stepi, t. j. u moře, tím byla výnosnější a tedy čím výnosnější, tím otevřenější vnějším útokům. Proto jakmile kníže postoupil o jeden stupeň na stupnici staršinství, musila postoupiti do příslušné výše i jeho panovnická práva, a zároveň s tím se také zvětšiti jeho vládní, obranné povinnosti, t. j. přecházel z méně výnosného a méně ohrožovaného okresu do výnosnějšího a ohroženějšího. Je možno pomysliti si, že posloupný pořádek vládnutí byl knížatům určen touto svéráznou spojitostí strategického položení a hospodářského významu za spolupůsobení některých jiných podmínek.

Ukázavše základ, schéma posloupného pořádku, jak se projevoval v praksi prvních pokolení Jaroslavičů, zkoumejme jeho historické působení, přesněji, jeho rozvoj v praksi dalších pokolení. Co byl tento pořádek? Bylo-li to jen ideální schéma, vznášející se v myslích knížat, usměrňující jejich politické *pojmy*, nebo to byla historická skutečnost, politické pravidlo, ustanovující samy *vztahy* knížat? Abychom odpověděli na tuto otázku, musíme přísně rozeznávati počátky, základy pořádku a jeho náhodný rozvoj, t. j. užití · k jednotlivým příkladům v průběhu knížecích vztahů — slovem, rozeznávati *právo* a

politiku, rozumíme-li politikou souhrn praktických prostředků pro uskutečnění práva.

Viděli jsme, že právními základy tohoto pořádku byly: 1. společná moc knížecího rodu nad celou Ruskou zemí a 2. právo každého příbuzného na dočasnou vládu nad určitou částí země podle posloupnosti staršinstva vládců-příbuzných, jako praktický prostředek uskutečniti tuto moc. Pořádek vládnutí založený na takových základech, pokládali Jaroslaviči do konce XII. stol. za jediné správný a možný: chtěli vládnouti zemi jako svému rodovému panství. Ale prvním pokolením Jaroslavičů se zdály jasnými a nespornými jen tyto všeobecné základy pořádku, jimiž byly upraveny nejjednodušší vztahy, možné v těsném kruhu blízkých příbuzných. Tou měrou, jakou tento kruh se rozšiřoval, a zároveň s tím se vztahy příbuzenstva stávaly složitějšími a spletitějšími, vznikaly otázky, jejichž řešení nebylo lehko provésti na těchto všeobecných základech. Tehdy se počalo kasuální vypracování těchto základů v podrobnostech. Užití základů při jednotlivých případech vzbuzovalo spory mezi knížaty. Hlavním pramenem těchto sporů byla otázka o způsobu určiti poměrné staršinstvo knížat, na němž byla založena posloupnost vládnutí. Po smrti Jaroslavově, kdy počal působiti posloupný pořádek, tento způsob pravděpodobně nebyl ještě jeho dětmi dostatečně objasněn. Také toho nepotřebovaly; nemohly tušiti všechny možné případy, a kdyby i tušily, nebyly by rozhodovaly.Vztahy staršinstva se jim představovaly ještě v schématu velmi prostém, jaké vyplývalo z těsného rodinného kruhu otce s dětmi: otec musí jíti před syny, nejstarší bratr před mladšími. Ale tohoto prostého schématu bylo

těžko užívati při dalších pokoleních Jaroslavova rodu, když se rozmnožil a rozpadl na několik souběžných větví, když v knížecím prostředí se objevilo mnoho vrstevníků a těžko bylo rozeznati, kdo je starší než druhý a o kolik, a jak jsou si navzájem příbuzní. V druhé polovině XII. stol. bylo dokonce těžko podle letopisu sečísti všechny přítomné knížata, a tito knížata nebyli už blízcí příbuzní, ale ponejvíce bratranci z třetího a čtvrtého kolena a Bůh ví, jací bratranci a synovci. Od této chvíle div ne při každé změně v přítomném složení knížecího rodu vznikaly spory: 1. o pořádku staršinství a 2. o posloupnosti vládnutí. Ukáži na jeden sporný případ, obzvláště často vznikající a způsobující rozepře mezi knížaty. Staršinstvo určováno bylo dvěma podmínkami: 1. *pořádkem pokolení*, t. j. vzdáleností od náčelníka rodu (staršinstvo *genealogické*), 2. *pořádkem porodů* nebo poměrným věkem osob v každém pokolení (staršinstvo *fysické*). Původně, v mezích prosté rodiny, to i ono staršinstvo, genealogické i fysické, se shoduje: starší podle jednoho pořádku je starší i podle druhého. Ale s rozšířením prosté rodiny, t. j. s příchodem u otců i dětí třetího pokolení — vnuků, tato shoda obyčejně přestává. Staršinstvo fysické se rozchází s genealogickým, poměrný věk osob neodpovídá vždy vzdálenosti od náčelníka rodu. Obyčejně bývalo i bývá, že strýc je starší než synovec, že se narodil dříve než on; proto strýc svou genealogickou hodností stojí výše než synovec a pokládal se za jeho přijatého otce. Ale při tehdejším zvyku knížat brzo se ženiti a umírati pozdě byl některý synovec lety starší než některý strýc. Monomach měl 8 synů; pátý z nich Vjačeslav pravil jednou šesté-

mu Jurijovi Dolgorukému: ‚měl jsem už vousy, když ty ses narodil'. Nejstarší syn tohoto pátého vousatého bratra, a tím spíše prvního — Mstislava, mohl se narodit dříve než jeho strýc Jurij Dolgorukij. Tu vznikla otázka: kdo stojí výše na stupnici staršinstva, zda lety mladší strýc, nebo mladší pokolením, ale starší věkem synovec? Většina knížecích rozepří v XI. a XII. stol. pocházela hlavně ze srážek starších synovců s mladšími strýci, t. j. ze srážek původně se shodujícího staršinstva fysického s genealogickým. Knížata nedovedli vypracovati způsob přesně určiti staršinstvo, který by rozřešil všechny sporné případy v jejich genealogických vztazích. Tato nedovednost vytvořila řadu podmínek, které překážely klidnému užívání posloupného pořádku vládnutí. Těmito podmínkami byly buď následky, přirozeně vyplývající ze samého tohoto pořádku, nebo překážky, vynořivší se se strany, které by však neměly síly, kdyby knížata dovedli vždy klidně řešiti svá panovnická nedorozumění. Uvedu hlavní z těchto i oněch podmínek.

I. *Smlouvy a sváry knížat.* Spory vzniklé mezi knížaty o staršinstvu a o pořádku vládnutí řešeny byly buď *smlouvami,* dohodami knížat na sjezdech, nebo, nepodařila-li se dohoda, zbraní, t. j. sváry. Knížecí sváry náležely k jednomu pořádku zjevů se smlouvami, měly právní původ, byly právě takovým způsobem řešení politických sporů mezi knížaty, jakým bylo tehdy *pole,* soudní souboj v trestních i občanských procesech mezi soukromými osobami; proto ozbrojený zápas knížat o staršinstvo, právě jako pole, nazývány byly ‚soudem Božím'. *Bůh mezi námi bude* nebo *Bůh nás rozsoudí* — takové byly ob-

vyklé formule prohlášení občanských válek. To znamená, že knížecí svár, právě jako smlouva, nebyly popíráním mezikníže cího práva, ale jen prostředkem pro jeho obnovení a udržení. Takový je význam knížecích smluv a svárů v dějinách posloupného pořádku: cílem těch i oněch bylo obnoviti působení tohoto pořádku, a ne postaviti na jeho místo nějaký nový. Ale oba tyto prostředky vnášely do pořádku prvky, protivící se jeho povaze, činily jej kolísavým, neboť na jedné straně byla podmíněnost dohody proti přirozenosti vztahů krevního příbuzenstva, na druhé náhodnost převahy materiální síly nad mravní autoritou staršinstva. Určitý kníže nabýval staršinstva ne proto, že se stával opravdu nejstarším podle pořádku narození a vymírání knížat, ale protože se uvolovali uznávati ho za nejstaršího, nebo protože sám přinucoval, aby byl za takového uznáván. Odtud vedle staršinstva fysického a genealogického vznikalo ještě třetí — *právní„* podmíněné nebo smluvné, t. j. čistě fiktivní.

II. *Myšlenka o dědičné državě.* Svrchovaná moc náležela rodům, a ne osobám. Pořádek osob v posloupnosti vládnutí byl založen na tom, že další pokolení musila opakovati vztahy předků, synové musili postupovati podle rodové stupnice a střídati se v panování okresům v témž pořádku, v jakém šli po sobě jejich otcové. A tak děti musily jíti v pořádku otců; místo v tomto řetěze příbuzných, zděděné dětmi po otci, bylo také jejich *dědičnou državou.* Tak dědičná država měla původně význam genealogický: tímto slovem se rozumělo místo mezi příbuznými na stupnici staršinstva, které se dostalo otci po jeho zrození a jím odevzdané dětem. Ale takové místo je po-

jem čistě matematický. To, že pořádek zrození neodpovídal pořádku smrtí, dále osobní vlastnosti lidí a jiné náhodnosti bránily dětem opakovati pořádek otců. Proto u každého pokolení vztahy, původně ustanovené, se pletly, synové musili přesidlovati, zaváděti pořádek nepodobající se pořádku otcovskému. Pro tuto potíž nabyla dědičná država postupně jiného významu — územního, který usnadňovalo rozdělení vlád mezi knížaty: za dědičnou državu pro syny počali pokládati oblast, kterou vládl jejich otec. Tento význam se vyvinul z dřívějšího pro spojitost genealogických míst s územními: když bylo synům obtížno zjišťovati svůj vzájemný genealogický poměr po otcích, snažili se umístiti po okresích, v nichž seděli otcové. Takový význam dědičné državy nacházel oporu v ustanovení jednoho knížecího sjezdu. Jaroslaviči Izjaslav a Vsevolod nedali podílů několika synovcům sirotkům, nedali jim otcovských držav. Po smrti posledního Jaroslavova syna Vsevoloda, kdy Rusí počali vládnouti vnuci Jaroslavovi, chtěli mírně ukončiti rozepře, které zahájili uražení sirotci, a na sjezdu v Ljubeči r. 1097 rozhodli: ‚každý nechť drží svou dědičnou državu', t. j. synové každého Jaroslaviče mají vládnouti tím, čím vládl jejich otec po Jaroslavově rozdělení, Svjatopolk Izjaslavič Kijevem, Svjatoslaviči Oleg s bratry zemí Černigovskou, Monomach Vsevolodovič Perejaslavskou atd. Jak je zřejmo z následujících událostí, sjezd neurčil stálého pravidla, nezaměňoval jednou navždy posloupné vlády rozdílenou, uvažoval jen o přítomných knížatech a jejich poměru, a protože to byly vesměs děti otců, mezi něž byla rozdělena Ruská země podle vůle Jaroslavovy, bylo snadno obnoviti toto rozdělení

i v novém pokolení knížat tak, že jejich územní dědičné državy se shodovaly s genealogickými. Právě tak ještě před sjezdem si počínal Monomach, když Oleg Svjatoslavič, usiluje o svůj otcovský okres, přitáhl r. 1094 k Černigovu, kde Monomach byl dosazen svým otcem ne podle dědičné državy. Monomach dobrovolně ustoupil Olegovi ‚jeho otce místo' a sám šel ‚na místo svého otce', do Perejaslavli. Ale potom, když se genealogické vztahy počaly zaplétati, knížata pevněji a pevněji se počali přidržovati územního rozdělení otců, i když se neshodovalo s genealogickými vztahy. Proto tou měrou, jak se Jaroslavův rod rozpadával na větve, každá z nich se víc a více uzavírala v jedné z původních velikých oblastí, jimž vládli synové Jaroslavovi. Tyto oblasti počali také pokládati za dědičné državy jednotlivých knížecích linií. Vsevolod Olgovič černigovský, obsadiv r. 1139 Kijev, chtěl převésti jednoho Monomachoviče z jeho otcovského Perejaslavlje do Kurska, ale ten neposlechl odpověděv Vsevolodovi ‚raději nechť zemru na své dědičné državě a dědovském dědictví, než kurská vláda; otec můj v Kursku neseděl, ale v Perejaslavlě: chci zemříti na své dědičné državě'. Stal se dokonce pokus rozšířiti tento význam i na starší kijevskou oblast. Od r. 1113 do r. 1139 na kijevském stolci seděl jeden po druhém Monomach a jeho synové Mstislav a Jaropolk, vytlačujíce od něho starší linie Izjaslavičů a Svjatoslavičů: tento stolec se stal dědičnou državou a dědovským dědictvím Monomachovičů. Po smrti Jaropolkově posadili Kijevljané na svůj stolec třetího Monomachoviče Vjačeslava. Ale když zástupce linie Svjatoslavičů, dlouho od Kijeva zatlačované, Vsevolod

černigovský žádal, aby Vjačeslav po dobrém odešel z Kijeva, ten odpověděl: ‚přišel jsem sem podle odkazu našich otců na místo bratří; ale zachtělo-li se ti tohoto stolce, když jsi opustil svou dědičnou državu, tu třebas budu menší než ty, ustoupím ti Kijev'. Když v Kijevě zasedl (r. 1154) druhý Svjatoslavič Izjaslav Davidovič, jehož otec v Kijevě neseděl, Monomachovič Jurij Dolgorukij žádal, aby se vzdálil vzkázal mu: ‚Kijev je mou dědičnou državou, a ne tvou'. Monomachovičí se tedy pokoušeli proměniti Kijevskou zemi v právě takovou dědičnou državu své linie, jakou byla Černigovská země pro linii svjatoslavskou. Lze snadno zpozorovati, že územní význam dědičné državy ulehčoval rozdělení vlád mezi knížata, kteří se zapletli v počtech o staršinstvu. Přitom takovým významem bylo zabráněno politickému nebezpečí. Tou měrou, jakou se knížecí linie uzavíraly, nabývaly jejich spory a srážky charakteru zápasu možných dynastií o ovládnutí Ruské země. Smělému zástupci kterékoli linie mohlo za příznivých okolností přijíti na mysl, aby ‚sám celou zemi držel, se svým nejbližším příbuzenstvem, jak se také stalo se zmíněným Vsevolodem černigovským, a kdyby se stal velikým knížetem, mohl by za tím cílem přemístiti příbuzné po okresech; ale příbuzní by mu odpověděli slovy Monomachoviče: ‚náš otec v Kursku neseděl'. Ale zřejno je také, že územní význam dědičné državy rozrušoval dávný základ posloupného pořádku, nedílnost rodové vlády: jeho působením se Ruská země rozpadala na několik genealogických území, jimž knížata vládli už podle otcova dědictví, a ne podle posloupnosti staršinstva.

III. *Vybytí knížat bez území.* Podle obvyklého

pořádku lidského soužití v každé chvíli působí dvě pokolení, otcové a děti. V panovnickém pořádku Jaroslavičů děti vstupovaly do předního řetězu tou měrou, jak umírali otcové a zaujímaly místa v tomto řetěze v pořádku svých otců; vnuci vstupovali na místa svých otců podle toho, jak tito přestávali býti dětmi, t. j. podle umírání dědů. Politická kariéra knížete byla tedy určována postupem jeho otce v řadu pokolení. Ale pořádek zrození neodpovídá pořádku smrtí; proto když knížeti umíral otec dříve než děd, nezbývalo vnukovi v předním řetěze otcovo místo, neboť v něm nestál jeho otec. Stával se knížetem-sirotkem, bez území, nebohým věčným vnukem, genealogickým nezletilcem. Nemaje genealogické dědičné državy, byl zbaven práva i na území, t. j. ztrácel účast v posloupném panovnickém pořádku, jako člověk, který se nedostal do posloupnosti. Takových knížat, kteří předčasně osiřeli, kteří pozbyli otců ještě za života dědů, oddělovali starší příbuzní ze svého středu, dávali jim určité okresy v stálou državu a zbavovali je účasti ve všeobecném rodovém pořádku, vypuzovali je z posloupnosti. Tito knížata-sirotci stávali se ukrojenými krajíci v knížecím rodě. Takovými knížaty bez území staly se už v XI. stol. děti Jaroslavova vnuka Rostislava Volodar a Vasilko, kteří odňali Polsku města Červené Rusi a založili z nich zvláštní knížetství. V XII. st. ze společného posloupného pořádku vládnutí se oddělují knížetství: *Muromo-Rjazanské*, jehož se dostalo nejmladšímu z černigovských knížat Jaroslavu Svjatoslavičovi, knížetství *Turovo-Pinské* na Pripeti, jehož se dostalo osiřelé linii Jaroslavova vnuka Svjatopolka Izjaslaviče, konečně

knížetství *Goroděnské* (Grodněnské), které se stalo stálou državou potomstva Igora Jaroslaviče, kterého jsme viděli zprvu na Volyni, a potom v Smolensku. Ještě před všemi těmito knížaty bez území octli se v položení vybytých knížat ne pro předčasné osiření, ale z příčiny zvláštních okolností knížata *poločti*, potomci nejstaršího syna Sv. Vladimira od Rognědy. Vybytí knížat bez území z vládnoucí posloupnosti bylo přirozeným následkem pořádku na něm založeného, neustále porušovaného společenskou fysikou, a bylo nutné pro udržení jen této posloupnosti; ale zúžovalo zřejmě kruh osob a oblastí, jež zaujímal posloupný pořádek, a uvádělo do něho složení vztahů, jemu cizí a nepřátelské. Výjimky potvrzují pravidlo, když se objevují náhodnosti, když se stanou nutností. Povšimněte si zeměpisného položení těchto oddělených knížetství, která ponenáhlu tísnila prostor působení posloupného pořádku: všechna jsou okrajová. Posloupný pořádek knížecího vládnutí, zahřívaný příbuzenským citem knížat, založen byl na shodě stupňů dvou stupnic, genealogické a územní. Nyní se tato shoda, jíž byl udržován, opakuje i v procesu jeho rozrušení. Knížata, kteří se stali, — je-li přípustno takové přirovnání, — genealogickými končetinami, zadržení předčasným osiřením na samém spodku rodové stupnice, ze všech nejdále od uznaného otce, velikého knížete kijevského, stali se vládci končetin územních okrajin Ruské země, nejvzdálenějších od ‚matky ruských měst': jako by teplý příbuzenský cit knížat, tepající ještě s jakousi silou kolem srdce země Kijeva, ochládal a ustrnoval na jejích končetinách, vzdálen tohoto srdce.

Vyjmenované podmínky, které porušily posloupný pořádek vládnutí, vyplývaly z jeho vlastních základů a byly prostředky, jichž užívali knížata pro jeho udržení. V tom také záležel vnitřní rozpor tohoto pořádku, že následky, vyplývající z jeho následků a sloužící jako prostředky jeho udržování, zároveň s tím rozrušovaly právě tyto základy. To znamená, že posloupný pořádek rozrušoval sám sebe, nesnášel působení vlastních následků. Kromě toho tyto podmínky rozrušení, vyplývající ze samého pořádku, povzbudily k činnosti postranní síly, které jej také rozrušovaly.

I. *Osobní udatenství*, kterým se vyznamenávali někteří knížata, činilo je na Rusi velmi populárními, a tím tito knížata soustřeďovali ve svých rukou oblasti mimo rodovou posloupnost. V XII. stol. veliká část Ruské země se jeví v moci jedné knížecí linie Monomachovičů, která byla nejschopnější. Jeden z těchto Monomachovičů, odvážný vnuk Monomachův Izjaslav Mstislavič volynský v době svárů se strýci bojem dobýval stolců, ‚hlavou dobýval' jich ne podle posloupnosti staršinstva a díval se na ně jako na osobní zisk, válečnou kořist. Tento kníže také první vyslovil názor na pořádek knížecího vládnutí, který se naprosto rozcházel s ustáleným podáním. Pravil jednou: ‚ne místo přichází k hlavě, ale hlava k místu', t. j. ne místo hledá vhodnou hlavu, ale hlava vhodné místo. Takovým způsobem osobní význam knížete postavil nad práva staršinstva.

II. Konečně ještě jedna postranní síla se vmísila do vzájemných účtů knížat a pletla jejich posloupnost ve vládnutí. Byla to *hlavní města* oblastí. Knížecí účty a doprovázející je sváry bolestně se dotýkaly zájmů těchto měst. Za ne-

ustálých knížecích sporů vyvinuly se u měst vlastní dynastické sympatie, které je spojovaly s některými knížaty. Tak Monomachovičí se těšili popularnosti dokonce v městech, která náležela černigovským Svjatoslavičům. Okresní města, poutaná těmito sympatiemi a zanedbávající svých místních zájmů, šla někdy proti knížecím počtům, povolávajíce na své stolce oblíbené knížata mimo posloupné. Toto vmísení měst, pletoucí knížecí posloupnost staršinstva, počalo se brzy po smrti Jaroslavově. R. 1068 Kijevljané vyhánějí velikého knížete Izjaslava a dosazují na jeho místo knížete bez území Vseslava polockého, uvrženého Jaroslaviči do kijevského žaláře. Později, r. 1154 také Kijevljané, uznavše samovolně Rostislava smolenského za spoluvládce jeho strýce, jmenovitého velikého knížete Vjačeslava, pravili mu: ‚do konce tvého života je Kijev tvůj', t. j. uznali ho za svého doživotního knížete, neohlížejíce se na práva starších knížat. Novgorod obzvláště bolestně cítil následky knížecích účtů a sporů. Novgorodu obyčejně vládl nejstarší syn nebo druhý nejbližší příbuzný velikého knížete kijevského. Při častých změnách knížat v Kijevě často se měnili knížata i v Novgorodě. Tyto změny provázeny byly velikými správními nepříjemnostmi pro město. Ani ne za padesát let po smrti Jaroslavově vystřídalo se v Novgorodě šest knížat, a Novgorod počal uvažovati, jak by si opatřil svého stálého knížete. R. 1102 tam seděl už od dětství posazený a ‚Novgorodem vyživený' syn Monomachův Mstislav. Veliký kníže Svjatopolk a Monomach se rozhodli odstraniti Mstislava z Novgorodu a podle zavedeného obyčeje dosaditi na jeho místo syna velikého knížete. Když se o tom Novgoroďané

dověděli, poslali do Kijeva posly, kteří na knížecím dvoře pravili velikému knížeti: ‚poslal nás Novgorod a hle, co nám velel říci tobě: nechceme Svjatopolka, ani syna jeho; má-li tvůj syn dvě hlavy, pošli ho do Novgorodu; Mstislava dal nám Vsevolod (děd), pro sebe jsme si ho vychovali'. Veliký kníže dlouho se přel s posly, ale ti stáli na svém, vzali Mstislava a odjeli s ním do Novgorodu. Knížata se vždy nepodrobovali poslušně vmísení měst, ale ponenáhlu musili bráti v úvahu jeho možnost a pravděpodobné následky.

Všechny vyložené podmínky dovolují nám odpověděti na danou otázku o působení posloupného pořádku, t. j. o jeho významu: dlužno-li jej pokládati jen za politickou teorii knížat, za jejich ideál, nebo byl skutečným politickým pořádkem, a byl-li takovým, tu v jaké síle a dlouho-li působil? Byl tím i oním: po dobu delší než půldruhého století po smrti Jaroslavově působil vždy a nikdy — vždy z části a nikdy úplně. Do konce tohoto období nepozbyl své síly, pokud jeho základů bylo užito při spletitých knížecích vztazích; nikdy však nenabyl takového rozvoje, takového praktického zpracování, které by mu skýtalo možnost rozplétati tyto vztahy, odstraňovati všechny srážky mezi knížaty. Tyto srážky nutily, poněvadž jím nebyly řešeny, ustupovati od něho nebo znetvořovati jej, za každých okolností jej porušovaly. Proto působení posloupného pořádku bylo procesem jeho vlastního rozrušení, záleželo v jeho zápase s vlastními následky, které jej hubily.

To není vzácný zjev v dějinách společnosti: lidé v duchu žijí životním zřízením, které se uznává za jediné správné a porušuje se na kaž-

dém kroku. Ale při vylíčeném průběhu věcí se naskytá otázka, jaký pořádek se mohl ustanoviti v Ruské zemi a mohl-li se udržovati nějaký pořádek? Odpovídajíce na tuto otázku, musíme přísně rozeznávati pořádek knížecích vztahů a zemský pořádek na Rusi. Tento byl podporován nejen knížaty, dokonce ne jimi převážnou měrou, měl své základy a spory. Knížata nezavedli na Rusi svého státního pořádku a nemohli ho zavésti. Proto jich také nepovolali, a oni také pro to nepřišli. Země je zvala pro vnější obranu, potřebovala jejich šavlí, a ne jejich zakladatelského rozumu. Země žila svými místními pořádky, ostatně dosti jednotvárnými. Knížata klouzali po povrchu tohoto zemského zřízení, které bylo bez nich budováno, a jejich rodinné počty nebyly státní vztahy, ale rozdělení zemské odměny za ochrannou službu. Dlouhotrvající služba jim mohla vštípiti ideu moci, mohli se představovati jako vládci, páni země, jak starý úředník někdy říká: ‚má kancelář'. Ale to je představa, a ne právo a ne skutečnost. Ostatně tohoto předmětu se ještě příště dotkneme.

HLAVA DVANÁCTÁ.

Následky posloupného pořádku a podmínek mu odporujících. — Politické roztříštění Ruské země v XII. stol. — Zesílení starších okresních měst; jejich shromáždění a smlouvy s knížaty. — Prvky zemské jednoty Rusi v XII. stol.: působení knížecích vztahů na veřejnou náladu a vědomí; všezemský význam knížecích družin; význam Kijeva pro knížata a národ; sevšeobecnění kulturních forem a zájmů. — Politické zřízení Ruské zemi v XII. stol. — Probuzení citu národní jednoty — závěrečný fakt období.

Zkoumajíce posloupný pořádek knížecího vládnutí, studovali jsme také společenské potřeby a pojmy, které jej podnítily a udržovaly, a překážky, které mu odporovaly. Nastává nám shlédnouti, k čemu dovedlo společné působení těchto opačných podmínek.

Odtud vznikly dvě řady následků, jimiž vrcholilo politické složení Rusi ke konci I. období. Jedním z nich bylo dvojité politické roztříštění Rusi, dynastické a zemské. Tou měrou, jakou se rozmnožili knížata, jednotlivé linie knížecího rodu dál a dále se navzájem rozcházely, odcizovaly se navzájem. S počátku plémě Jaroslavičů se rozpadá na dvě nepřátelské větve. Monomachovičů a Svjatoslavičů; potom linie Monomachovičů se znovu rozdělila na Izjaslaviče volynské, Rostislaviče smolenské, Jurjeviče suzdalské, a linie Svjatoslavičů na Davidoviče černigovské a Olgoviče novgorodsko-severské. Každá z těchto větví, nevražíc na druhou pro panovnickou posloupnost, pevněji a pevněji se usazovala k trvalé vládě v určité oblasti. Proto na druhé straně, zároveň s rozkladem knížecího rodu na místní linie rozpadla se i Ruská země na oblasti navzájem oddělené, na *země*. Jak víme, první knížata kijevští zavedli politickou závislost

oblastí na Kijevu. Tato závislost podporována byla knížecími náměstky a vyjadřována byla daní, kterou oblasti platily velikému knížeti kijevskému. Po smrti Jaroslavově není tato závislost znatelná. Náměstkové knížete kijevského v hlavních městech oblasti mizí, ustupujíce stále se množícím knížatům. Oblastní nebo místní knížata přestávají platiti daň Kijevu, neshodující se se vztahy mladších příbuzných k jmenovitému otci, velikému knížeti kijevskému. Místo trvalé daně mladší knížata dávali staršímu čas od času dobrovolné dary. S rozkladem vlády panujícího rodu uvolňovala se také politická spojitost oblastí. Ale oblastní knížata, stávajíce se méně závislými shora, byli víc a více tísněni zdola. Neustálé přesunování knížat se stolce na stolec a doprovázející je spory snižovaly zemskou autoritu knížete. Kníže nebyl poután k místu vládnutí, k tomu neb onomu stolci ani dynastickými, ba ani osobními svazky. Přicházel a brzo odcházel, byl pro oblast politickou náhodností, bludnou kometou. Oblastní obyvatelstvo hledalo ovšem usedlou místní sílu, kolem níž by se mohlo soustřediti, která by trvale zůstala na místě, nepřicházela a neodcházela jako kníže. Taková síla dávno už byla vytvořena průběhem našich dějin. Byla to hlavní města oblastí. Kdysi, ještě před příchodem knížat, sama řídila své oblasti. Ale potom v nich nastala veliká změna. V IX. stol. správa měst i oblasti se soustřeďovala v rukou vojenského staršiny, vojenských náčelníků hlavního města, tisícníků, setníků atd., kteří pocházeli z prostředí obchodního městského panstva. S příchodem knížat tato městská aristokracie ponenáhlu přecházela v složení knížecí družiny, do vrstvy knížecích mužů, nebo zůstávala

na místě, aniž vládla. Vojenská správa měst, která byla podle osobního stavu dříve možná volená, za každých okolností tuzemská původem svého osobního stavu, nyní sloužila podle příkazu, přešla do rukou knížecích mužů podle jmenování knížete. Tou měrou, jak upadala autorita knížat z příčiny sporů, počal znovu stoupati význam hlavních oblastních měst; zároveň s touto politickou silou objevila se v těchto městech místo zmizelé vládnoucí aristokracie celá městská massa, scházející se na *shromážděních*. Takovým způsobem všenárodní shromáždění hlavních oblastních měst bylo dědicem dřívější městské obchodně průmyslové aristokracie. Tato shromáždění okresních měst, v Kijevě a v Novgorodě, objevující se podle letopisu už na počátku XI. stol., od dob zápasu Jaroslava se Svjatopolkem r. 1015, počínají býti známější a známější od konce tohoto stol., stávajíce se zjevem všude známým a mísíce se do knížecích vztahů. Knížata musili počítati s touto silou, vyjednávati s ní, uzavírati ‚smlouvy' s městy, politické dohody. Tyto dohody určovaly pořádek, jehož se musili přidržovati místní knížata ve své vládní činnosti. Tak vláda místních knížat se jeví omezenou shromážděními okresních měst. S případy takové dohody se setkáváme v samém Kijevě. R. 1146, po smrti velikého knížete Vsevoloda z linie černigovských knížat, měl na velkoknížecí stolec podle smlouvy s Kijevljany dosednouti jeho bratr Igor. Ale Kijevljané, kteří mnoho vytrpěli za Vsevoloda od knížecích městských soudců, tiunů, povstali a žádali od Igora, aby příště sám soudil měšťany, nesvěřuje soudu svým služebníkům. Kníže Igor musil se Kijevljanům zavázati, že příště městští soudcové budou

jmenováni po dohodě s městem, t. j. s jeho shromážděním.

Tyto *smlouvy* knížat s městy byly novým zjevem Rusi XI. a XII. stol. a vnesly vážnou změnu do jeho politického života nebo přesněji řečeno, byly výrazem takové změny, připravené průběhem věcí na Rusi. Celý knížecí rod zůstával nositelem svrchované moci v Ruské zemi; jednotliví knížata byli pokládáni jen za dočasné vládce knížectví, jichž se jim dostávalo podle posloupnosti staršinstva. Za synů a vnuků Jaroslavových se tato panovnická posloupnost prostírala na celou Ruskou zemi. V dalších pokoleních Jaroslavova rodu, když se rozpadl na jednotlivé větve, každá větev zaváděla svou místní posloupnost vládnutí oné části Ruské země, kde se upevnila. Tyto části, *země*, jak je nazývá letopis XII. stol., byly téměř tytéž městské oblasti, které se utvořily kolem starých obchodních měst ještě před povoláním knížat: *kijevská, perejaslavská, černigovská, smolenská, polocká, novgorodská, rostovská*. K těmto dřevním oblastem se připojily pozdější oblasti *volynská, haličská, muromo-rjazanská*. Z těchto zemí tři, kijevská, perejaslavská a novgorodská, zůstávaly všeobecným majetkem knížecího rodu nebo přesněji řečeno, byly předmětem sporu knížat; v ostatních byly založeny jednotlivé linie knížecího rodu: v polocké potomstvo Vladimirova syna Izjaslava, v černigovské linii Jaroslavova syna Svjatoslava, ve volynské, smolenské a rostovské větve Monomachova potomstva atd. Původními zakladateli těchto oblastí byla dřevní obchodní města Rusi, podle jejichž jmen byly také nazvány. S utvořením kijevského knížetství bylo na těchto městských oblastech založeno admini-

strativní dělení země, a později dynastické uspořádání vládnutí mezi prvními Jaroslaviči. Ale v tom i v onom se knížata řídili svými vlastními panovnickými nebo genealogickými zřetely. Nyní všechny vztahy knížat nejen mezi sebou, ale i k hlavním městům oblastí byly umluvené. Okresní město se svým shromážděním stalo se mocným účastníkem v politické úvaze knížat. Kníže, usedaje na kijevský stolec, musil upevňovati starší stolec pod sebou dohodou s kijevským shromážděním; jinak mu bojarové připomínali: ‚ještě ses s lidmi v Kijevě neupevnil'. Města se shromážděním, nesahajíce na svrchovaná práva celého knížecího rodu, měla za to, že jsou v právu smlouvati se s jednotlivými knížaty-příbuznými.

Tato města, ohrazujíce své místní politické zájmy dohodami s knížetem, ponenáhlu nabývala ve svých oblastech významu vedoucí politické síly, která soupeřila s knížaty, a na konci XII. stol. nabyla nad nimi naprosté převahy. V té době oblastní společnosti více přihlíželi k shromážděním svých hlavních měst než k místním knížatům, kteří se u nich objevovali na krátkou dobu. Mimo to okresní město bylo v každé zemi jedno, kdežto knížat obyčejně bývalo mnoho. Správa celé země zřídka se soustřeďovala v rukou jednoho knížete: obyčejně se dělila na několik knížetství podle počtu přítomných dospělých knížat určité linie, a ve vládě těmito knížetstvími zachovávána byla táž posloupnost staršinstva, doprovázená obvyklými spory a různicemi. Tyto měnlivé državy se nazývaly *volosti* nebo *nadělki* knížat: v černigovské zemi na příklad byla knížetství *černigovské severské* (oblast Severského Novgorodu), *rurské, trubčevské*. Tak v každé

oblasti stály proti sobě dvě soupeřící moci, shromáždění a kníže, a podle toho, jak městské shromáždění, představující sílu odstředivou, nabývalo vrchu nad knížetem, který jako člen panujícího rodu, vládnoucího zároveň celé zemi, udržoval spojitost spravované oblasti s druhými, městské oblasti víc a více se oddělovaly politicky. Z té příčiny se ruská země v XII. stol. rozpadla na několik místních, špatně navzájem spojených oblastních mirů. Takový politický pořádek líčí se také v ruském letopise druhé poloviny XII. stol. Podle jednoho případu poznamenává, že Novgoroďané od počátku i obyvatelé Smolenska a Kijeva a všechny ‚vlasti' (okresní, hlavní města) na shromáždění jako na sněm se scházejí, ‚co si nejstarší (města) usmyslí, s tím městečka (mladší města) souhlasí.' To znamená, že rozhodnutí staršího ‚okresního města měla v shromáždění závaznou moc pro jeho městečka, jako rozsudky svrchované zákonodárné moci v oblasti. Když publicista letopisec líčí politický pořádek, zavedený v starých oblastech, zaznamenal shromáždění starších měst, ale zapomněl nebo nepokládal za nutné zmíniti se o knížeti. Tak upadla politická autorita knížete před významem shromáždění. A tak posloupný pořádek knížecího panování při spolupůsobení podmínek, které jej rozrušovaly, přivedl k dvojitému politickému roztříštění Rusi: 1. k ponenáhlému rozkladu vládnoucího knížecího rodu na linie, které se víc a více navzájem vzdalovaly genealogicky, a 2. k rozkladu ruské země na městské oblasti, které víc a více se od sebe oddělovaly politicky.

Ale týž pořádek s podmínkami působícími proti němu vytvářel nebo podněcoval k působení

řadu svazků, zcelujících části ruské země v jeden ne-li politický, tedy kulturní zemský celek. To je druhá řada následků posloupného pořádku. Vypočítejme tyto svazky.

I. Prvním z těchto kulturních svazků jsou hlavní vinníci politického roztříštění Rusi, sami knížata, přesněji řečeno, onen dojem, kterým působili na ruskou zemi svými panovnickými vztahy. Posloupný pořádek vládnutí, zachvacuje přímo nebo nepřímo všechny části ruské země, zaváděl mezi nimi bezděčný styk, všude probouzel určité stejné myšlenky, předsevzetí, vnášel stejné city a starosti nebo se jich dotýkal. Přes všeobecný úpadek knížecí autority, s knížetem v každé oblasti byly spojeny mnohé podstatné místní zájmy. Oblastní miry byly syty knížecích sporů, byly lhostejny ke knížecím počtům o staršinstvu; ale nemohly zůstati lhostejnými k následkům těchto sporů, které se někdy těžce projevovaly na oblastním obyvatelstvu. Takovým způsobem, přesunováním kněží z okresu do okresu všechny části země bezděčně a nepozorovaně se spojovaly v jeden řetěz, jehož jednotlivé články byly těsně navzájem spojeny. Změna knížete v jednom okrese citelně se projevovala na položení druhých, dokonce vzdálených. Když usedne na kijevský stolec kníže z Monomachovičů, — pošle vládnouti Novgorodem svého syna. Ten přijde se svými bojary, se svou družinou, která obsadí všechny důležité vládní hodnosti v oblasti. S těmito bojary začne kníže, abychom se vyjádřili jazykem dřevně ruských památek ‚soudy soudit, smlouvy smlouvati, všelijaké listiny spisovati'. Ale příbuzný z Černigova nebo z Volyně zažene velikého knížete s kijevského stolce, a syn zapuzeného bude musiti odejít z Novgorodu zároveň

se svou družinou. Na místě odšedšího se objeví nový kníže, obyčejně nepřátelský předcházejícímu. Pro Novgoroďany vznikala vážná otázka, zná-li nový kníže novgorodské pořádky, místní starodávné poplatky, dokonce zachce-li se znáti je. Třebas z nepřátelství k předchůdcovi bude soudy soudit a smlouvy smlouvat ne po staru, staré listiny znovu zkoumati. Takovým způsobem knížecí vír vtahoval do sebe místní život, místní zájmy oblastí, nenechávaje je příliš odlišovati. Tyto oblasti bezděčně byly vtahovány do všeobecného životního shonu, který způsobovali knížata. Daleko ještě nebyli proniknuti jedním národním duchem, vědomím společných zájmů, společnou zemskou myšlenkou, ale aspoň se přičiňovali víc a více uvažovati o sobě navzájem, pozorně sledovati, co se dálo v sousedních neb vzdálených oblastech. Tak díky posloupnému knížecímu panování se tvořila společná nálada, v níž původně se jasně projevoval možná jen cit společných obtíží, ale která časem se musila přepracovati ve vědomí vzájemných styků mezi všemi částmi ruské země.

II. Stejný všezemský význam s knížaty měly i jejich družiny. Čím více se rozmnožoval knížecí rod a čím silněji vzplával boj se stepí, tím více se zvětšovala sloužící družinná třída. Nemáme dosti zpráv o množství družiny u jednotlivých knížat. Možno jen pozorovati, že starší a bohatí mladší knížata měli dosti četné dvory. Svjatopolk, veliký kníže kijevský, se chlubil, že má na 300 jen jinochů, t. j. mladších dvorních sluhů. V Haliči, bohatém knížetství XII.—XIII. stol., bylo za jednoho sváru (r. 1208) pobito jen 5000 bojarů; ale mnoho se jich ještě rozuteklo. Starší i bohatí mladší knížata přiváděli do boje po

dvou i po třech tisících lidí družiny. O četnosti této třídy možno souditi ještě i podle toho, že každý dospělý kníže měl zvláštní, třebaže někdy i nevelikou družinu, a v druhé polovině XII. stol. takových knížat působilo několik desítek, ne-li celé sto. Družina jako dříve měla smíšené plemenné složení. V X.—XI. stol., jak víme, v ní převládali přistěhovalí Varjagové. V XII. stol. vcházejí do jejího složení i jiné cizí živly: vedle tuzemců a poruštělých potomků Varjagů vidíme v ní lidi z cizinců východních i západních, kteří obklopovali Rus, Turků, Berendějů, Polovců, Chazarů, dokonce židů, Uhrů, Ljachů, Litevců a Čudů. Posloupný pořádek knížecího panování, nutě knížata neustále se přesunovati s místa na místo, činil právě tak pohyblivou i knížecí družinu. Když kníže podle posloupnosti přecházel s horšího stolce na lepší, pro jeho bojary a sluhy bylo výhodno následovati ho, opustiti dřívější okres. Když kníže přes posloupnost opouštěl lepší stolec pro horší z příčiny sporů, pro družinu bylo výhodnější opustiti knížete a zůstati v dřívějším okresu. Jednota knížecího rodu dovolovala členu družiny přecházeti od knížete ke knížeti, a jednota země — z oblasti do oblasti, a ani v tomto, ani v onom případě se nestal zrádcem. Tak posloupný pořádek knížecího panování přiučoval družinu měniti okresy, jako je měnili knížata, měniti i knížata, jako měnili okresy. Při tom, díky této pohyblivosti starší členové družin, knížecí mužové, bojarové, zaujímající vyšší vládní hodnosti, nemohli je zaujímati dlouhou dobu v jedněch a týchž okresích a tím nabývati pevného místního politického významu v určité oblasti, tím méně mohli proměňovati své hodnosti v dědičné, jako tomu bylo na feudálním zá-

padu a v sousedním Polsku. Spočtli všechny členy družin od smrti Jaroslavovy do r. 1228, zmíněné v letopise, a napočítali na 150 jmen. Z celého tohoto množství našli ne více než šest případů, kdy člen družiny po smrti knížete-otce, jemuž sloužil, zůstával ve službě u jeho syna, a ne více než šest případů, kdy člen družiny při vystřídání knížete setrval v dřívějším okresu; jen ve dvou případech v důležité hodnosti tisícníka, vojenského náčelníka hlavního oblastního města, objevili se dědičně členové jednoho a téhož bojarského rodu. Hlavně pro tuto pohyblivost u bojarů špatně se vyvinulo i samo pevné připoutání k místu — vlastnictví půdy. V XI. a v XII. stol. nacházíme údaje o zemi bojarů i mladších členů družiny. Ale snadno lze zpozorovati, že bojarské vlastnictví půdy se vyvíjelo slabě, netvořilo hlavního hospodářského zájmu pro sloužící lidi. Členové družin dávali přednost jiným pramenům důchodu, nadále se činně účastnili obchodních obratů a dostávali od svých knížat plat v penězích. Známe dokonce nejobyčejnější rozměr tohoto platu. Letopisec XIII. stol. vzpomínaje, jak žili za starých dob, poznamenává, že dříve bojarové neříkali knížeti: ‚to je mi málo, kníže, 200 hřiven'. Těchto 200 mřiven kun (nebylo to méně než 50 liber ve stříbře), bylo zřejmě v XII. stol. nejobvyklejším základem bojarského platu. To znamená, že většina bojarů, nezískávajíc v oblastech pevného vládního postavení, neměla ani vlivného místního významu hospodářského. Tak sloužící člověk nepřilnul pevně ani k místu služby, ani k osobě nebo rodině knížete, jemuž sloužil. Bojar, nepřipoutaný pevně k žádnému knížeti, k žádnému knížetství, uvykal pokládati se za služebníka celého knížecího

rodu, ‚předního muže' celé ruské země. Nemohly u něho vzniknouti ani pevné místní zájmy v té neb oné oblasti, ani pevné dynastické spojitosti s tou neb onou knížecí linií. Zároveň s druhou vyšší třídou společnosti, s duchovenstvem, a možná, že v míře ještě větší než tato vrstva, četná třída družinná byla pohyblivým nositelem myšlenky o nedílnosti ruské země, o zemské jednotě.

III. Posloupný pořádek knížecího panování udržoval a zesiloval všezemský význam politického střediska Rusi, města Kijeva. Kijev byl ústředním uzlem knížecích vztahů: tam mířil knížecí oběh; odtud byl usměrňován. Pohodlí života v Kijevě, rodinná podání, čest staršinstva, přijaté vlasti, církevní význam tohoto města činily je tajným snem každého knížete. Mladý kníže, potuluje se po vzdálených oblastech, nespouštěl s něho očí, viděl je i ve snu. Znamenitý poetický výraz tohoto stesku po Kijevu, zdolávajícího mladého knížete, nacházíme v *Slově o polku Igorevově*. R. 1068 povstali Kijevljané proti velikému knížeti Izjaslavovi a vypudili ho, a na velkoknížecí stolec uvedli Vseslava polockého, který byl staršími knížaty uvržen do vězení. Jen sedm měsíců poseděl Vseslav na kijevském stolci, jen se ho dotkl kopím a musil uprchnouti do Polocka. Ale po celý život už nemohl zapomenouti na Kijev. Když tak časně ráno vyzváněli k jitřní mši u sv. Sofie v Polocku, kníže stále ještě slyšel známý zvuk zvonů u sv. Sofie kijevské. Část těchto knížecích citů ke Kijevu přecházela i na obyvatelstvo ruských oblastí, i těch nejvzdálenějších. Ono také víc a více a častěji a častěji se přiučovalo mysliti na Kijev, kde seděl nejstarší kníže ruské země, odkud vycházela

všechna šťastná tažení knížat proti pohanům na stepi, kde žil nejvyšší pastýř ruské církve, metropolita vší Rusi, a kde se soustřeďovaly nejuctívanější svatyně ruské země. S výrazem tohoto národního poměru ke Kijevu se setkáváme v známém duchovním verši o *Holubi knize*. Odpovídaje na otázku, které město je všech měst máti, zapomínaje někdy na Jerusalém, zpívá: ‚a Kijev město všech měst máti.'

IV. Posloupný pořádek knížecího vládnutí, zesiluje zemský význam hlavního města ruské země. Každý dospělý kníže dostával obyčejně od starších příbuzných zvláštní okres. Tím se vzdálené zapadlé kraje postupně proměňovaly ve zvláštní knížetství. V každém z těchto knížetství objevovalo se vlastní sídelní město, kam přijížděl kníže se svou družinou, se svými bojary. Město bylo budováno, knížata je ozdobovali chrámy, kláštery; prostřed prostých občanských domů se objevovaly veliké paláce a dvory knížecí a bojarské, a všechno bylo zařizováno po kijevsku. Takovým způsobem do různých koutů Rusi se vnášelo ovzduší a životní formy, odlité podle jedné předlohy. Takovou předlohou a vůdcem místního života byl Kijev, pramen práva, bohatství, vědění a umění pro všechnu tehdejší Rus. Tím, že knížata byli rozšířeni po ruské zemi, dálo se určité sevšeobecnění životních vztahů, vyrovnávání místního života: ve všech částech země zaváděny byly stejné kulturní formy, stejné společenské vkusy a pojmy. Přeletaví ptáci ruské země, knížata se svými družinami, všude roznášeli semena kultury, která rostla a vzkvétala v středisku země, v Kijevě.

Dvě odporující si řady následků, vyplynuvších ze zápasu posloupného pořádku s podmínkami,

které jej zničily, skýtají nám možnost určiti politické zřízení tehdejší ruské země, označiti formu jejího politického života obvyklou nám terminologií. Co to byla ruská země v XII. stol. jako politické složení? Byl-li to jediný ucelený stát s jedinou svrchovanou mocí, nositelkou politické jednoty země? Na Rusi byla tehdy jediná svrchovaná moc, jenže ne v jedné osobě. Měla dosti podmíněný, stísněný význam. Knížata nebyli pány země s plnou mocí, ale jen její vojensko-policejní správci. Uznávali je za nositele svrchované moci, pokud hájili země zevně a udržovali v ní podstatný pořádek; jen v těchto mezích mohli také vyvíjeti činnost zákonodárnou. Ale nebylo jejich věcí tvořiti nový zemský pořádek: takové plné moci svrchované vlády ještě nebylo ani v působícím právu, ani v právním vědomí země. Knížata vnesli nemálo nového do zemských vztahů Rusi, ale ne silou své moci, ale podle přirozeného průběhu věcí: tyto novosti vznikaly nejen z působení knížecího pořádku vládnutí, ale i z protičinnosti, na příklad z vměšování okresních měst. K počtu těchto novostí se vztahuje i to, že knížecí rod se stal živlem jednoty ruské země. Přirozené dědění pokolení propůjčilo potomstvu Sv. Vladimíra zdání dynastie, placeným strážcům Rusi poskytlo monopol dědičné vlády nad zemí. To byl prostý fakt, nikdy nepotvrzený uznáním země, která neměla ani orgánu k takovému uznání: při obsazování stolců dohovořívala se okresní města s jednotlivými knížaty, a ne s celým knížecím rodem. Pořádek společného knížecího vládnutí stal se také jedním z prostředků sjednocení země; nebyl však aktem jejich zakladatelské moci, ale následkem jejich nedovednosti rozděliti se, jako se později roz-

dělovali suzdalští potomci Vsevoloda III. Tak dvě společenské síly stály proti sobě navzájem, knížata se svou rodovou jednotou a země, rozdělená na oblasti. Na první pohled se zdála ruská země býti zemskou federací, svazem samostatných oblastí, zemí. Spojoval je však politicky jen knížecí rod, kromě něhož nebylo mezi nimi jiné politické spojitosti. Ale ani jednota knížecího rodu nebyla státním ustanovením, ale kulturním zvykem, k němuž byla lhostejna země a jemuž se někdy vzpírala. V tom spočívaly podstatné rozdíly Rusi XII. stol., jako zemského svazu proti federaci v obvyklém smyslu tohoto slova. Základem federace je trvalá *politická smlouva*, moment právní; v základě knížecího společného vládnutí ležel *fakt původu*, moment genealogický, z něhož vyplývaly neustále se měnící osobní dohody. Tento fakt vnucoval knížatům solidárnost jednání, neposkytuje jim trvalých norem, neukazuje určitého pořádku vztahů. Dále by musili býti ve federaci společné instituce, rozprostírající svou činnost na celé společné území. Ovšem, i na Rusi XII. stol. byly dvě takové instituce: moc velikého knížete kijevského, vyplývajíc z faktu genealogického, a ne ze stálé dohody, nebyla přesně určena a pevně zabezpečena, neměla dostatečných prostředků pro působení a ponenáhlu se proměňovala v čestné vyznamenání, nabyla velmi podmíněného významu. Jaké poněkud určité, závazné politické vztahy mohly vzejíti z takového nepolitického pramene, jako byla hodnost přijatého otce? Je to genealogická fikce, a ne reální politická moc. Každý mladší příbuzný, oblastní kníže, měl za to, že je v právu protiviti se velikému knížeti kijevskému, shledával-li jeho jednání nesprávným, neotcovským. Na druhé

straně na vyzvání velikého knížete nezřídka byly pořádány knížecí sjezdy, aby se radily o společných věcech. Takovými společnými věcmi byly na příklad otázky zákonodárství, častěji otázky o vzájemných poměrech knížat a o prostředcích obrany ruské země od vnějších nepřátel. Ale tyto sjezdy nikdy nespojovaly všech současných knížat a nikdy nebyl přesně určen význam jejich rozhodnutí. Knížata, kteří se nezúčastnili sjezdu, sotva pokládali pro sebe za závazná jejich rozhodnutí; ba i knížata, kteří se sjezdu účastnili, měli za to, že jsou v právu jednati proti jeho rozhodnutí podle osobního náhledu. Na sjezdě ve Vitičevě r. 1100 starší bratranci Svjatopolk, Monomach, David a Oleg (Svjatoslavičí), rozsoudivše potrestati Davida Igoreviče volynského za oslepení Vasilka, rozhodli se odejmouti Vasilkovi jeho térebovlský okres, protože nebyl schopen vládnouti. Ale Rostislavičí Volodar a Vasilko neuznali takového rozhodnutí. Starší knížata je k tomu chtěli přinutiti násilím; ale nejváženější z členů sjezdu Monomach, který se účastnil tohoto rozhodnutí, odmítl pomoc při tažení, uznav Rostislavičům právo neposlechnouti sjezdu na základě rozhodnutí dřívějšího sjezdu v Ljubeči (r. 1097), kde Vasilkovi byl určen Těrebovl. Tak ani moc velikého knížete, ani knížecí sjezdy nedodávaly ruské zemi povahy politické federace, spojeneckého státu v přesném smyslu slova. Ruská země představovala ne svaz knížat nebo oblastí, ale svaz oblastí skrze knížata. Byla to federace ne politická, ale genealogická, možno-li spojiti v jedné definici pojmy tak různých pořádků, federace, založená na faktu příbuzenství vládců, svaz bezděčný původem a k ničemu nezavazující svým působením — je-

den z oněch středověkých společenských útvarů, v nichž ze soukromě právního základu vznikaly politické vztahy. Ruská země se nedělila na části, naprosto navzájem oddělené, nepředstavovala kupu oblastí, spojených jen sousedstvím. Působily v ní svazy, spojující tyto části v jeden celek; jenže tyto svazy byly ne politické, ale plemenné, hospodářské, sociální a církevně mravní. Nebylo jednoty státní, ale vznikala jednota zemská, národní. Nitmi, z nichž se splétala tato jednota, byly ne zákony a instituce, ale zájmy, mravy a vztahy, které ještě nenabyly pevných forem zákonů a institucí. Vyjmenujme ještě jednou tyto svazky: 1. vzájemný bezděčný styk oblastí, vynucený působením posloupného pořádku knížecího panování, 2. všezemská povaha, osvojená vyššími vládnoucími třídami společnosti, duchovenstvem a knížecí družinou, 3. všezemský význam Kijeva jako střediska Rusi nejen obchodně průmyslového, ale i církevně mravního, a 4. stejné formy a ovzduší života občanského pořádku, který byl zaveden ve všech částech Rusi za pomoci posloupného pořádku knížecího panování.

Dvojí působení posloupného pořádku a podmínek, které jej rozkládaly, přivedlo k dvojakému výsledku: 1. rozrušilo politickou ucelenost, státní jednotu ruské země, o niž zřejmě s takovým úspěchem usilovali první kijevští knížata, a 2. napomáhalo k tomu, že se v ruské společnosti probudil cit zemské jednoty, že se zrodila ruská národnost. V tomto druhém výsledku, zdá se, je třeba hledati rozluštění svérázného poměru našeho národa a našeho dějepisectví k staré kijevské Rusi. I národ, i dějepisci dosud se chovají k této Rusi s obzvláštní sympatií, která se zdá býti neočekávanou při onom chaotickém do-

jmu, který si odnášíme ze studia této periody. V současném ruském životě zbylo velmi málo stop po staré kijevské Rusi, z její kultury. Zdálo by se, že po ní nemohly zbýti žádné stopy ani v národní paměti, a ze všeho nejméně vděčné vzpomínky. Čím si mohla v národě zasloužiti vděčnou vzpomínku kijevská Rus se svým zmatkem, věčnými sváry knížat a útoky stepních pohanů? A přece je pro něho starý Kijev Vladimira Sv. jen předmětem poetických a náboženských vzpomínek. *Jazyk do Kijeva dovede:* toto pořekadlo znamená ne to, že cesta do Kijeva je neznámá, ale to, že všude každý vám tam ukáže cestu, protože po všech cestách chodí lidé do Kijeva; říká totéž, co středověké západní pořekadlo: všechny cesty vedou do Říma. Národ dosud pamatuje a zná starý Kijev s jeho knížaty a bohatýry, s jeho sv. Sofií a Pečerskou lavrou, nestrojeně jej miluje a ctí, jako nemiloval a nectil ani jednoho sídelního města, která jej nahradila, ani Vladimira na Kljazmě, ani Moskvy, ani Petrohradu. Na Vladimir zapomněl, a také svého času jej málo znal; Moskva byla pro národ tíživá, trochu si jí vážil a trochu se jí bál, ale upřímně ji neměl rád; Petrohrad nemiluje, neváží si ho a dokonce se ho bojí. Právě tak sympaticky se chová ke kijevské Rusi i naše dějepisectví. Tato Rus nevypracovala pevného politického pořádku, který by byl s to, aby udržel vnější údery; avšak badatelé nejrůznějších směrů vůbec jsou náchylni kresliti život kijevské Rusi světlými barvami. Kde vězí příčina takového vztahu? V starém kijevském životě bylo mnoho zmatků, mnoho nesmyslného shonu; ‚nesmyslné rvanice knížecí', podle výrazu Karamzinova, byly přímým národním neštěstím. Zato

v knížatech oné doby byl tak živý příbuzenský přesněji řečeno, genealogický cit, tak mnoho statečnosti, snaha ‚buď si získati slávu, nebo složiti svou hlavu za zemi ruskou', na povrchu společnosti bylo tak mnoho pohybu, a lidé vůbec nebyli lhostejní k dobám, plným citu a ruchu. Ale to my, pozdní pozorovatelé, nacházíme estetické potěšení v oživeném hnutí, líčeném letopisem XI. —XII. stol. Sami účastníci hnutí jistě měli poněkud jiný dojem z hluku, který činili a prožívali. Viděli se prostřed stále složitějších obtíží a nebezpečí, vnitřních i vnějších, a silněji a silněji cítili, že s těmito věcmi nic nepořídí roztříštěnými místními silami, a že je nutno družné působení celé země. Tato nutnost obzvláště živě byla asi cítěna po Jaroslavovi a Monomachovi. Tito silní knížata dovedli shromažďovati ve svých rukou síly celé země a říditi je v tu neb onu stranu. Bez nich, podle toho, jak jejich slabí příbuzní a potomci se zaplétali ve svých zájmech a vztazích, viděla společnost jasněji a jasněji, že musí sama hledati východisko z obtíží, brániti se nebezpečím. V úvahách o prostředcích k tomu Kijevljanin častěji a častěji myslil na Černigovce, a Černigovec na Novgoroďana a všichni společně na ruskou zemi, na společnou zemskou věc. To, že se v celé společnosti probudila myšlenka na ruskou zemi, jak na něco uceleného, na společnou zemskou věc, jako na nevyhnutelnou, závaznou věc všech a každého, bylo také základním, nejhlubším faktem doby, k němuž přivedli různé, v soulad neuvedené a nesmyslné, často si navzájem odporující snahy knížat, bojarů, duchovenstva, okresních měst, všech společenských sil oné doby. Historické období, jehož věcí se zúčastnil celý národ a skrze tuto účast se pocítil

něčím uceleným, konajícím společnou věc, vždy obzvláště hluboko se zařezává do národní paměti. Vládnoucí ideje a city doby, které si všichni osvojili a které byly základním kamenem jejich vědomí a nálady, obyčejně se odlévají v běžné, stereotypní výrazy, opakované za každých okolností. V XI.—XII. stol. byla u nás takovým stereotypem *ruská země*, o níž tak často hovoří vají i knížata i letopisci. V tom je možno viděti základní fakt našich dějin, uskutečňovaný v oněch staletích: ruská země, mechanicky ztmelená prvními kijevskými knížaty z různorodých etnografických prvků v jeden politický celek, nyní, pozbývajíc politické ucelenosti, po prvé se počala cítiti uceleným národním nebo zemským útvarem. Následující pokolení vzpomínala na kijevskou Rus jako na kolébku ruské národnosti.

Tohoto faktu ovšem nedokážeme nějakou citací, tím neb oním místem historické památky; ale proniká všude, v každém projevu ducha a nálady doby. Přečtěte si nebo si vzpomeňte na vypravování Daniila Palomnika z černigovské země o tom, jak na počátku XII. stol. stavěl ruskou lampičku na hrobu Páně v Jerusalemě. Přišel ke králi Balduinovi s prosbou, aby mu tuto věc dovolil. Král znal ruského opata a uvítal ho laskavě, protože to byl člověk dobrý a pokorný. »Čeho potřebuješ, opate ruský,« otázal se Daniila. »Kníže a pane,« odpověděl mu Daniil, »chtěl bych na hrobě Páně postaviti lampičku jménem celé ruské země, za všechny knížata a za všechny křesťany ruské země.« Podle průběhu politických věcí na Rusi černigovská oblasť záhy se počala oddělovati od druhých ruských oblastí a zemské ruské city podle charakteru a vztahů černigovských Svjatoslavičů mohly nacházeti

méně stravy než kdekoli při tamních knížecích stolcích. Nic takového nebylo řečeno v *Slově o polku Igorevově*, jehož pěvec náležel k černigovské knížecí družině. Báseň sama je proniknuta živým všezemským citem a je cizí místním sympatiím a strannictvím. Když její severské a kurské pluky vstoupily na step, volá: ‚ó, ruská zemi! Jsi už za horami'. Tyto pluky se v ní zovou Rusikami, ruskými pluky; poraženy, ulehají na zemi ruskou; stesk se rozlévá po celé ruské zemi, když se rozšířila zpráva o této porážce. Ne své černigovské Svjatoslaviče, ale Monomachoviče, Vsevoloda ze suzdalské země, Rjurika a Davida ze smolenské, Romana z Volyně volá severský pěvec, aby se zastali urážky své doby, země ruské. Všude ruská země, a nikde ani v jedné památce se nesetkáváme s výrazem *ruský národ*. Probouzející se cit národní jednoty utkvíval ještě na teritoriálních hranicích země, a ne národních zvláštnostech národa. Národ je pojem příliš složitý, uzavírající v sobě duchovně mravní příznaky, které se ještě nepoddávaly tehdejšímu vědomí nebo dokonce se ještě dosti neprojevily v samém ruském obyvatelstvu. Přitom se ještě nezahladily zbytky starého plemenného dělení, a v hranicích ruské země bylo mnoho příslušníků cizích plemen nedotčených ještě asimilací, které ještě nebylo možno uvésti v pojem ruské společnosti. Ze všech prvků, vcházejících v útvar státu, území bylo nejpřístupnější chápání; sloužilo také k určení národnosti. Proto cit národní jednoty vyjadřoval se zatím jen v ideji *společné vlasti*, a ne ve vědomí národního charakteru a historického významu a ne v myšlence o povinnosti sloužiti národnímu blahu, třebaže se už probouzelo pomyšlení o mravní odpověd-

nosti před vlastí zároveň se svatyní. Na ljubeckém sjezdě knížat, políbivše kříž s tím, aby všichni družně povstali proti rušiteli smlouvy, potvrdili své rozhodnutí zaklením proti strůjci: ‚nechť je proti němu kříž čestný a celá země ruská'.

HLAVA TŘINÁCTÁ.

Ruská občanská společnost v XI. a XII. stol. — *Russkaja Pravda* jako její odraz. Dva názory na tuto památku. — Zvláštnosti Ruské pravdy, ukazující na její původ. — Nutnost přepracované sbírky místních právních zvyků pro církevního soudce XI. a XII. stol. — Význam kodifikace v řadě základních forem práva. — Byzantská kodifikace a její vliv na ruskou. — Církevně soudní původ Pravdy. — Peněžní měna Pravdy a doba jejího sestavení. — Prameny Pravdy. *Zákon ruský*. — Knížecí zákonodárství. — Soudní rozsudky knížat. — Zákonodárné projekty duchovenstva. — Prostředky, jichž užívali.

Skončil jsem vylíčení politického pořádku, zavedeného na Rusi v XI. a v XII. stol. Nyní musím se obrátiti k hlubší, zato očím pozorovatelovým ukrytější životní sféře, k občanskému pořádku, k denním soukromým vztahům osoby k osobě a k oněm zájmům a pojmům, jimiž tyto vztahy byly řízeny a upevňovány. Ostatně, omezím se jen na zevnější právní stranu občanského žití. Dosud je v naší historické literatuře přesvědčení, že tento soukromoprávní život nejstarší Rusi nejúplněji a nejvěrněji se odrazil v nejstarší památce ruského práva, v *Ruské pravdě*. Dříve než se podíváme na soukromé právní vztahy tímto zrcadlem, musíme prozkoumati, pokud úplně a věrně odrazilo v sobě tyto vztahy. Proto upoutám předběžně vaši pozornost na otázku o původu a složení Ruské pravdy a potom v hlavních rysech vyložím její obsah.

V naší literatuře o dějinách ruského práva jsou dva názory na původ Ruské pravdy. Jedni v ní vidí ne oficielní dokument, ne původní památku zákonodárství, jak vyšla z ruky zákonodárce, ale soukromý právnický sborník, sestavený jakýmsi starým ruským právníkem nebo několika právníky pro jejich soukromé potřeby.

Druzí pokládají Ruskou pravdu za oficielní dokument, za původní dílo ruské zákonodárné moci, jen pokažené opisovači, proto se objevilo mnoho různých opisů Pravdy, lišících se množstvím, pořádkem, a dokonce tekstem článků. Rozebereme Ruskou pravdu, abychom prozkoumali a ocenili oba tyto názory.

Čtouce Ruskou pravdu především poznáte podle záhlaví prvního článku památky v nejstarších opisech, že to je ‚soud' nebo ‚nařízení' Jaroslavovo. V samé památce nejednou se setkáváme s poznámkou, že tak ‚soudil' nebo ‚nařídil' Jaroslav. První závěr, k němuž přivádějí tyto údaje, je to, že Ruská pravda je zákoník, sestavený Jaroslavem a sloužící jako rukověť pro knížecí soudce XI. stol. I v našem starém písemnictví se zachovala památka na Jaroslava jako na původce pravdy, zákona: přezdívali mu také někdy *Pravosuda*. Přihlédneme-li blíže k památce, shromáždíme značnou zásobu pozorování, která zvrátí tento první závěr.

I. Setkáváme se v Pravdě s několika ustanoveními, vydanými nástupci Jaroslavovými, jeho dětmi a dokonce jeho vnukem Monomachem, jemuž náleží zákon, namířený proti lichvě a zanesený do Pravdy. A tak Pravda byla plodem zákonodárné činnosti nejen Jaroslava samého.

II. Tekst některých článků představuje ne původní slova zákonodárcova, ale jejich výklad, parafrasi, náležející pisateli zákona nebo vypravovateli, který mluví o tom, jak byl zákon sestaven. Takový je na příklad druhý článek Pravdy podle cizí redakce. Tento článek je doplnění, přesněji řečeno, oprava k prvnímu článku o krevní mstě a praví: ‚po Jaroslavovi se sešli synové jeho Izjaslav, Svjatoslav, Vsevolod a

mužové jejich a zrušili mstu za vraždu, a ustanovili peněžní výkup, všechno ostatní pak, jak soudil Jaroslav, jak nařídili i jeho synové'. Vidíte, že to není původní tekst zákona Jaroslavových synů, ba ani ne tekst nějakého zákona, ale protokol knížecího sjezdu nebo historický výklad zákona slovy pisatelovými.

III. V Ruské pravdě není ani stopy po jedné vážné zvláštnosti staroruského soudního procesu, po jednom ze soudních důkazů — po soudním souboji, *poli*. Zatím se zachovaly v starých pramenech našich dějin stopy, ukazující na to, že pole bylo užíváno jak před Ruskou pravdou, tak i dlouho po ní. Byzantský spisovatel X. stol. Leo Diakonus ve vypravování o bulharském tažení Svjatoslavově praví, že Rusové v jeho době mívali zvyk rozhodovati vzájemné spory ‚krví a vraždou'. Tímto neurčitým výrazem možno ještě rozuměti rodovou krevní mstu; ale arabský spisovatel Ibn-Dasta, který psal poněkud dříve než Leo, líčí nám názorný obraz soudního souboje na Rusi v první polovině X. stol. Podle jeho slov, jestliže na Rusi má někdo něco proti druhému, tu ho volá před soud ke knížeti, před nímž se prou obě strany. Věc bývá rozhodnuta rozsudkem knížete. Jestliže obě strany jsou nespokojeny s rozsudkem, konečné rozhodnutí je ponecháno zbrani; čí meč je ostřejší, ten vyhraje. Zápasu jsou přítomni příbuzní obou stran, ozbrojení. Kdo přemůže v zápase, ten vyhrává spor. A tak je nepochybno, že dlouho před Ruskou pravdou Jaroslavovou bylo v ruském soudnictví užíváno pole, soudního souboje. Na druhé straně, údaje o užívání pole se objevují v památkách ruského práva hned na počátku XIII. stol. Proč Pravda nezná tohoto důležitého

soudního prostředku, jehož tak rádi užívali u starých ruských soudů? Zná jej, ale ignoruje jej, nechce ho uznati. Nacházíme také vysvětlení tohoto neuznání. Naše duchovenstvo vytrvale po věky brojilo proti soudnímu souboji jako pohanskému zbytku, obracelo se dokonce k církevním trestům, aby jej odstranilo z užívání ruských soudů; ale dlouho, div ne do konce XVI. stol., bylo jeho úsilí bezúspěšné. A tak lze pozorovati jakousi solidárnost mezi Ruskou pravdou a právními pojmy staroruského duchovenstva.

IV. Podle různých opisů jeví se Ruská pravda ve dvou základních redakcích, v krátké a obšírné. V písemnictví je dříve známa poslední: obšírnou Pravdu nacházíme už v novgorodském nomokanonu z konce XIII. stol., zatím co nejstarší opis krátké redakce nacházíme v opise novgorodského letopisu z konce XV. stol. Tato obšírná Pravda objevuje se vždy v stejném, abych tak řekl, obklíčení, v jedné literární společnosti. Krátká redakce Pravdy obyčejně se vyskytuje v památkách čistě literární vlastnosti, kterých se v praksi u soudů neužívalo, nejčastěji v opisech novgorodského letopisu nejstarší redakce. S Pravdou obšírnější se setkáváme ponejvíce v nomokanonech, staroruských sbírkách církevních zákonů, někdy ve sbornících kanonického obsahu, nesoucích název *Měřitka Spravedlivého*. Takovým způsobem Ruská pravda žila a působila v církevně právní společnosti: setkáváme se s ní prostřed právních památek církevního nebo byzantského původu, přinesených na Rus duchovenstvem a majících praktický význam u církevních soudů. Vyjmenuji členy této církevně právní společnosti Pravdy. Víte, že stará ruská *Kormčaja* (Πηδάλιον) je překlad byzant-

ského *Nomokanonu.* Nomokanon je sbírka církevních pravidel (κανόνες) a církve se týkajících zákonů (νόμοι) byzantských císařů. Touto sbírkou se také řídila a z části řídí i dosud ruská církev ve své správě a obzvláště v soudu o věcech duchovních. Byzantský nomokanon, naše Kormčaja, objevuje se v našem písemnictví s řadou doplňujících článků, vnesených do její druhé části, do oddílu císařských zákonů. Hlavní z nich jsou takové: 1. výtah ze zákonů Mojžíšových; 2. Ekloga (Ἐκλογὴ τῶν νόμων, výbor zákonů), sbírka, sestavená za obrazoboreckých císařů-spoluvladařů v první polovině VIII. stol. Lea Isaurica a jeho syna Konstantina Kopronyma; tato sbírka obsahuje hlavně ustanovení rodinného a občanského práva, ale je v ní také oddíl o trestech za trestní zločiny; 3. *Zakon sudnyj ljuděm* nebo Zákoník císaře Konstantina: to je slovanské zpracování téže Eklogy, hlavně jejích článků o trestech; toto zpracování se objevuje v slovanském písemnictví dokonce dříve než překlad samé Eklogy a zdá se, že bylo zhotoveno pro Bulhary brzo poté, kdy přijali křesťanství, t. j. v IX. stol.; 4. *Prochiron* (Ὁ πρόχειρος νόμος, Zákon občanský — jus civile), zákonodárná sbírka císaře Basilia Makedonského také v IX. stol.; 5. celkem nebo úryvky církevní nařízení našich prvních křesťanských knížat Vladimira a Jaroslava. Prostřed těchto doplňujících článků nomokanonu se obyčejně setkáváme s naší obšírnou Pravdou. Tak se jeví ne samostatnou památkou staroruského zákonodárství, ale jedním z doplňujících článků ke sbírce církevních zákonů.

V. Rozbírajíce doplňující články církevně byzantského původu, pozorujeme jakousi vnitřní

souvislost mezi nimi a naší Pravdou: některá ustanovení této jako by byla sestavena za spolupůsobení prvních. Na příklad ve výtahu ze zákonů Mojžíšových čteme článek o nočních krádežích. Tento, vypůjčený z knihy Exodus, čteme v naší tištěné Bibli takto: ‚jestliže by zloděj zastižen byl při podkopávání a ubit jsa, umřel by; pak-li by to ve dne učinil, smrtí vinen bude.' Smysl tohoto článku je takový: jestliže v noci dopadnou zloděje na místě činu a zabijí ho, nepokládá se to za vraždu; jestliže ho zabijí po východě slunce, tu vrah je vinen, musí se sám podrobiti trestu smrti. V naší Pravdě čteme takový článek o noční krádeži: koho zastihnou v noci u sýpky nebo při nějaké krádeži, mohou zabíti jako psa; zadrží-li chyceného zloděje do úsvitu, musí ho odvésti na knížecí dvůr, k soudu; vyjde-li najevo, že zloděj je zabitý, kdežto cizí lidé ho viděli už spoutaného, tu platit za vraždu pokutu 12 hřiven.' Cítíte vnitřní spojitost tohoto článku s uvedeným místem Mojžíšova zákonu, ale vidíte také, jak Mojžíšovo ustanovení se v Pravdě poruštilo, jak bylo přizpůsobeno k místní společnosti a nabylo svérázné tuzemské formy výrazu. Druhý příklad. Mezi články zmíněných Eklogy a Prochironu se setkáváme s krátkým ustanovením: ‚otrok nevystupuje jako svědek.' U nás na Rusi kromě otroků byla ještě třída polosvobodných lidí, tak řečených *zakupů* (dočasných nevolníků, kteří obdělávali svůj dluh). V Ruské pravdě čteme takový článek o svědectví před soudem, o *poslušestvu:* ‚nevolník nemůže býti svědkem (a svědectví se od nevolníka nepožaduje); není-li svědka ze svobodných lidí, tu z nouze možno za svědka zavolati bojarského tiuna (úředníka), ale ne jiné

(prosté) nevolníky; jen při malém půhonu a to z nouze možno odvolati se také k svědectví zakupa'. Opět myšlenka Eklogy se rozvinula v Pravdě přiměřeně k útvaru ruské společnosti, vyjádřila se ve formě čistě ruské. Nebo mezi články zmíněného zákoníku císaře Konstantina se setkáváme s ustanovením o tom, jak trestati člověka, který bez vyzvání sedne na cizího koně: ‚jestliže někdo bez rozkazu na cizím koni jezdí, budiž potrestán třemi ranami.' V naší Pravdě je ustanovení o témž případě, které se čte takto: ‚kdo sedne bez vyzvání na cizího koně, tři hřivny za to.' Rus z dob Pravdy neměla ráda tělesných trestů, a byzantské rány důtkami převedeny byly v Pravdě na obvyklou u nás peněžní pokutu, na hřivny. Poslední příklad. V zákoníku císaře Konstantina je z Eklogy nebo Prochironu vzatý článek o otrokovi, který spáchal krádež u cizího, ne u svého pána: jestliže pán takového otroka-zloděje si ho chce podržeti pro sebe, musí nahraditi škodu utrpěvšímu, v opačném případě ho musí odevzdati v plné vlastnictví poškozenému. V naší Pravdě je článek, podle něhož pán nevolníka, který někoho okradl, musí zloděje vykoupiti, platiti všechny škody jím způsobené a pokutu, nebo jej vydati poškozenému; ale v našem článku je k tomu připojeno ustanovení, jak nakládati s rodinou nevolníka-zloděje a se svobodnými lidmi, kteří se krádeže zúčastnili. Tak pozorujeme, že sestavovatel Ruské pravdy, ničeho si nevypůjčuje doslovně z památek církevního a byzantského práva, přece se řídil těmito památkami. Ukazovaly mu případy, vyžadující určení, napovídaly zákonodárné otázky, na něž odpovědi hledal v tuzemském právu.

Vyložená pozorování vrhají jakési světlo na

původ Ruské pravdy. Pozorujeme, že Ruská pravda je zákon nejen Jaroslavův, byla sestavována i v XII. stol., dlouho po Jaroslavově smrti, že nepředstavuje všude původní tekst zákona, ale často jen jeho vypravovatelský výklad, že Ruská pravda ignoruje soudní souboje, jichž se nepochybně užívalo v ruském soudnictví XI. a XII. stol., ale protivící se církvi, že Ruská pravda se jeví ne jako zvláštní samostatný zákoník, ale jen jako jeden z doplňujících článků nomokanonu, že tato Pravda byla sestavována ne bez vlivu památek církevně-byzantského práva, kolem nichž se pohybovala. K čemu přivádí souhrn těchto pozorování? K tomu, myslím, že tekst Ruské pravdy námi čtený byl složen v ovzduší ne knížecího, ale církevního soudu, v prostředí církevního soudnictví, jehož potřebami a cíly se řídil sestavovatel Pravdy při své práci. Církevní kodifikátor napodobil právo na Rusi obvyklé, maje na zřeteli potřeby a základy církevního soudnictví, a napodobuje jen podle míry těchto potřeb a v duchu těchto základů. Proto Pravda nechce znáti pole. Proto také mlčí o zločinech politických, jež se netýkaly kompetence soudu církevního, také o únosa, o ublížení ženám a dětem, o slovních urážkách: tyto věci byly souzeny církevním soudem, ale ne na základě Ruské pravdy, ale na základě zvláštních církevních zákonných ustanovení, jak uvidíme. Na druhé straně, do poloviny XI. stol. knížecí soudce stěží potřeboval psané sbírky zákonů. Knížecí soudce se mohl obejíti bez takové sbírky z mnohých příčin: 1. byly ještě pevné dřívější právní zvyky, jimiž se v soudní praksi řídili knížе a jeho soudci; 2. tehdy vládl sporný proces, *prja*, a kdyby soudce zapomněl nebo si nechtěl

vzpomenouti na právní zvyk, naléhavě by mu jej připomněly samy soudící se strany, které vlastně také vedly věc a v jejich přítomnosti byl soudce spíše nezúčastněným divákem nebo pasivním předsedou než vedoucím věci; konečně 3. kníže vždy mohl v případě potřeby ze své zákonodárné moci doplniti právní paměť nebo zrušiti příležitostné pochyby soudcovy.

Jestliže však knížecí soudcové do poloviny nebo do konce XI. stol. se mohli obejíti bez psané sbírky zákonů, byla taková sbírka naprosto nutná církevním soudcům. Od doby přijetí křesťanství bylo ruské církvi ponecháno dvojí soudnictví. Především soudila *všechny* křesťany, duchovní i světské, v *některých* věcech duchovně mravní povahy, za druhé, soudila *některé* křesťany, duchovní i světské, ve *všech* věcech církevních i necírkevních, občanských i trestních. Tito někteří křesťané, ve všech věcech podléhající soudu církve, utvořili zvláštní církevní společnost, jejíž složení brzo uvidíme. Církevní soud ve věcech duchovních byl nad všemi křesťany konán na základě nomokanonu, přineseného z Byzantie, a církevních nařízení, vydaných prvními křesťanskými knížaty Rusi. Církevní soud ve věcech necírkevních, trestních i občanských, prostírající se jen na lidi církevní, musil se konati podle místního práva a vyvolával potřebu písemní sbírky místních zákonů, jakou se jevila také Ruská pravda. Nutnost takové sbírky podmíněna byla dvěma příčinami: 1. první církevní soudcové na Rusi, Řekové nebo jižní Slované, neznali ruských právních zvyků; 2. tito soudcové potřebovali takové písemné sbírky tuzemských zákonů, v níž by byly odstraněny nebo aspoň zmírněny některé tuzemské zvyky, obzvláště

protivící se mravnímu a právnímu citu křesťanských soudců, vychovaných v byzantském církevním a občanském právu. V samém jazyku Ruské pravdy možno najíti jakési známky toho, že vyšla z prostředí, které znalo názvosloví byzantského a jihoslovanského práva; tak se setkáváme se slovem, cizím ruskému jazyku, *bratučadu* ve významu bratrance, které je dosti mechanickým překladem názvu byzantských zákoníků ἀδελφόπαις. také slova *vražda* ve smyslu pokuty za vraždu nebo vůbec soudního trestu, je dosti užíváno v jihoslovanských právních památkách, mezi jiným v zákoníku Dušanově a v zákoně Vinodolském. Konečně i svou vnější podobou ukazuje Ruská pravda na svou souvislost s byzantským zákonodárstvím. Je to neveliký synoptický zákoník na způsob Eklogy a Prochironu. Sama tato forma práva, kodifikace, byla k nám přinesena církevními právníky, kteří jediní chápali její smysl a potřebu.

Jsou dvě základní formy práva: *právní zvyk* a *zákon*. Právní zvyk je původní, přirozená forma práva: na prvních stupních společného žití je celé právo obsaženo v právním zvyku. Vytváří se ponenáhlu cestou trvalého přizpůsobování k jednotlivým případům nebo vztahům určitého pravidla, vypracovaného právním vědomím národa pod vlivem historických podmínek jeho života. Souhlas s právními a náboženskými názory národa a trvalost působení dodávají tomuto pravidlu fysiologicky přinucovací síly zvyku, podání. Zákon je pravidlo, ustanovené svrchovanou státní mocí pro uspokojení běžných potřeb státu, a pod jejich vlivem ihned nabývá závazné síly, podporované všemi prostředky státní moci. Zákon se objevuje později než právní zvyk a pů-

vodně jen jej doplňuje nebo opravuje, ale potom jej vytlačuje a nahrazuje novým právem. *Kodifikace* se objevuje ještě později a obyčejně v sobě sjednocuje obě předcházející formy práva. Podle všeobecně přijatého pojetí neskýtá nových právních norem, ale jen urovnává pravidla, ustanovená právním obyčejem a zákonodárstvím, nebo je přizpůsobuje k měnícím se mravům a právním názorům národa nebo potřebám státu. Ale samo toto urovnávání a přizpůsobování působících norem nepozorovaně je mění a připravuje nové právo. V Byzantii podle tradice, táhnoucí se od římského soudnictví, horlivě byla zpracovávána zvláštní forma kodifikace, kterou možno nazvati kodifikací synoptickou. Její vzor byl dán Justiniánovými Institucemi, kdežto dalšími vzory se jeví sousedé Ruské pravdy skrze nomokanon Ekloga a Prochiron. Jsou to krátké systematické výklady práva, spíše díla právnictví než zákonodárství, ne tak zákoníky jako právnické učebnice, přizpůsobené nejsnazšímu poznání zákonů. Hlavy, nebo paragrafy titulů, ne něž jsou rozděleny tyto zákoníky, podobají se thesím konspektu přednášek o občanském právu. Kromě rukovětí takového druhu, vyplývajících ze zákonodárné moci, sestavovány byly podle jejich typu přepracovávané nebo doplňované jejich soukromé sbírky, známé od názvem ‚Eklogy soukromé', ‚Epanagogy, spojené s Prochironem', ‚Eklogy, přepracované podle Prochironu' a pod. Tyto soukromé rukověti byly běžné u Řeků v témž XI. a XII. stol., kdy i u nás byla konána podle byzantských vzorů podobná kodifikační práce. Potřeby místního církevního soudnictví přivedly k této práci, kdežto byzantská kodifikace poskytla jí hotovou formu a metodu. Pod-

porován vyloženými potřebami podnícen byl v církevním prostředí pokus sestaviti zákoník, který by podal právní zvyky zavedené na Rusi a přizpůsobil je k těm, které přinesla církev nebo k pojmům a vztahům změněným pod jejím vlivem. Plodem tohoto pokusu také byla Ruská pravda. A tak, opakuji, Ruská pravda se zrodila v ovzduší církevního soudnictví.

Vyložený rozbor Ruské pravdy skýtá nám možnost odpověděti na otázku, danou hned na počátku jejího zkoumání: byl-li to dokument oficielní, věc knížecí zákonodárné moci, nebo soukromý právní sborník, který nebyl oficielního původu ani závazně nepůsobil? Ani to, ani ono: Ruská pravda nebyla dílem knížecí zákonodárné moci; ale nezůstala ani soukromým právním sborníkem, dostalo se jí závazného působení jako zákonodárné sbírky v jedné části ruské společnosti, hlavně v té, na niž se prostíralo církevní soudnictví ve věcech necírkevních, a v takovém závazném významu uznávána byla samou knížecí mocí. Ostatně je možno pomysliti si, že působení Ruské pravdy přešlo časem hranice církevního soudnictví. Do poloviny XI. stol. ještě pevný starý zvyk skýtal knížecím soudům možnost obejíti se bez písemné sbírky zákonů. Ale různé okolnosti, úspěchy vzdělanosti, obzvláště objevení křesťanské církve s církevním a byzantským právem cizím pro Rus, s právními pojmy a vztahy pro ni novými — všechno to musilo učiniti vrátkým dřevní tuzemský právní zvyk a zakaliti právní paměť soudcovu. Nyní soudní praxe na každém kroku dávala soudu otázky, na něž nenacházel odpovědi v dřevním tuzemském zvyku, nebo na které odpovědi bylo možno dosáhnouti z tohoto zvyku jen cestou jeho napjatého

výkladu. To musilo podnítiti i prostřed knížecích soudců potřebu písemného výkladu obvyklého soudního pořádku, přizpůsobeného změněnému položení věcí. Ruská pravda odstraňovala část těchto soudních potíží: poskytovala odpovědi na mnohé z těchto nových otázek, snažíc se přizpůsobiti novým pojmům a vztahům. Myslím, že časem Ruská pravda, působíc závazně jen ve sféře církevního soudnictví, počala býti rukovětí i knížecím soudcům, ale sotva závaznou, spíše měla význam právnické pomůcky, abych tak řekl, informativního výkladu běžného práva. A tak Ruská pravda je vlastně památkou staroruské kodifikace, a ne staroruského zákonodárství. V tom třeba hledati vysvětlení oné viditelné podivnosti, že památky nejen státního, ale ani církevního práva v době další, uvádějíce normy Pravdy, nikde, pokud se pamatuji, se na ni neodvolávají.

Kde se dála tato kodifikační práce? Odpověď na tuto otázku je nevyhnutelný doplněk toho, co jsme řekli o původu Ruské pravdy. V dřevním novgorodském letopise čteme, že r. 1016 Jaroslav, propouštěje domů Novgoroďany, kteří mu pomáhali v boji se Svjatopolkem, prý jim dal ‚pravdu a nařízení sepsal' praviv jim: ‚touto listinou se řiďte, kterou jsem vám sepsal, toho se držte'. Hned po těchto slovech je uvedena krátká redakce Ruské pravdy s doplňujícími ustanoveními Jaroslavových synů. Tato zpráva nebo podání vzniklo zřejmě touhou vysvětliti, proč v letopise u r. 1016 byla umístěna tato památka. Víme už, že do obšírné redakce Pravdy bylo vloženo ustanovení velikého knížete Vladimira Monomacha; byla tedy i nadále sestavována také v první polovině XII. stol. V krátké

redakci ještě není takového ustanovení: je možno pomysliti si, že byla sestavena před panováním velikého knížete Monomacha, ne později než na samém počátku XII. stol. Ale konečného složení, v jakém se jeví Pravda podle obšírné redakce, dostalo se jí po polovině XII. stol. Poukaz na to nacházíme v peněžní měně, jíž se drží Pravda. To je dosti spletitá otázka v dějinách památky. Seznámím vás s ní, nezabíhaje do přílišných podrobností.

Hlavní formou trestu nejen za občanská, ale i za trestní porušení práva, jak uvidíme, jsou v Ruské pravdě peněžní pokuty. Počítají se na hřivny kun a jejich části. *Grivna* znamená *funt* před objevením v našem jazyku tohoto německého slova, které zase pochází z lat. pondus; hřivna stříbra byla libra stříbra. *Kuny* jsou peníze; naše nynější slovo *děnjgi* je tatarského původu, označuje zvonivou minci a dostalo se do našeho jazyka ne před XIII. stol. *Grivnou kun*, t. j. peněžní librou, nazýval se slitek stříbra různé formy, obyčejně podlouhlý, který byl největší stříbrnou měnovou jednotkou na staroruském trhu do XIV. stol., nebo poněkud dříve, kdy ji nahradil *rubl*. Hřivna kun se rozdělovala na 20 *nogat*, na 25 *kun*, na 50 *rězan;* rězana se dělila na *vekši*, na kolik zejména — to nebylo přesně ustanoveno. V památkách není přímých údajů, které kožišiny se zejména nazývaly nogatami, kunami, rězanami; ale víme, že to byly kožišinové peněžní jednotky, jako také slovo *kuny* ve smyslu peněz vůbec označovalo vlastně kožišiny, které kolovaly na trhu jako peníze. V známém nám už kázání o sv. čtyřiceti dnech, kazatel odsuzuje bohatství, která skrývají do země, mezi jiným ‚*kuny* a šaty na sežrání molům':

tento výraz se nehodí na kovové peníze. Ale záhy se objevily v ruském obratu i kovové peníze. Pravil jsem už, že v hranicích evropské Rusi nacházeli a nacházejí velmi mnoho pokladů s dirhemy, arabskými mincemi VIII.—X. stol. Dirhem je stříbrná mince veliká asi jako padesátikopějka, jenže tenší než tato. Poklady jsou ponejvíce neveliké, neobsahují mincí více než libru. Takové poklady, jako v Muromě nalezený, vážící přes dva pudy (přes 11 tisíc mincí), jsou velmi vzácné. Je pozoruhodné, že v těchto pokladech vedle celých dirhemů našli obyčejně množství jejich částí, polovinek, čtvrtek i drobnějších dílů. V jednom pokladě s mincemi X. stol., nalezeném u Rjazaně, bylo nalezeno vedle 15 celých dirhemů na 900 kousků, z nichž nejdrobnější se rovnali $^1/_{40}$ dirhemu. To poskytlo důvod k domněnce velmi pravděpodobné, že u nás řezali a drobili dirhemy, aby získali drobnou minci. Svou minci, ruské ‚stříbrňáky', které nebyly těžší než dirhemy, počali u nás raziti teprve za Vladimira Sv. a to zřejmě v nevelikém množství. Ustanovován byl určitý trhový poměr dirhemů a jejich částí ke kožišinovým hodnotám, po nichž také dostaly své názvy: část dirhemu, za který dostali kožišinu kuny, nazývala se rězanou a pod. Tak bylo účtováno, abych tak řekl, ve dvou valutách, v kožišinové a kovové. Památky nejednou porovnávají ony i druhé peněžní jednotky: ‚ale pět nogat za lišku, a za tři lišky 40 kun bez nogaty', jak čteme v jednom dokumentě XII. stol. V Ruské pravdě nacházíme údaje i o trvalém vzájemném poměru kožišinových a kovových hodnot. Ustanovuje jeden doplňující poplatek k soudním pokutám na 5 kun — ‚v kožišině 2 nogaty': to znamená, že 5 kovových kun

může býti zaměněno dvěma kožišinovými nogatami. A tak kožišina-nogata se rovnala 2½ kovové kuny. Je zajímavo, že podobný vzájemný vztah nacházíme i u volžských Bulharů. Tehdejší trhy se vyznamenávaly stálostí cen, a při oživených obchodních stycích Rusi s bulharským Povolžím, upevněných smlouvami, ruské tržní ceny vývozního zboží mohly míti těsnou spojitost s bulharskými. Arab Ibn-Dasta, který psal v první polovině X. stol., mluví o těchto Bulharech, že u nich zvonivou minci nahrazují kuní kožišiny, a každá kožišina stojí 2½ dirhemu. Možno-li sbližovati data, rozdělená takovým prostranstvím a dobou, tu novou kunou na Rusi dob Ruské pravdy byl dirhem.

V různých dobách podle měnící se hodnoty stříbra na Rusi hřivna kun měla nestejnou váhu. V X. stol., jak viděti ze smluv Olegových a Igorových s Řeky, rovnala se asi ⅓ libry. Zachovalo se nám mnoho hřiven, které váží půl libry nebo přibližně tolik: uvážíme-li data o dějinách peněžního obratu na Rusi, je třeba zařaditi takové hřivny do XI. a do počátku XII. stol. do dob Jaroslava, Monomacha a Mstislava I. V druhé polovině XII. stol. však známé nám okolnosti stísnily vnější obchod Rusi; příliv drahých kovů z ciziny ustal, stříbro podražilo a z památek konce XII. a počátku XIII. stol. vidíme, že váha hřivny kun se zmenšila dvojnásob, na čtvrt libry. Tato změna proměnila i peněžní měnu. Hřivna kun, pozbyvši na váze zdražením stříbra, uchovala si dřívější kupní sílu, protože ve spojitosti s tím a přiměřeně tomu zboží zlevnilo. Ale cizozemská zahraniční mince, která sloužila jako drobné hřivny kun, přicházela k nám v dřívější váze, a kožišiny jako peníze si

uchovaly v ruském obratu dřívější kupní sílu a změnil se tedy jejich tržní poměr i poměr všeho zboží ke kovovým jednotkám: kožišina-nogata, která dříve stála 2½ celého dirhemu-kuny, nyní stála 2½ půldirhemu-rězany a půldirhem, naše rězana, nakupovala na trhu totéž, zač se dříve platil celý dirhem, naše kuna. Podle zvyku označovati cizozemskou minci tuzemskými názvy rovnocenných jí kožišin, počali nyní nazývati rězanu kunou a počítati v hřivně 50, a ne 25 kun. Tak je možno vysvětliti, proč v pokutách, vyjádřených v krátké redakci Ruské pravdy v rězanách, obšírná redakce všude nahrazuje rězany kunami, neměníc samé číslice pokuty: za ukradenou loď byla v první redakci pokuta 60 rězan, v druhé 60 kun a pod. A tak Ruská pravda nabyla zakončeného tvaru v druhé polovině XII. nebo na počátku XIII. stol. Jestliže počátek jejího sestavení možno zařaditi do dob Jaroslavových, znamená to, že o ní bylo pracováno nejméně půldruhého století.

Objasnivše původ Ruské pravdy, t. j. potřebu, která podnítila její sestavení, a určivše přibližně dobu, kdy byla sestavována, máme důvod k odpovědi i na druhou otázku, kterou jsme si dali na počátku jejího zkoumání: pokud úplně a věrně se v ní odrazil právní pořádek působící na Rusi? Ale je nevyhnutelno míti k tomu ještě i jiný důvod: je třeba viděti, kterých pramenů a jak užíval kodifikátor, přesněji řada kodifikátorů, kteří pracovali o zákoníku.

Prameny Ruské pravdy určeny byly samým jejím původem a určením. Byl to zákoník, určený soudu nad církevními lidmi ve věcech necírkevních. Musil čerpati normy z pramenů dvojí-

ho druhu, církevních a necírkevních. Začněme posledními.

Podle smluv Rusi s Řeky v X. stol. za úder mečem nebo jinou zbraní, zasazený Rusem Řekovi nebo Řekem Rusovi, určena byla pokuta ‚podle zákona ruského'. Tento *zákon ruský*, t. j. obyčejné právo pohanské Rusi, stal se také základem Ruské pravdy, byl jejím základním pramenem. Obávám se, že určiv tento pramen jako obvyklé právo pohanské Rusi, řekl jsem to nejasně a dokonce nepřesně. Předmět je složitější, než se může zdáti podle takové definice. Je-li jedno a totéž *zákon ruský* smluv a týž zákon z dob Ruské pravdy, kdy ho užívala jako pramene? Smiřuje se s Řeky u zdí Cařihradu, Oleg, ještě čistý Varjag, s muži svými, také Varjagy, ‚podle ruského zákona' se zapřisahali slovanskými bohy, Perunem, ‚bohem *svým*' a Volosem, že zachovávati budou mír. To znamená, že zákon ruský je právní obyčej Rusi, smíšené varjažsko-slovanské třídy, která vládla východním Slovanům a vedla vyjednávání s Byzantií. Tento zvyk byl právě tak smíšeného původu a složení jako třída, jejíž život řídil. Ale těžko by bylo rozeznati v něm prvky jej tvořící, varjažský a slovanský, a zejména podle Ruské pravdy. Dvě staletí společného žití obou plemen je dostatečná doba pro splynutí různoplemenných zvyků v organický nedílný celek. Přitom v obchodních městech podél Dněpru a jiných řek roviny i přistěhovalci-Varjagové, i sami tuzemci Slované vstupovali v takové podmínky a vztahy, které v těchto městech vznikaly po prvé a proto si nemohly najíti hotových norem ani ve varjažském, ani v slovanském právním zvyku. V IX. stol. Varjagové v těchto městech se stali vládnoucí

třídou, aspoň jejím nejvýznamnějším živlem, na počátku X. stol. za Olega se zapřisahali bohy podmaněných jim Slovanů, jako svými, skrze byzantskou službu a obchod se stali prostředníky byzantských právních pojmů a obyčejů v městském obyvatelstvu kijevské Rusi, vnesli v její správu a právo několik svých administrativních a právních pojmů zároveň s názvy *jabetnik, tiun, gridj, vira,* od vlády Igorovy se jevili prvními sprostředkovateli křesťanství na Rusi, za pohana Vladimira dali jí první křesťanské mučedníky ze svého středu, a v období sestavení Ruské pravdy jejich nedalecí poslovanění potomci dívali se na své sourodáky, nově přistěhovalé Varjagy, modlící se po katolicku, jako na nekřtěné cizince, ‚Varjagy, křtu nemající', podle výrazu jedné z redakcí Ruské pravdy. V takovém složení se dostal ruský zákon do rukou kodifikátorů Ruské pravdy. V ruském zákoně se odrazil život, který se utvořil v ruských obchodních městech IX.-XI. stol. Měl vzdálené kořeny v národních pohanských zvycích varjažských a slovanských; ale tyto kořeny nabyly rozmanitými vlivy takového rozvoje, tak obrostly novými kulturními útvary za dvě staletí společného žití a plemenného splynutí Varjagů rozptýlených po ruských městech s tuzemci Slovany, že představovaly už zvláštní kulturní formaci, lišící se od dřevního národního obyčeje, který se ještě udržoval ve vesnickém slovansko-ruském obyvatelstvu a možná, že tu a tam ve Skandinavii. Ruská pravda, napodobujíc platné právo Rusi své doby, měla na mysli toto nové kulturní složení vyšších městských tříd, zaznamenávajíc rysy národního obyčeje jen ve spojitosti s tímto složením v podobě třídních zvláštností, nebo po-

kud se tento obyčej stýkal skrze majetnictví půdy a obchodní styk s národním vesnickým prostředím. Uvedu jeden příklad na vysvětlení své myšlenky. V článcích, vztahujících se k rodinnému právu, má Ruská pravda na mysli křesťanskou rodinu, vytvořenou církevním sňatkem. Jeden článek určuje položení i rodiny mimomanželské, ‚otrockých dětí' s jejich matkou po smrti jejich otce: dostávají svobodu. Z druhé památky se dovíme, že se jim přitom z majetku zesnulého otce udělovala ‚cizoložná část'. Ale z pravidel metropolita Ioanna II. vidíme, že sto let po pokřestění Rusi ‚prostí lidé', ne knížata ani bojarové, obyčejně zakládali rodiny podle starého pohanského obyčeje, bez církevního sňatku, a církev uznávala takové rodiny za mimomanželské, nezákonné. Je pravdě nepodobno, že by i v těchto rodinách se při pořádku dědění užívalo normy ‚cizoložné části': tehdy v ohromné masse ruského prostého lidu by nebylo ani zákonných rodin, ani zákonných přímých dědiců. Zatím z Jaroslavova církevního nařízení vidíme, že ‚nemanželská žena', nezákonná s církevního hlediska, uznávána byla za zákonnou s hlediska právního, jestliže za jejího života neměl muž ženu ‚manželskou'; samovolný rozvod takových manželů bez sňatku podléhal pokutě, právě jako samovolný rozvod zákonných; jen pokuta byla dvojnásob menší. Ruská pravda ignoruje tyto, abych tak řekl, mimomanželská manželství, udržující se dřevním právním obyčejem a dokonce trpěné novým právem křesťanské Rusi. A tak v *zákoně ruském*, pokud byl pramenem Ruské pravdě, je třeba viděti ne původní právní obyčej východních Slovanů, ale právo městské Rusi, složené z dosti rozmanitých prvků v IX.—XI. st.

Kromě zákona ruského čerpal kodifikátor i z jiných pramenů, které byly odhaleny nebo se rozšířily s přijetím křesťanství, a skýtaly mu normy, měnící nebo rozvíjející tento zákon. Za nejdůležitější z nich je třeba uznati zákonodárná ustanovení ruských knížat: tak v druhém článku obšírné Pravdy je vyložen zákon Jaroslavových synů, nahrazující rodovou mstu za vraždu peněžitou pokutou s obšírným výkladem v dalších článcích o stupnici peněžních trestů a jiných procesních podrobnostech, vztahujících se k věcem vraždy. Sama idea zákonodárné povinnosti, uložená panovníkovi shora, myšlenka na možnost a dokonce nutnost regulovati veřejný život vůlí moci byla k nám přinesena zároveň s křesťanstvím, vštěpována byla se strany církve. Druhým pramenem byly soudní rozsudky knížat v jednotlivých případech, které se proměnily v precedens: to je nejobvyklejší způsob nejstaršího zákonodárství. Takový je rozsudek Izjaslava Jaroslaviče, který odsoudil k dvojnásobné pokutě obyvatelstvo Dorogobuže za vraždu knížecího ‚podkoního starého', t. j. správce koníren nebo dozorce: tento rozsudek byl zanesen do Pravdy jako všeobecný zákon, zařazující knížecího správce koníren rozsahem pokuty za jeho zavraždění k složení starší družiny knížecí. K oběma těmto pramenům třeba připojiti ještě třetí — zákonodárné projekty duchovenstva, přijaté knížaty. Stopy této zákonodárné práce pozorujeme už v letopisném vypravování o knížeti Vladimirovi. Když se rozmohlo lupičství v ruské zemi, biskupové navrhli tomuto knížeti, aby zaměnil peněžitou pokutu za lupičství těžším vrchnostenským trestem: v Ruské pravdě nacházíme ustanovení, podle něhož se lupič trestá ne peněžitou

pokutou, ale ‚drancováním a vyloupením', konfiskací všeho majetku zločincova a prodejem jeho samého do otroctví za hranice s celou rodinou. Tento pramen byl jednou z cest, dokonce hlavní cestou, kterou do ruské společnosti vnikal vliv církevně byzantského, a skrze něho i římského práva. Tento vliv je důležitý nejen novými právními normami, které vnášel do ruského práva, ale i všeobecnými právními pojmy a definicemi, které tvoří základ právního vědomí. Právnímu vedení duchovenstva byla otevřena hlavně oblasť rodinných vztahů, které bylo nutno znovu přetvořovati. Zde mu byly dány značné plné moci, nejen soudní, ale i zákonodárné, podle nichž dosti nezávisle pořádalo rodinný život, užívajíc na místní podmínky svých kanonických ustanovení. Proto s velikou pravděpodobností možno předpokládati, že oddíl článků v Ruské pravdě o pořádku dědění, poručnictví, o položení vdov a jejich poměru k dětem byl sestaven pod přímým nebo nepřímým vlivem tohoto pramene. Tak v složení vdovina jmění přesně je rozlišena vdoví část, oddělená jí z dědictví dětí na obživu do smrti nebo do druhého provdání, a to, co jí dal muž do úplného vlastnictví a co je dokonce vyjádřeno ve formuli, připomínající římský termín úplného vlastnictví (dominium): ‚a co jí muž odkáže, toho také je *paní*'.

Prostředky, jichž užívalo církevní soudnictví a církevní kodifikace při šetření a formulování naskytnuvších se mu případů, také možno připojiti k pramenům Ruské pravdy, pokud si takové případy našly v ní místo. Takovými prostředky byly především ony doplňující články Nomokanonu, mezi nimiž byla také umístěna Ruská pravda. Sama přítomnost jejich v složení takové

památky, jako je Kormčaja, byla dostatečným důkazem jejich autority jako pramenů práva. Ale staroruští církevní právníci neopovrhovali prameny méně autoritativními, nacházeli-li v nich vhodný materiál, jenže je těžko postihnouti je. Zdá se, že se zachovala stopa jednoho z nich. V Ruské pravdě je řada článků o ranách a poškození ruky, nohy a jiných údů těla. V tak řečené ‚Ekloze, zpracované podle Prochironu', soukromé rukověti práva, kterou známý kanonista Zacharia klade do doby pozdější počátku X. stol., setkáváme se s řadou článků podobného obsahu. Tresty, ustanovované v některých z těchto článků, vzbuzují bezděčnou domněnku, neměl-li těchto článků před očima sestavovatel Ruské pravdy, když formuloval pokuty za rány a poškození údů. Tak za zranění oka a nosu tato Ekloga určuje ve prospěch poškozeného pokutu 30 scheklů (východní mince): V Pravdě za totéž ustanovena pokuta a náhrada poškozenému 30 hřiven; za vyražení zubu v Ekloze 12 zlatých (nomisma), v Pravdě 12 hřiven kun. Tato soukromá řecká kompilace byla málo známá staroruským právníkům a nemýlím-li se, nezanechala znatelné stopy v starém právnickém písemnictví. Není-li tato podoba náhodnou shodou, tu u sestavovatelů Ruské pravdy možno tušiti dosti rozmanité a dokonce neočekávané prameny.

HLAVA ČTRNÁCTÁ.

Nastávající otázky o sestavení Ruské pravdy. — Stopy částečné kodifikace v staroruském právnickém písemnictví. — Shrnutí a přepracování odděleně sestavených článků. — Sestavení a složení Ruské pravdy: vzájemný poměr jejích základních redakcí. — Poměr Pravdy k tehdejšímu právu. — Občanský pořádek podle Ruské pravdy. — Předběžná poznámka o významu památek práva pro historické zkoumání občanské společnosti. — Dělící čára mezi trestním a občanským právem podle Ruské pravdy. — Systém trestů. — Dřevní základ Pravdy a pozdější vrstvy. — Poměrné ocenění majetku a osobnosti člověka. — Dvojí dělení společnosti. — Majetkové smlouvy a závazky. — Ruská pravda — zákoník kapitálu.

Prozkoumali jsme pozoruhodné prameny Ruské pravdy. Ale nemůžeme přistoupiti ke kulturnímu obsahu této památky, dokud nerozhodneme ještě jedné a velmi obtížné otázky, — jak byla sestavována. Tato otázka se týká toho, jak sestavovatelé Ruské pravdy užívali svých pramenů a jak, jakým kodifikačním procesem a z jakých částí byla Pravda sestavena.

V Pravdě je znatelný dvojí způsob užívání pramenů, formální a materiální: buď brali z pramene jen právní případ, který přizpůsobili podle druhých pramenů, nebo si vypůjčovali samu právní normu. První způsob převládal v poměru k cizozemským, byzantským pramenům, druhý v poměru k svým, tuzemským. Rozbíraje minule v Pravdě zachované příznaky jejího původu, uvedl jsem už několik ukázek takového kasuálního poměru k přeloženým doplňujícím článkům Kormčí. Tento způsob měl ovšem také svůj důležitý didaktický význam v rozvoji ruského právnictví: učil právníky rozeznávati a určovati lidské vztahy, vnikati v smysl a ducha právnictví v poměru práva k životu, — slovem, propra-

covával a zbystřoval právnické myšlení. Odtud si také Ruská pravda osvojila i jednu vnitřní zvláštnost byzantské synoptické kodifikace. Tato kodifikace byla pod dvojím vlivem — římského právnictví a křesťanského kázání. První v ni vneslo způsob právního traktátu, druhé způsob nábožensko-mravního poučování. Oba způsoby splývají u byzantského kodifikátora v náklonnost ospravedlňovati, motivovati zákon. Naše památka podle svých sil napodobovala tuto náklonnost. Motivy jsou velmi rozmanité: jsou jimi jak psychologické a mravní pohnutky, tak i praktické cíle, životní úvahy. Jeden článek Ruské pravdy praví, že nevolníci nepodléhají za krádež pokutě ve prospěch knížete, ‚protože jsou nesvobodní'. Podle druhého článku věřitel, který půjčil více než 3 hřivny bez svědků, pozbyl práva na žalobu. Soudce byl povinen vysvětliti žalobci odmítnutí žaloby resolucí, jejíž smysl, přidržujíce se její dramatické formy, možno vylíčiti takto: ‚nu, brachu, odpusť, sám jsi vinen, že jsi byl tak štědrý, uvěřil jsi na dluh tolik peněz beze svědků'.

Jakkoli je sám sebou důležitý formální způsob užívání pramenů se strany Ruské pravdy, pro dějiny kladného práva je důležitější druhý způsob, materiální: zato je méně postižný. Snadno je vyhledati v prameni článek, upravující právní případ stejný s určitým článkem Pravdy; mnohem obtížnější je uhodnouti, jak byla utvořena v Pravdě sama norma, která se nepodobá příslušnému článku pramene. Zastavme se především u pouhého vnějšího bibliografického pozorování. V staroruském právním, hlavně církevně právním písemnictví se setkáváme s ojedinělými články ruského původu, které jako by náho-

dou se dostaly na ono místo, kde je nacházíme, které nemají organické spojitosti s památkou, k níž jsou připojeny. V našem starém písemnictví kolovala kompilace, mající název *Knigi Zakonnyja*, prozkoumaná a vydaná zesnulým profesorem kanonického práva A. S. Pavlovem. Je to sborník, sestavený z několika památek byzantského práva v slovanském překladě; mezi nimi byl také *Zákon o trestech*, překlad trestního titulu ze známého nám Prochironu. Řecko-římské právo nedopouštělo manželství paní s jejím otrokem. Podle článku zmíněného titulu bezdětná vdova, která se sblížila se svým otrokem, byla podrobena ostříhání a tělesnému trestu, a měla-li zákonné děti, byla ještě zbavena v jejich prospěch svého majetku, kromě části, nutné k její obživě. Ruský překladatel nebo někdo jiný připojil k tomuto byzantskému článku svůj vlastní, naprosto nesouhlasný s byzantským právem: podle něho manželství vdovy s jejím otrokem je nejen možné, ale je pro ni provázeno jen obvyklými právními následky druhého provdání. Tento článek se nedostal do oddílu Ruské pravdy o rodinném právu. Nedostal se do Pravdy ani ruský článek, nacházející se mezi články Eklogy v jednom dřevním opise Měřítka spravedlivého a mající záhlaví ‚o zjištění krádeže'. Ustanovuje se zde soudní příslušnost líčení o krádeži, když corpus delicti i sám zloděj jsou v jiném okruhu (okresu), ne v tom, kde byla spáchána krádež. Jiné právě takové bludné články dostávaly se jen do některých opisů Pravdy z doby mnohem pozdější, nedostavše se do starších. Tak v jednom opise Pravdy XV. stol. byl umístěn článek o člověku, který klamem, pod záminkou jakéhosi podniku nebo poručení, vymámil na někom

peníze („obelhav lidi o kuny") a prchl do cizí země: tento zločin je podle předpokladu přirovnáván ke krádeži, a ne k obchodní insolvenci, nešťastné nebo nějaké jiné, trestané jinak než krádež. Článek není umístěn na místě, není prostřed článků o krádeži, ale na konci, jako doplněk, vedle druhého pozdějšího článku, který se také nedostal na své místo, o náhradě člověku, který nespravedlivě podle něčí žaloby byl uvržen do žaláře nebo potrestán důtkami. V některých opisech Pravdy nacházíme jiné vložené nebo připsané články, které nejsou v druhých opisech. Jeden z nich, o zneuctění, obzvláště nešťastně je umístěn v Pravdě: je to, jak uvidíme při rozboru Jaroslavova církevního statutu, scholium — nebo, přesněji, poznámka — k jednomu z jeho článků, bez níž by byl naprosto nesrozumitelný; nemá souvislosti s žádným článkem Pravdy, byla však obyčejně připisována k poslednímu a pokud mi je známo, ani v jednom opise není v Jaroslavově statutu postavena na své místo. Setkáváme se dokonce s články, nebo s celými skupinami článků, které byly rozšířeny v písemnictví odděleně a zároveň se dostaly do všech opisů obšírné Pravdy s některými tekstovými změnami nebo v redakčním přepracování, ale zachovávajíce podstatu obsahu. V oddíle Pravdy o nevolnictví je článek, omezující prameny nevolnictví: člověk, odevzdaný nebo vstoupivší do práce na určitou dobu za dluh, za obživu nebo za půjčku, není pokládán za nevolníka, může odejíti od pána před časem, je jen povinen poskytnouti mu náhradu, t. j. zaplatiti dluh nebo půjčku nebo zaplatiti obživu. Jeden z těchto případů, vylučujících zotročení, souhlasně je formulován v jednom z ruských doplňků k bulharské kom-

pilaci, *Zákonu soudnímu:* kdo vstupuje do práce v hladové době, nestává se nevolníkem na hrudě lpícím, t. j. úplným, ‚hrudy nepotřebuje'; může odejíti, musí jen zaplatiti tři hřivny, ovšem, nevydělal-li si obživy, neboť vykonaná práce se nepočítá, ‚sloužil zadarmo'.

Neuvedl jsem naprosto všechny známé články takového druhu. Další studium staroruského písemnictví pravděpodobně zvětší jejich počet, i nyní už dosti značný. Odhalují proces, vrhající světlo na sestavení Ruské pravdy. Vidíme, že systematické kodifikaci, z níž vycházely památky, podobné Ruské pravdě, předcházela jednotlivá zpracování jednotlivých norem, které byly potom sbírány ve sbírky více méně úplné, nebo podle nichž byly předělávány sbírky dříve sestavené. Kde, v jakém společenském prostředí se dála tato práce, důležitá pro dějiny našeho starého práva? Tušíte pravděpodobně, jaké prostředí uvedu: byla to sféra církevního soudnictví, t. j. ona část duchovenstva, přistěhovalého i tuzemského, která, soustřeďujíc se kolem biskupských kateder, pod řízením biskupů, byla nejbližší zbraní církevní správy a soudu. Žádná jiná třída ruské společnosti neovládala tehdy prostředky nevyhnutelnými pro takovou práci, ani se vzděláním všeobecným ani speciálně právním. Z XI. a XII. stol. se nám zachovalo několik památek, jasně osvětlujících průběh této práce. Přechod od pohanství ke křesťanství spojen byl s velikými obtížemi pro nezkušené křesťany a jejich vůdce. Podřízení církevní správci, soudci, zpovědníci, obraceli se k biskupům s otázkami ve věcech své kompetence, vzbuzujících pochybnosti, a dostávali od biskupů směrodatné odpovědi. Otázky se týkaly ponejvíce církevní prakse

a křesťanské discipliny, ale dotýkaly se zhusta i předmětů čistě právních, lichvy a úplatnosti, církevních trestů za vraždu a jiné trestní zločiny, manželství, rozvodu a mimomanželského soužití, líbání kříže jako soudního důkazu, nevolnictví a poměru církevního soudu k němu. Vedle otázky, v jakých šatech se sluší choditi křesťanovi, a odpovědi — v čem chce, žádné neštěstí, třebas i v medvědí kožišině, — tázali se, jak trestati otroky, kteří spáchali vraždu, a dostali odpověď: polovičním trestem a dokonce lehčeji, protože jsou nesvobodní. Pastýřská pravidla se přizpůsobovala soudní praksi, stávala se právními normami a byla písemně vykládána v podobě jednotlivých článků, které byly zapisovány, kde se hodilo. Tyto rozptýlené články se potom sbíraly ve skupiny a v celé sbírky, někdy nově zpracovány, v redakci více méně změněné.

Jsou příznaky, které dovolují předpokládati účast takového jednotlivého zpracování a různodobého sebrání článků v sestavení Ruské pravdy. Tím je možno si vysvětliti nepodobnost opisů Pravdy v množství, pořádku a vyložení článků. Rozeznáváme dvě základní redakce památky, stručnou a obšírnou. Stručná se skládá ze dvou částí: jedna obsahuje neveliké množství článků (17) o vraždě, zraněních, o porušení práva vlastnického a o způsobech jeho obnovení, o náhradách za zkažení cizích věcí; druhá vykládá řadu ustanovení, přijatých na sjezdu starších Jaroslavičů, o pokutách a náhradách za tytéž zločiny proti životu i majetku, a také o soudních poplatcích a výdajích. V obšírné redakci jsou články stručné redakce rozvinuty a vyloženy uhlazeněji a důkladněji, při čemž ustanovení knížecího sjezdu jsou zařazena do všeobecného uspořádání sbírky.

Bylo by možno pokládati stručnou redakci za výbor z obšírné, kdyby tomu nebránily dvě překážky. Podle jednoho článku stručné redakce za nevolníka, který zraní svobodného člověka, jeho pán platí pokutu, nechce-li ho vydati, a potom, kde poškozený potká tohoto nevolníka, ‚nechť ho bije (zabije)'. Obšírná redakce, uvádějíc tento článek, dodává, že při setkání s tímto nevolníkem Jaroslav ustanovil, aby byl zabit, ale synové Jaroslavovi ponechali uraženému na vůli buď nevolníka zabíti nebo žádati na jeho pánovi peníze ‚za rozepři'. To znamená, že článek stručné redakce byl pokládán za výraz ustavu samého Jaroslava. Na druhé straně, jak jsme viděli, druhá část stručné redakce v pokutách za porušení práva se přidržuje starší peněžní měny než obšírná. A tak stručnou redakci možno pokládati za první pokus kodifikačního obnovení právního pořádku, zavedeného za Jaroslava a jeho synů. Ale z toho ovšem nenásleduje, že to je skutečná Jaroslavova Pravda. Obšírná redakce se jeví druhým, zpracovanějším pokusem obnoviti týž pořádek s připojením norem, zavedených zákonodárstvím Monomachovým a další praksí. Ale je těžko rozděliti jasně v složení této redakce všechny její různodobé části, z nichž se skládá. V dřevních opisech se to dálo dosti mechanicky. Téměř uprostřed památky, po článku ‚o měsíčních úrocích' (lichvě) následovalo ve vypravovatelském výkladu ustanovení o obmezení lichvy, usnesené na poradě velikého knížete Vladimira Monomacha s tisícníky a jinými bojary. Zde také byla vedena oddělující čára mezi dvěma částmi, na niž dělily Pravdu: článkům do tohoto ustanovení dávali záhlaví *Sud* nebo *Ustav Jaroslavlj Volodimerič*, kdežto dalším článkům

dávali název: *Ústav Volodimer Vsevolodiča.* Ale tato záhlaví se vztahují jen k prvním článkům obou částí. Záhlaví nad prvním článkem o vraždě znamená: hle, jak souzena byla vražda Jaroslavem nebo za Jaroslava — za zabitého se mstili jeho krevní příbuzní: bratr, otec, syn atd., a když nebylo takových zákonných mstitelů, platila se peněžní pokuta, vira. Ale, hlásí druhý článek, synové Jaroslavovi zrušili mstu a uzákonili pokutu. Ve skutečnosti Pravda se neskládá ze dvou různodobých částí, ale je mnohem složitější: to je možno zpozorovati, porovnáme-li některé články z jejích různých částí. V některých článcích se dokonce zachovaly nepřímé údaje o době, kdy byly redigovány. Tak jeden článek určuje 12 hřiven pokuty za úder netaseným mečem, kdežto druhý jen 3 hřivny za úder mečem taseným, i když způsobil ránu, jen když nebyla smrtelná. Jeden článek trestá 12 hřivnami kun za úder bičem, kdežto druhý jen 3 hřivnami za úder tyčí, který nebyl méně urážlivý pro čest. V stručné Pravdě je také určena stejná pokuta za obě urážky. Zřejmý rozpor článků se vysvětluje sestavením Pravdy. V dřívějších opisech Kormčí a Měřítka spravedlivého umístěna byla zvláštní sbírka článků ‚o svědcích', vzatá z byzantských pramenů; ale některé články jsou zřejmě ruského původu. Odtud také vzaty zmíněné články Pravdy s pokutami 3 hřiven; jenže samy pokuty jsou zde ustanoveny jinak. Za úder tyčí článek sbírky o svědcích neukládá určité pokuty, ponechávaje ji soudcovu náhledu, ‚jakou uloží'. To je příznak starší redakce. Ale za úder taseným mečem ustanoveny byly ne 3, ale 9 hřiven. Tak podle jedněch opisů sbírky; podle druhých — 3 hřivny. Zde není rozporu. Článek

Pravdy s pokutou 12 hřiven za úder netaseným mečem redigován byl v druhé polovině XII. stol., kdy platila hřivna kun ¼ libry. To skýtá důvod k domněnce, že při půlliberní hřivně kun byla za takovou urážku požadována pokuta 6 hřiven kun; právě taková sazba se také zachovala v novgorodské smlouvě s Němci r. 1195: za úder ‚zbraní' 6 hřiven ‚starých',t. j. půlliberních. Ale později uvidíme, že v době mezi hřívnami kun půlliberními a čtvrtliberními, tedy asi v polovině XII. stol. byly v oběhu hřivny kun, které vážily asi ⅓ libry. Ruské články ve sbírce o svědcích redigovány byly asi v polovině XII. stol., za třetiny hřivny kun: 6 hřivnová pokuta také v ní byla přepočítána na 9 hřivnovou, a v jiné její redakci přepočítána na libry, na 3 hřivny ve stříbře, a v takové podobě se tyto články dostaly do Pravdy hned po článcích, které už formulovaly podobná porušení práva, jenže s pokutami, vypočítanými podle jiné peněžní jednotky (12 hřiven kun čtvrtinových). A protože ustanovení Monomachova o lichvě počítána byla nepochybně podle půlliberní hřivny kun, je možno říci, že v sazbě peněžních trestů Ruské pravdy se odrazily všechny peněžní kursy, jaké byly na ruském trhu v XII. stol. Různodobé složení Pravdy vychází najevo i z jiných jejích míst. Tak podle jednoho článku za krádež, spáchanou nevolníkem, není pokuta ve prospěch knížete, protože zloděj je nesvobodný člověk, a pán platí poškozenému dvojnásobnou hodnotu ukradeného. Podle článku na jiném místě Pravdy za krádež koně nevolníkem požaduje se, ovšem, od jeho pána, právě taková pokuta jako od svobodného za týž zločin. Podle třetího článku na konci Pravdy je pánovi nevolníka zloděje ponecháno na vůli

buď ‚vykoupiti' ho, platit za něho, nebo vydati ho poškozenému, o čemž jiné články mlčí. Je možno pomysliti si, že každý následující článek mění předcházející. Ale tomu stěží tak bylo: spíše se hodí k povaze památky domněnka, že tyto články náleží k jejím různodobým částem a formulují podobné, ale ne totožné případy, jejichž odlišnost nebyla redakcí článků jasně vyjádřena. Je třeba míti na paměti, že v Ruské pravdě máme co činiti ne se zákonodárstvím, zaměňujícím jedny normy druhými, ale se sbírkovou kodifikací, která se snažila shromážditi v jeden celek všechny normy, které nacházela ve svých pramenech.

V různých opisech Pravdy příliš zřejmě se projevují tyto snahy. Mezi články o rodinném právu jsou vloženy sazby odměn staviteli srubů, který spravoval městská opevnění, i mostařovi za stavbu a správu mostů, a na konci Pravdy podle některých opisů je připsáno nařízení o rozdělení mostné povinnosti mezi části Novgorodu a, jak jsme viděli, několik článků, vztahujících se na různé oddíly Pravdy. Jeden článek Pravdy určuje roční úrok z vypůjčeného kapitálu na 50%. Podle tohoto schématu jakýsi zemědělec, asi z rostovské oblasti, položiv za základ inventář své vsi, sestavil matematický, t. j. fantastický rozpočet, kolik za 12 nebo za 9 let přibude jeho dobytka a včel, kolik vynese vysévané obilí a pět stohů sena, a také kolik sluší připočísti platu za 12letou selskou práci ženě a dceři. Tento rozpočet, bohatý zajímavými rysy ruského zemědělství v XIII., a podle peněžní měny, dokonce v XII. stol., objevuje se v některých opisech Pravdy jako neočekávaný doplněk zmíněného článku o lichvě. Takové vložky brání přesně rozeznati

jednotlivé části památky a postihnouti pořádek v rozložení jejích článků. Vystupují jen některé skupiny článků s příznaky, že to byly oddělené jednotlivé sbírky jedné redakce. Takové jsou například oddíly Pravdy o poškození nebo uloupení různých hospodářských předmětů a nářadí, o rodinném právu, o nevolnictví. V uspořádání předmětů možno zpozorovati tendenci postupovati od nejtěžších zločinů k nejlehčím; a od nich přecházeti k ustanovením, které by bylo možno vztahovati k oblasti občanského práva.

A tak je Ruská pravda sbírkou různodobých jednotlivých sbírek i jednotlivých článků, zachovaných při tom v několika redakcích, také různodobých. Co je v ní možno nazvati Pravdou Jaroslavovou, to je neveliké množství nejstarších článků sbírky, uvádějících právní pořádek doby tohoto knížete.

Nyní, trvám, jsme se dostatečně připravili, abychom přistoupili k hlavnímu cíli historickokritického rozboru Ruské pravdy, k řešení otázky, pokud úplně a věrně uvádí právo, tehdy platné. Je to vlastně otázka o tom, jak využívala Pravda materiálního obsahu svých pramenů, obzvláště hlavního z nich, onoho ruského zákona, o němž jsme hovořili minule.

Samým svým původem a určením Ruská pravda, jak jsme řekli, nemohla objímati celou oblast soudobého jí ruského jazyka. Držela se v hranicích církevního soudnictví ve věcech církevních, které se prostíralo na duchovenstvo a církevní laiky. Proto Pravda na jedné straně se nedotýká věcí politických, které nebyly v kompetenci církve, a na druhé straně — věcí duchovně mravního charakteru, které byly souzeny podle zvláštních církevních zákonů. V ostatních věcech

jí bylo napodobovati praksi knížecího soudu s oněmi odchylkami, které dopouštěl církevní soud na základě plných mocí mu daných. Poměr Ruské pravdy k soudobému jí ruskému právu, zejména k tehdejší praksi knížecího soudu, to je předmět, který by zasluhoval celého odborného zkoumání. Omezím se na nemnohé údaje, které se mi zdají nejpříznačnějšími.

Ruská pravda, jak už víme, neuznává pole, soudního souboje, nevidíme-li narážku na tento způsob soudu Božího v jednom nejasném článku její nejstarší stručné redakce. Tento článek praví, že dostaví-li se pobitý k soudu se známkami ran, jízvami nebo modřinami, přijímá se jeho žaloba i beze svědka; jestliže není známek bití, je nutný svědek; jinak se věc skončí ničím, ‚tu je tomu konec'. Jestliže, připojuje článek, poražený není s to, aby se mstil za sebe, potrestati uražeče 3 hřivnami ‚za urážku' a ‚léčícímu mzdu', odměnu lékaři za léčení. Tato poslední slova projevují, že článek má na mysli případ, kdy poražený se objevil u soudu s příznaky, které zřejmě ukazují nutnost léčení, t. j., když jeho žaloba byla soudem uznána, a uznání záleželo v soudním svolení poškozenému, aby se mstil na uražeči. Ale co to je msta, t. j. osobní potrestání podle soudního rozsudku? Byla-li spojena s tím, že obviněný neměl možnost se brániti, byl to tělesný trest, jehož vykonavatelem byl sám uražený; jestliže uražeči zbývala možnost klásti odpor mstitelovi, byl z toho zápas stran podle soudního rozsudku, t. j. něco na způsob soudního souboje. Za každých okolností obšírná redakce Pravdy, uvádějíc tento právní případ, odstraňuje jakoukoli narážku na osobní vyřízení podle soudního

rozsudku. Ten, kdo dokázal svou újmu znameními nebo svědkem, dostával podle soudu peněžní náhradu; jestliže se u soudu ukázalo, že byl strůjcem pranice, nebyla mu náhrada přisouzena, i když byl zraněn; obžalovanému nebylo přičítáno způsobení ran, protože se tak stalo v nevyhnutelné obraně. Táž tendence obšírné redakce odstraniti soukromé vyřízení se projevila i v jiném případě. Stručná redakce dovoluje mstu dětí za zmrzačeného otce: ‚děti odplácí.' Obšírná redakce nahrazuje mstu dětí pokutou v polovině trestu za vraždu a odměněním zmrzačeného čtvrtinou tohoto trestu. Tak církevní soud v prvních dobách činil značné ústupky místnímu právnímu zvyku, ale později, ponenáhlu se upevňuje, počal rozhodněji zaváděti v své praksi právní základy jím osvojené.

Ruská pravda nezná trestu smrti. Ale z jednoho spisu s počátku XIII. stol., který byl zařazen do Pečerského životopisu svatých, víme, že na konci XI. stol. za těžké zločiny odsuzovali na šibenici, nebyl-li odsouzený s to, aby zaplatil pokutu ustanovenou za takový zločin. Mlčení Pravdy v tomto případě je možno vysvětliti dvojím způsobem. Především, nejtěžší zločiny, jako vražda a usvědčená krádež, rozbíral církevní soud za přítomnosti knížecího soudce, který pravděpodobně také vynesl v uvedeném případě rozsudek smrti. Přitom křesťanský názor na člověka je nesmiřitelný s myšlenkou o trestu smrti, a Monomach jej chápal, když ve svém Poučení dával dětem naléhavý návod, aby nezabíjeli ani spravedlivého, ani vinného, i kdyby někdo byl vinen smrtí. Touž pohnutkou je možno vysvětliti mlčení Pravdy o neodpovědnosti pánově ze smrti jeho nevolníka, který zemřel po jeho ranách.

Ekloga i Prochiron formulovaly toto, abych tak řekl, právo nebo privilej beztrestnosti s obmezeními, jichž cílem bylo oddělit neúmyslné zabití otroka od úmyslného, které bylo podrobeno obvyklému trestu. Naše právo zřejmě neuznávalo těchto obmezení; aspoň dvinská ústavní listina r. 1397 mluví krátce bez vytáček, že když hospodář ‚zhřeší', udeří svého nevolníka nebo otrokyni a nastane smrt, není za to souzen; právě tak o tom mluví jedna stará kompilace, mající záhlaví ‚o soudnictví metropolitů' a sestavená podle Ruské pravdy a církevního nařízení Jaroslavova, ale s některými doplňky ze soudní prakse; zabije-li hospodář úplného čeledína, ‚spáchal vraždu, ale vinu má před Bohem'. Církevní soudnictví nemohlo uznati takového privilegia, ale nemohlo ho také pánům otroků odníti. Církev je mohla trestati jen na duchu církevním trestem, epitemií, a nařízení o církevních trestech, připisované ruskému metropolitovi XI. stol. Georgiovi, rozhodně předpisuje: ‚jestliže někdo čeledína zabije, jako lupič epitemii přijme'. V zmíněném právě článku Pečerského životopisu svatých je vypravování o mukách, kterým syn velikého knížete Svjatopolka podrobil dva mnichy pečerského kláštera, aby se dověděl o místě, kde byl v jejich sluji zahrabán poklad. Možná, že to byl jen projev knížecí libovůle. Ale kdyby muka byla dokonce obyčejným vyšetřujícím způsobem tehdejšího knížecího soudu, je pochopitelno, proč je Pravda zamlčuje.

Vyjmenovaná umlčování Ruské pravdy možno uznati za němý protest křesťanského právníka proti starému pohanskému zvyku nebo nově vymyšlené krutosti. Ale lze v ní pozorovati vynechaná a nedopovědělá místa, jichž nelze vysvět-

liti touto pohnutkou. Jest třeba připsati je nedokonalosti tehdejší kodifikace: byli na vahách bráti právní normu ve vší plnosti vztahů, které obsahovala, předvídati všechny životní druhy právního případu. Tak Pravda neukazuje, že duchovní podle rozměru pokuty, chránící jeho život, byl přirovnáván ke knížecím mužům, k členům starší družiny, k bojarům. Mluvíc o tom, že otrokyně s dětmi, které měla s pánem, po jeho smrti vycházela na svobodu, Pravda zamlčuje, že přitom jí s dětmi byla ‚podle nařízení' oddělena ‚cizoložná část' z nemovitého jmění pánova. Kromě toho Pravda neuvádí jiných případů závazného osvobození otroků. V *Zákoně sudném* byl umístěn článek, předpisující propustiti na svobodu otroka, jemuž pán vypíchl oko nebo vyrazil zub. Z jiných pramenů víme, že závazně byli osvobozováni zotročení lidé, kteří utrpěli úraz vinou svých pánů; také dostávala svobodu zneuctěná otrokyně.

Stačí ostatně vzpomenouti, jak byla sestavována Pravda, abychom v ní nehledali systematické plnosti a urovnanosti. Nebyla plodem jedné ucelené myšlenky, ale mosaikovým způsobem byla slepována z různodobých částí, které byly sestavovány podle potřeb církevně soudní prakse. Na konci obšírné redakce v článcích o otroctví zaznamenány jen tři prameny *oběljného*, úplného otroctví: prodej do otroctví před svědky, ženitba s otrokyní ‚bez smlouvy', bez dohody s pánem otrokyně, ochraňujícího svobodu ženicha, a vstup do domácí služby bez takové smlouvy. Zatím z jiných článků téže Pravdy vidíme, že otroctví vznikalo také z jiných příčin, pro některé zločiny (loupež, krádež koní), pro obchodní úpadek, a z jiných památek víme, že otroctví

vznikalo ještě zajetím a knížecí nemilostí, nemluvíme-li už o původu z otroka. Tyto články o nevolnictví tvoří zvláštní oddíl, jeden z pozdějších, vnesených do Pravdy, zvláštní zákoník o otroctví, sestavený bez ohledu na celek, do jehož složení se dostal: jeho sestavovatel podle potřeb prakse chtěl formulovati jen nejvážnější příčiny otroctví, které vznikalo ze soukromých ujednání, nedotýkaje se příčin trestních a politických.

Studujeme-li poměr Ruské pravdy k současnému jí ruskému právu, nesmíme zapomínati na položení tehdejšího ruského kodifikátora. Měl co činiti s neuspořádanou soudní praksí, v níž starý obyčej se potýkal s novými právními pojmy a požadavky, a lidské vztahy se objevovaly před soudem ve spojitostech, jichž nepředvídal ani zákon, ani soudní prakse, a soudce střídavě přecházel od rozpaků k rozhodnutí, t. j. k libovůli a opačně. Za takového stavu soudnictví mnohé normy bylo dokonce těžko postihnouti a formulovati. Uvedu jeden příklad, abych věc objasnil. Hlavní pozornost Pravdy je obrácena k základním, počátečním definicím materiálního práva, které nejnaléhavěji byly požadovány životem, jeho vládnoucími zájmy, k trestům a odvetám, knížecím pokutám a k soukromým odměnám za porušení práva. V soudním procesu Pravdy nejdůkladněji je zpracován pořádek žalob pro ztracenou nebo ukradenou věc, obzvláště k vůli uprchlému nebo ukradenému otrokovi. Ale v Pravdě nenacházíme přímých údajů, které by odpovídaly na otázku velmi důležitou pro charakteristiku společenského pořádku a právního vědomí její doby: zda vždy pronásledování zločinu bylo způsobeno soukromým obviněním,

nebo nebylo-li žalobce, sama veřejná moc se věci ujímala? Je třeba předpokládati toto, protože soudní usvědčení z každého porušení práva spojováno bylo s pokutou, důchodem ve prospěch soudní moci. Obraťme se k památkám, soudobým Pravdě nebo blízkým jí dobou. V dřevním vypravování o kijevsko-pečerských mniších, na něž jsem se již jednou odvolal, je vypravování o učedníku důstojného Feodosije, mnichu Grigorijovi. Zloději se chystali okrásti ho; ale nepodařilo se jim to: Grigorij je zadržel, odpustil jim a pustil je. Městský ‚vládce', dověděv se o tom, zloděje uvěznil. Grigorij lituje, že k vůli němu trpěli, zaplatil za ně městskému tiunovi, a propustil je, ‚zloděje pak propustil' — ne soudce, ale Grigorij: to může znamenati jen to, že Grigorij se zřekl soukromé žaloby za svou ‚újmu', která mohla zadržeti zloděje ve vězení, a soudce, dostav svou ‚prodažu', pokutu za pokus krádeže, neměl příčin jich již zadržovati. Z dějin ruské literatury znáte zajímavou památku XII. stol., obsahující otázky Kirika a jiných duchovních osob s odpovědmi na ně novgorodského biskupa Nifonta a jiných hierarchů. Mezi jiným se Kirik tázal, možno-li za služebníka páně ustanoviti člověka, který spáchal krádež, a dostalo se mu odpovědi: když je krádež veliká, a neurovná-li se bez veřejného rozhlášení, ‚a neurovná-li se potají, ale velikou při způsobí před knížetem a před lidmi', onoho člověka se nesluší ustanovovati za djakona; byla-li krádež urovnána bez veřejnosti, tak je možno ustanoviti. Biskup nepokládal za pohoršlivé a shledával možným, t. j. všední věcí, zabrániti procesu o veliké krádeži pokojnou dohodou s žalobcem potají. Povšimneme-li si ještě, že podle Ruské pravdy

vyhrávající strana, ať je to žalobce nebo žalovaný, platila soudci ‚pomočnoe' za součinnost, tu soudnictví dob Pravdy nabývá takového vzezření: v každém porušení práva se srážely tři strany, žalobce, žalovaný a soudce; každá strana byla nepřátelská oběma ostatním, ale spojení dvou rozhodovalo věc na účet třetí.

Nyní konečně můžeme odpověděti na otázku, pro jejíž rozřešení jsme podnikli dosti podrobný rozbor Ruské pravdy: pokud plně a věrně se v ní odrazil právní pořádek na Rusi platný? Je v ní možno pozorovati stopy nesympatie k některým právním obyčejům Rusi, které příliš připomínaly pohanský starověk. Uvádějíc však pořádek, platný u knížecího soudu, nezaznamenává odchylek od tohoto pořádku, které připouštěl církevní soud ve věcech necírkevních, neupravuje místního právního obyčeje zavedením nových norem *místo* platných. Má jiné prostředky nápravy. Především prostě zamlčuje to, co pokládá za nutné odstraniti ze soudní prakse a čeho neužíval církevní soud, jako si počínala se soudním soubojem a soukromou mstou, a za druhé možná doplňuje platné právo, formulujíc takové právní případy a vztahy, na něž toto právo nedávalo přímých odpovědí, jak je možno domnívati se o jejích článcích, týkajících se dělení a nevolnictví. Mnohého v platném právu nepojala buď proto, že nebylo praktické potřeby formulovati to, nebo proto, že při neurovnaném stavu knížecího soudnictví bylo těžko formulovati. Proto Ruskou pravdu možno uznati za dosti věrný, ale ne ucelený odraz právního pořádku její doby. Nezaváděla nového práva místo platného; ale jsou v ní uvedeny ne všechny části platného práva, ale části uvedené jsou doplněny a rozvinuty,

zpracovány a vyloženy tak zřetelně, jak by možná nedovedl učiniti tehdejší knížecí soudce. Ruská pravda je dobré, ale rozbité zrcadlo ruského práva XI.—XII. stol.

Obraťme se ke zkoumání občanské společnosti podle Ruské pravdy.

Za jeden z následků posloupného pořádku knížecího panování jsme uznali známou spojitost životních vztahů v různých částech Rusi XI. a XII. stol. To znamená, studujíce občanský život Rusi oné doby, pozorujeme jeden z prvků zemské nebo národní jednoty, které vnášel do ruské společnosti tento pořádek knížecího panování.

Občanská společnost se skládala z velmi složitých vztahů právních, hospodářských, rodinných, mravních. Tyto vztahy jsou budovány a v pohyb uváděny osobními zájmy, city a pojmy. Je to převážnou měrou oblasť *osobnosti*. Jestliže však při vší rozmanitosti pohybujících per tyto vztahy zachovávají harmonii a utvářejí se v pořádek, znamená to, že v osobních zájmech, citech a pojmech určité doby je něco společného, smiřujícího je a urovnávajícího, co je všemi uznáváno za všeobecně závazné. Z toho vznikají rámce, jimiž jsou drženy soukromé vztahy pravidla, jimiž se reguluje hra a zápas osobních zájmů, citů a pojmů. Spojitost těchto rámců a pravidel tvoří *právo*; chrání všeobecných zájmů a vyjadřuje společenské vztahy, odlévajíc tyto i ony v požadavky a základy, *obyčej* nebo *zákon*. Osobní snahy jsou obyčejně libovolné, osobní city a pojmy vždy náhodné, tyto i ony nepostižné; nelze jim však určiti všeobecné nálady, úrovně všeobecného rozvoje. Měřítkem toho mohou býti jen vztahy, uznávané za normální a všeobecně závazné, a formulují se v právu a tím se stá-

vají přístupnými badání. Takové vztahy se vytváří a udržují vládnoucími pohnutkami a zájmy doby, a v těchto pohnutkách a zájmech je vyjádřeno její materiální položení a mravní obsah. Takovým způsobem památky práva skýtají badajícímu nit k nejhlubším osnovám zkoumaného života.

S takovými předběžnými úvahami se obraťme k rozboru obsahu Ruské pravdy. Ostatně neuvedu ho ve vší plnosti, ale dotknu se ho jen potud, abyste v něm mohli zachytiti základní životní motivy a zájmy, působící tehdy v ruské společnosti. Hlavní obsah památky tvoří právní určení skutků, jimiž jedna osoba způsobuje druhé materiální škodu, fysickou nebo hospodářskou. Za některé z těchto skutků ukládá zákon jen soukromou náhradu ve prospěch poškozeného, za druhé mimo to i vládní trest se strany knížete. Je zřejmo, že Ruská pravda rozlišuje právo trestní a občanské: skutky prvního druhu pokládá za občanská porušení práva, skutky druhého druhu za trestní zločiny. Toto samo je už důležitý fakt pro charakteristiku ruské společnosti oné doby. Hranice mezi trestním a občanským právem vůbec není dosti jasná: je těžko určiti prvek zločinnosti v soustavě občanského porušení práva, postihnouti to, čemu němečtí právníci říkají Schuldmoment; tato věc se snáze poddává mravnímu cítění než právnické analyse. Proto také způsoby trestu za zločinné skutky nebo za moment a stupeň provinění v starém právu byly různé. Podle smlouvy Olegovy s Řeky zloděj, přistižený na místě zločinu a vzdavší se bez odporu, je podroben trojnásobnému trestu, vrátí ukradenou věc s příplatkem dvojnásobné její hodnoty: zloděj nechycený, ale jen

usvědčený, podléhá podle Igorovy smlouvy dvojnásobnému trestu, v případě prodeje ukradeného ‚zaplatí jeho cenu dvojnásob'. Podle Ruské pravdy pán otroka, který spáchal krádež, platí poškozenému dvojnásobnou hodnotu ukradeného v podobě trestu za to, že krádež připustil nebo nedbale na otroka dohlížel. Dokonce v čistě občanských porušeních práva byla požadována několikanásobná náhrada škod s významem pokuty za libovolné porušení ujednání. Čarou, kterou Ruská pravda vede mezi trestním zločinem a občanským porušením práva, je peněžní pokuta ve prospěch knížete především. To znamená, jestliže Ruská pravda i chápala odpovědnost ze zločinu a dokonce nejen poškozenému, ale i společnosti v osobě knížete, tedy jen odpovědnost vnější, materiální, bez účasti mravního motivu. Pravdě nejsou ostatně cizí ani mravní motivy: odlišuje vraždu neúmyslnou ‚ve sporu' nebo ‚při urážce', od dokonalé s úmyslem napřed promyšleným, ‚při loupeži' zločin, dokazující zlou vůli, od porušení práva, spáchaného z neznalosti, skutek, přičiňující fysickou škodu nebo ohrožující život, na příklad useknutí prstu, úder mečem, neprovázený smrtí, třebaže způsobivší ránu, rozeznává od skutku méně nebezpečného, ale urážlivého pro čest, od úderu holí, tyčí, dlaní nebo vytrhnou-li kníry nebo vousy, a tento skutek trestají pokutou čtyřikrát větší než první; konečně vůbec nepočítá skutků, nebezpečných životu, ale spáchaných v případě nevyhnutelné obrany nebo v podráždění uražené cti, na příklad úderu mečem, zasazeného jako odpověď na úder holí, ‚nesnášeje toho'. Zde především zákon dává najevo, že prokazuje úsilovnou pozornost k cti lidí, kteří mají stále připravený meč, t. j.

vojenské sloužící třídy, takže tato pozornost se nejeví právem všech, ale jen privilegií některých. Potom, tato jemná rozlišování urážek podle jejich mravního působení sotva byla zanesena do Pravdy později, protože její druhý článek ustanovuje za úder tyčí i po tváři (rukou) prostou, ne čtyřnásobnou pokutu. To je nová vrstva právních pojmů, která ulehla na dřevní osnovu práva, uváděného Pravdou, a je možno zpozorovati, s které strany byla tato vrstva nanesena. K téže nové vrstvě se vztahuje také složitý trest za nejtěžší zločiny: za loupež, žhářství a krádež koní byl zločinec podroben ne určité peněžní pokutě ve prospěch knížete, ale k ztrátě celého jmění se zbavením svobody. Víme už, že ještě za knížete Vladimira byla za loupež vymáhána peněžitá pokuta jako za prostou vraždu, nahrazená na radu biskupů ‚kazní', t. j. zpustošením a zničením.

Tato dřevní osnova se prozrazuje tím, že pokuta za krádež, když zloděj nebyl s to, aby zaplatil, zaměňována byla oběšením; hřivna kun byla jediným pochopitelným měřítkem nejen citu cti, ale i samého života člověka. Za všechny ostatní zločinné skutky kromě tří zmíněných trestal zákon určitou peněžní pokutou ve prospěch knížete a peněžní náhradou ve prospěch poškozeného. Knížecí pokuty a soukromé náhrady představují v Ruské pravdě celý systém; počítány byly na *hřivny kun*. Nemůžeme určiti tehdejší tržní hodnotu stříbra, a můžeme oceniti jen hodnotu vážní. V XII. stol. bylo stříbro mnohem dražší než nyní. Národní hospodáři mají za to, že nyní je třeba aspoň čtyřnásobného množství stříbra, než před objevením Ameriky, aby se koupilo totéž. Jestliže se libra stříbra ocení, dej-

me tomu, na 20 rublů, tu hřívna kun v XI. a na počátku XII. stol. podle váhy kovu stála asi 10 rublů, kdežto na konci XII. stol. asi 5 rublů. Za vraždu byla vybírána peněžní pokuta ve prospěch knížete, nazývaná *virou*, a náhrada ve prospěch příbuzných zabitého, nazývaná *golovničestvem*. Vira byla trojí: dvojnásobná v částce 80 hřiven kun za zavraždění knížecího muže nebo člena starší knížecí družiny, prostá v částce 40 hřiven za zavraždění prostého svobodného člověka, poloviční nebo *poluvirje* v částce 20 hřiven za zavraždění ženy a těžké zmrzačení, za useknutí ruky, nohy, nosu a za zkažení oka. Golovničestvo bylo mnohem rozmanitější, podle společenského významu zabitého. Tak golovničestvo za zavraždění knížecího muže se rovnalo dvojnásobné viře, golovničestvo za svobodného venkovana 5 hřivnám. Za všechny ostatní zločinné skutky trestal zákon *prodejem* ve prospěch knížete a *úkolem za újmu* ve prospěch poškozeného. Takový byl systém trestů podle Ruské pravdy. Lehko lze zpozorovati názor, na němž byl založen tento systém. Ruská pravda rozeznávala osobní urážku, újmu, způsobenou skutkem osobě, od škody, způsobené jejímu jmění; ale i osobní újma, t. j. poškození fysické, zkoumána byla zákonem hlavně s hlediska škody hospodářské. Zákon přísněji trestal useknutí ruky než useknutí prstu, protože v prvním případě poškozený byl méně schopný ku práci, t. j. k nabývání jmění. Pravda, dívajíc se na zločiny hlavně jako na hospodářskou škodu, trestala je náhradou, která souhlasila s onou materiální škodou, kterou způsobily. Když vládla rodová msta, trest se přidržoval pravidla: život za život, zub za zub. Později byl trest přenesen na jinou základnu, kte-

rou možno vyjádřiti slovy: hřivna za hřivnu, rubl za rubl. Tato základna byla také důsledně provedena v systému trestů podle Ruské pravdy. Pravda se nestará ani o zamezení zločinů, ani o nápravu zločinné vůle. Má na mysli jen bezprostřední materiální následky zločinu a trestá za ně zločince také materiální, majetkovou ztrátou. Zákon jako by zločinci říkal: bij, kraď, jak chceš, jen za všechno správně plať podle sazby. Dále než toto se neprostíral názor původního práva, ležícího v základně Ruské pravdy.

Je zajímavo porovnati některé články Pravdy o prodejích nebo pokutách ve prospěch knížete, stejně jako o soukromých náhradách nebo úkolech. V Pravdě se odrazil život obchodní, lovecký i zemědělský. Stejná pokuta 12 hřiven hrozí i za uloupení bobra z loviště, i za zničení polního mezníku, za vyražení zubu i za zavraždění cizího otroka. Stejnou pokutou 3 hřiven a stejným úkolem jedné hřivny trestány jsou i useknutí prstu, i úder po tváři nebo mečem ne k smrti, i zničení provázku v síti na ptáky, i uloupení loveckého psa s místa lovu, i svévolné ‚mučení' (zbavení svobody) svobodného sedláka bez soudního rozsudku. Žhářství a krádež koní se trestá nejtěžším trestem, mnohem těžším než zmrzačení a dokonce vražda. To znamená, že jmění člověkovo se v Pravdě oceňuje ne laciněji, ba i dráže než sám člověk, jeho zdraví, osobní bezpečnost. Plod práce je pro zákon důležitější než živý nástroj práce — pracovní síla člověkova. Týž názor na osobu a na jmění je sledován i v jiné řadě ustanovení Pravdy. Je pozoruhodno, že majetková bezpečnost, celost kapitálu, nedotknutelnost vlastnictví je v zákoně zabezpečována osobností člověkovou. Kupec, obchodující

na úvěr a stavší se insolventním svou vinou, mohl býti věřiteli prodán do otroctví. Nájemný selský čeledín, který při najetí dostal od hospodáře půjčku s povinností za ni pracovati, pozbýval osobní svobody a proměňoval se v úplného otroka za pokus útěku od pána, aniž se vyrovnal. To znamená, že bezpečnost kapitálu cenil zákon dráže a zabezpečoval starostlivěji než osobní svobodu člověka. Na lidskou osobnost se hledí jako na prostou hodnotu a bývá vyměňována za majetek. Nejen to: dokonce společenský význam osoby určován byl její majetností. To je možno zpozorovati, zkoumáme-li podle Ruské pravdy složení společnosti (světské, ne církevní).

V Pravdě je vyznačeno dvojí dělení společnosti, politické a hospodářské. Politicky, podle poměru ke knížeti, dělí se osoby na dvě vrstvy, na lidi sloužící a nesloužící, na *knížeci muže* a *na lidi* nebo *prosté lidi*. První sloužili osobně knížeti, tvoříce jeho družinu, vyšší privilegovanou a vojensko vládní vrstvu, skrze niž knížata vládli svým knížetstvím, hájili jich od nepřátel; život knížecího muže chráněn byl dvojnásobnou virou. *Lidé*, svobodný prostý lid, platili knížeti daň, tvoříce zdaněné společnosti, městské i selské. Je těžko říci, možno-li připočísti k těmto dvěma vrstvám ještě třetí nejnižší — *nevolníky*. Podle Ruské pravdy nevolníci vlastně nebyli vrstvou, ba ani ne osobami, ale věcmi, jako tažný dobytek; proto za zabití cizího otroka nebyla vybírána vira a golovničestvo, ale jen prodej ve prospěch knížete a úkol ve prospěch hospodáře, jako za pokažení cizí věci, a zabití vlastního otroka státním soudem vůbec nebylo trestáno. Ale církev zavedla už jiný názor na otroka, jako na člověka, a za jeho zabití trestala církevním tre-

stem. Knížecí zákonodárství se počalo podrobovati tomuto názoru. V samé Ruské pravdě lze pozorovati pokus změniti dřívější poměr zákona k otrokům. Do smrti Jaroslavovy cizí otrok, který zranil svobodného člověka, mohl jím býti zabit. Jaroslaviči to zakázali, ponechavše poškozenému na vůli buď otrokovi nabíti, nebo žádati pokutu pro ‚rozepří', ovšem od jeho pána. A tak, myslím, je možno otroky ne-li podle státního práva, tedy podle životní prakse, utvářející se ze spojitosti právních i mravních vztahů, míti za zvláštní třídu v útvaru ruské společnosti, lišící se od druhých tím, že neplatila daní a sloužila ne knížeti, ale soukromým osobám. To znamená, že ruská společnost XI. a XII. stol. podle vztahu osob ke knížeti se dělila na svobodné, sloužící osobně knížeti, na svobodné, nesloužící knížeti, ale platící mu daň mirem, a konečně na nesvobodné, kteří sloužili soukromým osobám. Ale vedle tohoto politického dělení pozorujeme v Pravdě i druhé — hospodářské. Mezi státními vrstvami se počaly tvořiti přechodné vrstvy. Tak prostřed knížecích mužů vzniká třída soukromých privilegovaných majetníků půdy. V Ruské pravdě má tato třída pojmenování *bojarové*. Bojarové Pravdy není dvorská hodnost, ale třída privilegovaných majetníků půdy. Právě tak i mezi lidmi, t. j. prostřed svobodného nesloužícího prostého lidu, zejména v selském obyvatelstvu vznikají dvě třídy. Jednu z nich tvořili zemědělci, kteří žili na knížecí, t. j. státní půdě, která netvořila ničí soukromý majetek; v Ruské pravdě je nazývají *smerdami*. Druhou třídu tvořili selští čeledínové, kteří sídlili na půdě soukromých majetníků, majíce půjčku od hospodářů. Tato třída je v Pravdě nazývána *najmity* nebo

rolejnými zakupy. Takové byly tři nové třídy, které se projevují v složení ruské společnosti a neshodují se s jeho politickým dělením. Mezi nimi byl vlastně majetkový rozdíl. Tak smerd, státní sedlák, vzdělával státní půdu svým inventářem, kdežto rolejnyj zakup je selským čeledínem, který vzdělával kus země, jehož se mu dostalo od hospodáře, hospodářovým inventářem, vypůjčoval si od majetníka půdy osev, zemědělské nářadí i tažný dobytek. Ale tento hospodářský rozdíl byl spojen s právní nerovností. Třída bojarů-majetníků půdy využívala oné privileje, že movité i nemovité jmění mohlo po bojarovi, neměl-li synů, přecházeti na jeho dcery. Smerd, pracující na knížecí zemi se svým inventářem, mohl odevzdávati dcerám jen movité jmění, ostatní pak, t. j. pozemek a dvůr po smerdovi, který nezanechal synů, dědil kníže. Ale smerdové jako bojarové byli svobodné osoby; najmit naopak byl osobou polosvobodnou, blížící se otrokovi, něčím na způsob dočasně zavázaného sedláka. Tento polosvobodný stav se projevuje v Pravdě takovými příznaky: 1. hospodář užíval práva tělesně trestati svého zakupa; 2. zakup byl osoba neplnoprávná: u soudu mohl býti svědkem jen v bezvýznamných procesech a jen bylo-li třeba, když nebylo svědků z osob svobodných; 3. zakup sám neodpovídal z některých zločinů, na příklad z krádeže: za něho platil pokutu jeho pán, který za to z něho učinil svého úplného nevolníka. Snadno lze zpozorovati, že i hospodářské třídy, neshodující se se základními státními vrstvami, přece však jako tyto se rozlišovaly mezi sebou právy. Politické vrstvy byly tvořeny knížetem, knížecí mocí; hospodářské třídy byly vytvářeny kapitálem, majetkovou

nerovností lidí. Takovým způsobem se kapitál jeví v Pravdě vedle knížecí moci činnou sociální silou, která zaváděla do politického složení společnosti své zvláštní společenské dělení, které musil uznati i knížecí zákon. Kapitál se jeví v Pravdě tu spolupracovníkem, tu soupeřem knížecího zákona, jako v letopise oné doby je městský kapitalista tu spolupracovníkem, tu sokem knížete, zákonodárce na shromážděních.

Právě tak důležitý význam kapitálu se odhaluje v ustanoveních Pravdy, vztahujících se k oblasti občanského práva, v jejích článcích o majetkových úmluvách a povinnostech. Pravda, t. j. právo, jí vykládané, nejasně chápe zločiny proti mravnímu pořádku; stěží se v ní míhá myšlenka o mravní nespravedlnosti; zato jemně rozeznává a přesně určuje majetkové vztahy. Přísně rozeznává odevzdání majetku do ochrany (*poklaža*, zdá se, že překlad řeckého καταθήκη) od půjčky, prostou půjčku, nezištnou výpomoc, z přátelství, od odevzdání peněz na procenta napřed smluvená, úročnou půjčku krátkodobou od dlouhodobé a konečně půjčku od obchodní komise a vkladu do obchodního společenského podniku na neurčitý zisk nebo dividendu. Dále, v Pravdě nacházíme přesně ustanovený pořádek vymahání dluhů na insolventním dlužníkovi při likvidaci jeho podniku, t. j. pořádek obchodního konkursu s rozlišením insolvence úmyslné a nešťastné. Pozorujeme stopy značného rozvoje obchodních operací na úvěr. Ruská pravda dosti jasně rozeznává několik druhů úvěrového obratu. *Gosti*, kupci z jiných měst nebo z jiných zemí, ‚ukládali zboží' u tuzemských kupců, prodávali jim na dluh. Kupec dával svému hosti, kupci-krajanovi, obchodujícímu s jinými městy

nebo zeměmi, ‚kuny na nákup', do komise, aby mu jinde zakoupil zboží; kapitalista svěřoval kupci ‚kuny v gosťbu', aby se zúčastnil čistého zisku. Na tyto obě operace se Pravda dívá jako na úmluvy přátel podle důvěry; jejich právní zvláštnost je ta, že při odevzdávání peněz svěřovatelem důvěrníkovi, komisionáři nebo druhovi, nebylo potřebí svědků, ‚posluchů', jako při půjčce za umluvená procenta: v případě sporu, žaloby svěřovatelovy, bývala věc rozhodována přísahou důvěrníkovou. Za konkursu se dává přednost hostům, věřitelům z jiných měst a z jiných zemí, nebo eráru, jestliže za kupcem v úpadku byly ‚knížecí kuny': ti dostávají peníze z konkursní podstaty plnou částkou, kdežto zbytek se dělí mezi ‚domácí' věřitele. Pravda, zdá se, nepředpokládá, že by se hosté setkali s erárem v konkursu a proto není zřejmo, dává-li přednost eráru před cizozemci, jak to bylo ustanoveno v pozdějším zákonodárství, nebo naopak, jak v podobném případě ustanovila smolenská smlouva s Němci r. 1229. Přitom je možno zaznamenati jakousi vnitřní nesouměrnost v Ruské pravdě: uvádějíc právní položení osobnosti, spokojuje se nejjednoduššími případy, elementárním zajišťováním bezpečnosti; zato formulujíc majetkové vztahy, chráníc zájmů kapitálu, projevuje pozoruhodnou na její stáří jasnost a prozíravost, hojnost vypracovaných norem a ustanovení. Je viděti, že životní a soudní prakse dodávala kodifikátorům nestejně cenný materiál v té neb oné oblasti.

Takové jsou hlavní rysy Pravdy, v nichž je možno viděti výraz vládnoucích životních zájmů, základních motivů života staré kijevské společnosti. Ruská pravda je převážnou měrou záko-

ník o kapitálu. Kapitál je zákonodárci předmětem obzvláště napjaté pozornosti; sama práce, t. j. osobnost lidská, zkoumána je jako nástroj kapitálu: možno říci, že kapitál je nejprivilegovanější osoba v Ruské pravdě. Kapitál ukazuje nejdůležitější právní vztahy, které zákon formuluje: tento přísněji trestá skutky, směřující proti majetku, než porušení osobní bezpečnosti. Kapitál je také prostředkem trestu za ty neb ony zločiny a občanská porušení práva: na něm je založen sám systém trestů a vymáhání. Na samu osobu se dívá Pravda ne tak jako na člena společnosti, jako na majetníka a výrobce kapitálu: osoba, nemající ho a nemohoucí jej vyráběti, pozbývá práva svobodného nebo plnoprávného člověka; život ženy je chráněn jen poloviční virou. Kapitál je neobyčejně drahý: při krátkodobé půjčce výše měsíčního úroku nebyla zákonem obmezena: roční procento určeno bylo jedním článkem Pravdy ‚na treť', na dvě třetiny, t. j. na 50%. Teprve Vladimir Monomach, stav se velikým knížetem, obmezil trvalost vymáhání ročního úroku na polovinu kapitálu: takový úrok bylo možno bráti jen dvě léta, a po této lhůtě mohl věřitel vymáhati na dlužníkovi jen kapitál, t. j. dluh se stával nadále bezúročným, kdo bral takový úrok třetí rok, pozbýval práva vymáhati i sám kapitál. Ostatně při dlouholeté půjčce i Monomach dopustil roční úrok 40%. Ale sotva byla tato obmezující ustanovení zachovávána. Ve zmíněných otázkách Kirikových biskup poučuje, aby laikové byli učeni bráti úroky milosrdné, lehčí — na 5 kun 3 nebo 4 kuny. Jestliže se zde mluví o roční půjčce, tu zanedlouho po Monomachovi bylo pokládáno za milosrdný úrok

60% nebo 80%, jeden a půlkrát nebo dvakrát více než úrok uzákoněný. Poněkud později, v XIII. stol., kdy obchodní město pozbylo své nadvlády v životě národohospodářském, duchovní pastýři shledávali možným požadovati ‚lehký' úrok — ‚po 3 kunách za hřivnu nebo po 7 rězanách', t. j. 12% nebo 14 %. Takový význam kapitálu v Ruské pravdě dodává jí tvrdé měšťanské povahy. Snadno lze postihnouti ono společenské prostředí, které vypracovalo právo, které bylo základem Ruské pravdy: bylo to veliké obchodní město. Ves zůstává v Ruské pravdě v pozadí, ve stínu: ochraně selského majetku věnována je krátká řada článků prostřed pozdějších částí Pravdy. Především, aspoň v nejstarších oddílech zákoníku, uvedeny jsou zájmy a vztahy zámožných městských tříd, t. j. světa obchodně průmyslového a majetníků otroků. Tak, studujíce podle Ruské pravdy občanský pořádek, soukromé, právní vztahy lidí, i zde se setkáváme s touž silou, která mohutně působila na ustanovení politického pořádku po celou dobu trvání prvního období námi studovaného: tam, v politickém životě, takovou silou bylo obchodní město se svým shromážděním; a zde, v soukromém občanském společném žití, objevuje se totéž město s tím, čím pracovalo, — s obchodně průmyslovým kapitálem.

Skončili jsme dosti dlouhé a podrobné studium Ruské pravdy. Účastníce se ho po rozboru Počátečního letopisu, pravděpodobně ne po prvé jste se tázali sebe, zachovávám-li souměrnost ve svých výkladech, obmezuji-li se na letmý přehled historických faktů a tak dlouho poutám vaši pozornost na některé historické prameny.

Vidím tuto nesouměrnost, ale připouštím ji ne bez rozvahy. Sledujíce můj přehled historických faktů, osvojujete si hotové vývody; podrobně s vámi rozbíraje nejdůležitější a nejstarší památky našich dějin, chtěl jsem vám názorně ukázati, jak se k těmto vývodům dospívá. Příště učiníme ještě jeden pokus podobného rozboru.

HLAVA PATNÁCTÁ.

Církevní ustavy prvních křesťanských knížat Rusi. — Církevní správa podle ustavu Vladimíra Sv. — Rozsah církevního soudu a spojený církevně-světský soud podle ustavu Jaroslavova. — Změny v pojmu zločinu, v oblasti přičítání a v systému trestů. — Peněžní měna Jaroslavova ustavu; doba jeho sestavení. — Původní osnova ustavu. — Zákonodárné plné moci církve. — Průběh církevní kodifikace. — Stopy jejích metod v ustavu Jaroslavově. — Poměr ustavu k Ruské pravdě. — Vliv církve na politický pořádek, společenské složení a občanskou kulturu. — Zřízení křesťanské rodiny.

Rozbíraje Ruskou pravdu, nazval jsem ji dosti věrným odrazem ruské právní skutečnosti XI. a XII. stol., ale odrazem docela ne úplným. Uvádí řadu soukromých právních vztahů, založených na materiálním, hospodářském zájmu; ale do této říše materiálního zájmu hlouběji a hlouběji se vřezával od konce X. stol. nový řád právních vztahů, sotva dotčený Ruskou pravdou, který byl budován na jiném základě, na citu mravním. Tyto vztahy uvedla do ruského života církev. Památky, v nichž se odrazil tento nový pořádek vztahů, osvětlují ruský život oněch věků s druhé strany, kterou Ruská pravda ponechává v stínu. Zběžným přehledem nejstarších z těchto památek na krátkou dobu zaujmu vaši pozornost.

Počáteční letopis vypravuje, jak Vladimir Svatý r. 996 určil na udržování desátkového chrámu desetinu svých důchodů, připojuje: ‚i napsav přísahu uložil ji v kostele tomto'. S touto přísahou se setkáváme také v zachovaném církevním ustavu Vladimirově, kde tento kníže zapřisahá své nástupce, aby zachovávali neporušeně ustanovení, jež sestavil jim na základě pravidel všeobecných sněmů církevních a zákonů řeckých králů, t. j. na základě řeckého no-

mokanonu. Nejstarší z četných opisů tohoto ustavu nacházíme v téže novgorodské Kormčí s konce XII. stol., která nám také uchovala nejstarší známý opis Ruské pravdy. Doba silně poškodila tuto památku, pokryvši její původní tekst hustou vrstvou pozdějších doplňků. V opisech tohoto ustavu je mnoho oprav, přepracování, vložek, doplňků, slovem variantů — znamení dlouhé praktické platnosti ustavu. Snadno však je obnoviti ne-li původní tekst památky, tak jeho právní základ, aspoň potud, abychom pochopili základní myšlenku, provedenou v něm zákonodárcem. Ustav určuje položení církve ve státě pro ni novém. Církev na Rusi se starala tehdy nejen o spasení duší: bylo jí uloženo mnoho starostí čistě pozemských, které se velmi blížily úkolům státu. Je spolupracovnicí a zhusta dokonce vůdkyní světské státní moci v uspořádání společnosti a v podpoře státního pořádku. Na jedné straně bylo církvi ponecháno široké soudnictví nad všemi křesťany, do jehož oboru náležely věci rodinné, věci týkající se porušení svatosti a nedotknutelnosti křesťanských chrámů a symbolů, věci týkající se odpadlictví od víry, urážky mravního citu, hříchů proti přírodě, útoků na ženskou čest, urážek slovních. Tak bylo církvi ponecháno pořádati a ostříhati pořádek rodinný, náboženský a mravní. Na druhé straně její zvláštní péči svěřena byla oddělená společnost, která se oddělila z křesťanské obce a dostala název *církevních* nebo *bogadělných* lidí. Společnost tato ve všech věcech církevních i necírkevních byla spravována a souzena církevní mocí. Skládala se: 1. z duchovenstva světského a řeholního s rodinami prvního, 2. z laiků, sloužících církvi nebo uspokojující její různé světské

potřeby, jako byli na příklad lékaři, porodní babičky, pekařky hostií a vůbec nižší služebníci církve, také *zádušní* lidé a *prikladni*, t. j. otroci, propuštění na svobodu podle duchovní závěti nebo odkázání církvi na památku duší a sídlící obyčejně na církevních zemích pod jménem *izgojů* jako polosvobodní sedláci, 3. z lidí bez přístřeší a ubohých, zaopatřených církví, jako byli poutníci, žebráci, slepci, vůbec práce neschopní. Církev spravovala ovšem i ony duchovní a dobročinné ústavy, v nichž nacházeli útulek církevní lidé: kláštery, nemocnice, útulky pro poutníky, chudobince. Celé toto rozmanité složení církevní správy určeno je v ustavu Vladimirově jen povšechnými rysy, často jen narážkami; církevní věci i lidé jsou vyznačeni stručnými a suchými seznamy.

Praktický rozvoj počátků církevního soudnictví, načrtnutých v ustavu Vladimirově, nacházíme v církevním ustavu jeho syna Jaroslava. To už je dosti obšírný a urovnaný církevní zákoník. Opakuje téměř tytéž věci a osoby podléhající soudu církevnímu, které byly uvedeny v ustavu Vladimirově; ale suchý seznam Vladimirův je už zde vypracován v rozčleněné a zřetelně formulované články podle jednotlivých případů se složitým systémem trestů a místy s určením pořádku soudního řízení. Tento systém a tento pořádek jsou vybudovány na rozlišení a vzájemném poměru pojmů hříchu a zločinu. Hřích podléhá církvi, zločin státu. Každý zločin pokládá církev za hřích. Hřích je mravní nespravedlnost nebo nepravda, porušení božského zákona; zločin je nepravda protispolečenská, porušení zákona lidského. Zločin je *skutek*, jímž jedna osoba způsobuje materiální škodu nebo způsobuje

mravní urážku druhého. Hřích je nejen skutek, ale i *myšlenka* na skutek, jímž hříšník způsobuje nebo může způsobiti materiální nebo mravní škodu nejen svému bližnímu, ale i *sobě samému*. Proto každý zločin je hřích, pokud hubí vůli zločincovu; ale hřích je zločin, jakmile škodí druhému nebo ho uráží a poškozuje společné žití. Na kombinaci těchto základních pojmů je také zbudován církevně soudní pořádek v ustavu Jaroslavově. Je to mravní katechismus, převedený do disciplinárně právních předpisů. Církevnímu soudu podléhaly hříchy všech křesťanů a protizákonné skutky lidí oddělené církevní správy. Na toto dvojí složení církevního soudnictví ukazuje ustav, mluvě jménem knížete-zákonodárce: ‚rozhodl jsem se *hříšné* věci a *duchovni* (t. j. duchovního stavu) odevzdati církvi'. Podle této kombinace všechny soudní věci, odevzdané ustavem správě církevní, možno zařaditi do tří oddílů.

I. Věci jen hříšné, bez prvku zločinnosti, souzeny byly výhradně církevní mocí, projednávány byly světitelským, t. j. biskupským soudem bez účasti soudu knížecího, podle zákonů církevních. Sem přísluší skutky, porušující církevní přikázání, jež však nenáležely do působnosti knížecího soudu: věštění, čarodějství, sňatky v blízkých stupních příbuzenstva, společné stravování s pohany, užívání nedovolené potravy, rozvod podle vzájemného souhlasu manželů a pod.

II. Věci hříšně-zločinné, v nichž hříšný prvek, porušení církevního pravidla, se spojuje s násilím, s fysickým nebo mravním ublížením druhému, nebo s porušením společenského pořádku, — takové věci jako porušující i státní zákon, projednávány byly knížecím soudcem za účasti

soudce církevního. Takové složení a pořádek soudu byl označován formulí: *metropolitu vinen* nebo metropolitovi tolik a tolik hřiven pokuty, ale *kníže trestá*, soudí a trestá, děle se o pokuty s metropolitem. Do tohoto oddílu náleží věci o únosu panen, o uražení ženské cti slovem nebo skutkem, o samovolném rozvodu muže se ženou z vůle prvního bez viny druhé, o porušení manželské věrnosti a pod.

III. Konečně věci ‚duchovní', stavovské, týkající se osob duchovní správy, byly obyčejné protizákonné skutky, spáchané církevními lidmi, jak duchovními, tak světskými. Podle ustavu Vladimirova takové lidi ve všech soudních věcech spravovala církevní moc, ovšem, podle zákonů a obyčejů, platných u soudů knížecích; ale i kníže jako vykonavatel soudního rozsudku, policejní nástroj trestu i jako svrchovaný strážce společenského pořádku, ponechával si jakousi účast v soudu nad lidmi církevní správy. Tato účast byla vyjádřena v ustavu slovy knížete: ‚odevzdali jsme biskupům tyto duchovní soudy, souditi je mimo světské (bez světských, knížecích soudů), kromě usvědčené krádeže, tak souditi s mým (soudcem), tak i zavraždění, ale do jiných věcí nijak se mým neplésti'. Takovým způsobem nejtěžší zločiny, spáchané církevními lidmi, soudil církevní soudce za účasti knížecího, s nímž se také dělil o peněžité pokuty. Takový pořádek soudnictví je v ustavu Jaroslavově vyjádřen formulemi: *metropolitovi vinen s knížetem napolo* nebo *platit viru knížeti s biskupem napolo*, t. j. peněžní pokuty se rovným dílem dělí mezi obě moci.

Z této klasifikace věcí, pořádaných církevním ustavem Jaroslavovým, možno viděti, že hlavním

jeho cílem je rozhraničení dvou soudních pravomocí, knížecí a biskupské, ustanoviti v složení církevního soudu věci, o nichž rozhodovali společně zástupci obou. Ustav určuje, v kterých případech má souditi sám církevní soudce a v kterých působí společný církevně světský soud, v němž, abychom mluvili jazykem ustavu, k biskupskému soudu ‚připouštěni byli laikové', světští soudcové. Takové smíšené složení soudu určováno bylo vlastností věcí nebo osob: určité věci dvojitého, trestně církevního charakteru, spáchané osobami, podléhajícími knížecímu soudu, vábily svým církevním prvkem také církevního soudce, aby se zúčastnil jejich rozboru; určité osoby, podléhající pravomoci církevního soudu vábily knížecího soudce, aby se zúčastnil soudu nad nimi, když spáchali skutky, podléhající tomuto. V prvním případě byl církevní soudce asistentem knížecího, v druhém naopak. Tento společný soud je třeba odlišovati od toho, který se později nazýval *společný* nebo *smíšený:* to je soud ve věcech, v nichž se srážely strany různých soudních pravomocí, na příklad knížecí a církevní. Ustav Vladimirův stručně se zmiňuje o něm, vyjmenovav třídy církevních lidí, kteří ve všech věcech podléhali soudní pravomoci metropolitovy nebo biskupovy: ‚bude-li míti jiný člověk s tímto člověkem jednání, tu společný soud', t. j. jestliže necírkevní člověk se bude souditi s církevním, souditi je společným soudem. Společný soud, o němž mluví Jaroslavův ustav, je zvláštní a dosti svéráznou kombinací: jednal o věcech, které náležely do oboru jedné soudní pravomoci, ale spáchány byly osobami, které podléhaly druhé.

Církevní soud, jak byl zřízen, nebo přesněji

vylíčen ustavem Jaroslavovým, prohlubuje pojem o zločinu, vnášel do práva i jiné podstatné novosti. Zde především značně rozšířil oblasť příčetnosti. Téměř celá jeho společná kompetence, prostírající se na všechny věřící a objímající život rodinný, náboženský a mravní, sestavena byla z věcí, s nimiž dřevní právní obyčej nepočítal, nebo jichž nepředvídal: takové byly únos, svatokrádež, porušení nedotknutelnosti chrámů a posvátných symbolů, urážka slovní (spílati kacířů nebo bylinářů, sestavovatelů otrav a kouzelných nápojů, spílati ženám hanebným slovem). Ustanovení těchto tří způsobů urážky slovem bylo prvním pokusem probuditi v pokřtěném pohanovi cit úcty k mravní hodnotě osobnosti lidské, to je zásluha církevního soudnictví, nezmenšovaná tím, že jeho úsilí v tomto směru bylo málo plodné. Neméně důležité jsou novoty ve způsobech soudních trestů za porušení práva. Starý právní obyčej hleděl jen na bezprostřední materiální následky protizákonných skutků a trestal je peněžitými pokutami a náhradami, jimž říkal *prodaži* a *uroki*. Pohled křesťanského zákonodárce šířeji a hlouběji postupuje od následků k příčinám: zákonodárce se neomezuje na to, že zabraňuje porušení práva, ale pokouší se zabrániti mu, působě na vůli toho, kdo právo porušil. Ustav Jaroslavův, podržuje peněžní tresty, ukládá za některé skutky ještě mravně polepšující tresty, uvěznění při církevním domě, spojené pravděpodobně s nucenou prací na církev, a epitimii, t. j. buď dočasné zbavení některých církevních milostí, nebo určitá mravně kajícná cvičení. Za zavraždění dětí, za bití rodičů dětmi předpisuje ustav vinnici nebo vinníka ‚pojmouti v dům církevní'; sňatek v blízkém stupni

příbuzenství se trestá peněžitou pokutou ve prospěch církevní moci', a je rozloučiti a nechť přijmou opitemii'. V ustavu není přímého údaje ještě o jednom polepšujícím prostředku soudního trestu, nejméně zdařilém a nejméně se hodícím pro duchovní pastýře, dovolené však v praksi církevního soudu oné doby: byly to tělesné tresty. Tento prostředek byl vypůjčen z byzantského zákonodárství, které jej mělo velmi rádo a pečlivě jej zpracovalo, komplikujíc fysickou bolest mrzačením lidského těla, oslepením, useknutím ruky a jinými zbytečnými krutostmi. V Jaroslavově ustavu je článek, podle něhož ženu, zabývající se nějakým druhem čarování, slušelo ‚po usvědčení trestat', a metropolitovi zaplatit pokuty 6 hřiven. Jedno z pravidel ruského metropolity Ioanna II. (1080—1089) vysvětluje, z čeho se měl skládati tento trest; ‚zabývající se čarováním slušelo zprvu odkláněti od hříchu slovným poučováním, a neposlechnou-li, přísně trestati, ale ne k smrti ubíjeti, ani jim údy uřezávati'. ‚Přísným' trestem, nezbavujícím života a ‚neuřezávajícím', t. j. nemrzačícím těla, možno rozuměti jen prostý tělesný trest.

Takový je v povšechných rysech obsah Jaroslavova ustavu. Není těžko zpozorovati, jaké nové pojmy vnášel do ruského práva a právního vědomí: 1. komplikoval pojem o zločinu jako materiálním poškození, způsobeném druhému, myšlenkou o hříchu, jako o mravní nespravedlnosti nebo mravní škodě, kterou způsobuje zločinec nejen druhé osobě, ale i sobě samému, 2. podroboval právní příčetnosti hříšné skutky, jichž starý právní obyčej nepokládal za příčetné, konečně, 3. souhlasně s novým názorem na zločin komplikoval platný trestní systém opatření-

mi mravně polepšujícího vlivu, vypočítanými na uzdravení a zesílení nemocné vůle nebo vrátkého svědomí, jako byly: epitimie, uvěznění při církevním domě, tělesný trest.

Takovým způsobem nad pořádkem materiálních zájmů a vztahů, přidržujících se starého právního obyčeje, Jaroslavův ustav budoval nový vyšší pořádek zájmů a vztahů mravně náboženských. Církevní soud, jak byl ustanoven v ustavu, měl sloužiti jako průvodce v ruské společnosti nových právních a mravních pojmů, které tvořily základ těchto zájmů a vztahů. Po této stránce Ruská pravda jako odraz vládnoucích právních vztahů, jeví se zákoníkem, který se už počíná přežívati, rozkládati; naopak, ustav Jaroslavův představuje svět právních pojmů a vztahů, které právě vznikaly a počínaly žíti. Ale představujíce různé okamžiky v právním rozvoji ruské společností, Ruská pravda a církevní ustav Jaroslavův jako památky práva jsou vrstevníci jako památky kodifikace. Zkoumáme-li blíže tekst ustavu, archeologické rysy, ušetřené v něm časem, můžeme přibližně určiti, kdy byl sestaven. I v této památce jako v Ruské pravdě vedoucí nit k rozhodnutí otázky skýtají peněžité pokuty. V různých opisech ustavu představují na první pohled velmi nepořádnou rozmanitost. Jeden opis ustanovuje za určitý skutek ve prospěch církevní moci hřivnu stříbra, druhý — rubl, třetí ‚hřivnu stříbra nebo rubl', a to jsou různodobé peněžní jednotky. Za jednu a tutéž vinu se požaduje tu 20, tu 40 hřiven, za druhou tu 40, tu 100 hřiven kun. V této rozmanitosti se odrazilo kolísání peněžního kursu, jehož příznaky jsme zpozorovali také v Ruské pravdě; ale v Jaroslavově ustavu se odrazilo mnohem úplněji a zjev-

něji. Viděli jsme, že v stručné redakci Pravdy některé pokuty se určují určitou částkou rězan, kdežto v obšírné redakci touž částkou kun. I v ustavu Jaroslavově ten, kdo neslušným slovem urazí venkovanku, ‚selskou' ženu, platí jí podle jedněch opisů 60 rězan, podle druhých 60 kun. Příčinou takové záměny, jak už víme, bylo to, že hřivna kun, která na počátku XII. stol. vážila půl libry, na konci století byla dvojnásob lehčí. Sazba soudních trestů přepočítávána podle změn peněžního obratu; ale při tom se vždy neshodovali s tržní hodnotou peněz, a starali se o to, aby při zmenšené váze peněžních jednotek zachováno bylo v soudní pokutě dřívější množství kovu. Proto udržovali dřívější částky trestů se zaplacením ‚ve starých kunách', nebo zvyšovali tyto částky podle snížení váhy peněžních jednotek. Tohoto posledního způsobu přepočítávání užívali i církevní soudcové, řídící se ve své praksi ustavem Jaroslavovým, uvádějíce rozsah peněžních trestů v souhlas s kolísáním peněžního kursu. Jestliže v jednom opise ustavu za dvojženství ustanovena byla pokuta 20 hřiven ve prospěch církevní moci, kdežto v druhém 40, znamená to, že první opis uváděl ustav v redakci nebo, abychom tak řekli, ve vydání z první polovice XII. stol., za půlliberní hřivny kun, kdežto druhý opis v redakci druhé poloviny, kdy hřivna vážila jen polovici. Ale tomuto poklesu váhy hřivny předcházelo, jak je možno se domnívati podle některých údajů památky, mezidobí, které možno zařaditi do druhé čtvrti XII. stol., k době hned po smrti Mstislavově (r. 1132), kdy na trhu obíhaly hřivny těžké asi třetinu libry, a takové hřivny se také vyskytují v pokladech. Přepracování ustavu, vztahující se k této přechodné době,

zanechalo svou stopu v jeho opisech: podle jedněch z nich účastníci únosu dívky, ‚únosci', platí pokutu hřivnu stříbra, podle druhých 60 nogat, a to byly 3 hřivny kun. Na druhé straně v druhé čtvrti XIII. stol. dostaly se do oběhu, jak jsem už dříve upozornil, hřivny kun, jichž lili 7½ z libry stříbra: to znamená, že byly 2½ lehčí třetinových hřiven. S právě takovým poměrem mezi pokutami za jedny a tytéž zločiny se setkáváme v různých zpracováních ustavu: podle jedněch opisů 40 hřiven kun, podle druhých 100 hřiven. Pozdější opisovači umístili v jedněch a týchž opisech ustavu sazby jeho různodobých zpracování a docela zapletli systém peněžních trestů, stavíce vedle dřevní hřivny kun z dob Monomachových peněžní jednotky XIV. a XV. stol. Ale s pomocí dějin peněžního obratu v dřevní Rusi je možno vyznati se v této spleti a dospěti k onomu závěru, že nejstarší podoby, s jakou se setkáváme v zachovaných opisech ustavu, nabyla tato památka na počátku XII. stol., za každých okolností ještě před polovinou tohoto věku. To znamená, že ustav Jaroslavův byl zpracováván zároveň s Ruskou pravdou. Srovnávajíce obě tyto památky ruské kodifikace shledáváme dále, že jsou nejen vrstevníky, ale i krajany, možno-li se tak vyjádřiti; mají jednu vlast, vyrostly na jedné a téže půdě církevního soudnictví.

Nesouhlas tekstu v různých opisech, zřejmé stopy předělávání a doplňování v něm vzbuzují v historické kritice Jaroslavova ustavu dvě otázky: o jeho původnosti a o obnovení jeho původní osnovy. Majíce na mysli metody ruského zákonodárství a kodifikace v oněch staletích, můžeme pochybovati, hodí-li se tyto obvyklé otázky historické kritiky na takovou památku, jako je

ustav Jaroslavův. V krátkém úvodu, kterým se počíná a který je také nejednou vyložen nestejně v různých opisech, veliký kníže Jaroslav praví, že ‚podle zápisu' svého otce ‚smluvil' s metropolitem Ilarionem souhlasně s řeckým Nomokanonem ponechati metropolitovi a biskupům ony soudy, které jsou psány v církevních pravidlech, v Nomokanonu, a to soudy týkající se věcí hříšných, a věcí osob duchovních, vyhradiv si přitom i ony věci, v nichž zákonodárce podržel určitou účast světské moci. Tento úvod neposkytuje žádného důvodu k doměnce, že Jaroslav potvrdil nějaký hotový projekt církevního ustavu, jemu předložený: jde jen o dohodu mezi dvěma mocmi, světskou a duchovní, která rozhraničila zásadně v duchu řeckého Nomokanonu soudní působnost té i oné moci. Je možno pomysliti si, že dohoda se spokojila tímto všeobecným, zásadním rozvrstvením obou soudních pravomocí, a krátký úvod k ustavu byl její počáteční osnovou: v takové stručné podobě ji také uvádí jeden pozdější letopis (Archangelogorodský). Souhlasně s dohodou se upevňovala prakse církevního soudu, která postupně byla kodifikována, halíc se do písemných pravidel; z celku těchto pravidel byl také sestaven ustav, jemuž se podle původu své osnovy dostalo názvu Jaroslavova. Takovým způsobem šlo tehdejší zákonodárství od prakse k zákoníku, a ne naopak, jak bylo později. Takový pochod sestavení činil ustav obzvláště vnímavým k změnám, které vnášely do prakse církevního soudu proměnlivé podmínky místa a doby.

Vysvětluje tak původ Jaroslavova ustavu, mám na mysli poměr ruské církve k státu, jak se utvářil v první době křesťanského života Rusi.

Knížecí vláda, obracejíc se k církvi o spolupráci v upevnění společenského pořádku na křesťanských základech, ponechávala jejímu vedení věci a poměry, nezvyklé pohanské společnosti, které vznikly teprve po přijetí křesťanství, věci a poměry, jichž sám pojem po prvé uvádělo do nově osvícených myslí křesťanské duchovenstvo. V uspořádání takových věcí a poměrů řídilo se duchovenstvo svými církevními pravidly, a státní moc skýtala mu náležité plné moci k oněm ustavujícím a pořadatelským opatřením, které uznávalo za nutné, přizpůsobujíc svá církevní pravidla k podmínkám ruského života. Církevní hierarchie, jako nejbližší spolupracovnice vlády v uspořádání státního pořádku, působila zákonodárně v ovzduší jí vykázaném podle státního příkazu. Dovíme se, čím byl vzbuzen a jak, v jaké formě byl jí ukládán tento zákonodárný příkaz. Vnuk Monomachův Vsevolod v doplňku k církevnímu ustavu, který dal Novgorodu, když tam vládl, vypravuje, že se mu naskytlo rozsuzovati procesy o dědictví mezi dětmi z jednoho otce a různých matek i rozhodl takové procesy ‚přikázáními podle podání sv. otců', t. j. podle pokynů, obsažených v Nomokanonu. Kníže však myslil, že není jeho věcí rozsuzovati takové procesy, a připojil v doplňku ustavu prohlášení o všech soudních věcech takového druhu: ‚to všechno jsem poručil biskupovi spravovati, podle Nomokanonu, a my toto se své duše svalujeme'. Svědomí knížete bylo obtíženo pochybností, je-li v právu rozhodovati o takových věcech, které vyžadují kanonického pochopení a autority, i obrací se k církevní moci s vyzváním, aby sňali s jeho duše mravní odpovědnost z věcí, kterým cna rozumí lépe, a aby činila podle svého uzná-

ní, řídíc se Nomokanonem a ruskými mravy. Ale srovnávati byzantský zákon s ruskou skutečností znamenalo předělávati i tento zákon, i tuto skutečnost, vnášeti přitom vypůjčenou právní zásadu do tuzemského vztahu, t. j. znamenalo to tvořiti nový zákon. Taková zákonodárná práce byla tedy ukládána církevní hierarchii. Tak nepozorovaně se proměňovala soudní moc církve v zákonodárnou.

Kníže Vsevolod vypravuje v doplňku, jak rozhodoval věci o dědictví; ale nepřidával svým rozhodnutím síly závazných předchozích případů, ponechávaje biskupovi rozhodovati o takových věcech. Kdosi připojil do doplňku knížete poznámku o tom, že podle církevních pravidel, jimiž se řídil kníže ve své soudní praksi, otcův majetek se dělí rovným dílem mezi syny a dcery. Tato norma byla cizí ruskému dědickému právu a nikdy v něm neplatila, přitom neměla vztahu k oné právní otázce, o níž se mluvilo v doplňku; vložili ji do doplňku, dokonce jakoby pocházela od knížete ustavodárce, pro všechen případ, v důvěře, že se může hoditi.

Všechno to jasně osvětluje průběh soudnictví, zákonodárství a kodifikace v Rusku XI. a XII. stol. Křesťanství učinilo život složitějším, vnášejíc do něho nové zájmy a vztahy. Knížecí mužové, orgány moci, se svými starými pojmy a mravy nestáli na výši nových úkolů soudu a správy a svými omyly a zneužíváním ‚topili knížeti duši', podle výrazu téhož Vsevolodova ustavu. Knížata, usilujíce napraviti situaci, rozhraničovali správy, ustanovovali kompetence, hledali nové právní normy, nejlepší vládní orgány a se vším tím se obraceli k církevní hierarchii, k jejím mravním pokynům a právním prostředkům.

Církevní soudcové a právníci sbírali církevně byzantská díla o soudu a o správě, vypisovali z nich vhodná pravidla, obraceli se ve svých pochybnostech s dotazy k vyšším hierarchům a dostávali od nich vysvětlující odpovědi, z těchto pravidel a odpovědí sestavovali právní normy, více nebo méně zdařilé přizpůsobení k ruskému životu, a podle toho, jak se těchto norem užívalo v praksi církevního soudu, halili je do forem uzákoněných článků, které vnášeli do ruských ustavů dříve vydaných nebo je spojovali do nových sbírek, kryjíce je jménem knížete, jímž byla podnícena tato kodifikační práce nebo který ověřil takovou sbírku svým zákonodárným uznáním. V staroruských rukopisných *kormčich, měřitkách spravedlivých* a v jiných sbornících právního obsahu zachovaly se zbytky této dlouho trvající a těžko postižitelné zákonodárné kodifikační práce v podobě ucelených zákoníků, jako byly ustavy knížat Vladimira a Jaroslava, nebo v podobě jednotlivých článků, neznámo kdy a při jaké příležitosti sestavených, které sloužily jako scholie nebo doplňky k nějakému ucelenému zákoníku. Je to, jak vidíme, týž proces, jakým byla sestavována i Ruská pravda.

Ustav Jaroslavův ve svých opisech zachoval dosti zřejmé stopy takového původu. Samým cílem svým, jako trestně disciplinární církevní zákoník, stál blíže církevně byzantským pramenům práva než Ruská pravda. To je pochopitelné: zaváděl křesťanské zásady do ruského života, který se přidržoval pohanského obyčeje, zatím co Ruská pravda uváděla pohanský obyčej, lehce jej přizpůsobujíc křesťanským pojmům. Základním pramenem ustavu byly byzantské zákoníky Ekloga a Prochiron, umístěné společně s ním

v našich kormčích, hlavně jejich trestní oddíl nebo hlavy ‚o trestech'. Ale ustav nekopíruje, nýbrž předělává je, dodávaje vypůjčeným normám tuzemského zpracování, srovnávaje je s místními mravy a vztahy, rozvíjeje společná ustanovení pramene v podrobnosti jednotlivých případů, uváděje někdy nové právní případy, napovědělé zjevy místního života. Takové metody jsme zpozorovali i v Ruské pravdě. Spokojíme se několika příklady, abychom tyto metody vysvětlili.

Podle jednoho článku Prochironu ten, kdo uchvátí provdanou ženu nebo pannu bez rozdílu stavu, dokonce vlastní nevěstu, je podroben se svými spoluúčastníky, spoluvinníky, prostředkovateli a ukryvateli více nebo méně krutému trestu, podle toho, byli-li uchvatitelé ozbrojeni nebo ne. První článek Jaroslavova ustavu mluví o únosu panen, tehdy na Rusi obvyklém a ukládá únosci více nebo méně těžkou, peněžitou pokutu, podle stavu unesené, byla-li dcerou ‚velkých nebo malých bojarů', t. j. člověka starší nebo mladší knížecí družiny, nebo ‚dobrých lidí', váženého majetného měšťana; pokutě jsou podrobováni také ‚umyčniki', účastníci únosu. Později byl tento článek vysvětlen: pokuty v něm určené vymahají se v případě, když ‚panna zůstane seděť', neprovdá se za svého uchvatitele. Předpokládá se, že když únos, který byl před přijetím křesťanství jednou z forem sňatku, byl provázen křesťanským sňatkem, jeho vinník nebyl podroben církevnímu soudu ani peněžitému trestu, a potrestán byl zároveň s uchvácenou ženou jen epitimií, ‚protože se nespojili podle zákona Božího', jak ustanoveno bylo o této věci v poučení duchovenstvu XII. stol., jež je připisováno nov-

gorodskému arcibiskupovi Iljovi-Ioannovi. Kromě toho vysvětlení připojuje k třem společenským třídám prvního článku ještě čtvrtou — ‚prostou čadj', prostý lid. Potom i k tomuto vysvětlení byl připojen doplněk: ustanoveného v článku i ve vysvětlení užívá se v tom případě, když někdo ‚přemluví pannu k sobě a dá v toloku', t. j. kdo uchvátí děvče po vzájemné dohodě, ‚toloku', s jejím souhlasem, napřed se s ní smluviv, jak obyčejně se také únosy stávaly. Předpokládá se, že když byla panna uchvácena násilím, bez svého souhlasu, věc musí jíti jiným pořádkem a dospěti k jiným výsledkům. I vysvětlení i doplněk jsou odtrženy od článku, k němuž se vztahují, umístěny jsou v ustavu jako oddělené články (6. a 7.), vykládající zvláštní případy, a v tomto položení jsou naprosto nesrozumitelné. Uvádím vás do těchto podrobností s dvojím cílem, abych ukázal na zvláštním příkladě především, jak cizí případ byl zpracován tuzemskou kodifikací přiměřeně k místnímu obyčeji, a za druhé, s jakými obtížemi se setkáte v staroruských památkách, když se vám naskytne zabývati se jimi. Toto vysvětlím ještě jedním příkladem. K známému nám už Zakonu sudnému a k Ruské pravdě připojován byl v opisech nepochopitelný článek o zneuctění tohoto obsahu: za zneuctění hřivnu zlata, jestliže babička a matka byly v zlatě, vzíti za hřivnu zlata 50 hřiven kun, a jestliže babička byla v zlatě, ale matka ne, vzíti hřivnu stříbra, a za hřivnu stříbra půlosmé hřivny kun. Z tohoto článku především vychází najevo vzájemný poměr peněžních jednotek zlatých a stříbrných: v libře zlata bylo čítáno 50 hřiven kun, v libře stříbra 7½ hřiven. Článek se vztahuje k XIII. stol. a ukazuje, že

zlato bylo u nás tehdy ceněno jen $6^2/_3$krát dráže než stříbro. Ale o jaké to babičce a matce v zlatě mluví článek? Jeho smysl se odhaluje, porovnáme-li jej s článkem Jaroslavova ustavu, podle něhož ten, kdo nazve ženu hanebným slovem, platí jí ‚za hanbu' 5 hřiven nebo 3 hřivny zlata, když to je žena velikého nebo menšího bojara, a když je uražená žena prostého měšťana, náleží jí za hanbu 3 hřivny stříbra. Zaběhlý článek znamená: člověk, utrpěvší slovní urážku s neuctivou zmínkou o jeho rodičích, požaduje od uražeče za zneuctění hřivnu zlata, jestliže jeho babička a matka byly provdány za lidi z knížecí družiny; jestliže jeho matka po manželovi byla prostá měšťanka, má právo požadovati na uražeči jen jednu hřivnu stříbra, třebas i babička byla provdána za člena knížecí družiny.

Zkoumajíce ustav Jaroslavův, nacházíme církevně soudní praksi i církevní kodifikaci, abych tak řekl, v chodu, ve stavu kolísání a prvních pokusů, neuspořádaných úsilí. Za určité hříšné skutky podle jednoho opisu byla ustanovena určitá pokuta, ale podle druhého jako by ještě nebyla hotova, ponechána byla náhledu církevní moci: ‚biskupovi vinen, jak je uspořádá'. Ustav nevyčerpává celé církevně soudní prakse své doby, nepředvídá mnohých skutků, stran nichž církevní moc XI. a XII. stol. dala už určité a přesné vedoucí pokyny. Tyto mezery lze snadno zpozorovati, porovnáváme-li ustav s pravidly metropolity Ioanna II., s odpovědmi biskupa Nifonta na otázky Kirikovy a s jinými, o nichž jsem se už zmínil. Přes to ustav Jaroslavův zůstává jedinou památkou zkoumané doby svou myšlenkou i svým obsahem. Církevní ustavy, vy-

dané potomky Jaroslavovými, měly místní nebo speciální význam: buď opakovaly s některými změnami pro určitou eparchii všeobecný ustav Vladimira Sv., jako novgorodský církevní ustav Monomachova vnuka Vsevoloda, nebo určovaly finanční vztahy církve k státu v určité oblasti, jako byly ustavy novgorodský knížete Svjatoslava z r. 1137 a smolenský knížete Rostislava z r. 1151. Jaroslavův ustav je zákoník, určený pro celou ruskou církev, pokoušející se vésti oddělující čáru a zároveň ustanoviti styčné body mezi soudem státním a církevním. Po této stránce má ustav blízký právní a historický vztah k Ruské pravdě. Opravdu, co je to Ruská pravda? Je to církevní zákoník neduchovních věcí osob duchovní správy; ustav Jaroslavův je církevní zákoník duchovních věcí osob duchovní i světské správy. Ruská pravda je sbírka ustanovení o trestních zločinech a občanských porušeních práva v onom rozsahu, v jakém potřeboval takové sbírky církevní soudce pro soud o neduchovních věcech církevních lidí; Jaroslavův ustav je sbírka ustanovení o hříšně zločinných skutcích, o nichž soud nad všemi křesťany, duchovními i světskými, svěřen byl ruské církevní moci. Základními prameny Pravdy je místní obyčej i knížecí zákonodárství za nepřímé účasti církevně byzantského práva; základními prameny ustavu je řecký Nomokanon s ostatními památkami církevně byzantského práva a Vladimirův církevní ustav za nepřímé účasti místního právního obyčeje a knížecího zákonodárství. Pravda našla v byzantských pramenech ustavu vzory kodifikace, kdežto ustav přijal z ruských pramenů Pravdy osnovu svého systému trestů, peněžních pokut, a obě památky si vypůčily od

svých byzantských vzorů, Eklogy a Prochironu, stejnou formu synoptické, konspektivní sbírky zákonů. Tak Ruská pravda i Jaroslavův církevní ustav se jeví jako dvěma částmi jednoho církevně právního zákoníku.

Podle prozkoumaných církevních ustavů za pomoci jiných současných jim památek možno sestaviti povšechný soud o onom působení, které projevila církev na kulturu a mravy ruské společnosti v prvních věcích jejího křesťanského života. Ruský metropolit-Řek XI. stol. Ioann II. ve svých církevních pravidlech poskytl poučení duchovní osobě, která se ho tázala na různé předměty církevní prakse: ‚dbej spíše zákona než obyčeje země'. Ani ruská církevně soudní prakse, ani ruská kodifikace, pokud ta neb ona se projevila v Ruské pravdě i v ustavu Jaroslavově, neospravedlnily tohoto poučení, projevivše příliš mnoho pozornosti obyčeji země. Církev se nepokoušela přebudovati ani formy, ani základy státního pořádku, který zastala na Rusi, ačkoliv v přistěhovalé církevní hierarchii, uvyklé přísné monarchické moci a politické centralisaci, ruský státní pořádek, zbavený toho i onoho, nemohl vzbuzovati sympatii. Církevní hierarchie se snažila jen odstraniti nebo zeslabiti některé těžké následky tuzemského pořádku, na příklad knížecí sváry, a vštípiti lepší politické pojmy, vykládajíc knížatům pravé úkoly jejich činnosti a ukazujíc nejpříhodnější a nejčistší prostředky působení. Církevní poučení a správu nepochybně vnášela i do knížecí vládní a zákonodárné prakse, a možná i do politického vědomí knížat některá technická i mravní zlepšení, pojmy o zákoně, o vládci, počátku soudního vyšetřování, písemné vedení: ne nadarmo písař, ředitel kan-

celáře dostal u nás název *ďjaka*. Ale při nízké úrovni mravního a občanského citu u tehdejšího ruského knížete nemohla církev vnésti nějaké politické zlepšení do politického pořádku. Když mezi knížaty vznikl spor a chystal se krvavý svár, metropolit podle příkazu nejstaršího města Kijeva mohl říkati sokům důtklivé řeči: ‚snažně vás prosím, nezahubte ruské země, budete-li bojovati mezi sebou, pohané se srazí a vezmou zemi naši, které otcové a dědové naši dobyli: námahou svou velikou a mužností; dobývajíce ruské země, oni cizí zemi hledali, ale vy i svou zahubiti chcete'. Dobří knížata, jako Monomach nebo David černigovský, plakali pro taková slova, ale věci šly svým živelným pořádkem, pořádek dobrých dojmů a pořádek obvyklých vztahů se rozvíjely souběžně, nepřekážejíce si navzájem a setkávajíce se jen ve výjimečných osobnostech na krátkou dobu, po jejímž uplynutí pletichy příbuzných rychle zametaly stopy plodné činnosti jednotlivých osob. Zachovalo se nám z XII. stol. vřelé ‚Slovo o knížatech', pronesené jedním církevním řečníkem na památku svatých knížat Borise a Gléba. Téma byla ovšem bratrská láska a mírumilovnost; cílem poučení bylo usvědčení knížecích svárů, za jejichž vzplanutí bylo asi proneseno. ‚Slyšte, knížata, protivící se starším bratřím, válku počínající a pohany přivádějící proti svým bratřím! Neusvědčí-li vás Bůh o posledním soudě? Svatí Boris a Gléb dovolili bratru svému, aby jim odňal nejen moc, ale i život. A vy jednoho slova bratru nemůžete strpěti a za malou urážku smrtonosné nepřátelství zdvíháte, zvete pohany na pomoc proti svým bratřím. Že vám není stydno nevražiti na své bratry stejné víry s vámi!' Toto rozhorlení je

oporou pro soudy o lidech oné doby: musili bychom je ceniti velmi nízko, kdyby z jejich středu nebylo slyšeti rozhorleného hlasu proti knížecím nepořádkům. A přece se kazatel rozhořčoval nadarmo: pramenem nepořádků byl sám pořádek knížecí správy země. Knížatům samým bylo těžko snášeti tento nepořádek, ale neuvědomovali si možnosti nahraditi jej druhým a nedovedli by nahraditi, i kdyby si uvědomovali. A také sama hierarchie nevládla ani autoritou, ani energií v dostatečné míře, aby zadržela genealogickou vznětlivost knížat. V její vrchní vládnoucí vrstvě bylo mnoho přistěhovalců. Do daleké a temné skythské metropole šli ne nejlepší Řekové. Byli lhostejni k místním potřebám a starali se o to, aby posílali do vlasti hodně mnoho peněz, což jim mimochodem vyčtl novgorodský biskup XII. stol. Ioann v poučení svému duchovenstvu. Už tehdy slovo *Řek* mělo u nás nedobrý význam — taškáře: tajil v sobě klam, protože to byl Řek, poznamenává letopis o jednom ruském archijerejovi.

Církevní hierarchie působila ne tak silou osob, jako pravidly a institucemi, jež přinesla, a působila ne tak na politický pořádek, jako na soukromé občanské a obzvláště na rodinné vztahy. Zde církev, neruše přímo zakořenělých zvyků a předsudků, ponenáhlu vštěpovala tuzemské kultuře nové pojmy a vztahy, přechovávajíc rozumy i mravy, připravujíc je k přijetí nových norem, a takovou cestou hluboko vnikala v právní a mravní složení společnosti. Viděli jsme složení této společnosti podle Ruské pravdy. Dělila se podle práv a majetkové zámožnosti na politické a hospodářské třídy vyšší a nižší, které se vrstvily nad sebe, t. j. dělila se horizontálně. Církev

počala rozčleňovati společnost v jiném směru, shora dolů, vertikálně. Vzpomeňte si na složení společnosti *církevních lidí*. To nebyla vytrvalá a stejnorodá třída dědičného významu, která utvořila novou vrstvu v složení ruské společnosti; mezi církevní lidi se dostávali osoby různých tříd občanské společnosti, a příslušnost nebyla podmíněna původem, ale vůlí nebo dočasným položením osoby, někdy náhodnými okolnostmi (ubozí a lidé bez přístřeší, poutníci a pod.). Dokonce kníže se mohl dostati mezi církevní lidi. Církevní ustav knížete Vsevoloda, sestavený na základě Vladimirova ustavu a daný novgorodskému Sofijskému chrámu v druhé čtvrti XII. stol., připočítává k církevním lidem také *izgoje*, lidi, kteří neštěstím nebo z jiných příčin pozbyli práva na svůj majetek, kteří byli sraženi s životní cesty, po níž šli jejich otcové. Ustav rozeznává 4 druhy izgojů: je to popův syn, který se nenaučil číst a psát, kupec, kterého stihl úpadek, otrok, který si vykoupil svobodu, a kníže, který předčasně osiřel. A tak vedle společenského dělení podle práv a majetkové zámožnosti zavedla církev své dělení, založené na jiných zásadách. Spojovala do jedné společnosti lidi různých stavů buď ve jménu *cíle*, životního určení, náboženssko-mravního sloužení, nebo ve jménu *citu* soucitnosti a milosrdenství. Za takového složení byla církevní společnost ne novou státní vrstvou s duchovenstvem v čele, ale zvláštní společností, souběžnou státní, v níž lidé různých státních vrstev se spojovali ve jménu rovnosti a náboženssko-mravních pohnutek.

Neméně hluboké bylo působení církve na formy a ducha soukromého občanského společenského žití, zejména na jeho základní svaz rodin-

ný. Zde dokončovala rozrušení pohanského rodového svazku, který se počal před ní. Křesťanství zastihlo na Rusi jen zbytky tohoto svazku, na příklad krevní mstu: uceleného rodu už nebylo. Jedním z příznaků jeho ucelenosti bylo, že se nedědilo podle závěti, a ze smlouvy Olegovy s Řeky jsme viděli, že už tři čtvrtiny století před pokřtěním Vladimira písemné *obrjaženie*, závěť byla vládnoucí formou dědění, aspoň v oněch třídách ruské společnosti, které měly přímé styky s Byzantií. Rodový svazek, zbudovaný na pohanských základech, odporoval církvi, i počala jej od prvé chvíle svého usídlení na Rusi rozbíjeti, budujíc z jeho úlomků svazek rodinný, jí posvěcovaný. Hlavním prostředkem k tomu bylo církevní zákonodárství o sňatku a o dědění. Víme už, že letopis zaznamenal u Poljanů ještě v pohanské době *přívod* nevěsty k ženichovi večer, formu uzavření sňatku, kterou se dokonce rozhodla uznati za sňatek. Ale z poučení duchovenstvu, které je připisováno novgorodskému arcibiskupu Ioannovi, vidíme, že i v jeho době, téměř dvě staletí po přijetí křesťanství, v různých třídách společnosti platily různé formy pohanského sňatku, i přívod, i únos, které nahrazovaly sňatek křesťanský. Proto ‚nemanželské' ženy byly v prostém lidu tak obvyklé, že církev byla nucena do určité míry se s nimi smířiti, uznávati je ne-li za úplně zákonné, tedy trpěné, a ustav Jaroslavův ukládá mužovi dokonce pokutu za samovolný rozvod s takovou ženou, a právě zmíněný arcibiskup důrazně žádá duchovní, aby oddávali takové manžele i s dětmi. Mnohem přísněji než vyhnutí církevnímu sňatku trestá týž ustav sňatky v blízkých stupních příbuzenství. Metropolit Ioann II. v druhé polovině

XI. stol. ukládá epitimii na sňatky dokonce mezi příbuznými z čtvrtého kolena; ale později dovolovali sňatky i mezi lidmi z třetího kolena. Křesťanský sňatek nebyl dovolován mezi blízkými příbuznými, mezi *svými*; církev, zúžujíc ponenáhlu kruh příbuzenstva, v jehož mezích byl zakazován sňatek, přiučovala vzdálenější příbuzné dívati se na sebe navzájem jako na *cizí*. Tak církev zkracovala pohanské příbuzenstvo, usekávajíc jeho větve příliš široce se rozkládající.

Těžkým úkolem církve v zařízení rodiny bylo ustanoviti v ní nové právní a mravní zásady. Zde nastávalo vnésti právo a disciplinu ve vztahy, které nejméně se poddávaly uspořádání, které byly dosud řízeny instinktem a libovůlí, potýkati se s mnohoženstvím, souložnictvím, se svévolností rozvodů, skrze něž se mužové zbavovali žen, které je omrzely, nutíce je odcházeti do kláštera. Křesťanská rodina, počínající jako občanský svazek oboustranným souhlasem ženicha i nevěsty, udržuje se na právní rovnosti a mravním vzájemném působení muže a ženy. Nevyhnutelným následkem občanské rovnoprávnosti ženy je, že si osvojila právo na majetek. Ještě v X. stol. družinná a obchodní Rus znala rozdílnost jmění manželů: podle smouvy Olegovy s Řeky neodpovídal majetek ženin ze zločinů mužových. Církvi nastávalo udržeti a zesíliti toto ustanovení: církevní ustav Vladimira Sv. jí přenechal řešiti spory mezi mužem a ženou ‚o život', o jmění. Ostatně církevní vliv na rodinný život se nespokojoval sférou působení formálního církevního soudu, uspořádaného ustavy: zbývaly vztahy, které ponechávala čistě mravnímu soudu duchovního. Ustav Jaroslavův trestá ženu, která bije muže, ale opačný případ pomíjí mlčením.

Nesluší se zapomínati na duchovního ani při rozboru článků církevních ustavů o vztazích mezi rodiči a dětmi. Zde se zákon spokojuje, abych tak řekl, nejprostšími, nejvíce trpěnými nepravidelnostmi rodinného života, zdržuje libovůli rodičů ve věcech ženitby nebo provdání dětí, ukládaje rodičům odpovědnost za panenství dcer, trestaje děti, které bijí své rodiče, nejen církevním, ale i občanským, ‚vládním trestem', jako by spáchaly těžký trestní čin. Zato ponechána byla plná vůle muži i otci jako odkazovateli: nejstarší památky ruského práva nijak neobmezují jeho předsmrtnou vůli, nenásledujíce v tom své byzantské vzory. ‚Jak kdo umíraje rozdělí svůj dům dětem, to také platí'; taková je zásada dědického práva podle Ruské pravdy. Zákon nepředpokládá, že by za života dětí byli možni mimo rodinu nějací jiní dědicové podle závěti. Blízcí příbuzní vystupují jen v případě poručnictví, když matka-vdova za života nezletilých dětí se po druhé provdala, a ve smlouvě Olegově jsou zákonnými dědici, když po nebožtíkovi nezůstaly ani děti, ani závěť.

Připomeňme si, že v tomto vítězství rodinné zásady nad rodovou církevní zákonodárství jen dokončovalo dílo, počaté ještě v pohanských dobách jinými vlivy, na něž jsem ukázal dříve (v hlavách VIII. a X.).

HLAVA ŠESTNÁCTÁ.

Hlavní zjevy II. období ruských dějin. — Podmínky, které porušovaly společenský pořádek a blahobyt kijevské Rusi. —Život vyšší společnosti; úspěchy vzdělanosti a osvěty. — Položení nižších tříd: pokroky otroctví a zotročení. — Polovecké útoky. — Příznaky pustnutí dněprovské Rusi. — Dvoustranný odliv obyvatelstva odtud. — Příznaky odlivu na západ. — Pohled na další osud jihozápadní Rusi a otázka o původu maloruského plemene. — Příznaky odlivu obyvatelstva na severovýchod. — Význam tohoto odlivu a základní fakt období.

Obracím se k zkoumání druhého období našich dějin, trvajícímu od stol. XIII. do poloviny XV. Napřed zaznamenám hlavní zjevy oné doby, které jsou předmětem našeho zkoumání. Byly to zásadní změny ruského života, porovnáme-li je s hlavními zjevy prvního období. V prvním období hlavní massa ruského obyvatelstva se soustřeďovala v oblasti Dněpru; v druhém období se objevuje v oblasti horní Volhy. V prvním období zakladatelem a vůdcem politického i hospodářského pořádku bylo veliké obchodní město; v druhém období takovým zakladatelem a vůdcem se stává kníže — dědičný držitel svého údělu. A tak v studovaném období se objevuje nová historická scéna, nové území, a jiná panující politická síla: Rus dněprovská je zaměňována Rusí hornovolžskou; okresní město ustupuje své místo knížeti, s nímž dříve soupeřilo. Tato dvojí změna, územní i politická, utváří v hornovolžské Rusi docela jiný hospodářský a politický život, nepodobající se kijevskému. Přiměřeně nové politické síle tato hornovolžská Rus se dělí ne na městské oblasti, ale na knížecí úděly; podle nového území, t. j. podle vnějšího okolí, do jakého se dostává hlavní massa ruského obyvatelstva, stává se také hlavním činitelem národ-

ního hospodářství na horní Volze místo zahraničního obchodu zemědělské vykořisťování země pomocí volné práce sedláka, nájemce. Jak, a v jakém pořádku budeme studovati tato nová fakta? Vzpomeňte si, jak jste studovali zjevy našich dějin XII. a XIII. stol. v gymnasijní škamně, t. j. jak se vykládají v stručné učebnici. Asi do polovice XII. stol., do Andreje Bogoljubského, pozornost studujícího se soustřeďuje na kijevskou Rus, na její knížata, na tamní události. Ale od polovice nebo od konce XII. stol. obracela se vaše pozornost dosti příkře na druhou stranu, na severovýchod, k suzdalské zemi, k jejím knížatům, k tamním zjevům. Historická scéna se mění jaksi náhle, neočekávaně, bez dostatečné přípravy divákovy na takovou změnu. Pod prvním dojmem této změny nemůžeme si jasně uvědomiti ani to, kam se poděla stará kijevská Rus, ani to, odkud vyrostla Rus nová, hornovolžská. Obracejíce se k druhé periodě našich dějin, musíme začíti vysvětlením toho, co zavinilo tuto proměnu historické scény. Zde je původ první otázky při zkoumání druhého období — kdy a jakým způsobem massa ruského obyvatelstva se přesunula do nového kraje. Tento přesun byl následkem rozrušení společenského pořádku, který vznikl v kijevské Rusi. Příčiny rozrušení byly dosti složité a skrývaly se jak v samém složení života této Rusi, tak i ve vnějších okolnostech. Zběžně upozorním na hlavní z těchto příčin.

Od poloviny XII. stol. stává se znatelným působení podmínek, které rozrušovaly společenský pořádek a hospodářský blahobyt kijevské Rusi. Máme-li o této Rusi souditi podle žití vyšších tříd, můžeme v ní předpokládati značné pokroky

materiálního dostatku, vzdělanosti a osvěty. Vedoucí síla národního hospodářství, zahraniční obchod, dodávala životu mnoho ruchu, přinášela na Rus veliká bohatství. Peníze hojně obíhaly. Nemluvíme-li o stříbře, bylo v obratu mnoho hřiven zlata, slitků ve váze řecké litry (72 zolotniků, 1 zolotnik váží 4·266 g). Ve velikých městech kijevské Rusi XI. a XII. stol. lze v rukou knížat i bojarů pozorovati značné peněžní prostředky, veliké kapitály. Bylo třeba míti pohotově mnoho volného jmění, aby byl postaven z takového drahého materiálu a s takovým uměleckým přepychem chrám, podobající se kijevskému Sofijskému chrámu Jaroslavovu. V polovině XII. stol. smolenský kníže dostával ze svého knížetství jen daní, nepočítají-li se jiné důchody, 3000 hřiven kun, což za tehdejší tržní hodnoty stříbra znamenalo částku nejméně 150 tisíc rublů. Vladimir Monomach k hostině svému otci dal dar v ceně 300 hřiven v zlatě, a Vladimirko, kníže haličský, dal r. 1144 velikému knížeti Vsevolodovi 1200 hřiven ve stříbře, aby ho naklonil k míru. Setkáváme se s údaji o velikých částkách i u osob soukromých. Syn bohatého vystěhovalého Varjaga Šimona, který sloužil jako tisícník u Jurije Dolgorukého, chtěje okovati rakev důstojného Feodosije, věnoval na to 500 liber stříbra a 50 liber zlata. Církevní ustav Jaroslavův pokládal za možné uložiti velikému bojarovi za samovolný rozvod s ženou pokutu: jí za ‚hanbu', za urážku 300 hřiven kun, a ve prospěch metropolita 5 hřiven ve zlatě. Kromě peněz jsou ještě zprávy o hojných hospodářských zásobách v soukromých panstvích knížat, kde pracovala sta otroků, o stádech, v nichž bylo tisíce kobyl a koní, o tisících pudech medu, o desítkách nádob

s vínem; na dvoře knížete Igora Olgoviče, zabitého v Kijevě r. 1147, stálo na humně 900 hromad obilí.

Využívajíc přílivu tuzemských i zámořských bohatství do Kijeva i do jiných obchodních a administrativních středisek, vládnoucí třída vedla rozmařilý život, nádherně se oblékala a prostorně se zařídila v městech. Celá staletí vzpomínali na Rusi na nedělní hostiny kijevského knížete a dosud zní památka na ně v bohatýrské bylině, kterou zpívá oloněcký nebo archangelský sedlák. Materiální dostatek vyjadřoval se v úspěších umění, knižní vzdělanosti. Bohatství vábilo zámořského umělce a zámořské ozdoby života. U stolu kijevského knížete XI. stol. bavili hosty hudbou. Dosud v starých hrobech a pokladech jižní Rusi nacházejí vztahující se k těmto staletím zlaté a stříbrné věci často velmi umělecky zpracované. Zachované zbytky staveb z XI. a XII. stol. v starých městech kijevské Rusi, chrámů s jejich freskami a mosaikou překvapují svým mistrovstvím toho, jehož umělecké oko se vychovalo na architektuře a malbě moskevského Kremlu. Zároveň s bohatstvími a uměním plynuly z Byzantie na Rus také občanské a mravní pojmy; odtud bylo také v X. stol. přineseno křesťanství s jeho knihami, zákony, s jeho duchovenstvem a bohoslužbou, s malířstvím ikon, vokální hudbou a církevním kázáním. Tepnou, po níž plynuly na Rus ke Kijevu tato materiální i mravní bohatství, byl Dněpr, onen ‚báťuška Dněpr Slovutič', o němž zpívá ruská píseň, zachovaná z těchto věků. Zprávy z XI. a XII. stol. mluví o tom, že tehdejší knížata znali cizí jazyky, mluví o jejich lásce čísti a sbírati knihy, o horlivosti rozšířiti osvětu, o tom, že založili

dokonce učiliště s řeckým a latinským jazykem, o pozornosti, kterou prokazovali učeným lidem, kteří přicházeli z Řecka a ze západní Evropy. Tyto zprávy mluví ne o řídkých, ojedinělých případech nebo výjimečných zjevech, které nijak nepůsobily na všeobecnou úroveň osvěty: zachovalo se viditelné ovoce těchto osvětných starostí a snah. Pomocí přeloženého písemnictví se vypracoval knižní ruský jazyk, utvořila se literární škola, rozvinula se původní literatura, a ruský letopis z XII. stol. mistrovstvím výkladu nezůstává pozadu za nejlepšími kronikami tehdejšího západu.

Ale všechno to tvořilo líc života, který měl svůj rub, jakým se jeví život společenské spodiny, nižších vrstev společnosti. Hospodářský blahobyt kijevské Rusi v XI. a XII. stol. byl podmíněn otroctvím. K polovině XII. stol. nabylo tam otroctví ohromných rozměrů. Už v X.-XI. st. otroci byli hlavním článkem ruského vývozu na černomořské a volžskokaspické trhy. Ruský obchodník oné doby všude se nevyhnutelně objevuje se svým hlavním zbožím, s otroky. Východní spisovatelé X. st. v živém obrazu nám kreslí ruského obchodníka, obchodujícího otroky na Volze: vyloživ, rozestavil na volžských trzích, v městech Bolgaře nebo Itilu, své lavice, krámky, na nichž rozsadil živé zboží — otrokyně. S týmž zbožím přicházel i do Cařihradu. Když Řek, obyvatel Cařihradu, potřeboval koupiti otroka, jel na trh, kde ‚ruští obchodníci přibylí otroky prodávají'; tak čteme v jednom posmrtném divu Nikolaje Divotvorce, vztahujícím se k polovině XI. stol. Otroctví bylo jedním z hlavních předmětů, k němuž byla obrácena pozornost nejstaršího ruského zákonodárství, pokud o tom možno souditi

podle Ruské pravdy: články o otroctví jsou jedním z největších a nejzpracovanějších oddílů v jejím složení. Otroctví bylo zřejmě také původním právním i hospodářským pramenem ruského majetnictví půdy. Do konce XI. stol. zůstává vládnoucí třída ruské společnosti městskou místem i povahou života. Správa a obchod skýtaly jí tolik životních výhod, že ještě nepomýšlela na držení půdy. Ale usadivši se pevně ve velikém dněprovském městě, obrátila pozornost i k tomuto hospodářskému prameni. Vojenská tažení nahromadila v jejích rukou množství otroků. Naplnivši jimi své městské dvory, přebytek prodávala za moře: od X. st. otroci, jak víme, vedle kožišin byli hlavním oborem ruského vývozu. Nyní lidé z vyšší společnosti počali otroky usazovati na statcích, přizpůsobovati otroctví k držení pozemků. Příznaky soukromého majetnictví země na Rusi se neobjevují dříve než v XI. stol. V XII. stol. se setkáváme s několika poukazy na soukromé majetníky půdy. Takovými majetníky byli: 1. knížata a členové jejich rodin, 2. knížecí mužové, 3. církevní instituce, kláštery a biskupská sídla. Ale ve všech zprávách o soukromém držení půdy v XII. stol. majetnictví půdy se objevuje s jedním zvláštním příznakem: půda byla osidlována a vykořisťována otroky; byly to ‚vsi s otroky'. Otroci tvořili zřejmě nevyhnutelnou hospodářskou součást světského i církevního držení půdy, velikého i malého. Z toho možno usouditi, že sama idea o právu vlastnictví na půdu, o možnosti vládnouti půdou, jako každou jinou věcí, vyplynula z otroctví, byla rozvinutím myšlenky o právu vlastnictví na otroka. To je země *má*, protože lidé, ji vzdělávající, jsou *mi:* takový byl asi dialektický proces, kterým se

u nás utvořila právní idea o právu na držení půdy. Nevolník zemědělec, ‚straník', jak se nazýval v hospodářském jazyku staré Rusi, byl prostředkovatelem této ideje od hospodáře k zemi, právním svazkem mezi nimi, jako týž nevolník byl pro pána nástrojem vykořisťování této země. Tak vznikla staroruská *bojarská votčina:* privilegovaný obchodník ogniščanin a vitjaz-kníže muž X. stol. proměnil se v *bojara,* jak se nazývá jazykem Ruské pravdy privilegovaný statkář. Z té příčiny, že v XI. a XII. stol. počali otroky usazovati na půdě, stoupla jejich cena. Víme, že do smrti Jaroslavovy dovoloval zákon zabíti cizího otroka za úder, zasazený svobodnému člověku. Jaroslavovy děti to zakázaly. Otrokářské pojmy a zvyky staroruských statkářů počaly se potom přenášeti i na poměr těchto k volným pracovníkům, sedlákům. Ruská pravda zná třídu ‚rolejných', t. j. zemědělských najmitů nebo zakupů. Zakup stál blízko nevolníkovi, třebaže ho zákon odlišoval od tohoto: byl to, jak jsme viděli, neplnoprávný, dočasně zavázaný sedlák, pracující na cizí půdě s hospodářským inventářem a za některé zločiny (za krádež a útěk od pána) se měnící v úplného, *oběljného* nevolníka. V tomto uhněteném právním položení zakupa možno také viděti působení otrokářských zvyků staroruských statkářů, kteří přenášeli na volně najatého sedláka názor, jakým se uvykli dívati na svého otroka zemědělce. Vlivem takového názoru v starých památkách právní povahy najmit proti zákonu se přímo nazývá ‚čeljadinem'. Tímto smíšením volného čeledína-zakupa s nevolníkem možno vysvětliti jeden rys nezachované nám smlouvy Vladimira Sv. s volžskými Bulhary, uzavřené r. 1006 a vyložené Tatiščevem v je-

ho Dějinách Ruska: bulharským obchodníkům, kteří jezdili po ruských městech, bylo zakázáno jezditi po ruských vsích a prodávati zboží ‚ogněvtině a smerdině'. *Smerdina* byli svobodní sedláci, žijící na knížecí nebo státní zemi; *ogněvtina* bylo pracující obyvatelstvo na soukromě statkářské půdě bez rozdílu otroků a najmitů. Přísnost, s jakou staroruský zákon pronásledoval rolejného najmita za útěk od pána bez vyplacení, měně ho v úplného nevolníka, svědčí zároveň i o tom, že statkáři měli nouzi o pracovní síly, i o snaze najatých dělníků, zakupů, dostati se ze svého těžkého právního položení. Takové vztahy se utvářely z vládnoucích zájmů doby. Obohacením a zotročením utvářelo se společenské položení osob. V jednom díle ruského metropolita XII. st. Klimenta Smoljatiče líčen je jeho vrstevník, ruský člověk, dobývající si slávy zámožnosti: připojuje dům k domu, ves ke vsi, shromažďuje úle i luka, ‚izgoje i sjabry', nevolnické lidi. Takovým způsobem hospodářský blahobyt i úspěchy společenského žití kijevské Rusi koupeny byly za cenu zotročení nižších tříd; rozmařilý život společenských špiček se udržoval na právním ponížení mass prostého lidu. Tato poníženost se zostřovala ještě nerovností mezi třídami ruské společnosti ve velikých městech XI. a XII. stol. Počáteční letopis odhaluje před námi tento sociální rys, obvyklou zvláštnost života, budovaného úsilnou prací obchodně průmyslového kapitálu. R. 1018 Novgoroďané na shromáždění rozhodli složiti se, aby si za mořem najali Varjagy na pomoc Jaroslavovi v jeho zápase s kijevským bratrem Svjatopolkem. Podle všeobecného rozvrhu ustanovili vybrati od prostých lidí po 4 kunách, a od bojarů po 18 hřiv-

nách kun. Kun se počítalo v hřivně 25: to znamená, že vyšší třída společnosti byla zdaněna 12½krát tíže ji než prostí občané. Toto poníženě právní a hospodářské položení pracujících tříd bylo také jednou z podmínek, které činily společenský pořádek a blahobyt kijevské Rusi vrátkým. Tento pořádek neměl opory v nižších třídách obyvatelstva, jimž se dával cítiti jen svými nevýhodnými následky.

Knížata svými vládními vztahy způsobovali, že tato nepříznivá okolnost se ještě zesilovala. Posloupný pořádek knížecího panování provázen byl velmi zarmucujícími následky pro národní hospodářství. Ve svých neustálých svárech knížata málo uvažovali o nabývání zemí, o územním rozšíření svých oblastí, v nichž byli dočasnými vládci: ale jsouce tísněni malou obydleností svých soukromých statků, snažili se osídliti je uměle. Nejlepším prostředkem k tomu bylo *zajetí*. Proto jejich společným vojenským zvykem bylo vtrhnouti do nepřátelské země, zpustošiti ji a odvléci pokud možno nejvíce lidí do zajetí. Zajatci podle tehdejšího ruského práva byli zotročeni a usazovali je na soukromých pozemcích knížete a jeho družiny, s níž se kníže dělil o svou kořist. Oslepený kníže Vasilko si v svém hoři vzpomněl, jak kdysi zamýšlel podmaniti dunajské Bulhary a usaditi je v svém těrebovlském knížetství. Pořekadlo, kolující o knížeti koncem XII. stol. Romanovi volynském (‚chudym živěši, litvoju oréši'), ukazuje, že usazoval litevské zajatce na svá knížecí panství jako nevolnické nebo závazné dělníky. Tyto kolonisační starosti na účet cizozemských sousedů byly nepohodlny jen tím, že podněcovaly i s protivné strany příslušnou pomstu. Mnohem horší bylo to, že podob-

ných metod války knížata v době svárů užívali i u svých. Prvou jejich věcí bylo, když vkročili do knížetství soka, příbuzného, spáliti jeho vsi a sebrati nebo zničiti jeho ‚živobytí', t. j. jeho hospodářské zásoby, obilí, dobytek, čeleď. Vladimir Monomach byl nejdobrotivější a nejrozumnější z Jaroslavičů XI.—XII. stol., ale ani on se nevyhýbal tomuto loupežení. V svém Poučení dětem vypravuje, jak přepadnuv jednou neočekávaně Minsk, nezanechal tam ‚ani čeledína, ani dobytčete'. Jindy jeho syn Jaropolk (r. 1116) dobyl Drucku v témž minském knížetství a všechny obyvatele tohoto města převedl do svého perejaslavského okresu, vystavěv pro ně nové město při ústí Suly do Dněpru. Letopisec XII. stol., vypravuje o zdařilém vpádu knížete do cizího okresu, zakončuje někdy vyprávění poznámkou, že vítězi se vrátili ‚bohatí kořistí čeledi a dobytka'. Vrhali v otroctví i zajaté krajany: po nezdařilém vpádu vojska Andreje Bogoljubského do Novgorodu r. 1169 prodávali tam zajaté Suzdalce po 2 nogatech za člověka. Právě tak si počínali se zajatou Rusí Polovci, jichž ruští knížata ve svých svárech se nestyděli přiváděti proti ruské zemi. Knížecí sváry, proměnivše se v loupežný zápas o pracovní síly, provázený úbytkem svobodného obyvatelstva, ještě více ztěžovaly položení nižších tříd, i tak už potlačených aristokratickým zákonodárstvím XI.—XII. stol.

Zahraniční vztahy kijevské Rusi připojovaly k uvedeným okolnostem ještě nové, nejzhoubněji působící na její společenský pořádek a blahobyt. Zkoumajíce život této Rusi, ani na chvíli nesmíme zapomínati, že byla založena na pokraji kulturně křesťanského světa, na břehu

Evropy, za nímž se prostíralo nesmírné moře stepí, které byly předsíní Asie. Tyto stepi se svým kočovným obyvatelstvem byly také historickým bičem pro starou Rus. Po porážce, kterou připravil Jaroslav Pečeněgům r. 1036, byla ruská step na nějakou dobu očištěna; ale hned po smrti Jaroslavově od r. 1061 počaly se nepřetržité útoky na Rus jejích nových stepních sousedů — Polovců (Kumánů). S těmito Polovci Rus zápasila tvrdošíjně v XI. a v XII. stol. Tento zápas je hlavním předmětem letopisného vypravování a bohatýrské byliny. Polovecké útoky zanechaly po sobě strašné stopy na Rusi. Čtouce letopis oné doby, nacházíme v něm libovolně jasných barev k zobrazení běd, které zakoušela Rus se stepní strany. Nivy byly opuštěny, zarůstaly travou a lesem; kde se pásla stáda, tam se usídlila divá zvěř. Polovci se dovedli připlížiti až k samému Kijevu: r. 1096 chán Boňak, ‚prašivý' div nevjel do samého města, vtrhl do Pečerského kláštera, když mniši spali po jitřní mši, oloupil jej a zapálil. Města, dokonce celé oblasti pustly. V XI. stol. Porosí (kraj podél řeky Rosi, západního přítoku Dněpru pod Kijevem) od doby Jaroslavovy je dobře osídlenou zemí. Žilo zde smíšené obyvatelstvo: vedle zajatých Ljachů, které zde usazoval Jaroslav, sídlili zde ruští vystěhovalci i mírní kočovníci, Torkové, Barendějové, dokonce Pečeněgové, kteří se zachránili před Polovci a přimkli k Rusi, aby s nimi bojovali. Tito mírní cizinci vedli polokočovný způsob života: v létě se potulovali po sousedních stepích se svými stády a stany nebo kibitkami, kdežto v zimě nebo v době nebezpečí se ukrývali do svých opevněných stanovišť a měst podél Rosi, která byla strážními vojenskými osadami podél

stepních hranic, Rusové je na rozdíl od divokých Polovců zvali ‚svými pohany'. Na konci XI. stol. stalo se Porosí zvláštní eparchií, jejíž stolec se nacházel v Jurjevě na Rusi, v městě, zbudovaném Jaroslavem a pojmenovaném podle jeho křesťanského jména (Jaroslav Georgij nebo Jurij). Obyvatelé Porosí žili v stálém strachu před útoky ze stepi. R. 1095 byli obyvatelé Jurjeva znovu napadeni a nasytivše se stálého nebezpečí se strany Polovců, odešli všichni do Kijeva, a Polovci spálili zpustlé město. Veliký kníže Svjatopolk vystavěl pro přestěhovalce nové město na Dněpru pod Kijevem Svjatopolč; brzo se k nim připojili jiní uprchlíci od stepních hranic. Ještě větší nebezpečí prožívala také perejaslavská země sousedící se stepí: podél tamnějších řek Trubeži, Supy, Suly, Chorolje docházelo div ne ke každoročním, v některých letech i častějším utkáním Rusi s Polovci; v XII. stol. tato oblast ponenáhlu pustla. Pod tlakem tohoto ohrožování a nebezpečí, za vzrůstajících svárů knížat, půda společenského pořádku v kijevské Rusi se stávala vrátkou, co chvíle hrozící pogromem: vznikala pochybnost o možnosti žíti za takových okolností. R. 1069, když Izjaslav, vypuzený obyvateli Kijeva pro nerozhodnost v boji s Polovci, táhl na Kijev s polskou pomocí, kijevské shromáždění prosilo jeho bratry Svjatoslava a Vsevoloda, aby chránili města svého otce: ‚nechcete-li', dodávali obyvatelé Kijeva, ‚nezbude nám nic jiného učiniti — zapálíme své město a odejdeme do řecké země'. Rus se vyčerpávala boji s barbary. Žádnými míry a dohodami nebylo lze udržeti je od loupežení, které bylo jejich obvyklou živností. Monomach s nimi uzavřel 19 mírů, odevzdával jim množství šatů a dobyt-

ka, — a všechno marno. Za týmž cílem se knížata ženili s dcerami chánů; ale tchán jako dříve loupil oblast svého ruského zetě naprosto se neohlížeje na příbuzenství. Rus okopávala své stepní hranice valy, ohrazovala je řetězem pevnůstek a vojenských osad, podnikala tažení do samé stepi; družiny v oblastech hraničících se stepí musily div ne stále držeti koně pohotově v očekávání tažení. Tímto úmorným zápasem byl vytvořen bohatýr zvláštního typu, — ne onen bohatýr, o němž zpívá bohatýrská bylina, ale jeho historický originál, jakým je v letopise Děmjan Kuděněvič, který žil v ruském Perejaslavji v polovině XII. stol. Ten se sluhou a s pěti mololci vyjížděl proti celému vojsku a obracel je na útěk, jednou vyjel proti poloveckému vojsku docela sám, dokonce po domácku oblečený, bez přílby a brnění, pobil množství Polovců, ale sám byl postřelen nepřáteli a sotva živ se vrátil do města. Takovým ‚smělcům' říkali tehdy *lidé Boží.* Byli to nejbližší nástupci varjažských vitjazů, kteří přesedli s říční loďky na stepního koně, a vzdálení předchůdci dněprovského kozáctva, které bojovalo s krymskými Tatary a Turky i na koni i na loďce. Takových bohatýrů mnoho bojovalo a padlo v ruských oblastech XI. a XII. stol. hraničících se stepí. Jeden starý zeměpisný popis jihozápadního Ruska XVI. stol. líčí jeden kraj na cestě mezi ruským Perejaslavlem a Kijevem v podobě bohatýrského hřbitova: ‚a tu bohatýři se kladou ruští'. Do smrti Monomachova syna Mstislava (roku 1132) Rus ještě s úspěchem odrážela Polovce od svých hranic a někdy dokonce zdařile vnikala v samu hloub poloveckých stepí; ale smrtí tohoto horlivého Monomachoviče počalo býti zřejmě nad její

síly udržovati nápor kočovníků i počínala před nimi ustupovati. Těmito útoky ovšem nejvíce trpělo selské pohraniční obyvatelstvo, nezakryté před nepřáteli městskými zdmi. Na knížecím sjezdu roku 1103 Vladimir Monomach živě vylíčil velikému knížeti Svjatopolkovi neklidný život sedláků v oblastech hraničících se stepí: ‚na jaře', pravil kníže, ‚vyjede smerd do pole orati s koněm i přijede Polovčin, udeří smerda střelou a vezme jeho koně, potom přijede do vsi, sebere jeho ženu, děti a celý majetek, a i jeho humno podpálí'. Tento téměř dvousetletý zápas Rusi s Polovci má svůj význam v evropských dějinách. V té době, kdy západní Evropa křižáckými taženími podnikala útočný boj proti asijskému východu, kdy i na Pyrenejském poloostrově se počalo právě takové hnutí proti Maurům, Rus svým stepním bojem kryla levé křídlo evropského útoku. Ale tato historická zásluha Rusi ji mnoho stála: zápas ji posunul s prastarých dněprovských sídel a příkře změnil směr jejího dalšího života.

Pod tlakem těchto tří nepříznivých okolností, právního a hospodářského ponížení nižších tříd, knížecích svárů a poloveckých útoků, od poloviny XII. stol. jsou znatelny příznaky pustnutí kijevské Rusi, dněperských zemí. Říční pruh podél středního Dněpru s přítoky, odedávna tak dobře osídlený, od této doby pustne, jeho obyvatelstvo kamsi mizí. Nejvýrazněji o tom svědčí jedna episoda z dějin knížecích svárů. R. 1157 zemřel v Kijevě usazený Monomachovič veliký kníže Jurij Dolgorukij; jeho místo na velkoknížecím stolci zaujal nejstarší z černigovských knížat Izjaslav Davidovič. Tento Izjaslav podle posloupnosti staršinstva měl ustoupiti černigovský

stolec s oblastí svému mladšímu příbuznému, bratranci Svjatoslavu Olgovičovi, který vládl v severním Novgorodu. Ale Izjaslav neodevzdal Svjatoslavovi celou černigovskou oblast, ale jen nejstarší město Černigov se sedmi jinými městy. R. 1159 se Izjaslav chystal k tažení proti nepřátelům svým, haličskému knížeti Jaroslavovi a volynskému Mstislavovi, a zval Svjatoslava sobě na pomoc; ale Svjatoslav odmítl. Tehdy nejstarší bratr mu poslal takovou vyhrůžku: ‚dej si pozor, bratře! až, Bůh dá, se vypořádám v Haliči, potom už na mne nenaříkej, když se postěhuješ z Černigova zpět k Novgorodu severnímu'. Na tuto vyhrůžku odpověděl Svjatoslav takovými významnými slovy: ‚Bože, ty vidíš mou pokoru, kolik jsem přenechal svým, nechtěje prolévati krve křesťanské, hubiti svůj dědičný statek; přijal jsem město Černigov se sedmi jinými městy, a i to pustými: žijí v nich jen psáři a Polovci'. To znamená, že v těchto městech zůstali jen knížecí dvorští lidé a mírní Polovci, kteří se přestěhovali na Rus. K našemu údivu mezi těmito sedmi zpustlými městy černigovské země setkáváme se i s jedním z nejstarších a nejbohatších měst dněperského kraje Ljubečí. Zároveň s příznaky odlivu obyvatelstva z kijevské Rusi pozorujeme i stopy úpadku jejího hospodářského blahobytu. Rus pustnouc zároveň s tím také chudla. Známky toho nacházíme v dějinách peněžního obratu v XII. stol. Studujíce Ruskou pravdu, viděli jsme už, že váha směnné jednotky, stříbrné hřivny kun, za Jaroslava a Monomacha obsahující asi půl libry stříbra, od poloviny XII. stol. počala silně klesati — znamení, že se počaly ucpávati průplavy, jimiž přitékaly na Rus drahé kovy, t. j. cesty zahraničního ob-

chodu, a stříbro se zdražovalo. V druhé polovině XII. stol. váha hřivny kun klesla už na 24 zolotníků, a v XIII. klesá ještě níže, takže v Novgorodě kolovaly kolem r. 1230 hřivny kun těžké 12—13 zolotníků. Letopisec nám vysvětluje také příčiny tohoto zdražení stříbra. Vnější obchodní obraty Rusi víc a více byly tísněny vítězícími kočovníky; přímý údaj o tom nacházíme v slovech jednoho jižního knížete z druhé poloviny XII. stol. Proslavený sok Andreje Bogoljubského Mstislav Izjaslavič volynský snažil se r. 1167 pohnouti své knížecí příbuzenstvo k tažení proti stepním barbarům. Ukazoval na bídné položení Rusi: ‚smilujte se', pravil, ‚nad ruskou zemí, nad svou državou; každého léta pohané odvádějí křesťany do svých stanů, a teď nám už i cesty berou', a zde také vyjmenoval černomořské cesty ruského obchodu, zmíniv se mezi nimi i o *řecké*. Po celé XII. stol. knížata div ne každý rok vyjížděli z Kijeva s ozbrojenými oddíly, aby uvítali i doprovodili ‚grečniky', ruské obchodníky, kteří šli do Cařihradu a jiných řeckých měst nebo se odtud vraceli. Toto ozbrojené doprovázení ruských obchodních karavan bylo vážnou vládní starostí knížat. Je zřejmo, že v druhé polovině XII. stol. stávají se už knížata se svými družinami bezmocnými v zápase se stepním náporem a snaží se aspoň udržeti ve svých rukou říční cesty ruského zahraničního obchodu, plynoucí stepmi.

To je řada zjevů, ukazujících, jaké nepořádky se skrývaly v hlubině ruské společnosti pod zdánlivě skvělým povrchem kijevského života a jaké bědy na ni přicházely se strany. Nyní nastává rozhodnouti otázku, kam se dělo obyvatelstvo pustnoucí kijevské Rusi, kam plynuly nižší

dělnické třídy, ustupující své místo v dněperských zemích knížecím dvorským lidem a mírným Polovcům.

Odliv obyvatelstva z dněperského území dál se dvěma směry, dvěma protilehlými proudy. Jeden proud směřoval na západ, za západní Bug, do oblasti horního Dněstru a horní Visly, do hloubi Haliče a do Polska. Tak se jihoruské obyvatelstvo dněperského území vracelo na dávno zapomenutá místa, opuštěná jeho předky v VII. stol. Stopy odlivu na tuto stranu projevují se v osudu dvou okrajových knížetství, haličského a volynského. Svým položením v politické hierarchii ruských oblastí náležela tato knížetství mezi mladší. Haličské knížetství, jedno z vybytých, sirotčích podle genealogického položení svých knížat, náležejících k jedné z mladších linií Jaroslavova rodu, už v druhé polovině XII. stol. se stává jedním z nejmocnějších a nejvlivnějších na jihozápadě: jeho kníže otvírá bránu Kijeva, jak praví Slovo ‚o polku Igorově' o Jaroslavu Osmomyslovi. Od konce XII. stol., za vlády knížat Romana Mstislaviče, který připojil Halič k své Volyni, a jeho syna Danila, spojené knížetství znatelně roste, hustě se zalidňuje, jeho knížata přes vnitřní zmatky rychle bohatnou a řídí věci jihozápadní Rusi a samého Kijeva; Romana letopis nazývá ‚samoděržavcem celé ruské země'. Tímto přílivem ruských přistěhovalců se možná vysvětlují zprávy XIII. a XIV. stol. o pravoslavných kostelích v krakovské oblasti a v jiných krajích jihovýchodního Polska.

Ve spojitosti s tímto odlivem obyvatelstva na západ vysvětluje se jeden vážný zjev v ruské etnografii, a to utvoření maloruského plemene. Zpustnutí dněperské Rusi, které počalo v XII.

stol., bylo dovršeno v stol. XIII. tatarským pogromem v letech 1229—1240. Od této doby staré oblasti této Rusi, kdysi tak hustě osídlené, nadlouho se proměnily v pustinu s nepatrným zbytkem dřívějšího obyvatelstva. Ještě důležitější bylo to, že se porušil politický a národohospodářský řád celého kraje. Brzo po tatarském pogromu, r. 1246, projížděl z Polska Kijevem na Volhu k Tatarům papežský misionář Plano-Karpini. Ve svých zápiscích poznamenává, že cestou z Vladimira Volynského ke Kijevu jel v neustálém strachu před Litvou, která často činila výpady do těchto krajin Rusi, ale že před Rusí byl úplně bezpečen, Rusi zde zbylo velmi málo: její většina byla pobita, nebo Tatary zavlečena do otroctví. Na celé prostoře jižní Rusi v kijevské a perejaslavské zemi, kterou prošel, setkával se cestou jen s nesčetným množstvím lidských kostí a lebek, rozházených po polích. V Kijevě samém, dříve tak rozsáhlém a hustě obydleném městě, stěží napočítal 200 domů, jejichž obyvatelé snášeli strašný útisk. Od těch dob po 2—3 staletí Kijev zakusil několik převratů, několikrát upadal a povznášel se. Tak, sotva se vzpamatoval po zpustošení r. 1240, r. 1299 znovu se rozutekl po tatarských násilích. Podél zpustlých hranic kijevské Rusi bloudily zbytky jejích dávných sousedů, Pečeněgů, Polovců, Torků a jiných cizinců. V takovém zpustlém stavu zůstávaly jižní oblasti kijevská, perejaslavská a dílem černigovská div ne do poloviny XV. stol. Poté, kdy jihozápadní Rus s Haličí byla v XIV. stol. obsazena Polskem a Litvou, dněprovské pustiny se staly jihovýchodními hranicemi spojeného polsko-litevského státu. V dokumentech XIV. stol. objevuje se pro jihozápadní Rus název *Malá Rus.*

Od stol. XI. je znatelné druhé osídlení prostředního dněperského kraje, usnadněné dvěma okolnostmi: 1. jižní stepní hranice Rusi byly bezpečnější pro rozklad Ordy a zesílení moskevské Rusi; 2. v hranicích polského státu dřívější obročné selské hospodářství počalo se v XV. stol. měniti v robotu, a nevolnické právo se rychle rozvíjelo, zesílivši v podrobeném selském obyvatelstvu snahu odejíti zpod panského jařma do svobodnějších krajin. Společným působením těchto dvou okolností byl také podnícen odliv selského obyvatelstva z Haliče a z vnitřních oblastí Polska na jihovýchodní dněperské hranice polského státu. Vůdci této kolonisace byli bohatí polští velmožové, kteří nabyli rozsáhlých držav v těcho pohraničních krajích. Tím se počaly rychle zalidňovati oblasti staré kijevské Rusi, dosud pustnuvší. Koniecpolští, Potočtí, Wiszniewečtí na svých rozsáhlých stepních državách vybudovali v krátké době desítky a sta měst a městeček s tisíci dvorů a osad. Polští publicisté XVI. stol. si stěžují, ukazujíce na dva současné zjevy: na pravdě nepodobné rychlé osídlení pustých krajin podél Dněpru, východního Bugu a Dněpru a na zpustnutí městeček a vsí v středních oblastech Polska, dříve tak hustě obydlených. Když se takovým způsobem počalo zalidňovati dněperské pohraniční území, vyšlo najevo, že massa přistěhovalého obyvatelstva je čistě ruského původu. Z toho možno usouditi, že většina kolonistů, přišlých sem z hloubi Polska, z Haliče a Litvy, byli potomci oné Rusi, která odešla od Dněpru na západ v XII. a v XIII. stol. a po dobu dvou nebo tří staletí, žijíc prostřed Litvy a Poláků, zachovala svou národnost. Tato Rus, vracejíc se nyní k svým starým krbům,

setkala se s potulujícími se zde zbytky starých kočovníků Torků, Berendějů, Pečeněgů a j. Netvrdím s určitostí, že cestou smíšení Rusi vracející se do svých starých dněprovských sídel nebo zde zůstavší s těmito východními cizinci vzniklo maloruské plémě, protože ani sám nemám, ani v historické literatuře nenacházím dostatečných důvodů ani přijímati, ani zavrhovati takovou domněnku; rovněž nemohu říci, je-li dosti objasněno, kdy a jakými vlivy se vytvořily dialektické zvláštnosti, odlišující maloruské nářečí jak od starého kijevského, tak i od velikoruského. Pravím jen, že na utvoření maloruského plemene jako větve ruského národa, má podíl od XV. stol. se projevivší nebo zesílivší hnutí k Dněpru ruského obyvatelstva, které odtud odešlo na západ, ke Karpatům a k Visle v XII. a v XIII. stol.

Druhý proud kolonisace z dněperského kraje zamířil do opačného kouta ruské země, na severovýchod za řeku Ugru, do úvodí Oky a horní Volhy. Toto hnutí je slabě zaznamenáno současnými pozorovateli: šlo tiše a ponenáhlu v nižších třídách společnosti, proto také nebylo brzo zpozorováno lidmi, kteří stáli na společenském vrchole. Ale zachovaly se stopy, ukazující na tento pohyb.

1. Do poloviny XII. stol. není pozorovati přímý styk kijevské Rusi se vzdáleným rostovsko-suzdalským krajem. Osídlení tohoto severovýchodního pohraničního území Rusi Slovany počalo se dlouho před XII. stol. a ruská kolonisace jeho vnikala původně od severozápadu ze země novgorodské, k níž náležel tento kraj za prvních ruských knížat. Zde už před XII. stol. vzniklo několik ruských měst, jako Rostov, Suzdal, Jaroslavl, Murom a j. V hlavních z nich se časem

objevovali ruští knížata. Tak za Vladimira seděl v Rostově jeho syn Boris, v Muromu na Oce druhý syn Gleb. Je zajímavo, že když rostovskému nebo muromskému knížeti se naskytlo jeti na jih do Kijeva, jel ne přímou cestou, ale dělal dlouhou okliku stranou. R. 1015 Gleb muromský, dověděv se o otcově nemoci, jel ho do Kijeva navštíviti. Cesta, kterou jel, vyznačena je zprávou, že na Volze, při ústí řeky Ťmy, kůň pod knížetem klopýtl a poškodil jezdci nohu: řeka Ťma je levý přítok Volhy trochu výše nad Tverem. Když Gleb dojel do Smolenska, chtěl se pustiti po Dněpru ke Kijevu, ale zde ho dostihli vrahové poslaní Svjatopolkem. Ještě zajímavější je, že i národní bohatýrská bylina si zapamatovala dobu, kdy nebylo přímé cesty z Muroma do Kijeva. Ilja Muromec, přijev do Kijeva, vypravoval bohatýrům u knížecího stolu, jakou cestou jel ze svého rodiště:

Přijel jsem přímou cestou sem
ze stoličního města Muroma,
z vesnici rodné Karačarova.
I praví tu mocní bohatýři:
Laskavé slunce, Vladimire knížel
Do očí chlapec ten v hrdlo lže:
kdepak by projel cestou přímou sem;
hlídána je cesta ta třicet let
od toho loupežníka Slavíka.

Asi v polovině XII. stol. počíná se ponenáhlu raziti také přímá cesta z Kijeva na daleký suzdalský sever. Vladimir Monomach, neúnavný jezdec, který za svého života projezdil ruskou zemi křížem krážem, praví v poučení dětem s jakýmsi odstínem vychloubání, že jel jednou z Kijeva do Rostova ‚skrze Vjatiče'. To znamená, že

nebylo snadnou věcí projeti tímto krajem od Dněpru k Rostovu. Kraj Vjatičů byl zapadlou lesní zemí; odejíti do lesa k Vjatičům znamenalo ukrýti se tak, aby nikdo nenašel. Černigovští knížata, jimž náleželo plémě Vjatičů, často zde hledali útulek, poraženi svými příbuznými. Na prostranství mezi horní Okou a Děsnou od města Karačeva ke Kozelsku a dále k severu, t. j. v značné části nynější gubernie orlovské a kalužské, táhly se pralesy, tak známé v našich pověstech o loupežnících pod jménem *Brynských* (Bryň byl starý okres, nyní ves žizdrinského ujezdu, na Brynce nebo Bryni, přítoku Žizdry, v kalužské gubernii). Město Brjansk na Děsné v samém svém jménu zachovalo památku na tento kraj kdysi lesnatý a zapadlý: Brjansk je vlastně *Děbrjansk* (od slova debrj, t. j. hustý les). Proto se suzdalská země nazývala za starých dob *zalesskou;* tento název jí byl dán kijevskou Rusí, od níž byla oddělena pralesy Vjatičů. Od poloviny XII. stol. byly tyto pralesy trochu mýceny. Jestliže Monomach ještě stěží tudy projel s malou družinou do Rostova, jeho syn Jurij Dolgorukij, za tvrdošijného boje se svým volynským synovcem Izjaslavem (1149—1154), vodil už přímou cestou z Rostova ke Kijevu celé pluky. To nutí předpokládati jakési hnutí v obyvatelstvu, proklesťující cestu tímto směrem neprostupnými lesy.

II. Nacházíme údaje i o tomto hnutí. V té době, kdy si počínali stěžovati na zpustnutí jižní Rusi, v dalekém suzdalském kraji pozorujeme horlivou budovatelskou práci. Za vlády knížete Jurije Dolgorukého a Andreje vznikají zde nová města jedno po druhém. R. 1134 staví Jurij město Ksňatin při vtoku Veliké Nerly do Volhy (u Kalja-

zina). R. 1147 stává se známým městečko Moskva. R. 1150 Jurij buduje Jurjev ‚v poli' (nebo Polský, nyní újezdní město v gubernii vladimirské) a přenáší na nové místo město Perejaslavl-Zalesský, které vzniklo asi v téže době. R. 1154 založil na řece Jachromě město Dmitrov, nazvané tak na počest Jurjevova syna Dmitrije Vsevoloda, který se narodil téhož roku v době ‚poludjí', kdy kníže s manželkou objížděl svůj okres, aby sbíral daně. Asi r. 1155 založil Andrej Bogolubskij město Bogoljubov pod Vladimirem na Kljazmě. Zpráva o založení města provázena byla v letopisech zprávami o budování kostelů. Obě knížata, otec i syn, jeví se nejhorlivějšími budovateli chrámů v suzdalské zemi. Založení vyjmenovaných měst zaznamenáno je v dřevním letopise. Z jiných pramenů poznáváme, že tehdy také vzniklo mnoho jiných měst v suzdalské zemi. Podle letopisů není Tver známa před XIII. stol.; ale jeví se už slušným městem v pověsti o zázracích vladimirské ikony Matky Boží, sestavené za života Andrejova, t. j. před r. 1174. Tatiščev ve své letopisné sbírce praví, že od dob vlády Jurije Dolgorukého ve svých pramenech, nyní zmizevších, se počal setkávati s řadou jiných nových měst v severní Rusi, která dosud nebyla známa: takový byl na př. Goroděc na Volze, Kostroma, Starodub na Kljazmě. Galič, Zvenigorod, Vyšgorod. při ústí Protvy do Oky (u Serpuchova) a j. Sám Andrej Bogoljubskij se vychloubal svou kolonisační činností. Usmysliv si založiti ve Vladimiru na Kljazmě zvláštní ruskou metropoli. nezávislou na kijevské, pravil kníže svým bojarům: ‚já celou Bílou (suzdalskou) Rus městy a vesnicemi velikými osídlil a lidnatou učinil.'

III. Dále se setkáváme s příznakem, který přímo ukazuje na to, odkud přicházelo obyvatelstvo, které naplňovalo tato nová suzdalská města a veliké vsi. Je třeba se zaposlouchati do názvů nových suzdalských měst: Perejaslavl, Zvenigorod, Starodub, Galič, — všechno to jsou jihoruské názvy, které se míhají div ne na každé stránce starého kijevského letopisu ve vypravování o událostech v jižní Rusi; jen Zvenigorodů bylo několik v zemi kijevské a haličské. Jména kijevských říček Lybedi a Počajny vyskytují se v Rjazani, ve Vladimiru na Kljazmě, v Nižném Novgorodu. Známa je říčka Irpeň v kijevské zemi, přítok Dněpru, na níž podle podání (pochybném ostatně) Gedimin r. 1321 porazil jihoruské knížata; Irpeň je také přítok Kljazmy ve vladimirském ujezdu. Jméno samého Kijeva nebylo zapomenuto v suzdalské zemi: ves Kijevo na Kijevské rokli znají stará akta XVI. stol. v moskevském ujezdu; Kijevka byl přítok Oky v kalužském ujezdu, ves Kijevcy byla nedaleko Aleksina v tulské gubernii. Ale ze všeho nejzajímavější v dějinách přesunování zeměpisných názvů je putování jedné skupiny jmen. V dřevní Rusi byly známy tři Perejaslavlji: Jižní nebo Ruský (nyní ujezdní město poltavské gubernie), Perejaslavl Rjazanský (nynější Rjazaň) a Perejaslavl Zalesskij (ujezdní město vladimirské gubernie). Každé z těchto tří stejnojmenných měst stojí na řece Trubeži. Toto přenesení jihoruského zeměpisného názvosloví na vzdálený suzdalský sever bylo dílem přestěhovalců, kteří sem přišli s kijevského jihu. Známý je zvyk všech osadníků odnášeti s sebou do nových krajů jména opuštěných bydlišť: podle měst Spojených států severoamerických je možno zopakovati zeměpis

pěkného dílu Starého světa. V pozdějším prameni nacházíme i jinou stopu, ukazující na týž směr ruské kolonisace. Tatiščev ve své sbírce vypravuje, že Jurij Dolgorukij, zahájiv stavbu nových měst ve svém suzdalském okresu, osidloval je, sbíraje lidi odevšad a poskytuje jim ‚nemalé půjčky'. Proto do jeho měst v množství přicházeli nejen Rusové, ale i Bulhaři, Mordvini a Maďaři a ‚mnohými tisíci lidí naplnili území'. Jakým způsobem se mohli mezi těmito přistěhovalci octnouti dokonce Maďaři? Protivníkem Jurije Dolgorukého v jeho zápase s volynským synovcem byl spojenec tohoto uherský král. Je zřejmo, že Jurij odváděl na sever do svých nových měst zajaté Maďary, kteří se mu naskytli v bojích na jihu.

IV. Konečně se setkáváme ještě s jedním údajem o témž směru kolonisace a přitom tam, kde bychom jej ze všeho nejméně očekávali, v národní ruské poesii. Je známo, že cyklus bylin o mocných bohatýrech doby Vladimirovy byl složen na jihu; ale nyní tam nepamatují těchto bylin a dávno zapomněli na Vladimirovy bohatýry. Tam jejich místo zaujaly kozácké dumy, opěvující hrdinské činy kozáků v boji s Ljachy, Tatary a Turky. Tyto dumy odrážejí tedy v sobě docela jinou historickou epochu — XVI. a XVII. stol. Za to bohatýrské byliny s podivuhodnou svěžestí se zachovaly na dalekém severu, v Podurálí a Zaoněží, v gubernii oloněcké a archangelské, odkud zároveň s vystěhovalci pronikly i na dalekou Sibiř. Na Vladimirovy bohatýry vzpomínají i v středním Velkorusku; ale zde neznají bohatýrských bylin, nedovedou jich zpívati, zapomněli složení bylinného verše; zde se pověsti o bohatýrech proměnily v prosté

prozaické pohádky. Jak se mohlo státi, že národní historický epos rozkvetl tam, kde nebyl zaset, a zmizel tam, kde vyrostl? Je zřejmo, že na daleký sever tyto poetické pověsti přešly zároveň s týmž obyvatelstvem, které je složilo a začalo zpívat. Toto přenesení se stalo ještě před XIV. stol., t. j. před dobou, kdy se na jihu Ruska objevila Litva a Ljachové, protože v nejstarších bohatýrských bylinách není ještě ani potuchy o těchto pozdějších nepřátelích Rusi.

Taková je řada údajů, přivádějících nás k domněnce, že v dalekých severovýchodních pohraničních krajích Rusi bylo hnutí, podobající se onomu, které jsme zpozorovali v jihozápadních pohraničních krajích. Společný fakt je onen, že od poloviny XII. stol. počal se, nebo přesněji řečeno, zesílil se odliv obyvatelstva ze střední dněprovské Rusi k dvěma protilehlým pohraničním územím ruské země, a tímto odlivem byl vyznačen počátek nového, druhého období našich dějin, podobně jako předcházející období se počalo přílivem Slovanů do krajů dněperských s karpatských svahů. Určivše tento fakt, prozkoumáme jeho následky. Spokojím se v tomto zkoumání jen severovýchodním proudem ruské kolonisace. Ta je pramenem všech základních zjevů, které se projevily v životě hornovolžské Rusi od poloviny XII. stol.; z následků této kolonisace se utvořil celý politický a společenský život této Rusi. Následky byly neobyčejně rozmanité. Zaznamenávám jen dvě řady jich: 1. následky etnografické a 2. politické.

Ale už nyní ukáži všeobecný význam tohoto severovýchodního směru kolonisace. Všechny její následky, které vyložím, plynou k jednomu skrytému základnímu faktu studovaného obdo-

bí: tento fakt záleží v tom, že ruská národnost, utvořivší se v prvním období, po dobu druhého se rozdvojila. Hlavní massa ruského národa, ustoupivši před nepřemožitelnými vnějšími nebezpečími od dněprovského jihozápadu k Oce a horní Volze, sebrala tam své roztříštěné síly, zesílila v lesích středního Ruska, zachránila svou národnost a ozbrojivši ji silou sjednoceného státu, znovu přišla na dněperský jihozápad, aby zachránila zbylou tam slabší část ruského národa od cizozemského jha a vlivu.

HLAVA SEDMNÁCTÁ.

Etnografické následky ruské kolonisace horního Povolží. — Otázka o původu velkoruského plemene. — Zmizelí cizinci okskovolžského meziříčí a jejich stopy. — Vztah ruských osadníků k finským tuzemcům. — Stopy finského vlivu na antropologický typ Velkorusa, na utvoření dialektů velkoruské řeči, na národní tradice Velkoruska a na složení velkoruské společnosti. — Vliv přírody horního Povolží na národní hospodářství Velkoruska a na plemennou povahu Velkorusa.

Nastává nám prozkoumati etnografické následky ruské kolonisace horního Povolží, kraje rostovsko-suzdalského. Tyto následky vedou k jednomu vážnému faktu v našich dějinách, k utvoření druhé větve ve složení ruské národnosti, *velkoruského plemene.* Abychom ocenili důležitost tohoto rozvětvení v našich dějinách, stačí připomenouti si číselný vzájemný vztah tří základních větví ruského národa: Velkorusů je asi třikrát tolik co Malorusů (v hranicích Ruska), kdežto Malorusů je téměř třikrát více než Bělorusů. To znamená, že velkoruské plémě tvoří $^{9}/_{13}$ nebo o něco více než $^{2}/_{3}$ v celkovém počtu ruského obyvatelstva Ruska.

Obracejíce se ke zkoumání původu velkoruského plemene, musíme si napřed výrazně objasniti podstatu otázky, k jejímuž řešení přistupujeme. O tom není pochyby, i před stol. XIII. byly některé místní kulturní zvláštnosti, které se utvořily vlivem oblastního dělení ruské země a dokonce možná zděděné po starším plemenném životě Poljanů, Drevljanů a pod. Ale byly setřeny dobou i stěhováním nebo ulehly v složení národního života v takové hloubce, do níž je těžko proniknouti historickému pozorování. Mám na mysli ne tyto dřevní plemenné nebo oblastní zvláštnosti, ale rozpadnutí národnosti

na dvě nové větve, které se počalo asi od XIII. stol., kdy obyvatelstvo středního dněperského pruhu, které bylo základem původní ruské národnosti, se rozešlo na protilehlé strany, kdy obě rozšedší se větve pozbyly svého spojujícího a ztmelujícího středu, jako byl Kijev, vysazeny byly působení nových a odlišných podmínek a přestaly žíti společným životem. Velkoruské plémě nevzniklo z trvalého rozvoje těchto starých oblastních zvláštností, ale bylo dílem nových rozmanitých vlivů, které počaly působiti po tomto rozlomu národnosti, přitom v kraji, který ležel mimo starou původní Rus a v XII. stol. byl spíše cizím než ruským krajem. Podmínky, jejichž působení kolonisace vysazovala ruské vystěhovalce v oblasti střední Oky a horní Volhy, byly dvojí: etnografické, podníceně k činnosti setkáním ruských vystěhovalců s cizinci v úvodích Oky a Volhy, a zeměpisné, v nichž se projevilo působení přírody kraje, kde došlo k tomuto setkání. Tak v utvoření velkoruského plemene zároveň působili dva činitelé: plemenné smíšení a příroda země.

Cizinci, s nimiž se ruští vystěhovalci setkali ve zmíněném meziříčí, náleželi finským plemenům. Finové podle našeho letopisu jsou sousedy východních Slovanů od týchž dob, kdy se tito počali usidlovati na naší rovině. Finská plemena se usídlila mezi lesy a močály středního a severního Ruska už v oné době, kdy zde nebylo pozorovati žádných stop po přítomnosti Slovanů. Už Jornandes v VI. stol. znal některá z těchto plemen: v jeho znetvořených jménech severních národů, z nichž se skládalo gótské království Hermanarichovo, možno přečísti Esty, Věs, Měrju, Mordvu, možná, že Čeremis. V oblasti

Oky a horní Volhy žila v XI. a XII. stol. tři finská plemena: Muroma, Měrja a Věs. Počáteční kijevský letopis dosti přesně naznačuje místa pobytu těchto plemen: zná Muromu na dolní Oce, Měrju podél jezera Perejaslavského a Rostovského, Věs v oblasti Běloozera. Nyní už není v středním Velkorusku živých zbytků těchto plemen; ale zanechala po sobě památku v jeho zeměpisném názvosloví. Na rozsáhlém prostranství od Oky k Bílému moři setkáváme se s tisíci neruských názvů měst, vsí, řek a samot. Poslouchajíce tyto názvy, snadno zpozorujeme, že byly vzaty z nějakého jednoho slovníku, že kdysi na celém tomto prostranství zněl jeden jazyk, jemuž náležely tyto názvy, a že je příbuzný oněm nářečím, jimiž mluví tuzemské obyvatelstvo nynějšího Finska a finští cizinci ze středního Povolží, Mordvinové a Čeremisové. Tak i na tomto prostranství i ve východním pruhu evropského Ruska se setkáváme s množstvím řek, jejichž názvy končí na *va: Protva, Moskva, Sylva, Kokva* atd. U pouhé Kamy možno napočítati na 20 přítoků, jejichž názvy mají takovou koncovku. *Va* po finsku znamená *voda.* Název samé Oky je finského původu: je to poruštěná forma finského joki, což znamená *řeku* vůbec. Dokonce plemenné názvy Měrji a Věsi nezmizely beze stopy v středním Velkorusku: vyskytuje se zde mnoho vsí a říček, které mají jejich název. Ujezdní město tverské gubernie Věsjegonsk dostalo svůj název po bydlící zde *Věsi Jegonské* (na řece Jegoně). Určujíce podle těchto stop v zeměpisném názvosloví hranice rozsídlení Měrji a Věsi, shledáme, že tato plemena sídlila kdysi od stoku Suchony a Juga, od Oněžského jezera a řeky Ojati k střední Oce, zaujímajíce

severní části gubernie kalužské, tulské a rjazanské. A tak ruští vystěhovalci, kteří se obrátili do rostovského kraje, setkali se s finskými tuzemci v samém středu nynějšího Velkoruska.

Jak se setkali a jak jedna strana působila na druhou? Všeobecně řečeno mělo toto setkání mírný charakter. Ani v písemních památkách, ani v národních podáních velkoruských se nezachovala vzpomínka na tvrdošíjný a všeobecný zápas přistěhovalců s tuzemci. Sama povaha Finů napomáhala takovému klidnému sblížení obou stran. Finové hned při svém prvním objevení v evropském dějepisectví zaznamenáni byli jedním charakteristickým rysem — mírumilovností, ba plachostí, uzavřeností. Tacitus ve své *Germanii* praví o Finech, že to je podivuhodně divoké a chudé plémě, neznající ani domů ani zbraní. Jornandes nazývá Finy nejmírnějším plemenem ze všech obyvatelů evropského severu. Týž dojem mírného a poddajného plemene učinili Finové i na Rusy. Dřevní Rus všechna drobná finská plemena spojovala pod jedním společným názvem *čudi*. Rusové, setkavše se s finskými obyvateli naší roviny, ihned asi pocítili svou převahu nad nimi. O tom svědčí ironie, která zní v ruských slovech, odvozených od kmenového *čudj: čuditj, čudno, čudak* a pod. Osud Finů na evropské půdě potvrzuje tento dojem. Kdysi byla finská plemena rozšířena daleko jižněji linie řek Moskvy a Oky, — tam, kde později nenacházíme jejich stop. Ale proudy národů, plynoucí po jižní Rusi, odhazovaly toto plémě dál a dále k severu; víc a více ustupovalo a ustupujíc ponenáhlu mizelo, splývajíc se silnějšími sousedy. Proces tohoto mizení trvá dosud. Ani sami osadníci nevyzývali tuzemců

k boji. Náleželi ve veliké většině mírnému selskému obyvatelstvu, odcházejícímu z jihozápadní Rusi od tamních běd, a hledajícímu prostřed severních lesů ne kořisť, ale bezpečné krajiny pro zemědělství a živnosti. Dálo se osidlování, a ne dobývání kraje, ne zotročení nebo vytlačení tuzemců. Mohlo docházeti k sousedským sporům a pranicím; ale památky se nepamatují na dobyvatelská tažení, ani na obranná povstání. Známky takového průběhu a charakteru ruské kolonisace možno viděti v jedné zvláštnosti téhož zeměpisného názvosloví velkoruského. Finské a ruské názvy vsí a řek táhnou se ne ucelenými pruhy, ale na přeskáčku, střídajíce se navzájem. To znamená, že ruští vystěhovalci nevtrhávali do kraje Finů velikými massami, ale, abych tak řekl, prosakovali tenkými proudky, zaujímajíce obšírná území, která zůstávala mezi finskými osadami, rozptýlenými prostřed močálů a lesů. Takový pořádek rozsídlení kolonistů byl by nemožný za jejich prudkých bojů s tuzemci. Ovšem, ve velkoruských podáních se zachovaly jakési nejasné vzpomínky na zápas, který místy vznikal; ale tyto vzpomínky mluví o zápase ne dvou plemen, ale dvou náboženství. Srážky byly podněcovány ne samým setkáním přistěhovalců s tuzemci, ale pokusy rozšířiti mezi těmito křesťanství. Stopy tohoto náboženského zápasu se vyskytují ve dvou starých životopisech dřevních rostovských světců, působících v druhé polovině XI. stol., biskupa Leontije a archimadrita Avraamije: podle životopisu prvního Rostovci úporně se bránili křesťanství, vyhnali dva první biskupy Feodora a Ilariona a zabili třetího, Leontije. Z životopisu Avraamije, který působil nedlouho po smrti Leontijově, je

viděti, že v Rostově byla jedna čtvrť, která se nazývala *čudská*, — znamení, že většina obyvatelstva tohoto města byla ruská. Tato čudská čtvrť i po Leontijovi zůstávala pohanskou, klaněla se modle slovanského ‚boha dobytka' Velesa. To znamená, že ještě před rozšířením křesťanství místní Měrja počala už přejímati pohanská vyznání víry ruských Slovanů. Podle životopisu Leontijova všichni rostovští pohané úporně zápasili proti křesťanským kazatelům, t. j. společně s Čudí se tohoto zápasu zúčastnila i rostovská Rus. Zachovalo se dokonce podání, zapsané v XVII. stol., že část pohanského, zřejmě měrjanského obyvatelstva rostovské země, unikajíc ‚*ruskému* křtění', vystěhovala se do hranic bulharské říše na Volhu k Čeremisům, kteří byli příbuzní Měrji. To znamená, někde a někdy vznikal boj, ale ne plemenný, nýbrž náboženský: zápasili křesťané s pohany, a ne přistěhovalci s tuzemci, ne Rus s Čudí.

Otázka vzájemného působení Rusi a Čudi o tom, jak obě plemena setkavše se na sebe vzájemně působila, co si jedno plémě vypůjčovalo od druhého a co skýtalo druhému, náleží mezi zajímavé a obtížné otázky našich dějin. Ale protože tento proces se skončil pohlcením jednoho ze setkavších se plemen druhým, a to pohlcením Čudi Rusí, je pro nás důležitá jen jedna stránka tohoto vzájemného působení, t. j. vliv Finů na přistěhovalou Rus. V tomto vlivu je etnografický uzel otázky o původu velkoruského plemene, které se utvořilo ze směsi prvku slovanského a finského s převládáním prvního. Tento vliv pronikal do ruského prostředí dvěma cestami: 1. přistěhovalá Rus, usazujíc se prostřed tuzemské Čudi nevyhnutelně si musila ce-

stou styku, sousedství leccos vypůjčiti z jejího života; 2. Čuď, ponenáhlu se porušťujíc, celou svou massou, se všemi svými antropologickými a etnografickými zvláštnostmi, se svou tvářností, jazykem, zvyky a věrou vcházela do složení ruské národnosti. Tou i onou cestou proniklo do ruského prostředí nemálo fysických a mravních zvláštností, zděděných po Finech, kteří se v něm rozplynuli.

I. Je třeba připustiti jakousi účast finského plemene v utvoření antropologického typu Velkorusa. Naše velkoruská tvářnost ne docela přesně reprodukuje všeslovanské rysy. Ostatní Slované, přiznávajíce v ní tyto rysy, přece zaznamenávají také jakousi cizí příměs: zejména vystouplost lícních kostí u Velkorusa, převládání snědé barvy tváře a vlasů a obzvláště typický velkoruský nos, spočívající na širokém podkladě, s velikou pravděpodobností kladou na účet finského vlivu.

II. Týž vliv, zdá se, měl nemalou účast také v změně staroruského nářečí. V nářečí dřevní kijevské Rusi lze pozorovati tři zvláštnosti: 1. mluvila na *o*, *okala;* 2. hlásky *c* a *č* se mísily, byly navzájem zaměňovány; 3. ve spojitostech samohlásek a souhlásek zachovávána byla určitá fonetická harmonie: souhlásky hrdelní *g*, *k* a *ch* spojovaly se s tvrdými samohláskami *a*, *o*, *y*, *u*, ə a s polohlasným ъ, kdežto zubné nebo sykavé *z*, *s* a *c* a patrové *ž*, *č* a *š* s měkkými hláskami *ja*, *e*, *i* a s polohlasným ь; sem možno také zařaditi i měkké zakončení sloves v 3. osobě obou čísel *(pišetj, imutj).* Stopy těchto zvláštností nacházíme i ve zbytcích starého písemnictví XII. a XIII. stol. V cizích slovech nebo v jejich přechodu do ruského jazyka nepřízvučné hlásky *a* a *e* zaměňovány byly hláskou *o:* Tor-

vard — Truvor, Elena — Olena. Kijevská Rus spojovala hrdelní *k* s tvrdým *y*, kdežto zubní *c* nebo patrové *č* s měkkým *i* nebo ь: říkala *Kyjev*, a ne Kijev, jak říkáme my proti pravidlům staré ruské fonetiky, požadující, aby *k* při setkání s *i* se přehlasovalo v *c* nebo *č*: odtud forma v jednom jihoruském rukopise XII. stol. ‚*Lučino* evangelie' (od Luki). Tato dřevní fonetika se z části zachovala v nářečí Malorusů, kteří říkají: na poljan*ci*, koza*če*. My, Velkorusové, naopak, nespojujeme *c* a patrových *ž* a *š* s měkkými samohláskami, říkáme: kolj*co*, *šyre*, *žyznj*, a nedovedeme tak jemně vysloviti měkkých samohlásek spojených s těmito souhláskami, jak vyslovují Malorusové: otj*cja*, gorobj*cja*. Dále v starém jižním nářečí lze pozorovati smíšení nebo vzájemná nahrazování hlásek *c* a *č*: v Slově o polku Igorově *věci* i *věči*, haličkyj. Tytéž zvláštnosti mělo v XII. stol. a z části dosud zachovalo nářečí novgorodské: v poučení arcibiskupa Ilin-Ioanna duchovenstvu *gybjatj* (gibnutj), *prostjcy* a *prostjči*, *lga* (ljzja), nebo ve smlouvě r. 1195 s Němci *nemečjskyj* i *nemeckyj*, *posluchy* i *poslusi*. Příznaky téže fonetiky pozorujeme i v nářečí na horním Dněpru: v smolenské smlouvě r. 1229 *nemečkyj*, *vereci* (církevněslov. *vrešči* — táhnouti), gočkogo (gotskogo). To znamená, že kdysi po celé řecko-varjažské cestě znělo jedno nářečí, jehož některé zvláštnosti se dosud zachovaly v nářečí novgorodském. Jestliže nyní od střední Volhy, na příklad od Samary, povedete po Velkorusku poněkud prohnutou diagonální čáru na severozápad tak, aby Moskva, Tver, Vyšnij Voloček a Pskov zůstaly trochu nalevo, kdežto Korčeva a Porchov napravo, rozdělíte celé Velkorusko na dva

pruhy, severovýchodní a jihozápadní: v prvním příznačná hláska nářečí je *o*, v druhém *a*, t. j. hlásky *o* a *e* bez přízvuku přecházejí v *a* a *ja* (*vtaroj, sjamoj*). Obyvatelé gubernie vladimirské, nižegorodské, jaroslavské, kostromské, novgorodské *okaji*, mluví z hlubiny hrtanu a přitom džbánkovitě sestrojují rty, podle výrazu ruského dialektologa a leksikografa Dalja. Obyvatelé gubernie rjazanské, kalužské, smolenské, tambovské, orlovské, z části moskevské a tverské *akaji*, otvírají ústa dokořán, proto jim obyvatelé gubernie vladimirské a jaroslavské říkají ‚otevřhubové'. Zesilujíc se postupně na západ od Moskvy, akající výslovnost přechází v běloruské nářečí, které vůbec nesnáší *o*, zaměňujíc je dokonce s přízvukem hláskami *a* nebo *u*: stol — *stal* nebo *stul*. První výslovnost se v ruské dialektologii nazývá *severním*, a druhá *jižním* velkoruským podnářečím. Jiné zvláštnosti obou podnářečí: v jižním g se vyslovuje jako dyšné lat. *h*, *v* je blízké *u* a měkká koncovka 3. osoby sloves (*tj*), jako v nynějším maloruském a v starém ruském (*věkou* — věkov, ve smlouvě r. 1229 *uzjati u Rize* — vzjatj v Rigě); v severním se g vyslovuje jako lat. g, *v* na konci slov tvrdě, jako *f*, tvrdá koncovka 3. osoby sloves (t). Ale v severním podnářečí se odlišují dva odstíny, dialekt západní novgorodský a východní vladimirský. První je bližší staroruskému, lépe zachoval jeho fonetiku a dokonce slovník; Novgoroďané říkají *koljce*, *choroše*, a užívají mnohých starých ruských slov, zapomenutých i v jiných krajích Rusi: *grajatj* (karkatj), *dospětj* (dostignutj), *posluch*. Vladimirský dialekt se více vzdálil od dřívějšího, vládnoucí hlásku *o* vyslovuje hrubě táhle, pozbyl dřívější spojitosti samohlá-

sek se souhláskami, v genitivu sing. zájmen a přídavných jmen g zaměňuje hláskou *v* (chorošovo). Moskva v dialektologickém vztahu se projevila právě takovým spojujícím uzlem, jakým byla ve vztahu politickém a národohospodářském. Stála ve středu, v němž se setkávaly různé dialekty: na severozápad od ní v Klinu okají po novgorodsku, na východ k Bogorodsku po vladimirsku, na jihozápad ke Kolomně akají po rjazansku, na západ k Možajsku po smolensku. Vstřebala zvláštnosti sousedních dialektů a utvořila své zvláštní nářečí, v němž spojila převládající hlásku jižní výslovnosti se severní tvrdou koncovkou 3. osoby sloves i s tvrdým g, přecházející na konci slov v *k* (*sapok*), a v gen. sing. zájmen a jmen přídavných ve *v*. Zato moskevské nářečí, osvojené vzdělanou ruskou společností jako vzorné, některými rysy ještě dále odstoupilo od výslovnosti staré kijevské Rusi: *gavaritj po maskovski* znamená porušiti div ne více ještě pravidla staroruské fonetiky, než je porušuje obyvatel vladimirské nebo jaroslavské gubernie. Moskovská výslovnost je poměrně pozdější, ačkoliv její příznaky se objevují v památkách dosti záhy, v první polovině XIV. stol., zároveň s prvními politickými úspěchy Moskvy. Zdá se, že v kšaftu Ivana Kality r. 1328 nacházíme moment přechodu od *o* k *a*, kdy vedle forem *otcja, odinogo, rosgadajet* čteme: *Andrej, aže* místo dřevního *ože* — eželi.

Takovým způsobem výslovnosti velkoruského nářečí se utvářely cestou ponenáhlého porušování původní ruské výslovnosti. Tvoření výslovností a nářečí, to je zvukový, hláskový letopis národních přesunů a místního seskupování obyvatelstva. Dřevní fonetika kijevské Rusi obzvlá-

ště značně se změnila ve směru severovýchodním, t. j. ve směru ruské kolonisace, která vytvářela velkoruské plémě splynutím ruského obyvatelstva s finským. To přivádí k domněnce o spojitosti obou procesů. Dal připouští myšlenku, že akající výslovnosti Velkoruska se tvořily při porušťování cizích plemen. Východní cizinci porušťujíce se vůbec předělávali osvojovaný jazyk, kazili jeho fonetiku, přeplňujíce ji tvrdými samohláskami a nelibozvučnými spojkami samohlásek se souhláskami. Poruštělá Čuď neobohatila ruského slovníku: akademik Grot napočítal všeho všudy asi 60 finských slov, která vnikla ponejvíce do ruského jazyka severních gubernií; jen nemnohá byla zaslechnuta v středním Velkorusku, na příklad *pachtatj*, *purga*, *rjasa*, *kulepnja* (ves). Ale čudská příměs, nezpestřujíc slovníku, kazila výslovnost, vnášejíc v ni cizí hlásky a hláskové spojitosti. Staroruská výslovnost v nejúplnější čistotě se zachovala v nářečí novgorodském; ve výslovnosti vladimirské vidíme první moment porušování ruského jazyka pod finským vlivem, a výslovnost moskevská představuje další moment tohoto porušování.

III. Poněkud výrazněji vystupuje v památkách a podáních vzájemný poměr obou setkavších se plemen v oblasti víry. Zde pozorujeme stopy živé výměny, obzvláště s finské strany. Národní obyčeje a víra Velkorusů zachovávají zřejmé příznaky finského vlivu. Finská plemena, sídlivší a z části dosud sídlící v středním a severovýchodním pruhu evropského Ruska, byla, zdá se, před setkáním s Rusí na počátečním stupni náboženského rozvoje. Jejich mytologie nedospěla před seznámením s křesťanstvím k antro-

pomorfismu. Tato plemena se klaněla silám a předmětům vnější přírody, nezosobňujíce jich: Mordvin nebo Čeremis zbožňoval bezprostředně zemi, kameny, stromy, nevida v nich symbolů vyšších bytostí; proto jeho kult má povahu hrubého fetišismu. Živly byly osídleny duchy až později vlivem křesťanství. U povolžských Finů byl obzvláště vyvinut kult *vody* a *lesa*. Mordvin, Čuvaš, nacházeje se v lesní houštině nebo na břehu zapadlé lesní řeky, cítí se v příbuzenském náboženském ovzduší. Některé rysy tohoto kultu přešly úplně také do mytologie Velkorusů. U nich jako u Finů je hlavní postavou na mytologickém Olympu *lěšij* a jeví se u těchto i u oněch se stejnými rysy: střeží stromy, kořeny i byliny, má špatný zvyk smáti se a křičeti po dětsku a tím děsiti a oklamávati pocestné. V eposu západních pobaltických, vyvinutějších Finů (*v Kalevale*) setkáváme se s obrazem vodního krále. Je to stařík s travnatými vousy, v šatech z pěny; je vládcem vod a větrů, žije v hlubině moře, rád zdvíhá bouře a potápí lodi; je velikým milovníkem hudby, a když hrdina Kalevaly, mudřec Veinemuinen upustil do vody svou harfu (kantele), vodní bůh ji zachytil, aby se jí bavil ve své podvodní říši. Tyto rysy živě připomínají obraz vodníka nebo mořského krále v známé novgorodské bylině o Sadkovi bohatém hosti-kupci a guslarovi, který se svými guslemi se dostal do podvodní říše vodníkovy a tam ho rozveselil svou hrou tak, že vodník začal tančiti, pozapomenuv na svou královskou důstojnost. Sama tvářnost vodníkova, jak je popsána v novgorodské bylině, velmi se podobá podobě vodního boha Kalevaly. *Vodníka* znají i v jiných krajích Ruska; ale uvedený mytus o vodníkovi

nacházíme jen v novgorodské oblasti. To skýtá důvod k domněnce, že si jej Novgoroďané vypůjčili od sousedních baltických Finů, a ne naopak. Konečně v podáních, zapsaných v dřevních životopisech velkoruských světců, možno najíti i stopy klanění kamenům a stromům, špatně zakryté křesťanskými formami a nepozorované v jižním a západním Rusku.

V Počátečním letopise u r. 1071 čteme dvě vypravování, která srovnána s dalšími údaji objasňují, jak se Rus chovala k pohanským věrám sousední Čudi a jak Čuď se dívala na křesťanství, které viděla u Rusi. Podám stručně tato vypravování. V rostovské zemi nastal hlad, a tu dva čarodějové z Jaroslavlje šli podél Volhy hlásajíce: ‚my víme, kdo bohatství drží' (úrodu zadržuje). Přijdou do osady, pojmenují nejlepší ženy a řeknou: ‚ta drží žito, ta med, a ta ryby'. A přivedli k nim ten sestru, onen matku, jiný ženu svou. Kouzelníci je za rameny prořízli a vyndavali žito nebo ryby, ženy samé zabíjeli a jejich majetek si pobrali. Přišli k Běloozeru. Tehdy přišel sem také Jan, bojar velikého knížete Svjatoslava, aby sbíral daně. Zaslechnuv, že kouzelníci zabili už mnoho žen podél Šeksny a Volhy, Jan žádal, aby obyvatelé Běloozera zajali a vydali mu kouzelníky: ‚nebo neodejdu od vás na celé léto' (t. j. budu se živiti na váš účet), pohrozil bojar. Obyvatelé Běloozera se polekali a přivedli kouzelníky k Janovi. Ten se jich otázal: ‚proč jste zahubili tolik národa?' Kouzelníci odpověděli: ‚ale oni drží bohatství; vyhubíme-li je, nebude hlad; chceš, před tebou vyndáme u nich žito, ryby nebo něco jiného.' Jan namítl: ‚stále lžete; stvořil Bůh člověka z hlíny, skládá se z kostí, žil a krve a nic jiné-

ho v něm není, a nikdo kromě Boha neví, jak je člověk stvořen.' — ‚Ale my víme, jak je člověk stvořen', pravili kouzelníci. ‚Jak?' ‚Myl se Bůh v lázni, utřel se věchýtkem a hodil jej na zem, i začal se ďábel s Bohem hádat, kdo z něho má stvořiti člověka, i stvořil ďábel tělo člověka, a Bůh v něho vložil duši; proto, když člověk zemře, tělo jde do země, a duše k Bohu.' Tito kouzelníci byli Finové z rostovské Měri. Legenda o stvoření člověka, kterou vypravovali Janovi, dosud se zachovala mezi nižegorodskými Mordviny, jenže v ucelenějším a pochopitelnějším útvaru, bez mezer, které učinil kijevský letopisec, podávaje ji podle slov Janových, a se zřejmými stopami křesťanského vlivu. Zde je její obsah. Mordvini měli dva hlavní bohy, dobrého Čampasa a zlého Šajtana (ďábla). Člověka si usmyslil stvořiti ne Čampas, ale Šajtan. Nabral hlíny, písku a země a počal lepiti tělo člověkovo, ale naprosto mu nemohl dodati pěkného vzhledu: tu se slepenina podobá svini, tu psovi, kdežto Šajtan chtěl stvořiti člověka podle obrazu a podobenství Božího. Namáhal se, namáhal, konečně zavolal ptáčka myš — tenkráte ještě myši létaly — a velel mu, aby letěl do nebe, uvil tam hnízdo do ručníku Čampasova a vyvedl děti. Ptáček-myš také tak učinil: vyvedl myšky na jednom konci ručníku, jímž se Čampas utíral v lázni, a ručník padl na zem, protože jej myšky tížily. Šajtan jím potřel svou slepeninu, která také nabyla podobenství Božího. Tehdy Šajtan počal vkládati do člověka živou duši, ale nikterak to nedovedl učinit a už se chystal rozbíti svou slepeninu. Tu Čampas přistoupil a pravil: ‚táhni ty, prokletý Šajtane, do propasti ohnivé; já i bez tebe stvořím člověka.' — ‚Ne,' na-

mítl Šajtan, ‚počkej, postojím zde, podívám se, jak budeš klásti živou duši do člověka; vždyť jsem ho pracoval, a v můj prospěch je z něho třeba něco dát, neboť jinak, brachu Čampase, bych byl poškozen, a tobě by to nebylo ke cti.' Hádali se, hádali, konečně se rozhodli člověka rozděliti; Čampas si vzal duši, a Šajtanovi dal tělo. Šajtan povolil, protože Čampas byl nepoměrně silnější než Šajtan. Proto, když člověk umírá, duše s obrazem a podobenstvím Božím jde do nebe k Čampasovi, kdežto tělo, zbaveno duše, pozbývá podobenství Božího, hnije a jde do země k Šajtanovi. A ptáčka-myš Čampas potrestal za smělost, odňal mu křídla a přidělal mu holý ocásek a právě takové tlapky, jako měl Šajtan. Od té doby přestaly myši létat. Na Janovu otázku, kterému bohu kouzelníci věří, odpověděli: ‚antikristovi'. — ‚A kde je?' otázal se Jan. — ‚Sedí v propasti,' odpověděli kouzelníci. — ‚Jaký to je bůh — v propasti sedí! To je běs, neboť bůh je na nebesích, sedí na trůně.' Hned po historii s jaroslavskými kouzelníky je v letopise druhé vypravování. Naskytlo se jednomu Novgoroďanovi, že zašel do Čudi a přišel k čarodějovi, aby mu počaroval. Čaroděj podle svého zvyku počal přivolávati běsy. Novgoroďan seděl na prahu, kdežto čaroděj ležel v zuřivosti a udeřil jím běs. Čaroděj vstal a pravil Novgoroďanovi: ‚mí bohové se neodvažují přijíti; máš na sobě něco, čeho se bojí.' Tu si Novgoroďan vzpomněl, že má na sobě kříž, sundal jej a vynesl ze světnice. Čaroděj začal znovu přivolávati běsy a ti, zatřepavše jím, řekli, nač se je Novgoroďan tázal. Potom se počal Novgoroďan čaroděje vyptávati: ‚pročpak se tví bohové bojí kříže?' — ‚A to je znamení nebeského Boha, kterého se

naši bohové bojí.' — ‚A kde žijí vaši bohové a jací jsou?' — ‚Jsou černí, mají křídla a ocasy, žijí v propastech, létají i pod nebe, aby poslouchali vaše bohy: neboť vaši bohové jsou na nebesích; jestliže některý z vašich lidí zemře, odnesou ho do nebe, ale kdo zemře z našich, toho odnášejí k našim bohům do propasti.' Tak tomu také je, připojuje sám letopisec: hříšníci v pekle žijí, očekávajíce věčná muka, kdežto spravedliví v nebeském obydlí sídlí s anděly.

Uvedená vypravování názorně uvádějí proces vzájemného působení ruských přistěhovalců a finských tuzemců v oblasti náboženských věr. Sblížení obou stran i v této oblasti bylo právě tak mírné jako v společném žití: nepřátelství, nesmiřitelného rozporu svých věr setkavší se strany nepocítily. Rozumí se samo sebou, jde zde ne o křesťanské učení víry, ale o národní pověry ruské a finské. To i ono plémě našlo v svém mytologickém názoru podobné místo těm i oněm věrám, finským i slovanským, pohanským i křesťanským. Bohové obou plemen se rozdělili mezi sebou přátelsky: finští bohové se usadili níže v propasti, ruští výše na nebi, a tak se rozdělivše dlouho žili přátelsky mezi sebou, nepřekážejíce si navzájem, dovedouce se dokonce navzájem oceňovati. Finští bohové propasti dostali křesťanskou hodnost běsů a pod krovem této hodnosti dostalo se jim místa v rusko-křesťanském kultu, poruštěli, pozbyli v očích Rusi svého cizoplemenného finského charakteru: stalo se s nimi totéž, co s jejich původními vyznavači Finy, podmaněnými Rusí. Proto ruský letopisec XI. stol., mluvě o kouzelnících, o pověrách nebo obyčejích zřejmě finských, nečiní narážek o tom, že běží o cizí plémě, o Čuď: pohanstvo, nekře-

sťanstvo ruské nebo finské je mu naprosto jedno a totéž; nikterak ho nezajímá plemenný původ nebo etnografická odlišnost pohanských věr. Tou měrou, jak se obě plemena sbližovala, tato odlišnost se zřejmě víc a více vyrovnávala i ve vědomí smíšeného obyvatelstva, které se utvořilo skrze toto sblížení. Pro objasnění této plemenné shody věr uvedu krátké vypravování, zachované v rukopise Solověckého kláštera, jediné svého druhu formou i obsahem. Zde prostomyslně a v legendárním přítmí je vylíčeno zbudování prvního kostela v běloozerské zemi na řece Šeksně. Kostel byl vystavěn na místě pohanské modlitebny, zřejmě finské. V běloozerském kraji sídlilo finské plémě Věs; kámen a bříza byly předměty finského kultu; ale ve vypravování není ani zmínky o něčem jinoplemenném, čudském.

‚A na Běloozeře žili lidé nekřtění, a jakmile se učili křtíti se a víru křesťanskou vyznávati, postavili kostel, ale nevědí, kterému svatému jej zasvětiti. I shromáždili se ráno a šli kostel světiti a pojmenovati podle některého svatého, a když přišli ke kostelu, tu v říčce pod kostelem stojí lodička, v lodičce stolička, a na stoličce ikona Vasilij Veliký, a před ikonou svěcený chléb. I vzali ikonu, a kostel pojmenovali podle jména Velikého Vasilije. A nějaký nevědomec vzal svěcený chléb a chtěl si ho ukousnouti; jenže dostal od onoho svěceného chleba ránu, a svěcený chléb zkameněl. I světili kostel a učili se mši zpívat, ale jak začali evangelium čísti, tu zahřmělo ne jako obyčejně, jako by strašný, veliký hrom uhodil a všichni lidé se poplašili, myslili, že se kostel zbořil, i skočili a dívali se: v dřívějších letech zde byla modlitebna za oltá-

řem, bříza a kámen, a tu břízu to vytrhlo i s kořeny, a také kámen to vzalo ze země a v Šeksnu potopilo. A na Běleozeře je to první kostel Vasilije Velikého, co se víra rozmohla.'

Ale křesťanství, jak je přijímala od Rusi Čuď, nevytrhávalo s kořenem čudských pohanských pověr: národní křesťanské víry, nevytlačujíce pohanských, budovány byly nad nimi, tvoříce vrchní vrstvu náboženských představ, ulehající na pohanský základ. Pro mísící se rusko-čudské obyvatelstvo křesťanství a pohanství nebyla opačná, navzájem se potírající náboženství, ale jen navzájem se doplňující části jedné a téže víry, vztahující se k různým pořádkům životním, k dvěma světům, jedna k světu hornímu, nebeskému, druhá k peklu, k ‚propasti'. Podle národních pověr a náboženských obřadů, které se do nedávné doby zachovaly v mordvinských a v sousedících s nimi ruských osadách povolžských gubernií, možno viděti názorně, jak se takový vztah utvářel: náboženský proces, vzniklý kdysi při prvním setkání východního Slovanstva s Čudí, bez podstatných změn pokračuje po celé věky, pokud trvá porušťování východních Finů. Mordvinské svátky, veliké *moljany,* byly přizpůsobeny datem k ruským národním nebo církevním slavnostem, k semiku (sedmý čtvrtek po velikonocích), ke dni sv. Trojice, k vánocům, Novému roku. Do modliteb, obrácených k mordvinským bohům, k nejvyššímu tvůrci Čampasovi, k matce bohů Ange-Patjaj a jejím dětem, podle toho, jak si osvojovali ruský jazyk, vkládali ruská slova: vedle *vynimanj monj* (smiluj se nad námi) bylo slyšeti *davaj nam dobra zdorovja.* Hned po slovech si vypůjčovali i náboženské představy: Čampasa nazývali ‚nejvyšším

bohem', Ange-Patjaj ‚matičkou bohorodičkou', Niškipasa (*pas* — bůh) Iljou Velikým; o Novém roce, obracejíce se k bohu vepřů, modlili se: *Taunsjaj Vasiliji Veliký, dávej selátka černá i bílá, jaké sám máš rád.* Pohanská modlitba, obrácená k živlu, halila se do rusko-křesťanské formy: *Vodo mátuško! dej všem pokřtěným lidem dobrého zdraví.* Zároveň s tím pohanské symboly byly nahrazovány křesťanskými: místo březového věnečku, ověšeného šátky a ručníky, stavěli v předním koutě ikonu se svící před ní rozžehnutou a klečíce modlili se k svým Čampasům a Ange-Patjajím po rusku, zapomenuvše své staré mordvinské teksty. Když ruští sousedé viděli při mordvinských veřejných modlitbách tolik svého, ruského a křesťanského, počali na ně chodit, a potom se jich i zúčastnili a dokonce doma opakovali jejich jednotlivé obřady a zpívali doprovázející je písně. Všechno to vedlo k tomu, že konečně ani ta, ani ona strana si nemohla uvědomiti, čí obyčeje a obřady zachovává, ruské nebo mordvinské. Když jaroslavští kouzelníci na Janovu otázku pravili, že věří antikristovi, který sídlí v propasti, Jan zvolal: ale jaký je to bůh! to je běs, a čudský čaroděj na Novgoroďanovu otázku popsal zevnějšek svých křídlatých a ocasatých bohů, vylíčený pravděpodobně podle ruské ikony, na níž byli zobrazeni běsové. R. 1636 jeden Čeremis v Kazani na otázku Olearijovu, ví-li, kdo stvořil nebe a zemi, odpověděl takto, jak Olearij zapsal: tzort sneit (čert ví). Pohan se smál ‚ruským bohům', ale ruského čerta se bál. Jesuita Aurelius, jeda v letech 1680 ze Saratova, viděl, jak pohanská Mordva popíjela na den Nikolaje, napodobujíc Rusy.

Vzájemné uznání cizích věr napomáhalo ovšem kulturní asimilaci a praktickému sblížení obou stran, ba třebas úspěchům křesťanství mezi cizinci. Za takového přiznání Čuď nepozorovaně přestupovala dělící čáru mezi křesťanstvím a pohanstvím, nejsouc nevěrna svým starým rodným bohům, kdežto Rus, přejímajíc čudské pověry a obyčeje, s dobrým svědomím se nadále pokládala za křesťanskou. Tím se vysvětlují pozdější zjevy, na první pohled nepochopitelné: povolžský cizinec. Mordvin nebo Čeremis XVI. až XVII. stol., maje křesťanské jméno, píše nadační listinu nejbližšímu klášteru s podmínkou, že nechá-li se *pokřtít* a zachce-li se mu státi se mnichem v onom kláštěře, že ho přijmou a učiní mnichem za tuto nadaci. Ale taková spleť nesourodých pojmů vnášela veliký zmatek do náboženského vědomí, který se projevoval mnohými nežádoucími zjevy v mravně náboženském životě národa. Přijetí křesťanství nestávalo se východiskem ze tmy na světlo, ne přechodem od lži k pravdě, ale abych tak řekl, přeřaděním zpod moci nižších bohů pod vedení vyšších, neboť ani opouštění bohové nebyli odstraňováni jako výmysl pověry, ale byli nadále pokládáni za náboženskou reálnost, jenže záporného pořádku. Tuto spleť, vzniklou přepracováním pohanské mytologie v křesťanskou demonologii, už v XI. stol., kdy se dála uvnitř samého Ruska, můžeme nazvati *dvojitou věrou*, užívajíce bystrého výrazu důstojného Feodosije Pečerského o lidech,kteří chválí svou i cizí víru; kdyby uviděl, jak později na křesťanství bylo zároveň s pohanstvím ruským štěpováno ještě čudské, nazval by možná tak pestré náboženské vědomí trojitou věrou.

IV. Konečně třeba uznati značný vliv finských domorodců na složení společnosti, kterou vytvářela ruská kolonisace horního Povolží. Domorodé finské obyvatelstvo naplňovalo hlavně suzdalské vsi. Ze zmíněného životopisu důstoj. Avraamije je viděti, že v XI. stol. v městě Rostově jen jedna čtvrť byla osídlena Čudí, aspoň byla podle ní pojmenována. Ruská jména většiny starých měst rostovské země ukazují, že byla založena Rusy nebo se objevují ne dříve než Rus a že Rus utvořila převládající živel ve složení jejich obyvatelstva. Přitom nepozorujeme v tuzemském finském obyvatelstvu příznaky značného sociálního rozčlenění, příznaky dělení na vyšší a nižší třídy: všechno toto obyvatelstvo je ucelenou, jednotvárnou selskou massou. V tomto smyslu pravděpodobně část Meri, která prchla před ruským pokřtěním, v památce, oznamující tuto zprávu, je nazvána ‚rostovskou luzou'. Ale viděli jsme, že i kolonisace přinášela do meziříčí Oky a horní Volhy hlavně selské massy. Proto ruské a poruštěné obyvatelstvo horního Povolží musilo se státi mnohem více selským svým složením, než jaké bylo v jižní Rusi.

Tak jsme odpověděli na otázku, jak se setkali a navzájem na sebe působili ruští přistěhovalci a finští domorodci v oblasti horní Volhy. Z tohoto setkání nevznikl tvrdošíjný zápas ani plemenný, ani sociální, ba ani náboženský: nevedlo k rozvoji příkrého antagonismu nebo kontrastu ani politického, ani etnografického, ani mravněnáboženského, jaký se obyčejně vyvíjí z dobývání. Z tohoto setkání vznikla trojí směs: 1. náboženská, která se stala základem mytologického světového názoru Velkorusů, 2. plemenná,

z níž vznikl antropologický typ Velkorusa, a 3. sociální, která v složení hornovolžského obyvatelstva dala naprostou převahu selským třídám.

Zbývá nám zaznamenati působení přírody Velkoruska na smíšené obyvatelstvo, které se zde vytvořilo ruskou kolonisací. Plemenná směs je prvním činitelem v utvoření velikoruského plemene. Vliv přírody velkoruské na smíšené obyvatelstvo je druhým činitelem. Velkoruské plémě je nejen určité etnografické složení, ale i svérázný hospodářský řád a dokonce zvláštní národní povaha, a příroda země mnoho působila i na tento řád i na tuto povahu.

Horní Povolží, které je ústřední oblastí Velkoruska, dosud se odlišuje nápadnými fysickými zvláštnostmi od Rusi dněprovské; před 6—7 staletími se odlišovalo ještě více. Hlavní zvláštnosti tohoto kraje: hojnost lesů a močálů, převládání písečnaté hlíny v složení půdy a pavoučí síť řek a říček, plynoucích různými směry. Tyto zvláštnosti položily také hlubokou pečeť jak na hospodářský život Velkoruska, tak i na plemennou povahu Velkorusa.

V staré kijevské Rusi hlavní vzpruha národního hospodářství, zahraniční obchod, vytvořila četná města, která byla velikými nebo malými středisky obchodu. V hornovolžské Rusi, příliš vzdálené od přímořských trhů, zahraniční obchod se nemohl státi hlavní pákou národního hospodářství. Proto zde vidíme v XV.—XVI. stol. poměrně nepatrné množství měst, a i v těch se značná část obyvatelstva zabývala zemědělstvím. Selské osady měly zde naprostou převahu nad městy. Přitom i tyto osady ostře se svých charakterem odlišovaly od osad jižní

Rusi. V této neustálé vnější nebezpečí a nedostatek vody v odkryté stepi nutil obyvatelstvo usidlovati se ve velikých massách, seskupovati se v ohromných vsích až s tisícem obyvatelů, které jsou dosud odlišným rysem jižní Rusi. Naopak, na severu osadník prostřed lesů a močálů stěží vyhledal suché místo, na němž by bylo možno s jakousi bezpečností a pohodlím postaviti nohu, vystavěti chatu. Taková suchá místa, odkrytá návrší, byla vzácnými ostrůvky prostřed moře lesů a močálů. Na takovém ostrůvku bylo možno postaviti jeden, dva, nejvýš tři selské dvory. Proto vesnice o jednom nebo dvou selských dvorech je převládající formou rozsídlení v severním Rusku div ne do konce XVII. stol. Kolem takových drobných rozptýlených vesnic bylo těžko vyhledati značný, ucelený prostor, který by bylo možno pohodlně zorati. Taková příhodná místa kolem vesnic se vyskytovala nepatrnými díly. Tyto díly také obyvatelé malé vesnice očišťovali. Byla to práce neobyčejně obtížná: když vybrali vhodné suché místo pro orbu, musili vypáliti les pokrývající je, vykopati pařezy, zorati novinu. Vzdálenost od velikých cizozemských trhů, nedostatek vývozu neskýtaly zemědělcům pohnutek rozšiřovati role, které tak těžce vzdělávali. Zemědělství na hornovolžské písčité půdě uspokojovalo jen asi skutečnou potřebu samých zemědělců. Zmýlili bychom se, kdybychom si myslili, že při skrovnosti obyvatelstva, při hojnosti nikým neobsazené půdy sedláci v dřevním Velkorusku orali mnoho, více než v minulém nebo nynějším století. Díly orné půdy náležející jednomu dvoru ve Velkorusku XVI.—XVII. stol. vůbec nebyly větší než díly podle manifestu z 19. února (1861

o zrušení nevolnictví). Přitom tehdejší způsoby vzdělávání půdy dodávaly tomuto zemědělství povahy pohyblivé, nestálé, kočovní. Když sedlák vypálil les na novině, dodával písčité hlíně zesílené úrodnosti a několik let po sobě měl z ní znamenitou úrodu, protože popel je velmi dobrým hnojivem. Ale byla to násilná a brzo pomíjející úrodnost: za 6—7 let půda byla úplně vyčerpána, a sedlák ji musil opustiti, aby ji dlouho nechal odpočinouti, ležeti ladem. Tehdy přenášel svůj dvůr na jiné, často vzdálené místo, přeoral jinou novinu, budoval novou ‚klučeninu v lese'. Tak velkoruský sedlák, vykořisťuje zemi, posunoval se s místa na místo a stále na jednu stranu, k severovýchodu, dokud nedošel k přirozeným hranicím ruské roviny, k Urálu a Bílému moři. Aby sedlák doplnil skrovný výdělek ze zemědělství na hornovolžské půdě, musil se uchýliti k živnostem. Lesy, řeky, jezera, močály skýtaly mu množství látek, jejichž zpracování mohlo býti příspěvkem k skrovnému zemědělskému výdělku. Zde je pramen oné zvláštnosti, kterou od nepamětných dob se odlišuje hospodářský život velkoruského sedláka: zde je příčina rozvoje místních selských živností, nazývaných *domácím průmyslem.* Lýkařství, lýční průmysl, lov zvěře, včelařství (lesní, v dutinách stromů), rybolov, solivarnictví, smolařství, zpracování železa — každé z těchto zaměstnání odedávna bylo základem, zdrojem hospodářského života pro celé okruhy.

Takové jsou zvláštnosti velkoruského hospodářství, jak se utvořily vlivem přírody země. Je to 1. rozptýlenost obyvatelstva, převládání malých osad, vsí. 2. nepatrnost selské orné půdy, malé díly orné půdy při jednotlivých dvo-

rech, 3. pohyblivý charakter zemědělství, převládání přenosného nebo úhorového zemědělství a 4. konečně rozvoj drobných selských živností, zesílené zpracování lesních, říčních a jiných produktů.

Vedle vlivu přírody země na národní hospodářství Velkoruska pozorujeme stopy jejího mohutného působení na plemenný charakter Velkorusa. Velkorusko XIII.—XV. stol. se svými lesy, slatinami a močály na každém kroku hrozilo osadníkovi tisíci drobných nebezpečí, netušených obtíží a nepříjemností, prostřed nichž se musil vyznati, s nimiž co chvíle se musil potýkati. To naučilo Velkorusa bedlivě pozorovati přírodu, *divati se oběma,* jak se vyjadřoval, choditi ohlížeje se a ohmatávaje půdu, nelézti do vody, dokud nenašel brodu, to v něm rozvíjelo obratnost v drobných obtížích a nebezpečích, zvykati trpělivému zápasu s bědami a nedostatky. V Evropě není národa méně zhýčkaného a náročného, naučeného méně očekávati od přírody i osudu a trpělivějšího. Přitom samou vlastností kraje každý kout jeho, každá krajina dávala osadníkovi obtížnou hospodářskou hádanku: kdekoli se zde osadník usadil, především musil poznati své místo, všechny jeho podmínky, aby vyhlédl něco, čeho zpracování by mu mohlo nejvíce prospěti. Odtud ten podivuhodný pozorovací dar, který se odhaluje v národních velkoruských znacích. Zde jsou shrnuty všechny příznačné, často těžce postižitelné zjevy ročního obratu velkoruské přírody, zaznamenány jsou její rozmanité náhodnosti, klimatické i hospodářské, narýsována celá roční spotřeba selského hospodářství. Všechny roční doby, každý měsíc, div ne každý den v měsíci vystupují

zde se zvláštními bystře načrtnutými klimatickými i hospodářskými tvářnostmi, a v těchto pozorováních, vykupovaných často trpkou zkušeností, jasně se odrazilo jak pozorování přírody, tak i sám pozorovatel. Zde také pozoruje to, co ho obklopuje, a uvažuje o sobě, a všechna svá pozorování se snaží připoutati k církevnímu kalendáři, k jménům svatých a ke svátkům. Církevní kalendář — to je památník jeho pozorování přírody a zároveň deník jeho úvah o vlastním hospodářském živobytí. Leden je roku počátek, zimy prostředek. Tak od ledna už Velkorus, když dosti snesl zimy, počíná se jí posmívati. Tříkrálové mrazy — praví jim: praskej praskej — minul den Tří králů; duj neduj — není to k vánocům, ale k velikému dni (velkonocům). Avšak 18. ledna je ještě den Afanasije a Kirilla; afanasjovské mrazy jsou citelné, a Velkorus unyle se přiznává k předčasné radosti; Afanasij a Kirill popadají za nos. 24. ledna je památka sv. Ksenie: Aksiňji — poluchlěbnicy-poluzimnicy: půl zimy uplynulo, polovice starého obilí je snědeno. Předzvěst: jaká Aksiňja, taková i vesna. Únor je ohřivatel boků, s boku slunce přihřívá; 2. února, hromnice, hromničné oteplení: zima s létem se setkala. Předzvěst: na hromnice snížek — na jaře deštík. Březen je teplý, ale ne vždy: i březen na nos sedá. 25. března je zvěstování Panny Marie. Toho dne jaro zimu přemohlo. O zvěstování medvěd vstává. Předzvěst: jaké zvěstování, takové velikonoce. Duben — v dubnu země se paří, je větrno a teplem vane. Sedlák napíná pozornost: blíží se namáhavá doba polních prací. Pořekadlo: duben funí a duje, ženským teplo slibuje, ale mužík se dívá, co to bude. A zimní zásoby zelí docházejí.

1. dubna je Marie Egyptské. Její přezdívka: Marie — prázdná zelná polévka. Zachtělo se v dubnu kyselých ščí! 5. dubna je mučedníka Feodula. Feodul je větroplach. Přišel Fedul, teplý vítr zadul. Fedul rty nadul (nepohoda). 15. dubna je apoštola Puda. Pravidlo: přenésti včely ze zimní kůlny do včelínu — květy se objevily. Na sv. Puda vyndej včely zpod suda. 23. dubna je sv. Jiřího Vítěze. Upozorněno je na hospodářsko-klimatický poměr tohoto dne s 9. květnem: Jiří s rosou, Mikuláš s travou; Jiří s teplem, Mikuláš s pící. A tu přijde máj. Zimní zásoby jsou snědeny. Aj máj, měsíc máj, není studený, ale hladový. Ale chladna se vyskytují, a skutečné práce v poli ještě není. Přísloví: máj — koni sena dej, a sám na pec lez. Předzvěst: Když v máji prší — bude i žito, máj studený — rok úrodný. 5. máje je velkomučednice Iriny. Irina — zahradnice: sazečky (zelí) sázejí a vypalují loňskou trávu, aby nové nepřekážela. Přísloví: Na Irinu špatná tráva z pole ven. 21. máje je sv. císaře Konstantina a jeho matky Heleny. S Alenou podle souzvučnosti byl spojován len: na Alenu sij len a sázej okurky, Aleně len, Konstantinovi okurky.

Právě tak prostřed pořekadel, žertů, hospodářských předzvěstí, a někdy i ‚srdce trpkých pozorování', uplývají Velkorusovi i ostatní měsíce: červen, kdy špejchary jsou prázdny v očekávání nových žní a který se proto zove *červne — hola!* potom červenec je dříč, pracovník; srpen, kdy srpy hřejí v horké práci, ale voda už chladí, když o proměnění Páně — druhý Spas, vezmi rukavice zas; po něm září — studený je září, ale sytý — po sklizni úrody; dále říjen — blátivec, ani kol, ani sanic nemá rád, ani na voze, ani

na saních není možno projeti, listopad je drůbežník, protože 1. v den Kozmy a Damiana ženy zabíjejí slepice, proto se tomuto dni říká — slepičí jmeniny, slepičí smrt. Konečně je tu i prosinec, měsíc mrazů, zima je v proudu: rok se končí — zima se začíná. Venku je zima: je čas ve světnici sedět a učit se. 1. prosince je proroka Nauma písma znalého: počínají děti učit číst a psát. Pořekadlo: ‚báťuško Naume, přiveď nás k rozumu'. A zima sílí, nastávají třeskuté mrazy, 4. prosince je velkomučednice Varvary. Pořekadlo: ‚praská Varjucha — střez nosu i ucha'.

Tak s církevním kalendářem v rukou, přesněji, v pevné paměti prošel Velkorus, pozoruje a badaje, celý roční koloběh svého života. Církev naučila Velkorusa pozorovati a počítati čas. Světci a svátky byli jeho vůdci v tomto pozorování a zkoumání. Vzpomínal na ně nejen v kostele: odnášel si je z chrámu s sebou do své chalupy, do polí a lesů, navěšuje na jejich jména svá označování v podobě bezobřadných přezdívek, jaké dávají blízkým přátelům: Afanasij *lamnos*, Samson, *senohnil*, že v létě deštěm seno hnije, Fedul-*větroplach*, Akuliny *pohankové ženy*, březnová Avdoťja *podmoč práh*, dubnová Marie *zažehni snih, rozehraj rokličky*, atd. bez konce. V předzvěstích Velkorusa a v jeho meteorologii je také jeho hospodářská učebnice, i jeho životní vlastní životopis; v nich se odrazil všecek se svým životem i obzorem, se svým rozumem i srdcem; v nich také uvažuje, i pozoruje, i raduje se, i běduje, a sám se pak posmívá svým bědám i svým radostem.

Národní předzvěsti Velkorusovy jsou svérázné, jako svérázná je v nich příroda Velkoruska. Často se směje nejopatrnějším úvahám Velko-

rusovým: svéráznost podnebí i půdy oklamává jeho nejskromnější očekávání, a rozvážný Velkorus, uvyknuv těmto klamům, rád někdy, nazdařbůh, zvolí řešení nejbeznadějnější a nejnerozvážnější, stavě proti vrtochu přírody vrtoch své vlastní odvahy. Tato náklonnost dráždíti štěstí, hráti na slepo je také ono velkoruské *avosj* (snad).

O jednom je Velkorus přesvědčen — že je třeba vážiti si jasného letního pracovního dne, že příroda mu povoluje málo vhodné doby pro zemědělskou práci a že krátké velkoruské léto dovede ještě zkracovati nekonečnou nečekanou nepohodou. To nutí velkoruského sedláka spěchati, úsilovně pracovati, aby za krátkou dobu mnoho udělal a včas sklidil s pole, a potom aby zůstal bez práce na podzim i v zimě. Tak se Velkorus přiučil nesmírnému, krátce trvajícímu napětí svých sil, uvykaje pracovati rychle, horečně a spoře, a potom odpočívati po dobu vynucené podzimní a zimní nečinnosti. Ani jeden národ v Evropě není s takové napětí práce na krátkou dobu, jaké může vyvinouti Velkorus; ale také nikde v Evropě, zdá se, nenajdeme, že by lidé byli tak nezvyklí stálé, umírněné a rozměřené práci jako v témž Velkorusku.

Na druhé straně vlastnostmi země byl určen pořádek rozsídlení Velkorusů. Život v osamělých vesnicích, navzájem vzdálených, při nedostatku styku, nemohl ovšem Velkorusa přiučiti, aby působil velikými svazky, družnými massami. Velkorus pracoval ne na odkrytém poli, před očima všech, jako obyvatel jižní Rusi: potýkal se s přírodou osaměle, v hlubině lesa se sekerou v ruce. Byla to mlčelivá úmorná práce o vnější přírodě, o lese nebo divokém poli, a ne o sobě

a o společnosti, ne o vlastních citech a vztazích k lidem. Proto Velkorus lépe pracuje sám, když se na něho nikdo nedívá, a stěží uvyká družnému působení spojenými silami. Je vůbec v sebe uzavřený a opatrný, dokonce nesmělý, věčně v sebe zahloubán, nesdílný, raději je sám než mezi lidmi, je lepší na počátku díla, když ještě není přesvědčen ani o sobě ani o úspěchu, a horší na konci, když už dosáhne jakéhosi úspěchu a připoutá pozornost: nejistota sebe podněcuje jeho síly, kdežto úspěch je oslabuje. Snáze přemůže překážku, nebezpečí, nezdar, než s taktem a důstojností snese úspěch; snáze učiní něco velikého, než si osvojí myšlenku o své velikosti. Náleží k onomu typu rozumných lidí, kteří hloupnou uvědoměním svého rozumu. Slovem, Velkorus je lepší než velkoruská společnost.

Každému národu je asi od přírody souzeno přijímati z okolního světa, právě jako z prožívaných osudů, a přetvořovati do své povahy ne všechny, ale jen určité dojmy, a odtud vzniká rozmanitost národních útvarů nebo typů, asi jako nestejná vnímavost světla způsobuje rozmanitost barev. Souhlasně s tím i národ se dívá na to, co jej obklopuje a co prožívá pod určitým úhlem, odráží to i ono v svém vědomí s určitým přelomem. Příroda země jistě se účastní stupně a směru tohoto přelomu. Nemožnost napřed vypočítati, dříve uvážiti plán konání a přímo jíti k vytčenému cíli odrazila se na útvaru rozumu Velkorusova, na způsobu jeho myšlení. Životní nerovnosti a náhodnosti naučily ho více posuzovati ušlou cestu, než uvažovati o další, více se ohlížeti než dívati se kupředu. V zápase s neočekávanými vánicemi a táním, s nepředvídanými srpnovými mrazy a lednovou plískanicí stal

se spíše obezřetným než předvídavým, naučil se spíše pozorovati následky než vytýkati si cíle, vychoval v sobě dovednost uzavírati účty pokud se týká umění sestavovati předběžné rozpočty. Tato dovednost je také to, co nazýváme *zadnij um*. Pořekadlo: *ruský člověk je zadním rozumem silen* plně náleží Velkorusovi. Ale zadní rozum není totéž, co *zadní myšlenka* (tajná). Svým zvykem váhati a kolísati mezi nerovnostmi cesty a náhodnostmi života Velkorus často působí dojmem nepřímosti, neupřímnosti. Velkorus často myslí vedví, a to se zdá býti pokrytectvím. Jde vždy k přímému cíli, třebaže často ne dosti promyšlenému, ale jde, rozhlížeje se a proto jeho chůze se zdá býti vyhýbavou a váhavou.. Vždyť čelem zdi neprorazíš, a jen vrány létají přímo, říkají velkoruská přísloví. Příroda a osud vedly Velkorusa tak, že ho naučily vycházeti na přímou cestu okolními cestami. Velkorus myslí a jedná jako chodí. Zdá se, co by bylo možno vymysliti křivějšího a klikatějšího nad velkoruskou polní cestu? Plazí se jako had. Ale pokuste se jíti přímo: jen budete bloudit a vyjdete na tutéž klikatou pěšinu.

Tak se projevilo působení přírody Velkoruska na hospodářský život a plemennou povahu Velkorusovu.

HLAVA OSMNÁCTÁ.

Politické následky ruské kolonisace horního Povolží. — Kníže Andrej Bogoljubskij a jeho poměr ke kijevské Rusi: pokus přeměniti patriarchální moc velikého knížete v státní. — Obraz působení Andrejova v rostovské zemi; jeho poměr k nejbližším příbuzným, k starším městům a k starší družině. — Knížecí a sociální sváry v rostovské zemi po smrti knížete Andreje. — Soud vladimirského letopisce o tomto sváru. — Převládání hornovolžské Rusi nad dněprovskou za Vsevoloda III. — Působení politických úspěchů knížat Andreje a Vsevoloda na náladu suzdalské společnosti. — Souhrn prozkoumaných faktů.

Obracejíce se k studiu politických následků ruské kolonisace horního Povolží, budeme neustále pamětlivi toho, že studujeme nejčasnější a nejhlubší základy státního pořádku, který uvidíme v následujícím období. Ukáži hned nyní tyto základy, abyste mohli pohodlně sledovati, jak se vytvářely a ulehaly do základů nového chystaného pořádku. Především státní středisko horního Povolží dlouho bloudící mezi Rostovem, Suzdalem, Vladimirem a Tveří, ustaluje se konečně na řece Moskvě. Potom v osobě moskevského knížete nabývá plného výrazu nový vladařský typ, vytvořený úsilím četných udělných knížat severní Rusi: je to kníže-držitel rodového statku, dědičný usedlý statkář, který zaměnil svého jižního předka, knížete příbuzného, stěhujícího se posloupného spoluvladaře ruské země. Tento nový vladařský typ se také stal základním a nejpůsobivějším živlem v složení moci moskevského panovníka. Přejděme k přehledu faktů, v nichž zvolna a postupně se projevovaly obě osnovy, i nový politický typ, a potom i nový státní střed.

Politické následky ruské kolonisace horního Povolží počaly se projevovati už za syna onoho

suzdalského knížete, za jehož panování plynul zesílený příliv, za Andreje Bogoljubského. Sám tento kníže Andrej se jeví velikou postavou, na níž se názorně odrazilo působení kolonisace. Jeho otec Jurij Dolgorukij, jeden z mladších synů Monomachových, byl první v nepřetržité řadě knížat rostovské oblasti, která se za něho také oddělila ve zvláštní knížetství: do této doby byl tento odlehlý čudský kraj přídavkem jižního knížetství perejaslavského. Zde na severu se také asi narodil kníže Andrej r. 1111. Byl to pravý severní kníže, skutečný Suzdalec-Zaléšanin svými zvyky i pojmy, svou politickou výchovou. Na severu prožil větší polovici svého života, vůbec nespatřiv jihu. Otec mu dal v správu Vladimir na Kljazmě, malý, nedávno vzniklý městys, a tam Andrej vládl hodně přes třicet let svého života, aniž pobyl v Kijevě. Jižní právě tak jako severní letopis mlčí o něm do počátku hlučného zápasu, který vznikl mezi jeho otcem a bratrancem Izjaslavem volynským od r. 1146. Andrej se objevuje na jihu po prvé ne dříve než r. 1149, kdy Jurij, zvítěziv nad synovcem, usadil se na kijevském stolci. Od těch dob také počala mluviti o Andrejovi jižní Rus, a jihoruský letopis sděluje několik vyprávění, která živě líčí jeho tvářnost. Andrej brzo vynikl v zástupu tehdejších jižních knížat zvláštnostmi své osobní povahy a svých politických vztahů. Bojovnou statečností nezůstával za svým statečným sokem Izjaslavem, rád na všechno zapomínal na vrchole seči, vrhal se do nejnebezpečnější pranice, nepozoroval, když mu srazili přílbu. Všechno to bylo velmi obvyklé na jihu, kde neustálá vnější nebezpečí a sváry rozvíjely v knížatech statečnost; ale naprosto nebyla obvyklá

Andrejova dovednost rychle vystřízlivěti z válečného opojení. Ihned po vzníceném boji se stával opatrným, rozumným politikem, rozvážným pořadatelem. U Andreje bylo vždy všechno v pořádku a pohotově; nebylo lze znenadání ho překvapiti; dovedl neztráceti hlavy za všeobecného zmatku. Zvykem co chvíle býti na stráži a všude vnášeti pořádek připomínal svého děda Vladimira Monomacha. Přes svou bojovnou statečnost Andrej neměl rád války a po zdařilém boji první přistupoval k otci s prosbou, aby se smířil s poraženým nepřítelem. Jihoruský letopisec s údivem v něm zaznamenává tento rys povahy pravě: ‚nehonosil se Andrej válečnou hodností, t.j. nerad se vychloubal bojovnou udatností, ale očekával pochvalu jen od Boha'. Právě tak Andrej naprosto se nepřidával k vášni svého otce ke Kijevu, byl úplně lhostejný k mateři ruských měst a k celé jižní Rusi. Když r. 1151 byl Jurij přemožen Izjaslavem, plakal hořkými slzami lituje, že se musí rozloučiti s Kijevem. Bylo to k podzimu. Andrej pravil otci: ‚nemáme zde, báťuško, už co dělat, odejděme odtud za tepla (dokud je teplo)'. Po smrti Izjaslavově r. 1154 Jurij pevně usedl na kijevský stolec a setrval na něm až do své smrti. Nejspolehlivějšího ze svých synů Andreje usadil blízko ve Vyšgorodě nedaleko Kijeva; ale Andrejovi se na jihu nelíbilo. Neotázav se otce potají odešel na svůj rodný suzdalský sever, vzav s sebou z Vyšgorodu z Řecka přinesenou divotvornou ikonu Matky Boží, která se později stala hlavní svatyní suzdalské země pod jménem vladimirské. Jedna pozdější letopisná sbírka takto vysvětluje tento čin Andrejův: kníže Andrej byl stísněn, vida nesoulad svých bratří, synovců a

všech svých příbuzných: věčně se bouřili a znekklidňovali, stále usilujíce o veliké knížetství kijevské, žádný z nich s nikým nežije v míru, a tím všechna knížetství zpustla, a se strany stepi všechno Polovci vyplenili; želel toho mnoho kníže Andrej v hloubi svého srdce a neřeknuv otci, rozhodl se odejíti domů do Rostova a Suzdalu — tam je přece klidnější. Po smrti Jurijově vystřídalo se na kijevském stolci několik knížat a konečně usedl syn Jurijova soka, Andrejův synovec z druhého kolena Mstislav Izjaslavič volynský. Andrej, pokládaje se za staršího, vyčkal vhodnou chvíli a poslal na jih se synem suzdalské vojsko, k němuž se připojily pluky mnohých jiných knížat, kteří nebyli spokojeni s Mstislavem. Spojenci dobyli Kijevu ‚kopím' a ‚na štít', útokem, vyplenili jej (r. 1169). Vítězové podle vypravování letopiscova nešetřili ničeho v Kijevě, ani chrámů, ani žen, ani dětí: ‚byl tehdy v Kijevě všude nářek a stenání, zármutek bezútěšný a slzy neustálé'. Ale Andrej, dobyv Kijeva svými pluky, nejel tam usednouti na stolec svého otce a děda: Kijev byl odevzdán mladšímu Andrejovu bratru Glěbovi. Andrejevič, usadiv strýce v Kijevě, odešel se svými pluky domů k otci na sever se ctí a slávou velikou, poznamenává severní letopisec, a s prokletím, dodává letopisec jižní.

Nikdy ještě se na matku ruských měst nesneslo takové neštěstí. Vyplenění Kijeva *svými* bylo příkrým projevem jeho úpadku jako zemského i kulturního střediska. Bylo viděti, že politický život plynul souběžně s národním a dokonce za ním, v jeho řečišti. Severní kníže právě počal vyvraceti jižní knížecí pojmy a vztahy, zděděné po otcích a dědech, a hluboký přelom

v životě samé země bylo už bolestně cítiti, rozlom národnosti byl vyznačen krvavým pruhem, odcizení mezi severními přistěhovalci a jižní vlastí jimi opuštěnou bylo už hotovým faktem: 12 let před kijevským pogromem r. 1169, ihned po smrti Jurije Dolgorukého, byli v kijevské zemi po městech i vsích biti Suzdalci, které sem přivezl. Po smrti bratra Gleba odevzdal Andrej kijevskou zemi svým smolenským synovcům Rostislavičům. Nejstarší z nich Roman usedl v Kijevě, jeho mladší bratří David a Mstislav se usídlili v nejbližších městech. Sám Andrej byl nositelem názvu velikého knížete, žije na svém suzdalském severu. Ale Rostislaviči projevili jednou neposlušnost Andrejovi, a ten poslal k nim posla s hrozným příkazem: ‚neřídíš-li se, Romane, mou vůlí se svými bratry, tak odejdi z Kijeva, ty, Mstislave, z Bělgorodu, a ty, Davide, z Vyšgorodu; jděte všichni do Smolenska a dělte se tak, jak uznáte.' Po prvé veliký kníže, zvaný otec mladších bratří, obracel se tak neotcovsky a nebratrsky ke svým příbuzným. Tuto změnu v chování s obzvláštní trpkostí pocítil nejmladší a nejlepší z Rostislavičů Mstislav Chrabrý: odpovídaje Andrejovu poslu na opakovanou Andrejovu žádost, aby si ostříhal vousy i vlasy, poslal jej zpět a velel Andrejovi říci: ‚dosud jsme tě uznávali z lásky za svého otce; ale posíláš-li k nám s takovými řečmi, ne jako ke knížatům, ale jako k poddaným a prostým lidem, tu čiň, co sis usmyslil, a Bůh nás rozsoudí.' Tak po prvé vyřčeno bylo v knížecím prostředí nové politické slovo *poddaný*, t. j. po prvé byl učiněn pokus nahraditi neurčité, družné příbuzenské vztahy knížat podle staršinstva

závazným podrobením mladších staršímu, jejich politickým poddanstvím jako u prostých lidí.

Taková byla řada neobvyklých zjevů, které se projevily ve vztazích Andreje Bogoljubského k jižní Rusi a k jiným knížatům. Dosud hodnost nejstaršího velikého knížete byla nerozlučná s držením nejstaršího kijevského stolce. Kníže, který byl uznán za nejstaršího mezi svými příbuznými, obyčejně se usídlil v Kijevě; kníže sídlící v Kijevě obyčejně byl uznáván za nejstaršího mezi příbuznými: takový byl pořádek, který byl pokládán za správný. Andrej po prvé oddělil staršinstvo od místa: donutiv, aby byl uznán za velikého knížete ruské země, neopustil své suzdalské země a neodjel do Kijeva usednouti na stolec otcův a dědův. Známý výrok Izjaslavův o hlavě, jdoucí k místu, byl neočekávaně vyložen: přes obvyklou snahu mladších hlav k starším místům nyní nejstarší hlava dobrovolně zůstává na mladším místě. Takovým způsobem knížecí staršinstvo, odtrhnuvši se od místa, nabylo osobního významu, a jako by se mihla myšlenka dodati mu autority svrchované moci. Zároveň s tím se změnilo také položení suzdalské oblasti prostřed jiných oblastí ruské země, a její kníže byl k ní v nebývalém vztahu. Dosud kníže, který dosahoval staršinstva a usedal na kijevský stolec, obyčejně opouštěl svůj dřívější okres, odevzdávaje jej podle posloupnosti jinému vládci. Každý knížecí okres byl dočasnou, posloupnou državou určitého knížete, zůstávaje rodovým, ne osobním majetkem. Andrej, stav se velikým knížetem, neopustil své suzdalské oblasti, která tím pozbyla rodového významu,, nabyvši povahy osobního neodlučného majetku jednoho knížete, a takovým způsobem

se dostala z kruhu ruských oblastí, ovládaných podle posloupnosti staršinstva. Taková je řada nových zjevů, projevivších se v činnosti Andrejově ve vztahu k jižní Rusi a k ostatním knížatům: tato činnost byla pokusem vykonati převrat v politickém zřízení ruské země. Tak pohlédli na průběh věcí i staří letopisci, odrážejíce v svém názoru dojem vrstevníků Andreje Bogoljubského: podle jejich názorů od dob tohoto knížete veliká knížecí vláda, dosud jediná kijevská, se rozdělila na dvě části: kníže Andrej se svou severní Rusí se oddělil od Rusi jižní, utvořil druhou velikou knížecí vládu, suzdalskou, a učinil město Vladimir velkoknížecím sídlem pro všechna knížata.

Pozorujíce události, které se staly v suzdalské zemi za Andreje a následující po jeho smrti, setkáváme se s příznaky druhého převratu, který se konal ve vnitřním zřízení samé suzdalské země. Kníže Andrej ani doma, ve správě svého vlastního okresu, si nepočínal jako dříve. Podle zvyku, zavedeného po rozpadnutí knížecího rodu na linie a po přerušení všeobecné posloupnosti panování, nejstarší kníže určité větve se dělil o správu oblasti náležející této větvi s nejbližšími mladšími příbuznými, jež usazoval ve svém okolí v mladších městech této oblasti. Ale v rostovské zemi za přistěhovaleckých zmatků všechny obyčeje a vztahy kolísaly a pletly se. Jurij Dolgorukij určil rostovskou zemi svým mladším synům, a nejstarší města Rostov se Suzdalem napřed, ne podle zvyku, s tím mu kříž líbala, že přijmou k sobě menší jeho syny, ale po smrti Jurijově pozvali k sobě nejstaršího syna Andrejova. Ten sám zbožně ctil památku svého otce a přece proti jeho vůli šel na volání

rušitelů líbání kříže. Ale nechtěl se dělit o oblast, kterou dostal, s nejbližšími příbuznými a vyhnal z rostovské země své mladší bratry jako soupeře, jimž vyrval dědictví, a zároveň s nimi vyhnal i své synovce. Základní oblasti nejstarších měst v ruské zemi řízeny byly, jak víme, dvěma aristokraciemi, sloužící a průmyslovou, které měly význam vládních nástrojů nebo poradců, spolupracovníků knížete. Sloužící aristokracie se skládala z knížecích družinníků, bojarů, průmyslová z vrchní vrstvy nesloužícího obyvatelstva nejstarších měst, které se říkalo *nejlepší* mužové a spravovala oblastní společnosti skrze demokraticky sestavená městská shromáždění. Druhá aristokracie ostatně vystupuje v XII. stol. spíše jako opoziční sok než spolupracovník knížete. S oběma těmito aristokraciemi se setkáváme také v rostovské zemi už za Andrejova otce Jurije; ale Andrej nežil v souladu s oběma těmito vedoucími třídami suzdalské společnosti. Podle zavedeného pořádku měl seděti a vládnouti v nejstarším městě svého okresu za spolupráce a souhlasu jeho shromáždění. V rostovské zemi byla dvě taková nejstarší města se shromážděním, Rostov a Suzdal. Andrej neměl rád ani toho, ani onoho města a počal žíti v malém městysi Vladimiru na Kljazmě, jejž od mládí znal, kde nebyla ve zvyku shromáždění, soustředil na tento městys všechnu svou péči, opevňoval jej a ozdoboval, ‚silně zbudoval' jej, podle výrazu letopisu, zbudoval v něm velikolepou katedrálu nanebevzetí Panny Marie, ‚podivuhodnou Bohorodičku zlatověžnou', v níž postavil zázračnou ikonu Matky Boží přivezenou z jihu. Rozšiřuje toto město, Andrej je naplnil, podle poznámky jedné letopisné sbírky,

obchodníky chytrými, řemeslníky a všeho druhu pracovníky. Tím městys Vladimir předčil za Andreje bohatstvím a obydleností starší města své oblasti. Takové neobvyklé přenesení knížecího stolce z nejstarších měst do městyse zlobilo obyvatele Rostova i Suzdalu, kteří reptali na Andreje říkajíce: ‚zde jsou nejstarší města Rostov a Suzdal, kdežto Vladimir je naše vedlejší město'. Právě tak neměl Andrej rád ani nejstarší otcovy družiny. Nesdílel se dokonce se svými bojary o své zábavy, nebral jich s sebou na lovy, velel jim, podle výrazu letopisu, ‚odděleně si hledati potěchu, kde jim libo', a sám jezdil na lov jen s nemnohými *jinochy,* s lidmi mladší družiny. Konečně chtěje vládnouti bez dělení, Andrej vyhnal z rostovské země hned za svými bratry a synovci také ‚přední muže' otce svého, t. j. veliké otcovy bojary. Tak si počínal Andrej, podle poznámky letopiscovy, chtěje býti ‚samovládcem' celé suzdalské země. Tyto neobvyklé politické snahy zaplatil Andrej také životem. Padl jako oběť spiknutí, podníceného jeho přísností. Andrej popravil bratra své první ženy, jednoho z významných služebníků svého dvora, Kučkoviče. Bratr popraveného s jinými dvořany utvořil spiknutí, jemuž také Andrej padl za oběť r. 1174.

Z celé postavy Andrejovy vane něco nového; ale stěží byla tato novota dobrá. Kníže Andrej byl drsný a svéhlavý pán, který ve všem si počínal po svém, ale ne po staru a podle zvyku. Vrstevníci zpozorovali u něho tuto dvojakost, směs síly a slabosti, moci s vrtochem: ‚takový rozumný ve všech věcech, mluví o něm letopisec, takový udatný, kníže Andrej zahubil svůj smysl nezdrželivostí' t. j. nedostatkem sebe-

ovládání. Projevil v mládí na jihu tolik bojovné statečnosti a politické rozvážnosti, potom, žije osaměle ve svém Bogoljubově, natropil nemálo špatných věcí: sbíral veliká vojska a posílal je loupiti tu Kijev, tu Novgorod, rozpřádaje pavučinu panovačných choutek po celé ruské zemi ze svého temného kouta na Kljazmě. Vésti věci tak, aby 400 Novgoroďanů na Běloozeře obrátilo na útěk sedmitisícovou suzdalskou armádu, potom organisovati takové tažení proti Novgorodu, po němž Novgoroďané prodávali zajaté Suzdalce trojnásob levněji než ovce, — všechno to bylo možno učiniti i bez Andrejova rozumu. Vyhnav z rostovské země veliké otcovy bojary, obklopil se takovým dvořanstvem, které místo díků za jeho panské milosti ho odporně zabilo a vyloupilo jeho palác. Byl velmi nábožný a lidumilný, vystavěl mnoho kostelů v své oblasti, před jitřní mší sám rozsvěcoval svíce v chrámě jako starostlivý kostelní starosta, dával rozvážeti po ulicích potravy a nápoje pro nemocné a chudé, otcovsky něžně miloval své město Vladimir, chtěl z něho učiniti druhý Kijev, dokonce se zvláštním druhým ruským metropolitem, zbudoval v něm známá Zlatá vrata a chtěl je neočekávaně odhaliti o městském svátku nanebevstoupení Panny Marie, praviv bojarům: ‚teď se sejdou lidé na slavnost a uvidí vrata'. Ale vápno nevyschlo a neztvrdlo do svátků, a když se lidé shromáždili, vrata se zřítila a pohřbila 12 diváků. Kníže Andrej se začal modliti k ikoně Přesvaté Bohorodičky: ‚nezachráníš-li tyto lidi, já, hříšník, budu vinen jejich smrtí'. Zdvihli vrata— a vyšlo najevo, že všichni lidé jimi zasypaní jsou živi a zdrávi. A město Vladimir bylo vděčno svému ochránci: rakev zabitého knížete

uvítali rozvzlykaní obyvatelé Vladimira bědováním, v němž je slyšeti zárodek historické písně o bohatýru právě zesnulém. Od dob svého útěku z Vyšgoroda r. 1155 Andrej po dobu téměř dvacetiletého nepřetržitého panování ve svém okrese vybudoval v něm takovou správu, že ihned po jeho smrti tam nastala úplná anarchie: všude se loupilo a vraždilo, pobíjeli náměstky, tiuny a jiné knížecí úředníky, a letopisec se smutkem vyčítá vrahům a lupičům, že páchali své skutky nadarmo, protože kde je zákon, tam je i ‚urážek', nespravedlností mnoho. Nikdy ještě na Rusi ani jedna knížecí smrt nebyla doprovázena zjevy tak hanebnými. Jejich pramen třeba hledati v špatném okolí, které si vytvořil kníže Andrej svou libovůlí, nedůvěřivostí k lidem, opovrhováním zvyky a podáními. Spiknutí proti němu se zúčastnila i jeho druhá žena, rodem z kamského Bulharska, mstící se mu za zlo, které způsobil Andrej její vlasti. Letopis nejasně naráží na to, jak špatně byla složena společnost, v níž se pohyboval Andrej: ‚nenáviděli knížete Andreje jeho domácí, praví letopis, a krutě se spílalo v rostovské a suzdalské zemi.' Vrstevníci byli ochotni viděti v Andrejovi ukazovatele nových státních snah. Ale jeho obraz působení vzbuzuje otázku, řídil-li se dostatečně promyšlenými zásadami odpovědného samoděržaví, nebo jen instinkty hlouposti. V osobě knížete Andreje Velkorus po prvé vystupoval na historickou scénu, a toto vystoupení nelze uznati za zdařilé. V těžkých chvílích byl tento kníže s to, aby rozvinul ohromné síly a rozměňoval se na hlouposti a omyly v letech klidných, volných. Ne všechno ve způsobu Andrejova jednání bylo náhodným zjevem, věcí je-

ho osobního charakteru, výjimečného temperamentu. Je možno pomysliti si, že jeho politické pojmy a vládní zvyky značnou měrou byly vychovány společenským prostředím, v němž vyrostl a působil. Tímto prostředím bylo městečko Vladimir, kde Andrej ztrávil velikou polovinu svého života. Suzdalská městečka tvořila tenkráte zvláštní svět, vytvořený ruskou kolonisací, se vztahy a pojmy, kterých neznali v starých oblastech Rusi. Události, které následovaly po Andrejově smrti, jasně osvětlují tento svět.

Po Andrejově smrti vznikl v suzdalské zemi svár, svým původem velmi se podobající knížecím svárům v staré kijevské Rusi. Stalo se to, co často tam bývalo: mladší strýcové se počali hádati se staršími synovci. Nejmladší bratří Andrejovi Michail a Vsevolod se pohádali se svými synovci, dětmi jejich staršího bratra, dávno zesnulého. s Mstislavem a Jaropolkem Rostislaviči. Takovým způsobem se naskytla místnímu obyvatelstvu možnost volby mezi knížaty. Nejstarší města Rostov a Suzdal s bojary rostovské země pozvali Andrejovy synovce; ale město Vladimir, které se nedávno stalo sídelním městem, pozvalo si Andrejovy bratry, Michaila a Vsevoloda: z toho byl svár. V boji zvítězili zprvu synovci a ujali se vlády — nejstarší v nejstarším městě oblasti Rostově, nejmladší ve Vladimiru; ale později povstal Vladimir proti synovcům a proti nejstarším městům a znovu k sobě povolal strýce, kteří tentokráte zvítězili nad soupeři a rozdělili mezi sebe suzdalskou zemi, opustivše nejstarší města a usídlivše se po mladších, ve Vladimiru a Perejaslavli. Po smrti nejstaršího strýce Michaila se svár obnovil mezi mladším Vsevolodem, jemuž přisahali obyvatelé

Vladimiru i Perejaslavli, a nejstarším synovcem Mstislavem, za něhož se zase postavili obyvatelé Rostova s bojary. Mstislav prohrál boj, poražen ve dvou bitvách, u Jurjeva a na řece Kolokšě. Poté Vsevolod zůstal sám pánem v suzdalské zemi. Takový byl průběh suzdalského sváru, který trval dvě léta (1174—1176). Ale svým průběhem tento severní svár se ve všem nepodobal jižnímu: byl komplikován zjevy, kterých nebylo pozorovati v knížecích rozepřích na jihu. V oblastech jižní Rusi místní nesloužící obyvatelstvo se obyčejně chovalo ke knížecím rozepřím dosti lhostejně. Zápasili vlastně knížata a jejich družiny, a ne země, ne celé oblastní společnosti, zápasili Monomachovičí s Olgovičí, a ne kijevská země s černigovskou, třebaže oblastní společnosti volky nevolky byly vtahovány do zápasu knížat a družin. Naopak, v suzdalské zemi místní obyvatelstvo se činně zúčastnilo sporů svých knížat. Za strýcem stál dřívější městys Vladimir, který se nedávno stal stoličným městem velikého knížete. Synovce družně podporovala nejstarší města země Rostov a Suzdal, která působila dokonce energičtěji než sami knížata, projevovala neobyčejnou roztrpčenost proti Vladimiru. V jiných oblastech nejstarší města si osvojila právo voliti na shromážděních náměstky pro svá městečka. Obyvatelé Rostova v době sváru také mluvili o Vladimiru: ‚to je naše městečko; spálíme je, nebo tam pošleme svého náměstka; žijí tam naši nevolníci zedníci'. Rostovci zřejmě naráželi na řemeslníky, jimiž Andrej osídlil Vladimir. Ale ani toto městečko Vladimir nejednalo v zápase osaměle: k němu přimykala jiná městečka suzdalské země. ‚A s Perejaslavci, poznamenává letopisec, jsou oby-

vatelé Volodimiru jednoho srdce'. I třetí nové městečko Moskva táhlo v tutéž stranu a jen ze strachu před knížaty-synovci se odhodlalo otevřeně se zúčastniti boje. Zemské nepřátelství se neomezovalo ani nejstaršími městy a městečky: šlo hlouběji, zachvacovalo celou společnost shora dolů. Na stranu synovců a nejstarších měst se postavila také celá starší družina suzdalské země; dokonce družina města Vladimira v počtu 1500 lidí podél příkazu Rostovců se připojila k nejstarším městům a jednala proti knížatům, které podporovali měšťané vladimirští. Ale jestliže starší družina dokonce v městečkách stála na straně nejstarších měst, tu nižší obyvatelstvo nejstarších měst stálo na straně městeček. Když strýcové po prvé zvítězili nad synovci, Suzdalci se dostavili k Michailovi a řekli: ‚my, kníže, nebojovali proti tobě s Mstislavem, ale byli s ním za jedno naši bojarové; tak se na nás nezlob a pojď k nám.' To řekli zřejmě vyslanci prostého lidu města Suzdalu. To znamená, že celá společnost suzdalské země se rozdělila v zápase horizontálně a ne vertikálně: na jedné straně stály obě místní aristokracie, starší družina a vrchní vrstva nesloužícího obyvatelstva, na druhé — jejich nižší obyvatelstvo zároveň s městečky. Na takové sociální rozdělení přímo ukázal jeden z účastníků zápasu strýc Vsevolod. Před bitvou u Jurjeva chtěl urovnati věc bez krveprolití a poslal synovci Mstislavovi vzkaz: ‚jestliže tě, brachu, přivedla starší družina, tak jdi do Rostova, tam se také smíříme; tebe přivedli Rostovci a bojarové, a mne s bratrem Bůh přivedl a vladimirští s perejaslavskými.'

Tak ve vylíčeném sváru se odhalily různé živly místní společnosti se svými vzájemnými ne-

přátelskými vztahy. Vidíme, že se potýkají knížata-strýci s knížaty-synovci, starší města se shromážděním s městečky, městy mladšími, vyšší třídy místní společnosti, sloužící i obchodní s nižším obyvatelstvem ‚nevolníků zedníků', jak je nazývali Rostovci. Ale v hlubině tohoto trojnásobného zápasu se skrývalo jen zemské nepřátelství, vyplývající ze složení místní společnosti. Abychom pochopili původ tohoto nepřátelství, musíme si připomenouti, že městská šlechta Rostova a Suzdalu náležela k starému ruskému obyvatelstvu země, které sem bylo zaneseno časným proudem kolonisace, dávno, ještě před panováním Jurijovým se zde usadilo a uvyklo spravovati místní společnost. Zároveň s Jurijem Dolgorukým, t. j. na počátku XII. stol., usídlili se v suzdalské zemi také bojarové, starší družina. To byla druhá stará a vedoucí třída místní společnosti; zároveň s bohatým obchodnictvem rostovským a suzdalským vstoupila do boje s městečky. Tato naopak byla osídlena převážně nedávnými osadníky, kteří přicházeli z jižní Rusi. Tito vystěhovalci pocházeli ponejvíce z nižších tříd jihoruského obyvatelstva, městského i selského. Když vystěhovalci přicházeli do suzdalské země, setkávali se zde s tuzemským finským obyvatelstvem, které také tvořilo nižší třídu místní společnosti. Takovým způsobem kolonisace skýtala naprostou převahu nižším třídám, městskému i selskému prostému lidu, ve složení suzdalské společnosti: nadarmo v starodávné bohatýrské bylině, která zachovala ozvuky družinných, aristokratických pojmů a vztahů kijevské Rusi, nenazývají se obyvatelé rostovsko-zaléssk é země ‚mužíky-zálesáky', a hlavním bohatýrem okskovolžské země je Ilja

Muromec — ‚selský syn'. Tato převaha porušila na hornovolžském severu onu rovnováhu sociálních živlů, na níž se držel společenský pořádek v starých oblastech jižní Rusi. Tento pořádek, jak víme, měl aristokratickou pečeť: vyšší třídy tam politicky převládaly a utiskovaly nižší obyvatelstvo. Zahraniční obchod udržoval společenský význam obchodně průmyslové šlechty; neustálý vnější i vnitřní zápas posiloval politické položení šlechty sloužící vojensky, knížecí družiny. Na severu vysýchaly prameny, které živily sílu té i oné třídy. Přitom vystěhovalecké hnutí přerušilo podání, osvobozovalo vystěhovalce od zvyků a svazků, které udržovaly společenské styky na starých sídlech. Sama neláska obyvatelů jihu k obyvatelům severu, která se tak ostře projevovala už v XII. stol., měla zřejmě původně ne plemenný nebo oblastní, ale sociální základ: vyvinula se ze zlosti jihoruských měšťanů a družinníků na smerdy a nevolníky, kteří se vytrhávali z jejich rukou a odcházeli na sever; ti ovšem odpláceli příslušnými city bojarům i ‚lepším' lidem, jak jižním, tak i svým zalěsským. Takovým způsobem politické převládání vrchních tříd v rostovské zemi pozbývalo svých materiálních i mravních opor a za zesíleného přílivu smerdů, za mužické kolonisace, která změnila dřívější vztahy a podmínky místního života, musilo podnítiti antagonismus a srážku mezi nižší a vyšší vrstvou zdejší společnosti. Tento antagonismus byl také skrytou vzpruhou vylíčeného sváru mezi bratry a synovci Andrejovými. Nižší třídy místní společnosti, které se právě počaly utvářeti splýváním ruských osadníků s finskými tuzemci, vyzvány k činnosti knížecí rozepří, povstaly proti vyšším, proti dáv-

ným a obvyklým správcům této společnosti, a dopomohly k vítězství nad nimi knížatům, za něž se postavily. To znamená, že to nebyl prostý knížecí svár, ale sociální zápas. Takovým způsobem i tento vnitřní převrat v suzdalské zemi, zeslabivší obě místní aristokracie, právě jako změna v jejím vnějším položení, odloučení z posloupného pořádku, je těsně spojeno s touž kolonisací.

Na průběh a význam vylíčených událostí jako na zápas různodobých vrstev místní společnosti, dívali se i současní pozorovatelé, lidé ze suzdalské země. Vylíčený knížecí svár vypravován je současným letopiscem, obyvatelem města Vladimiru, tedy straníkem strýců a městeček. Připisuje úspěch města Vladimiru v boji zázračné pomoci Matky Boží, jejíž divotvorná ikona stála ve vladimirském chrámu. Když tento letopisec pověděl o prvním vítězství strýců nad synovci a o návratu Michailově do Vladimiru, proměňuje se v publicistu a doprovází své vypravování těmito zajímavými úvahami:„I byla radost veliká v městě Vladimiru, když zase spatřilo doma velikého knížete celé rostovské země. Podivme se zázraku novému, velikému a přeslavnému Matky Boží, jak ochránila město Své od velikých běd a jak posiluje své občany: nevnuknul jim Bůh strachu, nebáli se dvou knížat s jejich bojary, nevšímali si jejich vyhrůžek, položivše všechnu naději na svatou Bohorodičku a na svou pravdu. Novgoroďané, Smoljané, Kijevljané, Poločané a všechny moci (okresní i nejstarší města) na shromáždění jako na sněm se schází, a na čem se starší usnesou, s tím i městečka souhlasí. A zde nejstarší města Rostov a Suzdal a všichni bojarové zachtěli svou pravdu postaviti, a ne-

chtěli vykonati pravdu Boží, pravili: jak nám libo, tak i učiníme, Vladimir je naše městečko. Postavili se na odpor Bohu i sv. Bohorodičce i pravdě Boží, poslechli zlých lidí buřičů, kteří nepřejí *nám* dobra ze závisti k *tomuto* městu a k žijícím v něm. Nedovedli obyvatelé Rostova a Suzdalu pravdy Boží napraviti, myslili, že když jsou starší, tak mohou činiti všechno po svém: ale lidé noví nejmenší vladimirští pochopili, kde je pravda, počali se jí pevně držeti a řekli si: buď si dobudeme Michalka knížete, nebo položíme své hlavy za svatou Bohorodičku i za Michalka knížete. A tu je utěšil Bůh i svatá Bohorodička: proslaveni byli obyvatelé Vladimiru po celé zemi pro svou pravdu, skrze Boha, jenž jim pomáhal.' To znamená, že i současný pozorovatel viděl ve vylíčeném sváru ne tak knížecí rozepři, jako zápas místních společenských živlů, povstání ‚nových malých lidí' proti vyšší třídě, proti starým obvyklým správcům místní společnosti, jako byly obě aristokracie, sloužící i obchodní. A tak jedním z následků ruské kolonisace suzdalské země bylo vítězství nižších společenských vrstev nad vyššími v místní společnosti. Je možno tušiti, že společnost v suzdalské zemi skrze takový výsledek sociálního zápasu jí prožitého bude se vyvíjeti demokratičtějším směrem proti společenskému zřízení oblastí staré kijevské Rusi, a tento směr bude příznivější knížecí moci, která na jihu tak poklesla pro sváry a závislost knížat na nejstarších městech se shromážděními. Takový obrat se už jasně projevil v době vylíčeného suzdalského sváru. Po smrti nejstaršího strýce Michaila obyvatelé Vladimira ihned přisahali mladšímu Vsevolodovi a nejen jemu, ale i jeho dětem, to zna-

mená, že ustanovili u sebe dědičnost knížecí moci v sestupné linii proti posloupnému pořádku a vyplynuvšímu z něho nároku nejstarších měst voliti mezi knížaty-soupeři.

Postupme ještě o krok kupředu a znovu se setkáme s novým faktem — s naprostým převládáním suzdalské oblasti nad ostatními oblastmi ruské země. Vsevolod III., zvítěziv r. 1176 nad synovcem, vládl v suzdalské zemi do r. 1212. Jeho panování v mnohém bylo pokračováním vnější a vnitřní činnosti Andreje Bogoljubského. Podobně jako starší bratr Vsevolod donutil, aby byl uznán za velikého knížete celé ruské země a právě jako on nejel do Kijeva posaditi se na stolec otce a děda. Spravoval jižní Rus s břehů daleké Kljazmy; v Kijevě byli velicí knížata jím dosazováni. Veliký kníže kijevský necítil se pevně na svém stolci, nepodroboval-li se vůli Vsevolodově, nebyl-li jeho poddaným. Objevili se dva velicí knížata, kijevský a vladimiro-kljazminský, starší a nejstarší, jmenovitý a skutečný. Takovým poddaným velikým knížetem, který usedl na kijevský stolec z vůle Vsevolodovy, byl jeho smolenský synovec Rjurik Rostislavovič. Tento Rjurik řekl jednou svému zeti Romanu volynskému: ‚sám víš, že nebylo lze neučiniti podle vůle Vsevolodovy, nám nelze bez něho býti: všechno příbuzenstvo vložilo na něho staršinstvo v plemeni Vladimirově.' Politický tlak Vsevolodův bylo cítiti na nejvzdálenějším jihozápadním pohraničí ruské země. Haličský kníže Vladimir, syn Jaroslava Osmomysla, dobyv zpět otcovského stolce s polskou pomocí, spěchal upevniti se na něm, postaviv se pod ochranu vzdáleného strýce Vsevoloda suzdalského. Vzkázal mu: ‚otče a pane! udrž Halič pode mnou, a já budu

Boží a tvůj s celou Haličí a v tvé vůli budu navždy'. I sousedé Vsevolodovi knížata rjazanští cítili na sobě jeho těžkou ruku, musili jednati podle jeho vůle, podle jeho nařízení posílali své pluky na tažení zároveň s jeho pluky. R. 1207 Vsevolod, přesvědčiv se o úmyslu některých rjazanských knížat oklamati ho, jal je a poslal do Vladimiru, rozsadil po rjazanských městech své náměstky a požadoval od rjazanských, aby mu vydali ostatní knížata svá i s kněžnami, podržel je u sebe v zajetí až do své smrti, kdežto v Rjazani dosadil svého syna, aby vládl. Kdyžpak bujní, neposlušní Rjazané, jak je charakterisuje letopisec, odřekli poslušenství Vsevolodovi a zradili jeho syna, tehdy suzdalský kníže dal pochytati všechny měšťany s rodinami i s biskupem a uvěznil je po různých městech, a město Rjazaň spálil. Rjazanská země byla jakoby pokořena Vsevolodem a připojena k velikému knížetství vladimirskému. I jiným sousedům bylo těžko od Vsevoloda. Kníže smolenský ho prosil za odpuštění pro nevhodný mu čin. Vsevolod samovládně hospodařil ve Velikém Novgorodě, ustanovoval mu knížata ze své vůle, porušil jeho starodávnost, popravoval jeho ‚muže' bez oznámení viny. Před pouhým jeho jménem, jak se vyjádřil severní letopisec, se chvěly všechny země, po celé zemi se roznesla jeho sláva. A pěvec *Slova o polku Igorově,* jihoruský básník a publicista z konce XII. stol. zná politickou moc suzdalského knížete. Líče neštěstí, která postihla ruskou zemi po porážce jeho severských hrdinů v stepi, obrací se k Vsevolodovi s těmito slovy: ‚veliký kníže Vsevolode! měl bys přiletět zdaleka chrániti otcovského zlatého stolce: vždyť můžeš Volhu rozstříkati vesly. Don vy-

čerpati přílbami'. V takových poeticky zveličených rozměrech představoval si černigovský pěvec volžské loďstvo Vsevolodovo a jeho vojsko na souši. Takovým způsobem suzdalská oblasť, ještě na počátku XII. stol. zapadlý severovýchodní kout ruské země, na počátku XIII. stol. je knížetstvím, které naprosto ovládá celou ostatní Rus. Politické těžisko zjevně se přesunuje s břehů středního Dněpru na břehy Kljazmy. Tento přesun byl následkem odlivu ruských sil ze středního Podněpří do oblasti horní Volhy.

Zároveň s tím vychází najevo jiný zajímavý zjev: v suzdalské společnosti i u místních knížat se projevuje lhostejnost ke Kijevu, tajnému snu dřívějších knížat, ustaluje se ke kijevské Rusi vztah, proniknutý soucitným opovržením. To bylo už pozorovati u Vsevoloda, ještě znatelnější to bylo u jeho dětí. Po smrti Vsevolodově v suzdalské zemi vznikl nový svár mezi jeho syny, jehož příčinou byla neobvyklá opatření otcova: Vsevolod, rozzlobiv se na nejstaršího syna Konstantina, přenesl staršinstvo na druhého syna Jurije. Kníže toropecký Mstislav Chrabrý, syn Andrejova protivníka Mstislava Rostislaviče Udatného, zastal se uraženého staršího bratra a s novgorodskými a smolenskými pluky vtrhl do samé země suzdalské. Proti němu vystoupili mladší Vsevolodovičí Jurij, Jaroslav a Svjatoslav. R. 1216 rozřešen byl svár bitvou na řece Lipici nedaleko Jurjeva Polského. Před bitvou mladší Vsevolodovičí, hodujíce s bojary, počali se napřed děliti o ruskou zemi jako o svou jistou kořist. Nejstarší Jurij podle práva staršinstva si bral nejlepší okres rostovsko-vladimirský, druhý bratr Jaroslav okres novgorodský, třetí Svjatoslav okres smolenský, a kijev-

ská země — nu, tuto zemi ať si vezme některý z černigovských. Jak je viděti, za nejstarší a nejlepší oblasti pokládali nyní severní země rostovskou a novgorodskou, které půldruhého věku před tím po Jaroslavově rozdělení bývaly jen přídavky k starším jižním oblastem. Podle toho se také změnila nálada místní společnosti: ‚nejmladší lidé vladimirští se počali s vysoka dívati na druhé oblasti ruské země. Na téže hostině jeden starý bojar přemlouval mladší bratry, aby se smířili se starším, kterého podporuje takový statečný hrdina jako Mstislav. Druhý bojar, z vladimirských, mladší a pravděpodobně napilejší, počal na to namítati, pravě knížatům: ‚nebývalo toho ani za děda, ani za otce vašeho, aby někdo vešel s vojskem do mocné země suzdalské a vyšel z ní neporušen, i kdyby se sem sebrala celá ruská země — i haličská, i kijevská, i smolenská, i černigovská, i novgorodská, i rjazanská; nikterak by neodolali naší síle; a tyto pluky — vždyť my je sedly zakryjeme a pěstmi pobijeme'. Lichotila tato řeč knížatům. Za den utrpěli chvástalové strašnou porážku, pozbyvše v boji přes 9 tisíc lidí. To znamená, že zároveň s opovržením suzdalských knížat k zemi kijevské počala se rozvíjeti místní domýšlivost, povýšenost, vychovaná politickými úspěchy knížat Andreje a Vsevoloda, kteří dali pocítili této společnosti sílu a význam své oblasti v ruské zemi.

Studujíce historii suzdalské země od poloviny XII. stol. do smrti Vsevoloda III., na každém kroku jsme se setkali s novými a neočekávanými fakty. Tato fakta, rozvíjejíce se dvěma souběžnými řadami, skýtaly suzdalské oblasti nebývalé položení v ruské zemi: jedny z nich měni-

ly její poměr k ostatním ruským oblastem, druhé představovaly její vnitřní složení. Vyjmenujeme ještě jednou ty i ony. S počátku kníže Andrej a Vsevolod se snaží oddělit hodnost velikého knížete od velkoknížecího kijevského stolce, a suzdalskou zemi proměnit v svou stálou državu, vylučujíce ji z kruhu zemí, ovládaných podle posloupnosti staršinstva; přitom kníže Andrej činí první pokus zaměnit příbuzenskou přátelskou dohodu knížat závazným podrobením mladších příbuzných jako poddaných nejstaršímu knížeti jako svému panovníku-samovládci. Po Andrejově smrti upadá v suzdalské zemi politické převládání nejstarších měst a vedoucích tříd místní společnosti, knížecí družiny a měšťanstva scházejícího se na shromážděních, a jedno z městeček, stoliční město velikého knížete Andreje, ustanovuje u sebe za zápasu s nejstaršími městy dědičnou vládu. Za panování Vsevolodova nabývá tato oblast naprosté převahy nad celou ruskou zemí, a její kníže činí první pokus násilným dobytím, přes jakoukoli posloupnost, připojiti k své državě celou cizí oblast. V téže době u suzdalských knížat i u společnosti zároveň s vědomím vlastní síly se projevuje opovržení ke Kijevu, odcizení od kijevské Rusi. To znamená, že se zpřetrhaly vnitřní styky, jimiž dříve bylo spojováno severovýchodní pohraničí ruské země se starým zemským středem, s Kijevem. Všechna tato fakta jsou přímé nebo nepřímé následky ruské kolonisace suzdalské země.

HLAVA DEVATENÁCTÁ.

Pohled na položení ruské země v XIII. a XIV. stol. — Údělný pořádek knížecího panování u potomstva Vsevoloda III. — Knížecí úděl. — Hlavní příznaky údělného pořádku. — Jeho původ. — Myšlenka na dělitelné dědění državy prostřed jižních knížat. — Proměna ruských oblastních knížat v služebné pod litevskou mocí. — Síla rodového podání prostřed Jaroslavičů starších větví: poměr mezi hornookskými a rjazanskými knížaty na konci XV. stol. — Základní rysy údělného pořádku. — Příčiny jeho úspěšného vývoje v potomstvu Vsevoloda III. — Pro zavedení tohoto pořádku v suzdalské oblasti nebylo překážek.

Politické následky ruské kolonisace horního Povolží, právě námi prostudované, vytvářely v tomto kraji nový způsob společenských vztahů. V dalších dějinách hornovolžské Rusi nám nastává pozorovati rozvoj základů, položených v dobách Jurije Dolgorukého a jeho synů. Obracejíce se k studiu tohoto vývoje, budeme pamětlivi toho, že v XIII. a XIV. stol., kdy se tento nový způsob ustaloval, nebylo už ani stopy po onom historickém ovzduší, za něhož působil, o které se opíral dřívější posloupný pořádek. Jediné ruské země Jaroslavovy a Monomachovy nebylo: byla roztržena Litvou a Tatary. Rod sv. Vladimira, který spojil tuto zemi v něco, co se podobalo politickému celku, se rozpadl. Jeho starší větve vymřely nebo zeslábly a se zbytky svých pradědovských držav vešly v složení litevské říše, kde na ně ulehly nové cizí politické vztahy a kulturní vlivy. Společné věci, společných zájmů mezi nimi nebylo; přestalo dokonce dřívější rodinné počítání a spory o staršinstvo a posloupnost vládnutí. Kijev, základní uzel knížecích a národních vztahů, politických, hospodářských a církevních zájmů ruské země, po-

vstávaje po tatarském zničení, spatřil, že je pohraničním stepním městečkem cizího státu, které je co chvíle hotovo se rozprchnouti pro násilí dobyvatelů. Cizí způsob života se chystal usídliti v starodávných zpustlých nebo polozničených hnízdech ruského života, a ruské síly, kterým nastávalo obnoviti a pokračovati v roztříštěné národní věci kijevské Rusi, hledaly útočiště prostřed finských lesů Oky a horní Volhy.

Vésti novou ruskou společnost zde vznikající bylo třem mladším větvím ruského knížecího rodu s pohaslými rodovými podáními, s zpřetrhanými příbuzenskými svazky. Byli to rjazanští Jaroslavičí z plemene Jaroslava černigovského, rostovsko-suzdalští Vsevolodovičí a jaroslavští Fedorovičí ze smolenské větve Monomachova plemene. To je vše, co se dostalo údělem nové hornovolžské Rusi od četného potomstva sv. Vladimira, které udržovalo starou dněprovskou ruskou zemi ‚prací svou velikou'. To znamená, že dřívější pořádek ani v horním Povolží neměl půdy ani genealogické, ani zeměpisné, a jestliže zde mělo z čeho vzniknouti nové společenské zřízení, neočekával je zápas s žijícími zbytky starého pořádku.

Řada politických následků, které vyplynuly z ruské kolonisace horního Povolží, neobmezuje se na ona fakta, která jsme prostudovali. Obracejíce se k zjevům, které následovaly po smrti Vsevolodově, setkáváme se ještě s novým faktem, možná že vážnějším než všechny předcházející, které byly výsledkem jejich společného působení.

Pořádek knížecího panování v staré kijevské Rusi se přidržoval posloupnosti staršinstva. Nařízení Vsevoloda, který přenesl staršinstvo se

staršího syna na mladšího, ukazuje, že staršinství zde, pozbyvši svého skutečného genealogického smyslu, nabylo podmíněného významu, stalo se ne předností podle narození, ale prostou hodností podle propůjčení nebo podle přisvojení, dobytí. Pozorujíce vladařské vztahy Vsevolodových potomků, vidíme, že v suzdalské zemi se upevňuje nový pořádek knížecího panování, nepodobající se dřívějšímu. Zkoumajíce dějiny vzniku tohoto pořádku, zapomeňme na nějakou dobu, že dříve, než sešlo se scény první pokolení Vsevolodovičů, bylo Rusi dobyto Tatary, severní v letech 1237—8, jižní v letech 1239—40. Zjevy, které pozorujeme v suzdalské zemi po tomto zničení, důsledně bez přestávky se vyvíjejí z podmínek, které počaly působiti ještě před zničením, v XII. stol. Kijev, který už na konci tohoto stol. pozbyl významu všezemského středu, naprosto upadá po tatarském útoku, Vladimir na Kljazmě nahrazuje potomkům Vsevolodovým Kijev ve významu nejstaršího velkoknížecího stolce a politického středu hornovolžské Rusi; Kijevu zbývá, a to jen na krátkou dobu, jen význam střediska církevně administrativního. V obsazování nejstaršího vladimirského stolce zachovávali Vsevolodovičí vůbec dřívější posloupnost staršinstva. Poté, když Konstantin Vsevolodovič obnovil své staršinství, sňaté s něho otcem, Vsevolodovy děti seděly na vladimirském stolci podle pořádku staršinstva: s počátku Konstantin, potom Jurij, po něm Jaroslav, konečně Svjatoslav. Táž posloupnost byla zachovávána také v pokolení Vsevolodových vnuků. Protože v boji s Tatary padli všichni synové nejstarších Vsevolodovičů Konstantina a Jurije (kromě jednoho nejmladšího Konstanti-

noviče), tu vladimirský stolec podle posloupnosti přešel na syny třetího Vsevolodoviče Jaroslava: z nich seděli ve Vladimiru (po vypuzení druhého Jaroslaviče Andreje Tatary) nejstarší Aleksandr Něvský, potom třetí Jaroslav tverský, po nich mladší Vasilij kostromský († roku 1276). To znamená, že do poslední čtvrti XIII. stol. zachovávána byla v obsazování vladimirského stolce dřívější posloupnost staršinstva; bývaly odchylky od tohoto pořádku, ale nevidíme jich zde, v suzdalské zemi, více, než jsme viděli v staré kijevské Rusi. Vedle nejstarší vladimirské oblasti, která byla společnou državou Vsevolodovičů a byla ovládána podle posloupnosti staršinstva, utvořilo se v suzdalské zemi několik mladších okresů, kterým vládli mladší Vsevolodovičí. V panování nad těmito mladšími oblastmi ustanovuje se také jiný pořádek, který se nepřidržoval posloupnosti staršinstva. Mladší okresy se odevzdávají ne v pořádku zrození podle posloupnosti staršinstva, ale v pořádku pokolení od otce k synovi, jinak řečeno, přecházejí z ruky do ruky v přímé sestupné, a ne v lomené linii — od staršího bratra k mladšímu, od mladšího strýce k staršímu synovcovi atd. Takový pořádek panování mění právní povahu mladších okresů. Dříve na jihu knížetství, s výjimkou vybytých sirotčích, tvořila společnou državu knížecího rodu, a jejich knížata byli jejich dočasnými vládci podle posloupnosti. Nyní na severu mladší knížetství je trvalé oddělené vlastnictví určitého knížete, jeho osobní majetek, který odevzdává otec synovi podle osobního nařízení vladařova nebo podle přijatého zvyku. Zároveň se změnou právní povahy knížecího panování objevují se pro ně i nové názvy. V staré kijevské

Rusi části ruské země, jichž se dostalo těm neb oněm knížatům, nazývaly se obyčejně *volosti* nebo *nadělki* ve smyslu dočasné vlády. Mladší okresy, na něž se rozpadla suzdalská země za Vsevolodova plemene od XIII. stol., nazývají se *votčiny*, později *uděly* ve smyslu odděleného vládnutí, trvalého a dědičného. Budeme také nazývati tento nový pořádek knížecího panování, který se upevnil na severu, *údělným* na rozdíl od posloupného. Příznaky tohoto pořádku se objevují už v XIII. stol. za synů Vsevolodových.

Údělný pořádek panování je základní a počáteční fakt, z něhož nebo za jehož působení se vyvíjejí všechny další zjevy v dějinách suzdalské Rusi, na němž se zakládal politický život, utvářející se zde k polovině XV. stol. Dvěma příznaky především bylo vyznačeno potvrzení tohoto pořádku. Především přestává vladařské přesunování knížat: stávají se usedlými vladaři, trvale žijí a umírají ve svých údělných městech, jichž neopouštějí ani tehdy, když podle posloupnosti staršinstva zaujímají velkoknížecí stolec. Za druhé, mění se pořádek knížecího dědění, způsob odevzdávání okresů nástupcům. V staré kijevské Rusi nemohl kníže odevzdati svůj okres podle osobního nařízení ani svému synovi, nenáležel-li mu podle posloupnosti staršinstva; severní kníže XIII.—XIV. stol., stálý vladař svého okresu, odevzdával jej podle osobního nařízení svým synům a neměl-li synů, mohl jej přikázati ženě nebo dceři, dokonce vzdálenému příbuznému ne podle posloupnosti. V památkách XIII. a XIV. stol. najdeme nemálo případů takových výjimečných odevzdání, protože nebylo přímých dědiců. R. 1249 zemřel údělný kníže jaroslavský Vasilij Vsevolodovič, pravnuk Vsevoloda III.,

zanechav po sobě jednu dceru, princeznu Marju. V téže době knížata smolenští, dělíce svou državu, poškodili nejmladšího bratra Fedora možajského. Ten odešel do Jaroslavli, oženil se s princeznou-sirotkem a zároveň s její rukou dostal jaroslavské knížetství, stav se takovým způsobem rodovým náčelníkem nové údělné knížecí linie. Jaroslav, třetí syn Vsevoloda III., dostal údělem okres perejaslavský, který po něm dědičně přešel od otce na staršího syna. R. 1302 zemřel bezdětný perejaslavský kníže Ivan Dmitrijevič, odkázav svůj úděl sousedu, moskevskému knížeti Danilovi. Veliký kníže moskevský Semjon Hrdý, umíraje r. 1353, odkázal celý svůj úděl ženě, která jej potom odevzdala svému švagrovi, Semjonovu bratru Ivanovi. Takové jsou příznaky, jimiž se projevilo potvrzení nového pořádku knížecího panování nad mladšími oblastmi v suzdalské zemi.

Nyní se pokusíme objasniti si historický původ tohoto pořádku. Pozorujíce průběh vladařských vztahů mezi knížaty v XI.—XIII. stol. na dněprovském jihu i hornovolžském severu, vidíme jednu zřejmou nepoměrnost. V staré kijevské Rusi XI.—XII. stol. myšlenka o společném nedílném knížecím panování byla uznávána za normu, za základ vladařských vztahů dokonce mezi knížaty vzdálenými si navzájem podle příbuzenstva. Jaroslaviči z třetího, čtvrtého kolena stále ještě živě se cítí členy jednoho panovnického rodu, vnuky jediného děda, kteří musí vládnouti své državě po otci a po dědu, ruské zemi, společně, podle posloupnosti. Takové vladařské solidárnosti, myšlenky o nedílném panování není pozorovati v potomstvu Vsevolodově ani mezi blízkými příbuznými, bratran-

ci, ani mezi přímými příbuznými: přes blízké příbuzenstvo své spěchají Vsevolodovičí rozděliti svou državu na jednotlivé dědičné části. Vnuci Vsevolodovi jako by dříve zapomněli na svého děda než Jaroslavovi vnuci na svého. Co bylo příčinou takového rychlého zjednání dělitelné vlády v potomstvu Vsevolodově? Jaké podmínky podnítily toto vzájemné odcizení severních knížat ve vládě přes příbuzenskou blízkost vladařů? I nyní je především nutno ujasniti si podstatu dané otázky, jak jsme si počínali při řešení otázky o původu posloupného pořádku.

Knížecí úděl je dědičná država údělného knížete. Slovo *država* bylo známo i knížatům jihozápadní Rusi dřívější doby a v jejich řeči mělo různé významy. Celá ruská země byla pokládána za ‚otcovský a dědovský majetek' celého knížecího rodu; zejména určitá oblasť byla uznávána za majetek usadivší se v ní knížecí linie; ještě častěji nazýval kníže svým majetkem panství, na němž seděl jeho otec, třebaže tam mezi otcem a synem bývali zatímní vládci. Při všech těchto významech v pojem državy nevcházel jeden příznak — osobního a dědičného nepřetržitého panování podle závěti. Ale myšlenka takové vlády nebyla cizí myslím jihozápadních knížat. Volynský kníže Vladimir Vasilkovič, zesnulý r. 1289 bezdětný, před smrtí odevzdal své knížetství svému mladšímu bratranci Mstislavu Danilovičovi přes staršího Lva podle písemné závěti. Vzniká otázka: pokládána-li zde byla vůle odkazatelova za jediný pramen vladařského práva? Následník pokládal za nutné svolati do chrámu v městě Vladimiru bojary a měšťany a přečísti jim závěť nemocného bratra. Ale letopis se neprořekl ani slovem, aby vysvětlil vý-

znam tohoto slavnostního veřejného prohlášení vůle odkazatelovy; bylo jen řečeno, že závěť slyšeli ‚všichni od malých k velikým'. Byl-li požadován souhlas bojarů a měšťanů, třebas i mlčelivý, nebo to bylo jen oznámení, aby vzali na vědomost? Město Brest neposlechlo svého knížete Vladimira, aby přisahalo jeho synovci Jurijovi; ale následník se díval na tento skutek jako na ‚buřičství', státní zločin. Otec tohoto Jurije pohrozil synovi, že ho zbaví dědictví, že odevzdá knížetství rodnému bratrovi, témuž Mstislavovi, neopustí-li Jurij Brest. Myšlenky o posloupnosti panování podle staršinstva není pozorovati. Avšak podle všech těchto zjevů nelze ještě předpokládati, že na Volyni v XIII. stol. působil údělný pořádek v doslovném smyslu. Nařízení Vladimirovo potvrzeno bylo souhlasem staršího Daniloviče Lva, kterého obešli; Daniloviči se obracejí k Vladimirovi jako k místnímu velikému knížeti; mladší bratranec a synovec mu říkají, že ho ctí jako otce; starší Lev a jeho syn prosí, aby jim Vladimir dal Brest, dal jim jej přidělit, jako dříve velicí knížata kijevští přidělovali svým příbuzným. Sama závěť se jeví ne jednostranným aktem odkazatelovy vůle, ale ‚rjadem', dohodou jeho s vyvoleným následníkem, kterému posílá vzkaz: ‚bratře! Přijeď ke mně, chci s tebou rjad učiniti o všem.' Všechno to jsou zbytky dřívějšího kijevského pořádku knížecích vztahů. Tatiščev ve své letopisné sbírce uvádí z neznámého pramene oběžník, rozeslaný všem místním knížatům dědem tohoto knížete Vladimira Romanem, když obsadil r. 1202 Kijev. Roman navrhoval mezi jiným změniti pořádek obsazování kijevského velkokníže-cího stolce, ‚jako se činí v jiných dobře uspoř-

daných státech', a místním knížatům, aby nedělili svých oblastí mezi děti, ale odevzdávali trůn po sobě jednomu nejstaršímu synovi s celou državou, mladším pak dávati pro obživu po městu nebo po okresu, ale ‚ti ať jsou pod mocí nejstaršího bratra'. Knížata nepřijali jeho návrhu. Na počátku XIII. stol. dědičnost panování v sestupné linii nebyla ani všeobecným faktem, ani pravidlem všeobecně uznaným, a tato myšlenka byla zřejmě Romanovi vštípena feudální Evropou. Ale pojem o knížetství jako o osobním majetku knížete, už tehdy se rodil v jihoruských knížecích myslích, jenže s významem revolučního požadavku a velikého neštěstí pro ruskou zemi. V *Slově o polku Igorově* je pozoruhodné místo: ‚Boj knížat s pohany ochabl, protože bratr řekl bratru: toto je *mé, a ono je také mé,* a počali knížata pro takovou maličkost veliká slova říkat, a sami proti sobě pikle kouti, kdežto pohané se všech stran přicházeli s vítězstvími na zemi ruskou.'

V západní Rusi se idea nevyvinula v pořádek, a těžko říci, mohla-li tam nabýti takového rozvoje i za jiných okolností. Buď jak buď, podmanění Litvě vneslo v tamnější knížecí vztahy podmínky, které jim daly docela jiný směr. Jakkoli úspěšně pokračovala v litevskoruském státě decentralisace, nedosáhla stupně údělného drobení. Veliký kníže se držel nad místními knížaty, a nevcházel do jejich řad, nebyl jen nejstarším z údělných, což jest jednou z podstatných zvláštností údělného pořádku v druhé polovině Rusi. Velicí knížata litevští propůjčovali knížecí vládu v državu ‚věčně' nebo jen do své ‚panské vůle', v dočasné držení. První akt zrušoval posloupné panování nebo předpokládal, že ho ne-

ní, druhý popíral sám základ údělného pořádku, a oba snižovaly držitele propůjčené vlády v položení sloužícího knížete, spojujíce ji se závazkem: ‚a jest mu od této doby nám věrně sloužiti'. Ale ani kníže příbuzný-spoluvladař, ani údělný kníže podle své právní podstaty nebyli sluhy nikoho. To znamená, že místní knížata v litevsko-ruském státě XIV.—XV. stol. bylo možno nazývati údělnými jen ve smyslu velmi podmíněném, pro nedostatek názvu, který by správně vyjadřoval svéráznost vztahů, které se tak utvářely.

V tomto státě byl koutek, který výjimečnými podmínkami svého života nám skýtá možnost dohadovati se, jak by se zařídili knížata jihozápadní Rusi, kdyby v oněch staletích byli ponecháni sami sobě. Je to oblasť horní Oky, kde vládli potomci sv. Michaila černigovského, knížata Bělevští, Odojevští, Vorotynští, Mězečtí a jiní. Od polovice XV. stol. byli podrobeni Litvě, ale využívajíce výhod pohraničního položení, sloužili ‚na obě strany', i Litvě, i Moskvě, se svými državami. Chráněni svou nepatrností od postranního vměšování, dosedávali na svých otcovských a dědovských hnízdech do konce XV. st. svá stará zděděná podání, dále se hádali ‚o velikém panování podle rodu, podle staršinstva', radili se o tom, ‚komu by se lépe hodilo býti velikým knížetem a komu na *údělu*'. Tedy i drženi údělů, mladších knížetství, určováno bylo ne dědičným právem, ale dohodou, která ustanovovala rodovou posloupnost, přirozenou nebo podmíněnou, jako se to dálo také ve st. XII. Je zřejmo, že tito knížata nikterak nemohli přizpůsobiti svému faktickému položení pojmy, které zdědili z dávných dob: síla událostí je klonila k dělitel-

né vládě, ale sedíce na svých ‚podílech', drobných částech svých malých držav, stále ještě usilovali a hádali se o panování ‚podle rodu, podle staršinstva'. Pokračovali v politice svých dávných předků, podporujíce upadající rodový dávnověk dohodami, prostředkem, který, udržuje jej, zároveň podkopával zpod něho jeho přirozený základ.

Obrátím vaši pozornost ještě k jednomu zvláštnímu, dokonce nepatrnému příkladu, abych ukázal nepovolnost knížecího politického vědomí v starších liniích Jaroslavova plemene. Černigovská větev, knížata rjazanské země, pohraniční a vyděděné ze společného posloupného panování, právě jako knížata haličští dříve než posloupní spoluvladaři příbuzní si mohli osvojiti myšlenku o dělitelné dědičné vládě. Přitom ve svárech těchto knížat, vyznamenávajících se zdivočelostí neobvyklou i u jihoruských Rjurikovičů, zdálo se, musila úplně pohasnouti všechna pomyšlení na společnou bratrskou vládu otcovskou i dědovskou državu. Konečně rjazanské knížetství od dob Vsevoloda III. bylo v těsném styku, nezřídka pod silným tlakem sousedního knížetství vladimirského, později moskevského, kde pevně zakotvil pořádek údělný. Na konci XV. stol. vládli rjazanské zemi dva rodní bratří Ivan a Fedor Vasiljevičí: první jako starší se nazýval velikým, druhý údělným. Dohodli se však na tom, aby obě knížetství byla přísně dělitelná, dědičná v sestupné linii. Ale bratří přehlédli onen případ, že některý z nich může zemříti bezdětný. Za působení posloupného pořádku nemohla vzniknouti ani myšlenka o knížetství bez dědiců: u knížete, který nezanechal sestupných dědiců, vždy byl pohotově posloupný

dědic z postranních. S úpadkem posloupnosti v údělném pořádku knížetství bez dědiců nevyhnutelně byla příčinou nedorozumění a sporů. Podle ideje údělného práva kníže, jako plný majitel, mohl, když umíral bez potomstva, odkázati své knížetství kterémukoli příbuznému, neohlížeje se na stupně příbuzenství. Ale nejbližší příbuzní měli ovšem zájem na tom, aby část jejich společné otcovské i dědovské državy neodešla z jejich středu, i byli nakloněni postaviti proti čistému právu majetnictví mravní požadavek příbuzenské solidárnosti. Z utkání idejí tak různých pořádků vznikaly také v plemeni Vsevolodově, obzvláště v jeho tverské větvi, kruté sváry o knížetství bez dědiců. V Moskvě byl tento případ upraven ještě Dmitrijem Donským podle složení rodiny, která po něm zůstala: synové-následníci byli v případě bezdětnosti stísněni v právu posmrtného nakládání svými državami; úděl nejstaršího syna, velikého knížete, bez rozdělení přecházel na bratra následujícího podle staršinstva, který se stal velikým knížetem; mladší úděl bezdětného knížete byl dělen mezi ostatní bratry zesnulého vladaře podle matčina náhledu. Tento substitut není ozvěnou společné rodové državy, ale naprosté jeho popření, vzbuzené vynalézavou předvídavostí: oddělení údělu z rodiny Donského se stávalo nemožným, a sama zpřetrhávala všechen svazek s ostatními příbuznými. Jinak si počínali právě jmenovaní rjazanští knížata za sto let po Donském. Úděl bezdětného bratra, který zemřel bez závěti, přecházel na jeho bratra nebo na jeho děti. Ale ten i onen při vzájemném ochladnutí a nedůvěře se báli, že bratr, umíraje bezdětný, odkáže svou část jejich společné državy postrannímu příbuz-

němu, a proto dohodou r. 1496 se navzájem zavázali, že v případě bezdětnosti ‚žádnou chytrostí' neodevzdají údělu nikomu kromě bratrovi. Ale nepředvídali nebo obezřele se nerozhodli vyložiti onen případ, když jeden z nich zemře, zanechav děti, dříve než bezdětný bratr. Starší bratr zemřel dříve, zanechav syna, a bezdětný mladší, Fedor, využívaje nedopatření nebo úmyslné mezery dohody, bez jakékoli chytrosti odkázal svůj úděl velikému knížeti moskevskému, svému strýci po matce, přes to, že zde byl synovec po rodném bratru. Údělné právo odkazu zde nepřímo odporovalo tradici rodové vladařské solidárnosti: příbuznost po matce, jejímž jménem mohla býti napsána závěť knížete Fedora, mohla nabýti převahy nad příbuzností po otci, přitom v sestupné linii, jen na základě všeobecného rodového svazku rjazanských knížat s moskevskými, jako členů jednoho ruského vladařského rodu; postupoval-li by tak kníže Fedor, kdyby jeho matka byla sestrou ne Ivana moskevského, ale Kazimira litevského?

Zaběhl jsem do podrobností, abych názorněji vám ukázal politický přelom, který se počal v obou polovinách ruské země na hranicích dvou období našich dějin. Závěť rjazanského knížete připomíná skutek Vladimira Vasilkoviče volynského, který odkázal své knížetství mladšímu bratranci, přes to, že měl staršího. Právo odevzdávati rodovou državu podle osobní vůle v XIII. stol. bylo na jihu ještě jen nárokem nebo násilím: ale Vladimir zastíral akt své osobní vůle formami starého obvyklého pořádku, dohodou s následníkem, souhlasem ostatních nejbližších příbuzných, a také bojarů a stoličného města. Nárok, procházeje ve znamení práva, stával se

precedentem, který nabyl moci nejen měniti, ale i rušiti právo. Tak opatrně a těžce se rozkládající posloupný pořádek přerozoval se na dněprovském jihu v nový dědičný. Ale proces přerozování se nedokončil, když byl zachvácen litevským panstvím, jež jej posunulo stranou. Ostatně i bez tohoto vnějšího tlaku by se nový pořádek setkával v jihozápadním Rusku s opačným působením vnitřních sil, bojarů, měst a mnohých knížat, pro něž nebyl výhodný. Bojarové i města uvykli mísiti se do knížecích vztahů, chápali svůj význam v průběhu událostí, přizpůsobili se utvořenému zřízení a ne méně než většina knížat se vyznamenávali konservatismem politického myšlení. V oblasti horní Volhy mysli i události byly pohyblivější a pružnější. Ani zde se nemohli úplně zbaviti kijevského dávnověku. Město Vladimir byl dlouho suzdalským Vsevolodovičům tím, čím byl Kijev starým Jaroslavičům, společným majetkem, državou podle posloupnosti staršinstva. Nejen to. Když s rozvětvením Vsevolodova plemene úděly, které vznikly za života Vsevolodových synů, se počaly rozrůstati v celé skupiny údělů, byla z nich oddělována starší knížetství, jak tomu bylo i v dněprovské Rusi: za velikého knížete vladimirského se objevili ještě místní velicí knížata tverský, nižegorodský, jaroslavský. Ale tím zde byla také přerušena kijevská tradice: po některých sporech a váháních na místních starších stolcích se upevnily obyčejně starší linie různých větví plemene s právem údělného dědění v pořádku sestupném. Tak i zde šly události v opačných směrech: na Dněpru starší knížetství podporovala pořádek společné državy podle posloupnosti v mladších okresech; na horní Volze

pořádek dělitelné dědičné državy podle závěti se šířil z mladších okresů, údělů, na starší knížetství. V tomto rozdílu byl obsažen dosti příkrý přelom knížecího vladařského práva: změnil se subjekt práva i pořádek, způsob vládnutí. Dříve byla ruská země pokládána za společnou otcovskou državu knížecího rodu, který byl kolektivním nositelem moci v ní, kdežto jednotliví knížata, účastníci této hromadné moci, byli jen dočasnými vládci svých knížetství. Ale v složení této moci není pozorovati myšlenku o právu vlastnictví na zemi jako na zemi, o právu, jaké náleží soukromému statkáři na jeho půdu. Ať spravovali knížata svá knížetství podle posloupnosti nebo podle dohody mezi sebou a s okresními městy, vykonávali v nich svrchovaná práva; ale ani všichni dohromady, ani žádný z nich odděleně neužíval takových opatření, která by vyplývala z práva vlastnictví, neprodávali jich ani nezastavovali, nedávali jich dcerám věnem, neodkazovali jich a pod. Rostovská země byla společnou državou Vsevolodovičů; nebyla však državou hromadnou, společnou. Rozpadla se na jednotlivá knížetství, navzájem nezávislá, jejichž území byla pokládána za osobní a dědičný majetek svých vladařů; vládli svobodnému obyvatelstvu svých knížetství jako panovníci, a vládli jejich územím jako soukromí majitelé, se všemi právy disposičními, vyplývajícími z takového vlastnictví. Takové panování také nazýváme *údělným* v nejčistší podobě a v plném rozvoji a v takové podobě a v takovém rozvoji je pozorujeme jen v državě Vsevolodovičů, v oblasti horní Volhy XIII.—XV. stol. A tak v údělném pořádku je nositelem moci osoba, a ne rod, knížecí vláda se stává dělitelnou a nepozbýva-

jíc svrchovaných práv, spojuje se s právy soukromého osobního majetku. V této složité kombinaci je také třeba vysvětliti místní podmínky, které spolupůsobily v državě Vsevolodovičů v této dělitelnosti knížecí vlády a ve vzniku názoru na osobní vlastnictví údělného knížete.

Především budeme hledati tyto podmínky ve vlastnostech země, kde se ustanovil studovaný pořádek. Rodová nedílnost knížecího panování v kijevské Rusi měla oporu v jejích zeměpisných zvláštnostech, t. j. v podmínkách jejího materiálního bytí. Stará kijevská Rus představovala ucelenou zemi, jejíž části byly těsně spojeny mezi sebou nejrůznějšími nitmi zeměpisnými, hospodářskými, právními i církevně mravními. Tato Rus se vlastně skládala z úvodí jedné řeky Dněpru, který jsme už přirovnávali k veliké hlavní cestě ruského národohospodářského ruchu v oněch staletích, a četné přítoky jeho, přicházející zleva i zprava, nazývaly jsme přípojkami této magistrály. Na tomto zeměpisném základě bylo udržováno hospodářské a politické zřízení staré kijevské Rusi. Představme si nyní hornovolžskou Rus, jaká byla v XIII. stol. Zde vidíme především hustou síť řek a říček, plynoucích různými směry. Podél této říčné sítě se obyvatelstvo rozplývalo různými směry. Taková rozmanitost obyvatelstva nedovolovala, aby se v suzdalské zemi utvořilo trvalé středisko ani politické, ani hospodářské. Odstředivé náklonnosti nabývaly zde naprosté převahy nad podmínkami centralisace. Obyvatelstvo, tříštíc se po říční síti, především se usazovalo na suchých březích řek. Tak vznikaly podél řek dlouhé pruhy obydlených krajin, které vypadaly jako podlouhlé ostrovy prostřed moře lesů a močálů.

Říční okrsky takovým způsobem vznikající oddělovány byly navzájem rozsáhlými málo dostupnými lesními houštinami. Takovým způsobem utvářela kolonisace v hornovolžské Rusi drobné říční oblasti, které byly hotovými rámci pro údělné tříštění a podporovaly je. Když údělný kníže musil rozděliti svou državu mezi dědice, zeměpisné rozmístění obyvatelstva skýtalo mu hotový základ pro údělné dělení a opětné dělení. Takovým průběhem rozsídlení podmíněn byl nedostatek spojitosti, který vedl k politickému roztříštění. Politický pořádek ve své konečné podobě vždy v sobě odráží spojitost a společný charakter lidských zájmů a vztahů, které podporuje a na nichž se sám drží. Údělný pořádek byl odrazem a z části dílem onoho osamocení, v níž se nacházelo přistěhovalé obyvatelstvo hornovolžské Rusi v době svého zařizování na nových místech, dokud noví osadníci neuvykli okolním starousedlíkům a nezvyklým podmínkám krajiny. To znamená, že pořádek dělitelné knížecí državy se tam utvářel v těsném styku se zeměpisným rozdělením obyvatelstva, a toto rozdělení zase samo bylo řízeno vlastnostmi krajiny a průběhem jeho kolonisace. Všeobecná povaha života, který se utvářel za takových podmínek, s chabým národohospodářským obratem, s roztříštěnými a ještě neurovnanými zájmy a vztahy, s pokleslou společenskou náladou, oslabovala i v knížecím prostředí, v prvních pokoleních Vsevolodova plemene, pocit příbuzenské solidárnosti. Takový je zeměpisný základ údělného pořádku, základ spíše záporné povahy, ne tak posilující nový útvar života, jako pomáhající rozrušovati starý.

V jiných podmínkách, podnícených k činnosti touž kolonisací kraje, je třeba hledati pramen samé ideje údělu jako soukromého osobního vlastnictví údělného knížete. Kolonisace stavěla knížata horního Povolží do jiných vztahů k svým knížetstvím, jakých nebylo v staré kijevské Rusi. Tam první knížata, kteří přišli do ruské země, vešli v hotové už společenské zřízení, které se utvořilo před jejich příchodem. Spravujíce ruskou zemi, chránili jí od vnějších nepřátel, udržovali v ní společenský pořádek, doplňovali jej, ustanovujíce podle potřeb doby podrobnosti tohoto pořádku; nemohli však říci, že položili sami základy tohoto pořádku, nemohli se nazvati tvůrci společnosti, kterou spravovali. Stará kijevská společnost byla starší než její knížata. Docela jiný názor na sebe, jiný vztah k spravované společnosti si osvojili vlivem kolonisace knížata hornovolžské Rusi. Zde, obzvláště za Volhou, první kníže, usidluje se v údělu, nacházel obyčejně v državě ne hotovou společnost, které měl vládnouti, ale pustinu, která se teprve počala osidlovati, v níž všechno bylo třeba zaváděti a zařizovati, aby v ní byla utvořena společnost. Krajina oživovala před očima svého knížete: hluboké pralesy byly očišťovány, přistěhovalí lidé se usidlovali na ‚novinách', zakládali nové osady a živnosti; nové důchody plynuly do knížecí pokladny. Všechno to řídil kníže, všechno to pokládal za dílo rukou svých, za svůj osobní výtvor. Taková kolonisace vychovala v řadě knížecích pokolení jednu a tutéž myšlenku, jeden názor na jeho vztah k údělu, na jeho vládní určení v něm. Jurij Dolgorukij počal budovati suzdalskou zemi; jeho syn Andrej Bogoljubskij

pokračoval v otcově práci; nadarmo se nechlubil, že osídlil suzdalskou zemi městy a velikými vesnicemi, učinil ji lidnatou. Kníže Andrej, připomínaje otcovu práci i své vlastní úsilí, po právu mohl říci: vždyť to my s otcem jsme zpracovali suzdalskou Rus, založili v ní společnost. Takový názor byl asi hlavní příčinou odcizení Andreje Bogoljubského od jižní Rusi a jeho snahy oddělit od ní svůj severní okres. Cítě se naprostým pánem v tomto okrese, neměl chuť dělit se o něho s druhými, uváděti jej do kruhu společné rodové državy knížat. Právě jako starší bratr díval se na suzdalskou zemi a zacházel s ní i Vsevolod III., a jejich způsob myšlenek a jednání stal se pro Vsevolodoviče kšaftem. Myšlenka: to je mé, protože jsem to já zavedl, že jsem to já získal, — to je politický názor, kterým kolonisace naučila první hornovolžské knížata dívati se na jejich knížetství. Tato myšlenka ulehla v základ pojmu o údělu jako osobního vlastnictví držitelova, tento názor přecházel od otců k dětem, stal se dědičným rodinným zvykem suzdalských Monomachovičů, a jím se řídili v zařizování svých držav, jako v nakládání s nimi. Takový je politický základ údělného pořádku: idea osobní a dědičné knížecí državy vznikla ze vztahu knížat k jejich knížetstvím v oblasti horní Volhy v XIII. a XIV. stol., jak se utvářel kolonisací.

Takovým způsobem údělný pořádek se držel na dvou základech, na zeměpisném a na politickém: byl utvořen společným působením přírody země a její kolonisace. 1. Za spolupůsobení fysických zvláštností hornovolžské Rusi utvářela zde kolonisace drobné říční okruhy, oddělené

navzájem, které také byly základem politického dělení země, t. j. jejího údělného tříštění. Drobné hornovolžské úděly XIII. a XIV. stol., to jsou říční úvodí. 2. Vlivem kolonisace země první kníže údělu uvykal viděti v své državě ne hotovou společnost, dostatečně zařízenou, ale pustinu, kterou on osídlil a zřídil ve společnost. Pojem knížete jako osobního vlastníka údělu, byl právním následkem významu knížete jako osidlovatele a zařizovatele jeho údělu. Tak vysvětluji historický původ údělného pořádku knížecího panování, jak se ustálil na hornovolžském severu od XIII. stol.

K řečenému třeba připojiti, že zde nový pořádek nemusil zápasiti s opačným působením, s nímž se na jihu mohla setkati při prvních pokusech uskutečňování myšlenka o dělitelné dědičné državě se strany bojarů, četných starších a vlivných měst, ba i samých knížat: dokonce mezi nimi se vyskytovali zjevní, ale ne vždy rozvážní borci starých dob, jakým byl potulný válečník, vždy hotový položiti hlavu za pletenici, kterou sám způsobil, opozdilý po souši putující Varjag-vitjaz Mstislav Mstislavič Udatný, toropecký kníže ze smolenských. V rostovsko-suzdalské zemi byla síla bojarstva, i beztoho ne obzvláště silného, a jen dvou starších měst, Rostova a Suzdalu, oslabena sociálním svárem, který připravila kolonisace země, a knížata této země v XIII. stol. byli všichni ptáčaty z jednoho Velikého Hnízda, jak přezděli Vsevolodovi III., všichni byli vychováni v stejných vladařských pojmech a zvycích. Vsevolodovičí měli co činiti s obyvatelstvem, většinou pohyblivým a rozrůzněným, které se ještě neusadilo na svých čer-

stvých lesních průsecích, které se ještě nesemklo v těsné místní a třídní svazy, které se cítilo v cizím kraji, nic nepokládalo za své, všechno dostávalo od místního knížete-pána. Na takové poddajné společenské půdě bylo možno zavádět jakékoli politické hospodaření.

HLAVA DVACÁTÁ.

Poznámka o významu údělních věků v ruských dějinách. — Následky údělného pořádku knížecího panování. — Otázky vznikající při jejich studiu. — Průběh údělného tříštění. — Zchudnutí údělných knížat. — Jejich vzájemné odcizení. — Význam údělného knížete. — Jeho právní vztah k soukromým statkářům v jeho údělu. — Přirovnání údělních vztahů k feudálním. — Složení společnosti v údělném knížetství. — Úpadek zemského vědomí a občanského citu mezi údělnými knížaty. — Vývody.

Nastává nám prostudovati *následky* údělného pořádku knížecího panování. Ale dříve se ještě jednou podíváme na příčinu, jejíž působení budeme zkoumati.

Vrhnuvše v studovaném období zběžný pohled na osud jihozápadní Rusi, nadlouho jsme ji pustili se zřetele, abychom soustředili všechnu svou pozornost na severovýchodní polovinu ruské země, na hornovolžskou državu suzdalských Vsevolodovičů. Takové obmezení pole pozorování je nevyhnutelný ústupek podmínkám naší práce. Můžeme pozorovati jen vládnoucí proudy našich dějin, plouti, abych tak řekl, uprostřed řečiště dějin, neuhýbati k pobřežním proudům. V oblasti horní Volhy se od XIII. stol. soustředily nejpevnější národní síly a tam je třeba hledati zauzlení osnov a forem národního života, jimž se potom dostalo převládajícího významu. Viděli jsme už, v jakém směru se zde počal měniti společenský život vlivem odlivu národních sil v tuto stranu. Starý ustálený život byl porušen. V nových okolnostech, pod tlakem nových vnějších neštěstí se zde všechno lokalisovalo, oddělovalo; široké společenské svazky se přetrhávaly, veliké zájmy se tříštily, všechny vztahy se zúžovaly. Společnost se rozptylovala nebo rozpadávala na drobné místní světy; každý odcházel

do svého těsného krajanského koutku, obmezuje své úmysly a vztahy na úzké zájmy a nejbližší sousedské nebo náhodné svazky. Stát, opírající se o trvalé všeobecné zájmy, o široké společenské svazky, při takovém roztříštěném a rozloženém životě stává se nemožným nebo si osvojuje nehodící se mu formy a metody působení: rozpadá se také na drobná těla, v jejichž útvaru s naivní lhostejností splývají prvky státního pořádku s normami občanského práva. Z takového stavu společnosti vznikl na západě feudalismus; právě takový stav na horní Volze byl základem údělného pořádku.

Při studiu dějin neochotně poutají pozornost na taková období, která skýtají příliš málo stravy rozumu a představě: z událostí málo důležitých je těžko vyvoditi nějakou velikou ideu; mlhavé zjevy se neskládají v žádný jasný obraz; není ani nic zajímavého ani poučného. Karamzinovi více než 300leté období po smrti Jaroslava I. se zdálo dobou ‚chudou slavnými skutky a bohatou nicotnými spory nesčetných panovníků, jejichž stíny, znachovělé krví ubohých poddaných, míhají se v soumraku dalekých věků'. U Solovjeva ostatně sám pocit tíže, jež si historik odnáší ze studia chudých a bezbarvých památek XIII. a XIV. stol., se zahalil v krátkou, ale případnou charakteristiku období. ‚Jednající osoby jednají mlčky, bojují, smiřují se, ale ani sami neřeknou, ani sám letopisec nedodává, zač bojují, proč se smiřují; v městě, na knížecím dvoře není nic slyšeti, všechno je tiché; všichni sedí uzavřeni a uvažují pro sebe; otvírají se dveře na scénu, něco dělají, ale dělají mlčky'.

Avšak taková období, tak únavná pro studium a zřejmě tak neplodná pro dějiny, mají také

svůj nemalý historický význam. Jsou to tak řečené přechodné doby, které nezřídka ulehají širokými a temnými pruhy mezi dvěma obdobími. Taková období přepracují rozvaliny zahynuvšího pořádku v prvky pořádku, který vzniká po nich. K takovým přechodným dobám, prostředkujícím historickým stavům, náleží i naše údělná staletí; jejich význam není v nich samých, ale v následcích, v tom, co z nich vzniklo.

Údělný pořádek, jehož následky nám nastává studovati, byl sám jedním z politických následků ruské kolonisace horního Povolží za účasti přírody krajiny. Tato kolonisace přinášela do oné krajiny tytéž společenské prvky, z nichž se skládala společnost dněperské Rusi: byli to knížata, jejich družiny, městská obchodně průmyslová třída a smíšené selské obyvatelstvo z různých starých oblastí. Známe jejich vzájemný poměr v staré Rusi: tři první prvky byly silami vládnoucími a potýkajícími se za účasti duchovenstva, které obyčejně uklidňovalo. Oblastní města se shromážděními, řízená svými ‚lepšími muži', aristokracií obchodního kapitálu, oddělovala oblasti v místní světy, kdežto družiny, aristokracie zbraně, se svými knížaty sklouzaly po povrchu těchto světů, stěží udržujíce mezi nimi spojitost. Naskytují se otázky: Jaký vzájemný poměr se utvářil mezi těmito společenskými živly pod krovem údělného pořádku a jakou účast měl každý z nich v působení této nové politické formy? Tyto otázky nás také povedou při studiu následků údělného pořádku. Při tomto studiu budeme zkoumati úděl sám o sobě, bez jeho vztahů k jiným věcem: těchto vztahů se dotkneme v dějinách knížetství moskevského.

Následky tohoto pořádku lze pozorovati už v XIII. stol., ještě více v XIV.

Především byl tento pořádek doprovázen stále se zesilujícím údělným drobením severní Rusi, trvalým tříštěním údělů. Stará kijevská Rus se dělila na knížecí državy podle počtu žijících dospělých knížat, někdy dokonce za účasti nezletilých; takovým způsobem v každém pokolení se ruská země rozdělovala mezi knížata. Nyní, po zmizení posloupného pořádku, přestávalo také toto dělení. Členové knížecí linie, příliš se rozmnoživší, neměli možnost zaujímati volné stolce v jiných knížetstvích a musili víc a více drobiti svou dědičnou državu. Proto v některých místech se knížecí úděly rozpadaly mezi dědice na mikroskopické díly. Uvedu krátký přehled tohoto údělného drobení, spokojuje se jen dvěma prvními pokoleními Vsevolodovičů. Po Vsevolodově smrti se jeho hornovolžská država rozpadla podle počtu jeho synů na 5 částí. U nejstaršího *vladimirského* knížetství, které bylo pokládáno za společný majetek Vsevolodova plemene, objevily se 4 úděly: *rostovský, perejaslavský, jurjevský* (se stoličním městem Jurjevem Polským) a *starodubský* na Kljazmě. Když se Vsevolodovi vnuci postavili na místo otců, suzdalská země se rozdělila na drobnější části. Vladimirské knížetství bylo dále děděno podle posloupnosti staršinstva; ale vydělily se z něho 3 nové úděly: *suzdalský, kostromský a moskevský*. Rostovské knížetství se také rozpadlo na části: z něho se vydělily mladší úděly *jaroslavský* a *uglický*. Perejaslavský úděl se také rozpadl na několik částí: vedle staršího údělu perejaslavského vznikly dva mladší, *tverský a dmitrovo-haličský*. Jen knížetství jurjevské a starodubské zůstaly nerozděle-

ny, neboť jejich první knížata zanechali jen po jednom synovi. A tak suzdalská země, která se rozpadla za dětí Vsevolodových na 5 částí, za jeho vnuků se rozdrobila na 12. Podobně pokračovalo údělné drobení i v dalších pokoleních Vsevolodova plemene. Pro názornost vám vypočítám části, na které se postupně drobilo nejstarší z počátečních údělních knížetství rostovské. Z tohoto knížetství, jak jsem řekl, se vydělily úděly jaroslavský a uglický; ale potom i zbylé rostovské knížetství se rozpadlo ještě na dvě poloviny, na vlastní rostovskou a bělozerskou. V době XIV. a XV. stol. se bělozerská polovina zase rozpadá na tyto úděly: *kemský, sugorský, uchtomský, sudský, šelešpanský, andožský, vadbolský* a jiné. Jaroslavské knížetství se v XIV. a XV. stol. znovu rozdělilo na úděly *moložský, šechonský, sický, zaozerský, kubenský,* vedle předcházejícího, *kurbský, novlenský, juchotský, bochťužský* a jiné. Jak můžete viděti z názvů těchto údělů, většina jich se skládala z nevelikých okruhů zavolžských říček Siti, Sudy, Mology, Kemy, Uchtomy, Andogy, Bochfugy atd.

S tímto následkem byl těsně spojen i druhý — zchudnutí veliké části zdrobnělých údělných knížat severní Rusi. Tou měrou, jakou se rozmnožily některé větve Vsevolodova plemene, dostávali dědici od svých otců drobnější a drobnější části svých rodných držav. Toto drobení způsobilo, že většina údělných knížat XIV. a XV. stol. nežila bohatěji než průměrní soukromí statkáři pozdějších dob. Mezi jaroslavské úděly náleželo knížetství zaozerské (podél severovýchodního břehu Kubenského jezera). Na počátku XV. stol. vládl tomuto knížetství údělný kníže Dimitrij

Vasiljevič. Jeden ze synů tohoto knížete odešel do Kamenného kláštera na ostrově Kubenského jezera a stal se tam mnichem pod jménem Ioasafa. V starém životopise tohoto knížete-mnicha nacházíme názorný obraz sídla jeho otce, zaozerského knížete. Jeho sídlo se skládalo z osamělého knížecího dvoru, nedaleko ústí řeky Kubiny do jezera. Nedaleko tohoto knížecího domu stál kostel jména Dimitrije Solunského, zřejmě tímto knížetem zbudovaný na počest jeho patrona, a opodál se rozkládala ves Čirkovo, která byla farností tohoto kostela: ‚ves pak k němu přifařená slula Čirkova'. To bylo celé sídlo údělného ‚vládce' s počátku XV. stol.

Údělný pořádek knížecího panování podle samé podstaty své vnášel vzájemné odcizení do středu knížat, jakého nebylo prostřed knížat staré kijevské Rusi. Počítání a spory o staršinstvo. o pořádku panování podle posloupnosti staršinstva udržovaly těsnou solidárnost mezi těmito knížaty: všechny jejich vztahy se zakládaly na tom. jak byl jeden kníže příbuzný druhého. Odtud jejich zvyk jednati společně; dokonce nepřátelství pro čest staršinstva. pro Kijev, spíše je sbližovala, než navzájem odcizovala. Prostřed údělných knížat severní Rusi naopak nikomu nebylo po druhém. Při rozdělenosti vlády mezi nimi nemohly býti ani silné společné vztahy: každý kníže, uzavřev se ve své državě, uvykal jednati zvlášť, jménem osobních prospěchů, vzpomínaje na souseda-příbuzného jen tehdy, když onen mu vyhrožoval nebo když se naskytl případ přiživiti se na jeho účet. Toto vzájemné odcizování knížat činilo je nezpůsobilými k přátelským a těsným politickým svazkům; knížecí sjezdy, tak časté v XII. stol., stávají se vzácný-

mi a náhodnými v XIII. a téměř ustávají v XIV. stol.

Zároveň s touto vladařskou uzavřeností knížat klesá i jejich politický význam. Politický význam panovníkův je určován stupněm, v kterém užívá svých svrchovaných práv pro dosažení cílů všeobecného blaha, pro ochranu všeobecných zájmů a společenského pořádku. Význam knížete v staré kijevské Rusi byl určován hlavně tím, že byl především ochráncem vnějšího bezpečí ruské země, ozbrojeným strážcem jejích hranic. Stačí letmo pohlédnouti na společenské vztahy v údělních knížetstvích, abychom viděli, že údělný kníže měl jiný význam. Jakmile ve společnosti mizí pojem o všeobecném blahu, v myslích hasne myšlenka na panovníka jako na moc všeobecně závaznou, a v údělu se takový pojem neměl ani čeho zachytiti. To nebyl ani rodový, ani zemský svazek; to dokonce vůbec ani nebyla společnost, ale náhodné shromáždění lidí, jimž řekli, že se nacházejí v hranicích prostoru, náležejícího tomu a tomu knížeti. Za nedostatku společného, spojujícího zájmu kníže, přestávaje býti panovníkem, zůstával jen statkářem, prostým hospodářem, a obyvatelstvo údělu se proměňovalo v jeho jednotlivé, dočasné obyvatele, které nic kromě sousedství k sobě nepojilo, kdyby zde jakkoli dlouho bydlili, kdyby i dědičně seděli na svých místech. K území údělného knížetství připoutáni byli jen nevolníci knížecí: svobodní obyvatelé měli jen dočasné osobní svazky s místním knížetem. Rozpadali se na dvě třídy: na *služící* a *prosté* lidi. Služícími lidmi byli *bojarové* a *volní služebníci*, kteří osobně sloužili knížeti po dohodě s ním. Uznávali jeho moc nad sebou pokud mu sloužili; ale každý z nich mohl opustiti

knížete a odejíti do služeb druhého. To se nepokládalo za zradu knížete. Úděly nebyly uzavřenými politickými světy s trvalými, nedotknutelnými hranicemi, zúžovaly se a rozšiřovaly, byly náhodnými částmi jakéhosi rozbitého, ale ještě nezapomenutého celku: obyvatelstvo, potulujíc se po nich, málo se ohlíželo na jejich hranice, protože zůstávalo v ruské zemi, mezi svými, pod vládou stále týchž ruských knížat. Knížata ve svých vzájemných dohodách dlouho se neodvažovali dotknouti se tohoto bytového zbytku jednoty ruské země, která, přestavši býti politickým faktem, stále ještě zůstávala národní vzpomínkou nebo pocitem. Svobodní služebníci, opustivše knížete, uchovávali dokonce svá práva na půdu, které nabyli v opuštěném knížetství. Právě takové byly vztahy i prostých, t. j. zdaněných lidí k údělnému knížeti. Jako vztahy sloužících lidí byly osobně služebné, tak i vztahy prostých lidí byly osobně pozemkové. Prostý člověk, městský nebo selský, uznával moc knížete, platil mu daně, podroboval se jeho soudnictví, jen pokud užíval jeho země, ale i on mohl odejíti do druhého knížetství, když shledal, že místní podmínky užívání země jsou nevhodné, a tehdy byly přetrhávány všechny jeho svazky s dřívějším knížetem. To znamená, jako sloužící člověk byl vojensky najatým služebníkem knížete, tak prostý člověk byl robotným nájemcem jeho půdy. Je možno si pomysliti, jakého významu se dostávalo údělnému knížeti za takových okolností. V svém údělu byl vlastně ne vládcem, ale majetníkem; jeho knížetství znamenalo pro něho ne společnost, ale hospodářství; nevládl mu, ale využíval, vzdělával je. Pokládal se za majitele celého území knížetství, ale jen území s jeho hospodářským

příslušenstvím. Osoby, svobodní lidé, nevcházely právně v složení tohoto vlastnictví: svobodný člověk, sloužící nebo prostý, sloužil nebo pracoval a odcházel, byl ne politickou jednotkou v složení místní společnosti, ale hospodářskou náhodností v knížetství. Kníže v něm neviděl svého poddaného v našem smyslu tohoto slova, protože se ani nepokládal za panovníka v tomto smyslu. V údělném pořádku nebylo těchto pojmů, nebylo ani vztahů, z něho vyplývajících. Slovem *pán* byla vyjadřována jen osobní moc svobodného člověka nad nesvobodným, nad nevolníkem, a údělný kníže byl pokládán jen za pána své čeledi, jaká byla u soukromých statkářů.

Nejsa pánem v pravém smyslu tohoto slova, údělný kníže nebyl však ani prostým soukromým statkářem v tehdejším smyslu. Odlišoval se od tohoto vladařskými právy, jenže jich užíval ve smyslu údělném. Nevyplývala z jeho práva vlastnictví na úděl, jako ani nebyla pramenem tohoto práva. Údělný kníže je zdědil po neúdělných předcích oné doby, kdy každý kníže, nepokládaje se za majitele dočasně jím spravovaného knížetství, byl účastníkem svrchované moci nad ruskou zemí náležející Jaroslavičům. Když se jednota knížecího rodu rozpadla, vladařská práva údělných knížat nepozbyla dřívější dynastické opory, která se už stala součástí politického obyčeje, protože se jí dostalo národního uznání; jen se změnil jejich význam a národní názor na ně. Údělného knížete uznávali za nositele svrchované moci podle původu, protože byl *knížetem*; ale vládl určitému údělu, právě tomuto, a ne jinému, ne jako účastník všezemské svrchované moci, náležející celému knížecímu rodu, ale z osobní vůle otce, bratra nebo ji-

ného příbuzného. Jeho dědičná moc nemohla najíti nového, čistě politického základu v myšlence o vladaři, strážci všeobecného blaha, jako cíli státu: taková myšlenka se nemohla ustáliti v údělném knížetství, kde společenský pořádek byl budován na soukromém zájmu knížete, majetníka, a vztahy svobodných osob k němu byly určovány ne společným závazným zákonem, ale osobním dobrovolným souhlasem. Proto jakmile se upevnila myšlenka o tom, že úděl náleží knížeti podle práva vlastnictví, jeho vladařská moc se opřela o toto právo a splynula s ním, stala se součástí jeho údělného hospodářství. Tehdy také došlo k spojení vztahů, možnému jen tam, kde neurčují hranic mezi soukromým a veřejným právem. Na svrchovaná práva knížete, majetníka državy, se dívali jako na předměty příjmů jeho hospodářství v državě, a k nim přirovnávali stejné metody užívání, drobili je, zcizovali, odkazovali; vládní hodnosti byly odevzdávány do dočasného držení, za plat nebo za nájem, byly prodávány; v tomto směru se hodnost soudce selského okresu nelišila od dvorního rybolovu, který se tam nacházel. Tak soukromé právo vlastnictví na úděl se stalo politickou osnovou vladařské moci údělného knížete, a dohoda byla právním prostředníkem, který spojoval tuto moc se svobodnými obyvateli údělu. Kníže-příbuzný XII. stol., zůstav bez okresu, nebyl zbaven ‚účasti k ruské zemi', práva na vladařskou správu země, která mu náležela podle jeho položení v knížecím rodě. Údělný kníže, vlastník državy v XIV. st., pozbyv své državy, pozbýval zároveň také všelikého vladařského práva, protože údělní knížata, zůstávajíce příbuznými, netvořili rodu, rodového svazku: knížeti bez údělu zbývalo

jen vstoupiti do služeb svého příbuzného nebo velikého knížete litevského.

Povaha osobního pána údělu s vladařskými právy byla vyjádřena v poměrech knížete ke třem druhům zemí, z nichž se skládala jeho údělní država. Byly to pozemky *dvorní, prostých lidí* a *bojarské*; těmito byly míněny vůbec pozemky soukromých vlastníků, světských i církevních. Rozdíl mezi těmito druhy vznikl z příčiny čistě hospodářské, z toho, že u různých částí svého údělového majetku užíval vlastník různých způsobů hospodářského využívání. Dvorní pozemky v knížecím pozemkovém hospodářství se podobají tomu, čím byla panská robota v hospodářství soukromého statkáře: důchody z nich in natura šly bezprostředně na udržování knížecího dvora. Tyto pozemky byly vzdělávány povinnou prací nesvobodných lidí, knížecích, dvorních nevolníků, robotujících, *stradniků*, nebo byly dávány do užívání svobodným lidem, sedlákům, se závazkem dodávati na dvůr určité množství obilí, sena, ryb, fůr a pod. Počátečním a odlišným rysem tohoto oddílu pozemků bylo *izdelje*, naturální práce na knížete, dodávání na dvůr za užívání dvorních pozemků. ‚Černé' pozemky dávány byly v nájem nebo za desátek jednotlivým sedlákům nebo celým selským spolkům, někdy i lidem jiných tříd, jako to činili i soukromí statkáři: nazývají se také *desátkovými*. Složitějšími se zdají vztahy knížete k třetímu druhu pozemků v údělu. Celý úděl byl dědičným vlastnictvím svého knížete; tento však se dělil o skutečnou vládu nad ním s jinými soukromými statkáři. V každém významnějším údělu bývalo tak, že první kníže, který se v něm usadil, zastihoval v něm už soukromé statkáře, světské nebo cír-

kevní, kteří se zde usadili dříve, než se kraj stal zvláštním knížetstvím. Později první kníže nebo jeho nástupci sami ustupovali jiné pozemky v svém údělu v držení osobám i církevním institucím, jichž potřebovali pro službu nebo pro bohoslužby. Takovým způsobem v državě velikého knížete se objevovaly jiné soukromé državy. Při splynutí práv panovníka a statkáře v osobě knížete takové spojení práv několika vladařů bylo možno právně. Kníže se ovšem zřekl práv soukromého nakládání državami soukromých statkářů a ponechával si jen svrchované právo na ně. Ale protože i tato svrchovaná práva byla pokládána za vladařská a zároveň s jinými vcházela v právní složení údělného knížecího vlastnictví, tu to, že se v údělu objevila země, která náležela soukromému statkáři, nepřekáželo knížeti pokládati sebe za vlastníka celého údělu. Tak působením zkomplikovaných vztahů rozdělily se povahou různé prvky v smíšeném složení údělného knížecího vlastnictví a vypracoval se pojem o společném vrchním vlastníku údělu podle vztahu k soukromým a jednotlivým statkářům. Kníže někdy ustupoval bojarovi, statkáři ve svém údělu, zároveň s právem vlastnictví na jeho državu i část svých svrchovaných práv na něho. Vznikaly vztahy, připomínající feudální pořádky západní Evropy. Ale to jsou zjevy ne shodné, ale jen souběžné. Ve vztazích bojarů i svobodných služebníků k údělnému knížeti mnoho chybělo do takové podoby, chyběly mezi jiným dvě základní zvláštnosti: 1. spojení služebních vztahů s pozemkovými a 2. dědičnosti těch i oněch. V údělech pozemkové vztahy svobodných služebníků se přísně oddělovaly od služebných. Tato rozdělenost bývá vytrvale prováděna v kní-

žecích smlouvách XIV. stol. Bojarové a svobodní služebníci volně přecházeli od jednoho knížete do služeb druhého; sloužíce v jednom údělu, mohli míti statky v druhém; změna místa služby netýkala se držitelských práv, získaných v opuštěném údělu; slouže podle smlouvy, kde chtěl, svobodný služebník ‚soudem a daněmi náležel tam, kde byla jeho země i voda', pozemkové povinnosti vykonával tam, kde měl statky; knížata se zavazovali chrániti cizích služebníků, kteří drželi půdu v jejich údělech, jako svých. Všechny tyto vztahy vedly k jedné společné podmínce knížecích smluv: ‚a bojarové i služebníci mezi námi volní mají svobodu'. Feudální moment možno zpozorovati snad jen v právním významu samého údělného knížete, který v své osobě spojoval panovníka a svrchovaného vlastníka země. Tím se podobá seigneurovi; ale jeho bojarové i svobodní služebníci naprosto nebyli vasaly.

Feudalismus, řečeno schematicky, byl budován se dvou konců, dvěma navzájem se setkávajícími procesy: na jedné straně, oblastní vládci, využívajíce slabosti ústřední moci, osvojovali si spravované oblasti a stávali se jejich svrchovanými dědičnými vlastníky; na druhé — velicí vlastníci, allodiální statkáři, stavše se svěřením královskými vasaly a využívajíce téže slabosti, získávali nebo si přisvojovali vládní moc jako dědiční zplnomocněnci králové. Oba procesy, drobíce státní moc zeměpisně, lokalisujíce ji, rozbíjely stát na veliké seigneurie, v nichž svrchované výsady splývaly s právy pozemkového vlastnictví. Tyto seigneurie se na týchž základech rozpadávaly na veliké baronie s druhořadými vasaly, zavázanými dědičnou přísežnou

službou svému baronovi, a celá tato vojensko-statkářská hierarchie se držela na nehybné půdě selského obyvatelstva villanů, připoutaných k zemi nebo dědičně na ní usazených. U nás měly věci průběh poněkud jiný. Proměnlivá, dočasná panování kijevské Rusi byla nahrazena hornovolžskými úděly, dědičnými knížetstvími, která pod svrchovanou mocí vzdáleného dolnovolžského chána stala se v XIV. stol. nezávislými na místních velikých knížatech. Významný údělný kníže vládl svému údělu skrze bojary a svobodné služebníky, kterým rozdával *na obživu*, v dočasnou důchodovou správu, města s okruhy, selské okresy, jednotlivé selské vesnice a důchodné hospodářské obory s vládními plnými mocmi, s právy soudními i finančními. Někteří bojarové a služebníci mimo to měli statky v údělu, na něž údělný kníže poskytoval někdy statkářům určité výsady, práva nedotknutelnosti, v podobě osvobození od některých závazků nebo v podobě některých práv soudních i finančních. Ale okruhy lenních pánů se nikdy nestávaly jejich pozemkovým vlastnictvím, a svrchovaná práva, svěřená privilegovaným statkářům, nikdy se nepřisvojovala dědičně. Takovým způsobem ani z lén, ani z bojarských statků se nikdy nestaly baronie. V dějinách moskevského knížetství uvidíme, že v XV. stol. někteří velicí knížata usilovali postaviti svá údělná práva v poměr jakoby vasalné závislosti; ale tato snaha nebyla příznakem feudálního drobení moci, ale předchůdcem a prostředkem jejího státního soustředění. V údělném pořádku je možno najíti nemálo rysů, shodných s feudálními vztahy právními a hospodářskými; majíce však pod sebou jinou sociální půdu, pohyblivé selské obyvatelstvo, tyto shodné vztahy

tvoří jiné spojitosti a jsou momenty docela různých procesů. Příznaky podobnosti nemluví ještě o totožnosti pořádků, a shodné prvky, obzvláště na počátku procesu, neočekávaně se kombinujíce, tvoří v konečném složení docela různé společenské formace. Vědecký zájem nevzbuzují tyto prvky, ale podmínky jejich různých utvoření. Při utvoření feudalismu vidíme něco podobného i našim lénům, i statkářským výsadám; ale u nás tyto i ony se nesložily, jako tam, v pevné všeobecné normy, zůstávajíce více nebo méně náhodnými a dočasnými svěřováními osobní povahy. Na západě svobodný člověk, zabezpečuje svou svobodu, ohrazoval se jako zámeckou stěnou řetězem trvalých, dědičných vztahů, stával se střediskem nižších místních společenských sil, vytvářel kolem sebe těsný svět, jím řízený a jej podporující. Svobodný služebník údělných staletí, nenacházeje v pohyblivé místní společnosti prvků pro takové pevné okolí, hledal oporu pro svou volnost v osobní smlouvě na čas, v právě vždy ji přerušiti a odejíti stranou, odjeti do služeb do jiného údělu, kde neměl svazků upevněných dobou.

Vyložené historické přirovnání nám pomůže představiti si, jaké podoby nabyla společnost v rámci údělného pořádku. Zde především k sobě poutají pozornost bojarové a svobodní služebníci, knížecí družina. Prostřed údělné společnosti XIV. stol. je tato třída značnou měrou sociálním i politickým anachronismem. V jejím společenském položení nacházíme rysy, které se vůbec nehodily k údělnému pořádku, k všeobecnému směru údělného života. Přísné rozhraničení služebných a pozemkových vztahů svobodných služebníků, které uvádějí smluvní listiny

knížat XIV. a XV. stol., málo souhlasilo s přirozenou snahou údělného knížecího hospodářstvi spojiti osobní službu svobodných služebníků se statkářstvím v údělu, posíliti první tímto a tím zabezpečiti ukojení vážné a drahé potřeby knížecího hospodářství, potřeby válečníků. To, že svobodný služebník měl možnost spojiti službu v jednom knížetství s držením půdy v druhém, odporovalo snaze údělných knížat pokud možno nejvíce se uzavříti, odděliti se navzájem politicky. Po této stránce bojarové i svobodní služebníci znatelně se oddělovali ze složení údělné občanské společnosti. Položení ostatních tříd v údělu určováno bylo ponejvíce pozemkovými vztahy ke knížeti, držiteli údělu. Třebaže držení půdy víc a více se nyní stávalo i pro bojary základem společenského položení, přece udržovali dále čistě osobní vztahy ke knížeti, vyplývající ze služební smlouvy s ním a utvořivší se už tehdy, kdy společenský význam této třídy nebyl založen na držení půdy. Takové zvláštnosti v položení sloužících lidí nemohly vzniknouti z údělného pořádku XIII.—XIV. stol.: byly to zřejmě zbytky dřívější doby, kdy ani knížata, ani jejich družiny nebyli pevně spojeni s místními oblastními světy; nehodili se do hornovolžské Rusi, která při každém pokolení byla podrobována většímu a většímu údělnému drobení. Samo právo voliti místo služby, přiznávané ve smlouvách knížat bojarům a svobodným služebníkům, právo, které bylo jednou z politických forem, v nichž byla vyjádřena zemská jednota kijevské Rusi, bylo nyní nesoučasné: tato třída i na severu zůstala jako dříve obvyklým zástupcem politického pořádku, už rozrušeného, byla dále spojující nití mezi částmi země, které už netvo-

řily celku. Církevní poučení XIV. stol. vyjadřuje názor své doby, přemlouvajíc bojary, aby věrně sloužili svým knížatům, nepřecházeli z údělu do údělu, pokládajíc takový přechod za zradu proti trvajícímu obyčeji. V týchž knížecích smluvních listinách, které přiznávají bojarům a svobodným služebníkům právo sloužiti ne v onom knížetství, kde mají pozemky, setkáváme se s podmínkou docela jinou, která lépe vyjadřovala údělnou skutečnost, rozcházející se s obyčejem zděděným po dobách dřívějších: tato podmínka ztěžovala knížatům a jejich bojarům nabývání pozemků v cizích údělech a zakazovala jim držeti tam dočasné nevolníky a robotníky, t. j. zakazovala obyvatelům okresu vcházeti v osobní nebo majetkovou závislost na cizím knížeti nebo bojarovi. Na druhé straně život u severních knížecích dvorů XIV. stol. naprosto se nenaplnil oněmi zjevy, které vládly u dvorů dřívějších jižních knížat a jimiž se vychovával bojovný duch tehdejších družin. Nyní běh věcí skýtal družině málo příležitostí hledati si čest, a knížeti slávu. Knížecí sváry doby údělné nebyly méně tíživé pro klidné obyvatelstvo než dříve, ale neměly už dřívější bojovné povahy: bylo v nich více barbarství než válečnictví. Ani vnější obrana země neskýtala dřívější stravy bojovnému duchu družin: do druhé polovice XIV. stol. nebylo od litevských hranic energického útoku na východ, a tatarské jho na dlouhou dobu sňalo s knížat i s jejich služebných lidí nutnost chrániti jihovýchodního pohraničního území, které bylo jižním knížatům XII. stol. hlavním semeništěm vojenských služeb a dokonce po Kulikovském bojišti šlo v onu stranu Rusi více peněz než ozbrojených lidí. Ale síla skutečných podmínek přemáhala opozdilé pojmy

a zvyky. Víme už, že v XII. stol. sloužící lidé dostávali od knížat peněžní plat — znamení to, že zahraniční obchod nakupil v rukou knížat mnoho peněz. V oblasti horní Volhy od XIII. st. tento pramen vysýchal, a počalo znovu vládnouti naturální hospodářství. V XIV. stol. u tamních knížecích dvorů hlavním způsobem odměny sloužících lidí byly ‚kormlenie i dovod', zaujímání důchodných soudně-administrativních hodností v ústřední i oblastní správě. Až budeme studovati zřízení moskevského knížetství v oněch věcích, uvidíme, jak složitá byla tato správa a jakému značnému počtu lidí skýtala obživu. Ale ani hodnosti nebyly dosti spolehlivým pramenem, přenášelo se na ně tehdejší všeobecné kolísání politických a hospodářských vztahů. V té době se rychle měnily knížecí majetky a s nemnohými výjimkami se měnily k horšímu: jedno údělné hospodářství sotva vznikalo, druhé se už hroutilo a ani jedno nestálo na pevném podkladě; žádný pramen knížecího důchodu se nezdál spolehlivým. Tato měnlivost společenských poměrů nutila sloužící lidi hledati zabezpečení v hospodářském prameni, který byl spolehlivější než jiné, třebaže zároveň s druhými zakoušel působení neuspořádanosti společenského pořádku, v držení půdy: to aspoň stavělo bojarovo položení v menší závislost na hospodářských náhodnostech a rozmarech knížete než peněžní plat a administrativní hodnost. Tak sloužící třída na severu si osvojila zájem, vládnoucí v údělném životě, snahu státi se selskými hospodáři, nabývati pozemkového vlastnictví, osidlovati a vzdělávati pustiny, a pro úspěch v tomto díle zotročovati a půjčkami si zavazovati dělníky, zakládati na svých pozemcích osady zeměděl-

ských otroků, vyprošovati si statkářská léna a jimi vábiti k půdě svobodné sedláky. I v kijevské Rusi dřívější doby byli v družině lidé, kteří drželi zemi; tam vznikl také počáteční právní typ bojara-statkáře, jehož základní rysy dlouho žily na Rusi a projevily silné působení na rozvoj a povahu pozdějšího nevolnického práva. Ale bojarské statkářství tam pravděpodobně nedosáhlo značných rozměrů nebo bylo zastiňováno jinými zájmy družiny, takže znatelně nepůsobilo na její politickou úlohu. Nyní nabylo vážného politického významu v osudu sloužící třídy a během doby změnilo jeho položení i u knížecího dvora, i v místní společnosti.

I ostatní společnost hornovolžské Rusi v mnohém se nepodobala dřívější dněperské. Především byla tato společnost chudší než dřívější jihoruská. Kapitál, který byl utvořen a podporován živým a starým zahraničním obchodem kijevského jihu, na suzdalském severu byl v oněch staletích tak nepatrný, že přestává projevovati znatelné působení na hospodářský a politický život národa. Souměrně tomu se zmenšilo i ono množství národní práce, které bylo podněcováno pohybem tohoto kapitálu a dodávalo takového průmyslového oživení městům podél Dněpru a jeho přítoků. Toto zkrácení peněžních obratů, jak jsme viděli, se projevilo v ponenáhlém zdražení peněz. Zemědělské hospodářství s jeho odvětvími, selskými živnostmi, bylo nyní ne-li docela jedinou, tedy více než dříve panující hospodářskou silou země; ale velmi dlouho to bylo pohyblivé, polokočovnické hospodářství *na novině*, přecházející s jednoho sotva osídleného místa na druhé nedotčené, a řada pokolení musila mýtiti a páliti les, pracovati rádlem a voziti

mrvu, aby utvořila na hornovolžské písčité hlíně vhodnou půdu pro pevné, usedlé zemědělství. Ve spojitosti s touto přeměnou možno, zdá se, vysvětliti zjev zaznamenaný mnou při rozboru Ruské pravdy, který se jeví neočekávaným. V peněžní kijevské Rusi byl kapitál velmi drahý: při dlouholeté půjčce připouštěl zákon Monomachův úrok 40%, ale ve skutečnosti požadovali věřitelé mnohem více. V údělných staletích církevní kázání učila bráti ‚lehko' — po 12% nebo po 14%. Je možno pomysliti si, že taková láce peněžního kapitálu byla následkem silného poklesu poptávky po něm, když převládalo naturální hospodářství.

Zároveň s tím vypadla z řady společenských sil na severu třída, pracující hlavně obchodním kapitálem, — ona třída, která se skládala z obchodních obyvatelů velikých okresních měst dřívější doby. V suzdalské Rusi neměla štěstí od téže doby, kdy sem znatelně počal plynouti ruský život s dněperského jihozápadu. Stará okresní města zdejšího kraje, Rostov a Suzdal, po politické porážce, kterou utrpěla v zápase s ‚novými' a ‚malými' lidmi, t. j. s přistěhovalým a nižším obyvatelstvem zaokského Zaleší, ihned po smrti Andreje Bogoljubského, později se nepozdvihla ani hospodářsky; z nových měst dlouho ani jedno nenastoupilo na jejich místo v hospodářském životě země a ani jedno je nenahradilo v životě politickém, nestalo se samostatným zemským střediskem a vůdcem místního oblastního světa, protože ani v jednom se obyvatelé nescházeli na shromáždění jako na sněm, a vahou staršinstva svého města nečinila rozhodnutí, závazná pro mladší připojená města oblasti. To je jasné znamení toho, že v suzdalské Rusi v XIII. a

XIV. stol. vyschly prameny, z nichž dříve starší okresní město čerpalo svou hospodářskou a politickou sílu. Zároveň s vystoupením oblastního města z řady aktivních sil společnosti zmizela z oběhu společenského života i ona řada zájmů, která bývala dříve tvořena vztahy obyvatelů okresního města k druhým společenským silám. A tak od XIII. stol. společnost severovýchodní suzdalské Rusi, která vznikla vlivem kolonisace, byla chudší a prostší podle složení.

Konečně politickému významu údělného knížete odpovídala také úroveň jeho občanského rozvoje. Nedokonalý společenský pořádek úspěšněji řídí mravy a city v svém duchu, než se sám zdokonaluje při jejich vzepětí. Osobní zájem a osobní smlouva, základy údělného pořádku, mohly býti špatnými vychovateli v tomto směru. Údělný pořádek byl příčinou úpadku zemského vědomí i mravně-občanského citu v knížatech, stejně jako ve společnosti, tlumil myšlenku o jednotě a celosti ruské země, o všeobecném národním blahu. Což bylo snadno z pošechonského nebo uchtomského světového názoru se povznésti k myšlence o ruské zemi Vladimira Sv. a Jaroslava Starého! Sama tato slova *ruská země* se dosti zřídka objevují na stránkách letopisů údělných věků. Politické drobení nevyhnutelně vedlo k znicotnění politického vědomí, k ochlazení zemského citu. Sedíce po svých údělných hnízdech a vylétajíce z nich jen pro kořist, s každým pokolením chudnouce a divočíce v osamělosti, tito knížata ponenáhlu odvykali záměrům, které se vznášely výše než starosti o ptáčata. Za těžkých vnějších poměrů knížecího vládnutí a za vladařské osamělosti knížat, každý z nich víc a více uvykal jednati podle in-

stinktu sebezáchrany. Údělní knížata severní Rusi jsou mnohem méně válečničtí proti svým jihoruským předkům, ale podle svých společenských pojmů a podle způsobu jednání byli většinou většími barbary než oni. Takové vlastnosti činí nám pochopitelnými napomenutí, s nimiž se k údělným knížatům obraceli tehdejší letopisci, přemlouvajíce je, aby se nehnali za pomíjející slávou světa tohoto, aby neodnímali cizí, nebyli navzájem potměšilí, aby neubližovali mladším příbuzným.

Takové byly hlavní následky údělného pořádku. Možno je shrnouti v takovou krátkou formuli: působením údělného pořádku se severní Rus politicky drobila na menší a menší části, pozbývajíc i dřívějších slabých svazků politické jednoty; tímto drobením knížata víc a více chudli; chudnouce uzavírali se v svých državách, odcizovali se navzájem; odcizujíce se měnili se podle svých pojmů a zájmů v soukromé selské hospodáře, pozbývali významu ochránců veřejného blaha, a s touto ztrátou upadalo v nich i zemské vědomí. Všechny tyto následky měly vážný význam v dalších politických dějinách severní Rusi: připravovaly příznivé podmínky pro její politické sjednocení. Když ze středu zchudlých a zdrobnělých údělných knížat vystoupil jeden silný vladař, nesetkal se především se strany údělných sousedů s družným odporem proti svým sjednocujícím snahám, potýkal se s každým jednotlivým, využívaje jejich vzájemného odcizení, nezvykem působiti společně; za druhé, tento kníže - sjednocovatel setkal se i v místních údělných společnostech s naprostou lhostejností k jejich zdrobnělým a zdivočelým vládcům, s nimiž byli spojeni tak slabými pouty,

a odstraňuje jednoho po druhém, nepodněcoval v těchto společnostech družného povstání ve prospěch údělných knížat. Vším tím se určuje význam údělného pořádku v našich politických dějinách: svými následky ulehčil vlastní rozklad. Stará kijevská Rus nezřídila pevné politické jednoty, ale utvořila pevné svazky jednoty zemské. V údělné Rusi všechny tyto svazky zesílily; místní zvláštnosti smíšené kolonisací splynuly v ucelené velkoruské plémě; zato definitivně se rozpadla politická jednota. Ale údělný pořádek, který zničil tuto jednotu, svou povahou byl mnohem méně způsobilý chrániti sám sebe, než předcházející jej pořádek posloupný, a bylo snáze jej zničiti, aby na jeho rozvalinách vznikla státní jednota. Proto se údělný pořádek stal přechodní politickou formou, která pomohla ruské zemi přejíti od jednoty národní k jednotě politické. Dějiny tohoto přechodu jsou dějinami jednoho z údělných knížetství — moskevského. K studiu osudu tohoto knížetství se nyní obracíme.

OBSAH:

Hlava první 5

Vědecký úkol studia místních dějin 5. — Historický proces 5. — Dva předměty historického badání 6. — Poměr dějin všeobecných a místních k nim 7. — Dvě hlediska 10. — Převládání sociologického hlediska v místních dějinách 10. — Ideální cíl sociologického badání 12. — Základní síly společného žití 13. — Jeho prvky 15. — Schema sociálně historického procesu 15. — Vědecký zájem rozmanitých sociálních spojitostí 17. — Všeobecný vědecký cíl studia místních dějin 20. — Vhodnost ruských dějin pro sociologické badání 21. — Závěr 24.

Hlava druhá 26

Plán studia 26. — Kolonisace jako základní fakt 26. — Období ruských dějin jako hlavní momenty kolonisace 28. — Fakta a ideje 31. — Jejich vzájemné působení 32. — Podmínky vývoje ideje v historický fakt 32. — Idea — historický činitel 34. — Metodologický význam hospodářských a politických faktů 35. — Fakta obou pořádků v jejich vzájemném působení 36. — Jejich význam pro historické badání 38. — Praktický cíl studia dějin vlasti 40. — Stát a národnost — hlavní předměty studia 41. — Závěr 42.

Hlava třetí 45

Forma povrchu evropského Ruska 45. — Rysy podobnosti s Asií 46. — Podnebí 48. —

Vliv směrů větrů 51. — Půda 53. — Botanické pásy 55. — Step 56. — Les 56. — Nejhlavnější úvodí 58. — Vodstvo 59. — Řeky 62. — Jarní záplavy 63.

Hlava čtvrtá 65

Příroda země a dějiny národa 65. — Význam půdních a botanických pásů 67. — Vliv říční sítě 68. — Okskovolžské meziříčí a jeho význam 69. — Základní živly přírody ruské roviny 70. — Les 71. — Step 73. — Řeka 74. — Dojem ruské roviny 75. — Hrozivé zjevy 77.

Hlava pátá 81

Počáteční letopis 81. — Letopisectví v dřevní Rusi 81. — Nejstarší opisy počátečního letopisu 84. — Stopy dřevního letopisce 85. — Kdo to byl? 86. — Součásti letopisu 89. — Spojení částí letopisu ve sbírku 95. — Chronologický plán sbírky 97. — Nestor a Silvestr 98.

Hlava šestá 100

Chronologické základy sbírky 100. — Způsob zpracování 102. — Neúplnost dřívějších opisů 105. — Idea slovanské jednoty 107. — Poměr badajícího k letopisu 108. — Letopisy XII. stol. 109. — Historické názory letopiscovy 112.

Hlava sedmá 116

I. období ruských dějin 116. — Dva názory na jeho počátek 117. — Osídlení jižního Ruska před Slovany 119. — Jeho význam 120. —

Počáteční fakta v dějinách národa 121. — Rozsídlení Slovanů od Dunaje 122. — Zpráva Jornandova 123. — Vojenský spolek Slovanů na Karpatech v VI. stol. 124. — Rozsídlení po ruské rovině 126. — Jeho příznaky 128. — Jeho doba 129. — Osamostatnění východních Slovanů 130.

Hlava osmá 131

Následky rozsídlení 131. — Stopy rodového života 131. — Nejasnost forem společného žití 132. — Vliv rozsídlení na rodový život 134. — Záměna rodu dvorem 136. — Kult přírody 137. — Ctění předků 138. — Formy pohanského sňatku 140. — Rysy rodinného práva 142. — Obchodní ruch podél Dněpru 143. — Řecké osady 144. — Prostřednictví Chazarů 145. — Nejstarší města 148. — Předběžný výklad slova *Rus* 150.

Hlava devátá 151

Pečeněgové 151. — Ozbrojení měst 152. — Varjagové 152. — Doba jejich příchodu 153. — Jejich původ 154. — Utvoření vojensko-obchodní třídy v městech 155. — Města a okolní obyvatelstvo 157. — Vznik městských oblastí 158. — Varjažská knížetství 161. — Pověst o povolání knížat 163. — Skandinávští Vikingové v západní Evropě 165. — Baltičtí Varjagové na Volchově a Dněpru 167. — Vznik velikého knížetství kijevského 169. — Dvojí význam Kijeva 172. — Kijevské knížetství — první forma ruského státu 173. — Jeho vojensko-obchodní význam 174. — Přehled poznaného 176.

Hlava desátá 178

Směr činnosti kijevských knížat 178. — Podmanění východního Slovanstva 179. — Daně 181. — Spojitost správy s obchodem 183. — Smlouvy a obchod s Byzantií 185. — Jejich význam v dějinách práva 186. — Ochrana obchodních cest 188. — Obrana stepních hranic 190. — Obyvatelstvo a hranice ruské země v XI. stol. 191. — Povaha státu 192. — Družina 194. — Varjažský prvek 195. — Otroctví 196. — Slovo *Rus* 198. — Proměna plemen ve vrstvy 198.

Hlava jedenáctá 200

Knížecí panování do Jaroslava 200. — Rozdělení po Jaroslavovi 201. — Další změny 204. — Posloupnost staršinstva 206. — Schema posloupného pořádku 208. — Jeho původ 209. — Jeho působení 213. — Příčiny porušení pořádku 214. — Smlouvy a sváry 216. — Myšlenka o dědičné državě 217. — Knížata bez území 220. — Vedlejší překážky 223. — Význam posloupného pořádku 225.

Hlava dvanáctá 227

Politické roztříštění 227. — Okresní města 228. — Smlouvy s městy 230. — Zesílení měst 231. — Prvky jednoty 232. — Knížata 233. — Jejich družiny 234. — Kijev 237. — Kulturní vliv knížecích vztahů 238. — Knížata a země 238. — Dvojí působení posloupného pořádku 242. — Všezemské city 245.

Hlava třináctá 248

Dva názory 248. — Stopy Jaroslavičů a Monomacha 249. — Parafráze 249. — Vliv duchovenstva 250. — Ruská pravda — část církevní sbírky 251. — Rysy církevně byzantského práva 252. — Vývody 254. — Forma kodifikace 257. — Osud památky 259. — Doba sestavení 260. — Peněžní měna Pravdy 261. — Její proměny podle věků 263. — Prameny 264. — *Zákon ruský* 265. — Knížecí zákonodárství 268. — Vliv duchovenstva 268. — Prostředky 269.

Hlava čtrnáctá 271

Zpracování materiálu v památce 271. — Formální způsob 271. — Materiální 272. — Originální staroruské normy 272. — Sféra, kde byly zpracovány 275. — Jejich třídění v různých opisech Pravdy 276. — Sběrací povaha opisů 280. — Sféra Pravdy 281. — Pravda a knížecí soud 282. — Nedokonalosti kodifikace 284. — Obtížnost jejích podmínek 286. — Všeobecná povaha památky 288. — Památky práva v historickém badání 289. — Systém trestů podle Ruské pravdy 290. — Dřevní základ a pozdější vrsty 292. — Majetek a osobnost 294. — Dvojí dělení společnosti 295. — Úmluvy a závazky 298. — Ruská pravda — zákoník kapitálu 299.

Hlava patnáctá 303

Doplnění dat Ruské pravdy v církevních památkách 303. — Ustav sv. Vladimira 303. — Jaroslavův ustav 305. — Klasifikace věcí,

podléhajících církevnímu soudu 306. — Její cíl 307. — Novinky vnášené ustavem Jaroslavovým 308. — Jaroslavův ustav je současný Ruské pravdě 311. — Proces sestavování ustavu 313. — Zákonodárné plné moci církve 314. — Církevní kodifikace 316. — Její stopy v ustavu Jaroslavově 317. — Příklady 318. — Ustav Jaroslavův a Ruská pravda 320. — Vliv církve na politický pořádek 322. — Na společnost 324. — Na rodinu 325. — Rozvoj rodinného základu 327.

Hlava šestnáctá 329

II. období 329. — Vnější blahobyt kijevské Rusi 330. — Kulturní úspěchy 332. — Otroctví 333. — Zotročení svobodných dělníků 336. — Knížecí sváry 337. — Polovecké útoky 338. — Zpustnutí kijevské Rusi 342. — Odliv obyvatelstva na západ 345. — Maloruské plémě 345. — Vybudování přímé cesty na severovýchod do suzdalského kraje 348. — Kolonisace suzdalského kraje 350. — Její prameny 352. — Údaje bylin 353. — Roztržka národnosti 354.

Hlava sedmnáctá 356

Vznik velkoruského plemene 356. — Cizinci okskovolžského meziříčí 357. — Setkání Rusi s Čudí 359. — Typ 362. — Nářečí 362. — Víry 366. — Dvě vypravování 368. — Vzájemné působení věr 371. — Vypravování o prvním kostele na Šeksně 372. — Kulturní asimilace 373. — Pestrost náboženského vědomí 375. — Selská povaha kolonisace 376. —

Vývody 376. — Vliv přírody 377. — Hospodářský život Velkorusa 377. — Jeho plemenný charakter 380. — Předzvěsti 380. — Psychologie Velkorusa 383.

Hlava osmnáctá 387

Nové rysy styků mezi knížaty 390. — Oddělení suzdalského velikého knížetství 392. — Andrejův poměr k příbuzným, k městům a k družině 393. — Osobnost knížete Andreje 395. — Svár po jeho smrti 398. — Třídní nenávist v jeho základě 400. — Letopisec o sváru 403. — Převládání hornovolžské Rusi 405. — Ochladnutí ke Kijevu 407. — Poznaná fakta 408.

Hlava devatenáctá 410

Rozpadnutí kijevské Rusi 410. — Údělný pořádek panování v hornovolžské Rusi 411. — Jeho hlavní příznaky 414. — Jeho původ 415. — Jižní knížata 416. — Západní knížata 418. — Hornookští knížata 419. — Rjazanští knížata 420. — Síla rodového podání na jihozápadě 422. — Základní rysy údělného pořádku na severovýchodě 423. — Jeho zeměpisný základ 425. — Základ politický 427. — Nebylo překážek 429.

Hlava dvacátá 431

Údělná staletí 431. — Sociální poměry 433. — Tříštění údělů 434. — Zchudnutí knížat 435. — Jejich vzájemné odcizení 436. — Sloužící

lidé 437. — Prostí lidé 438. — Povaha vladařských práv 439. — Tři druhy zemí 441. — Nepřítomnost feudálního momentu 442. — Rozdíl procesů 443. — Sloužící třída se stává třídou statkářskou 445. — Slabost kapitálu 449. — Slabost městské třídy 450. — Zdivočení knížat 451. — Formule 452.

Tato kniha

vyšla v dubnu 1927

jako XX. svazek

Minařikovy knihovny,

kterou vydává a řídí

Stanislav Minařík

na Smíchově

Tichá 9.

Vytiskl

Edvard Leschinger

v Praze